Türk Lehçelerinin Mukayeseli Gramer (İlk Deneme)

T. D. K.
D 28

TÜRK LEHÇELERİNİN
MUKAYESELİ GRAMERİ
(İLK DENEME)

Birinci Kitap

FONETİK

1949

TÜRK LEHÇELERİNİN
MUKAYESELİ GRAMERİ
(İLK DENEME)

İkinci Kitap

MORFOLOJİ

(Hazırlanmaktadır)

AHMET CEVAT EMRE
(*Yetmiş yaşında çekilmiş resmi*)
Doğum tarihi : 1877

GİRİŞ

Büyük türkologlara şükran

Türkçenin, Sibiryadan, Hitay denilen Orta Çinden, Tibetten Balkanlara, Macar ovalarına, Kuzey Afrikaya, Akdenize, Ege ve Adriyatik denizlerine kadar yayılan, şimdi dahi geniş Evrasya kıt'asının nice ülke ve bölgelerinde konuşulmakta olan lehçelerini çok değerli eserleriyle bize tanıtmış bulunan büyük bilginlere derin minnet borcumuzu ödeyerek kendi çalışmamıza başlıyoruz.

Yakutça gramerini ve muhtasar sözlüğünü Otto Böhtlingk (1851), Koybal - Karagas Dilbilgisini Alexander Castrèn (1857), Kök Türklerin Orhon yazıtlarını W. Thomsen (1896) - ve hemen aynı tarihte - Radloff, onbirinci yüzyıl Türk lehçelerini eşsiz Divaniyle Kâşgarlı Mahmut ve aynı asrın Hakanî Türkçesini Kutadgu Biligiyle Balasagunlu Yusuf Has Hacip, onüçüncü yüzyılda Asya ve Avrupanın geniş ülkeleri içinde konuşulup Kuman adıyle anılan Kıpçak - Türkmen dilini, Codex Cumanicus (Kodeks Kumanikus) müellifleri ve onu titizlikle inceliyen mütercimleri, bir asır sonra kuzey Afrikaya kadar yayılıp bütün İslâm aleminde konuşulan aynı Kıpçak - Türkmen (Oğuz) Türkçesini Ettuhfe ve Elidrâk müellifleri gibi yüksek bilgili ve ulu himmetli bilginler, deha ışıkları içinde yazılmış kitaplariyle öğretmemiş olsaydı Türkiye türkologları Anadolu yazmalarından başka hangi konular üzerinde çalışabilirlerdi?

Çağatay - Özbek yazmalarını, yaşamakta olan Orta Asya Türk lehçelerini, Tarançı adı verilen modern Uygurcayı, Altay - Oyrot uluslarının Türkçesini, Kırgız, Koybal, Yakut, Çuvaş dillerini ve daha nice Türk lehçe ve ağızlarını sözlükleriyle, gramerleriyle, halk ağzından toplanmış destanlar ve yazılmamış betiklerle bizlere öğretmiş olan o yorulmaz, bilim gönüllüsü bilginlerin hatırasını anmak, hepsine ayrı ayrı öğrenci şükranımızı sunmakla içimizde derin bir haz duyuyoruz.

Mukayeseli gramerimizin gecikmiş olması

Türk lehçeleri üzerine monografiler yüz yıldan beri yığılıp durmaktadır; fakat yer yuvarlağının yarısını kaplıyan bir dilin belli başlı lehçe gruplarını kucaklıyacak bir mukayeseli gramerine henüz el süren çıkmamıştır.

Şüphesiz monografilerin birçoğunda mukayese gayretleri de esirgen-

memiştir, ancak bu çalışmalar bir iki veya birkaç lehçe arasında yakınlıklar araştırmak derecesini geçmemektedir. En eski ve çok değerli monografileri yapanlar, Böhtlingk ve Castrén gibi büyük dilbilimciler Türkçenin sekizinci - hattâ yedinci - yüzyıla çıkan yazıtlarını, onbirinci yüz yıl anıtlarını, Uygur metinlerini ve daha sonraki buluşları görmemişler ve görmedikleri için ister istemez inceledikleri lehçeyi çağdaş lehçelerden monografisi yapılmış olanlarla, kendi imkânları dairesinde, karşılaştırmakla yetinmişlerdir.

Bunca kıymetli monografilerin bugünkü türkologlara açtığı imkân ufku çok daha geniştir; son zamanlarda yapılan incelemelerde Eski Yazıtlara ve onbirinci yüzyıl anıtlarına da yaklaştırmalar görülmektedir; fakat geçmiş ve çağdaş Türk lehçelerinin belli başlı gruplarını birer birer alıp, aynı metodla, *hepsini en eski kaynaklara ulamak yoluyle*, karşılaştırmalarını yaparak Türkçenin mukayeseli gramerini telife çalışmak emeğini henüz kimse üstüne almamıştır. Dilimizin kendi lehçeleri arasında bir mukayeseli grameri olmayınca, başka dil aileleriyle tam bilimsel mukayesesini yapmağa da emin bir yol bulunamamaktadır.

Atatürkün teşvik ve irşatla

Atatürkten alınan yüce ilham ile, gönlümüzde tutuşan bilimsel araştırmalara girişmek aşkı, bizi, Türkçenin başka dil aileleriyle mukayese vadisine sürüklemişti; fakat yapılan etüdler Batı dilbilimcilerince mevsimsiz görülmüş ve tenkitsiz bırakılmıştır. İşte, bizi, Türk lehçelerinin mukayeseli grameri üzerine *ilk denemeyi* yapmağa bu milletler arası bilimsel durum sevketmiştir.

Atatürkün kültür tarihimizi araştırmak ülküsüne teşvik ve irşatları bizim için kutsal bir vasiyyet olmuştur; çalışmak şartlarının güçlüğüne bakmıyarak, ulu mürşidin üfulünden sonra da, hazırlık çalışmalarımızı yapmaktan bir an bile geri kalmadık; ve şimdiden Batı dilbilim aleminin ilgisini çekmeğe muvaffak dahi oluk.

Batı türkologların gösterdiği ilgi

Eski Türk yazısının, linéaire (çizgi - yazı) denilen eski Sümer yazısiyle mü[redacted]

etmiş olan Pr. Giesenin üç yıl kadar yardımcısı ve infisalinden sonra bu dersin muallimi olarak geçirdiğim ilk çalışma ve tahsil devrinin verdiği bilgilerle yeni işlere başlıyordum. Yeni bir gramer metodu hakkında lâyiha adıyla Maarif Vekâletince yayınlanan araştırmalarımla terminolojimizde milletler arası grek ve lâtin unsurlarına büyük bir yer verilmesi tezini müdafaa ediyordum. İkinci hazırlanma merhalesi, Atatürkün teşvikiyle, Homeros'un dilini tahsil ve Hint - Avrupa dilleri üzerine yazılmış mukayeseli gramer ve sözlükleri mütalâa ile geçti; verim olarak da, *Türkçenin Hint - Avrupa dilleriyle mukayesesi* ve Sur *la formation du langage* adlı etüdler çıkmıştır. Daha sonra yapılan *Homeros'tan Odüseia (Odise)* ve *Eşilden Agamemnon* tercümeleri de bu merhalenin kazançlarındandır.

Doğrudan doğruya Türk lehçelerinin mukayeseli grameri üzerine ilk denemeye girişmek amaciyle başlıyan üçüncü hazırlanma merhalesi hepsinden uzun sürdü. *Ondördüncü ve onbeşinci asır betikleri* (el yazmaları) bu merhalenin sağladığı ilk hazırlık etüdü oldu. *Türkçenin yapılışı*, *Türkçede isim temelleri* ve *Türk Dilbilgisi* arka arkaya yayınlanabilmişti.

Eski Türk Yazıtları, Uygur metinleri, onbirinci yüzyıl anıtları, Çağatay - Özbek, Kıpçak - Kuman, Türkmen - Oğuz elyazmalarına vaktimin en büyük kısmını ayırıyordum; yıllarca münzevi bir hayat yaşadım, dinlenmek nedir bilmedim, rahat bir uyku bile uyumadım; Türkoloji üzerine yazılmış en kıymetli eserleri kendimce tasarladığım bir metodla inceliyordum; yaşamakta olan Türk lehçelerinin belli başlı gruplariyle, - Tarançı (yeni Uygurca), Altay - Oyrot, Koybal - Karagas, Kırgız, Yakut, Çuvaş dilleriyle - övür olmağa çalışıyor, yorulmadan notlar alıyordum. Teklifimle son dil Kurultayının verdiği temenni kararı üzerine, sayın Merkez Kurulu arkadaşlarımız tarafından, Türk lehçelerinin mukayeseli gramerini gelecek dil kurultayına kadar yetiştirmekle ödevlendirilerek tellif işleriyle meşgul olmağa başladım.

Metod meselesi

Hint - Avrupa dillerinin ilk mukayeseli gramerini yapan Franz Bopp, çok eski yazılı vesikaları olan dil grupları alıp morfolojilerinin analizini yapıyor, aralarında bükün şekilleri bakımından bulduğu mutabakatları örneklerle tebarüz ettirip hepsinin aynı eski dilin devamı olduğunu meydana koyuyordu. Bopp, fonetik tahlillere az yer vermiş, metodunu morfoloji üzerine kurmuştu; eseri ilk olmak şerefini saklamak-

la beraber, bir müddet sonra eskimiş, fonetik temel üzerine kurulmuş mukayeseli gramerler daha yüksek bir bilimsel itibar kazanmıştır. Biz de yeni gramercilerin metodunu tercih ederek, önce, Türk lehçelerinin mukayeseli fonetiğini telif etmek kararını verdik; Mukayeseli morfolojimiz kitabın ikinci cildi olarak hazırlanmaktadır.

Eski Türkçe

Dilimizin en eski yazılı vesikaları olan Sibirya yazıtları sekizinci yüzyılda yazılmıştır. Eski yazıtların temsil ettiği lehçeler grupuna, başkaları gibi biz de, Eski Türkçe diyorsak da, bunlar en eski Türkçe olmaktan çok uzaktır. Elimizde daha eski yazılı anıtlar bulunmadığından, yazıtların temsil ettiği lehçeler grupuna Eski Türkçe demek zorunda isek de, dilin geçirmiş olduğu çok uzun gelişim süresine nispetle, Orhon yazıtlarının çok yeni olduklarını da unutmamalıdır.

İşlenmiş bir ideografiden çıkmış işaretlerle yazıtlarını yazmış olan Kök Türk uluslarının, birkaç bin yıl önceki atalarının konuşmuş oldukları dil hakkında bu yazıtlar sağlam bir kavrayış veremez. İlk Türkçe (prototurc) adı verilebilecek eski dilsel durumu bulabilmek için başka dil ailelerine ulanacak başka mukayeseli araştırmalara ihtiyaç vardır. Fakat sekizinci yüzyıldan başlıyan yazılı anıtlarımızı bir mukayese tabanı olarak alıp, eski ve modern Türk lehçelerini bu eski tabana *ulamak (rapporter)* suretiyle ilk mukayeseli analizlerimizi yürütmek gerekliği tartışmak kabul etmez bir keyfiyettir, sanırız.

Eski Türkçe ve Orta Türkçe kategorileri

Eski Türkçe kategorisi içine Uygur metinlerini katmak istiyenler vardır. Fakat bizim yürüttüğümüz fonetik analizlerin verdiği neticeler gösterir ki, Uygur metinleri, genel olarak onbirinci yüzyıl anıtlarının temsil ettiği Orta Türkçe kategorisine mensuptur. Bundan dolayı, Eski Türkçe kategorisinin fonetik karekterlerini Eski yazıtların fonetik

miş olan Türkçenin uzun vokallerinden bir çoğuna Yakutçada raslanmaktadır ki, bu karşılaşma ile,vokal uzunluğunun Türkçede ilkel bir fonetik karakter olduğuna şüphe kalmamaktadır. Onbirinci yüzyılın ikinci büyük anıtı, eldeki basımlariyle, dilimizin bu ilkel karakteri üzerine hiç bir bilgi verememektedir.

Divanın verdiği malzeme çok zengin bir söz haznesidir; bu meziyetiyle de divan en mühim mukayese tabanımız olmaktadır. Onbirinci yüzyıldan sonraki yazmaların temsil ettiği lehçelerin herbiri Divanın verdiği söz haznesine ulaşabilir ne kadar çok

fonetik görüş aykırılıkları yüzünden bütün Divanı kendimiz inceleyip işlemek zorunda kaldık.

Yalnız Divanı değil, en büyük türkologların şaheserlerini, Böhtlingk'un, Kastren'in Yakut ve Koybal - Karagas gramerlerini, Grönbech'in Codex Cumanicus'unu kendi gayemize göre işlemek mecburiyetiyle karşılarştık. Hele hiç fonetikçi olmıyanların monografilerini büyük bir dikkatle yeniden incelemek gerekliği kendini şiddetle hissettirmiştir.

Lehçe gruplarından kiminin iyi bir sözlüğü elimize geçtiği halde gramerinden mahrum idik (Kırgızca gibi) ; kiminin de iyi bir grameri ele geçirilmiş, fakat sözlüğü bulunamamış (Altay - Oyrot grupu gibi) ; kiminin ise ancak halk ağzından toplanmış bilgilerin incelenmesinden fonetik analizini işletmek lâzım gelmişti (Tarançı gibi).

Yalnız fonetik değil, semantik bakımından da asla güvenilmez ne monografilere raslamadık! Kıpcak, Uygur lehçelerinde ce[illegible]

METODUN TATBİKI

Fonetik kurallar

Bir lehçenin - ya lehçeler grupunun – fonemlerini, fiziolojik bölümlemeleriyle alıp eski kaynaklara ulamak, husnle gelmiş değişimleri kaydetmek metodumuzun ilkel şartıdır.

Bulabildiğimiz her değişim bir harf yerine başka birinin geçmesi suretinde mutalâa edilmez: Bir fonemin üyelenişi, ya üyelenme yeri değişmiştir; olayı o suretle alıp kaydetmek ve fonetik –ya fiziolojik - şartlarını araştırmak metodumuzda güdülen tatbik yoludur.

Bir fonetik değişimin bu şartları araştırılarak *fonetik kuralı (kanunu)* tespit edilir.

Bir misal ile bu tatbik yolunu açıklıyalım:

Eski yazıtlarda *sub sab*, bunlarla karşılıklı olarak da Orta Türkçede *suv sav* buluyoruz; buradaki *b : v* değişimi *b* harfi yerine *v* harfinin gelmesi gibi grafik bir farktan ibaret değildir. Eskiden kelime seslek, kapantılı, dudaksıl (labial, occlusif, sonore) fonemle sonlanabilirken, sonraları bu son fonem *kapantılı* üyelenişten *aralıklı* üyelenişe geçmiştir; şu demek ki dudaksıl fonemin sıkı baskılı üyelenişi ile kelimeyi sonlamak alışkanlığından ayrılınmış, gevşek üyeleme *(articulation)* ile kelimeyi sonlamağa başlanılmıştır.

Fiziolojik şartları içinde mutalâa olunan fonetik olaylar, bizi, mekanik ve grafik değişim telâkkisiyle yetişilemez gerçeklere götürebiliyor.

Fonetik temayüller

Yukardaki *sub : suv* misalinde, *b : v* değişimini, âni değil, fiziolojik şartlar içinde devamlı bir seyrin sonucu olarak düşünmeliyiz. Bu değişim, *en az çaba* ilkesinin hükmü altında baş göstermiş fonetik bir temayülün neticesidir.

Lehçelerin fonetik durumlarında, mekanik değişim telâkkisiyle anlaşılmaz öyle olaylara raslanmaktadır ki, fonetik temayüllerin devamlı seyri görüşü ile pek güzel açıklanabilmektedir: Meselâ, Yakutların *y* ile başlıyan kelimelerde *y* fonemini *s*'ye çevirmeleri ve *s* ile başlıyanlardan bu fonemi atmaları fonetik bir muamma gibi önümüze çıkarmakta idi; Yakutların gevşek üyeleme ile söze başlamak temayülünü düşünebildiğimiz andan itibaren muamma hallolunmuştur: baş *y* fonemi gevşek

baskı ile üyelenince *s* foneminin üyelenme alanına girer; *s* fonem[illegible]
[illegible]ek üyelenişle[illegible]ik alana geçerek *s* artık duyulmaz, kelime vokal i[illegible]
başlar olur.

Lehçelerin, lehçe gruplarının fonetik temayüllerini araştırarak nic[illegible]
fonetik değişimlerin hakiykî sebeplerini görebilmiş, fonetik kuralların
tespit etmiş olduğumuzu sanıyoruz; sıra ile, lehçe gruplarının foneti
analizleri gözden geçirildikçe bu metodun faydaları anlaşılacaktır.

Fonetik sistemler

Geniş coğrafya ve tarih şartları içi[illegible]ürkçenin lehçeleri, lehçe g
ları, sadece bir iki fonemin üyelenişinde veya üyeleme yerinde hu
gelen değişme ile birbirlerinden ayrılmış değildir; onların *eski fon*
sistemi yerine yeni bütün fonemleri birbiriyle

Vokaller uyumu (Harmonie vocalique)

Her türkologun büyük önem verdiği *vokaller uyumu* da lehçelerin fonetik sistemleriyle bağdaşık olarak tarih boyunca değişmiş olaylardandır. Türkçenin şimdiye kadar gereğince incelenmemiş olan bu fonetik karakteri bir yayılma (extension) olayının türlü [illegible] ir. Seki- zinci yüzyıl yazılarında henüz

K. onenğ Kar., *ane, one* «onun, onu», *küllenğ* «külün»; *agastenğ* «ağacın»; tuttem, tuttenğ, tuttenğar «tuttum, tnttun, tuttunuz»... vb. Bu grupta, *ayrışma (dissimilation)* ile pek çok uzun vokaller gelişerek temellerin vokalizmesi bu suretle de değişmiştir: kâren «karın», kâzen «kayın (ağacı)», sârėh (= sarıg) «sarı», kône (= köni), *îzih* (= isig) «sıcak», sîmis (= semiz)— vb. Bu olaylarla, Koyb. - Kar. grupu tamamiyle yeni bir fonetik sistemle karşımıza çıkmış oluyor.

Art dar *ı* vokalini geliştirmeyen Tarançı (Yeni Uygurca) ve büsbütün değişik ayrışmalarla vokalik [illegible]

[illegible]

Gerilek yayınma olayları

[illegible] yayınma [illegible] görülür; fakat art dar *ı* vokalini geliştirmeyen *Tarançı (Yeni Uygur)* lehçesinde, *gerilek (regressif)* yayınma ile başka bir u[illegible] meydana çıkmıştır: Bu fonetik olay ile morfemin (ekin) dar *i* [illegible] lin geniş *a* vokalini darlaştırarak *e* yapar (i ile a arasında [illegible] son bulunmak şartiyle): Ort. at, *anıng atı* karşısında Tar. a[illegible] Ort. *atı* şeklinde ilerlek, Tar. *eti* şeklinde [illegible] lek yayınmā[illegible] dır. İki heceli kelimelerde de bu olay, kelimenin birinci h[illegible] müştür: Ort. *atası* karşısında Çuv. *atesi*,, Ort. *atladı* karşısı[illegible] vb. gibi. Bu yeni uyum düzeni daha da katışıktır: Ort. *a - u* kelimeleri Tar. *o - u (kons.)* şemasına geçmiştir (Ort. tar[illegible] Ort. aşuk : Tar. *oşuk*... gibi)

Yeni Uygurcanın bu kurallı fonetik olayları, eski Uyg[illegible] ha eski çağlarda geniş bir yürürlüğe sahibolduğunu gösteren [illegible]

rıştırmalarıyle, yeni Uygurca (Tarançı) lehçesinin gösterdiği kurallı bükün nöbetleşmeleri gibi Koybal - Karagas lehçelerinin de fiil bükününde vokalik nöbetleşmeler tespit etmiş bulunuyoruz:

Koybal: *oyna-, oynîr, oynîm, oynân;*

Karagas: *oyna, oynâr, oynên, oynân* vb. gibi (BK. Koyb. § 10 a. b.)

Konsonların uğradığı değişmeler

Dilin en birinci karakteri mukavemetli, sebatlı olmak, değişmemektir; dili konuşanlar onu değiştirmemek için en büyük gayretlerini gösterirler; fakat ilkel bilgilerde kısaca gösterdiğimiz sebeplerle diller mütemadi bir değişme halindedir.

Türkçe, yazılı vesikalarla inceleyebildiğimiz bin ikiyüz yıllık tarihi içinde, gösterdiği büyük mukavemet çabasına rağmen, vokalleri gibi konsonlarının da büyük değişmelere uğradığını analizlerimizde tespit etmiş bulunuyoruz.

Kapantılılar aralıklı olmuş, aralıklılıktan vokalik karakterlere geçilmiş; meselâ sağır damaksıl (ḳ , k), art ve ön üyelenişiyle, değişe değişe (g, v, y) yani üç ayrın üzere yarı vokal olmuş; diftonglar türetmiş büzülmeler ve ayrışmalar ile hecenin vokalizmesini değiştirmiş, veya belirli yerlerde tamamiyle yıpranıp düşmüştür. Dudaksılların, dişsillerin uğradığı kaymalar, değişmeler damaksıllarınkinden aşağı değildir. (b : v, g : y; t / d : y). Fonetik analizlerini verdiğimiz lehçe gruplarının ayrımlarında bu olaylar ayrı ayrı gösterilmiştir; bu analizler, bütün fonetik değişimlerin her lehçe grupunda, bağdaşık bir fonetik sistem halinde bulunduğunu kavrayarak mu[illegible]

Türk lehçelerini münferit fonetik karakterlere göre bölümlemeğe çalışmada bilims[illegible]r esas görmüyoruz. Meselâ sürtüşlülerin akıcılara kaymasını, *s/z/ş : r/l* değişimini münferit bir diyeleksel karakter saymağa imkân var mıdır? Sporadik olarak, fakat bol örneklerle eski kaynaklarda tespit edebildiğimiz bu değişimleri Çuvaşçaya mahsus bir fonetik karakter sayabilir miyiz? (Bk. Ort. 23, a. b. c. d. e.; S. 92 - 97)

Lehçe grupları ve ayrı ayrı lehçeler birbirlerinden, fonetik sistemler halinde, ayrılmış bulunmaktadır. Temellerde ve morfemlerde mütema[illegible]di[illegible]dır. Vokalik hodeuleşmeler[illegible]termek en eski çağlardan beri Türkçe genel fonetik karakteri olduğu gibi, konsonların da mütemadiyen değişmelere, kaymalara uğraması, bir üyelenişten[illegible] üyelenişe veya b

etik sistemler halinde, bu karakterleri gösterirler ve birbirlerinden bu suretle ayrılırlar. Bütün lehçe gruplarının, ne kadar büyük değişiklikler göstermiş olursa olsun, fonetik kurallarla, Orta ve Eski Türkçeye ulanabildiklerini görmüş bulunuyoruz; bu kitabı okuyacak türkologların ve türkoloji talebelerinin - en uzak sayılan lehçelerin - Koybal, Yakut, Çuvaş dillerinin - dahi Eski ve Orta Türkçenin birer devamı olduklarına kanaat getirecekleri ümidindeyiz.

İlk Türkçe (prototurc)

Dilimizin bin ikiyüz yıllık yazılı vesikaları, geçmiş ve yaşıyan lehçelerinin aynı dilin devamı olduğunu ispata ve bütün tarihini açıklamağa kâfidir, fakat ilk Türkçeyi, (prototurc) diyebildiğimiz dili, bilimsel kurallara dayanır surette, tasarlamağa imkân vermemektedir.

İlk denemesine giriştiğimiz mukayeseli gramerin, hazırlamakta olduğumuz morfolojisini teşkil edecek etüd yapıldıktan sonra, elde edeceğiniz sonuçlarla, dilimizin sağlam fonetik ve morfolojik karakterlerini başka dil ailelerinin fonetik ve morfolojik karakterleriyle karşılaştırmak imkânını bulacağız. Ondan sonra, dilimizin menşe bakımından, dünya dilleri arasındaki bağlarını araştırmak yolu açılmış olacaktır.

Bu büyük dilsel araştırmalar hareketinde başarı genç türkologlarımızın göstereceği bilimsel çalışma aşkından gelecek, ve sonunda Atatürkün kutsal vasiyyeti yerine getirilmiş olacaktır.

Kitapta kullanılan terimler

Açıklık	Aperture
Alıntı	Aphérèse
Akıcı	Liquide
Akıcılar	Leş liquides
An	Moment
Aralıklılar	Les spirantes
Art (velar)	Vélaire
(Art) damaksıllar (Bk. perdesiller)	Les gutturaleş
Ayrıksılama	Différenciation
Ayırım	Timbre
Ayrışma, ayrıştırma	Dissimilation
Belgi	Désinence
Benzeşme, benzeştirme	Assimilation
Bükün	Flexion
Çift	Double
Çift sesli (diftong) (Bk. iki sesli)	Diphtongue
Denkleşme (analoji)	Analogie
Dernel, dernem	Social, Société
Dışarma	Explosion
Dışarmal	Explosif
Dişsiller	Les dentales
Diş yuvaları	Alvéoles
Dizimel	Syntactique
Dudaksıl	Labial
Dudaksıllar	Leş labiales
Durgu	Tenue
Düzenleme	İnterversion
Evrişme	Evolution
Emziksiler	Aryténoïdes
Fonem Bk. ünem	Phonème
Geniş zaman	Aoriste
Genzel	Nasal
Genzeller (Nazallar)	Les nasales
Gerilek	Regressif
İçerme	İmplosion
İçnermel	İmplosif
İki sesli (diftong)	Diphtongue
İlerlek	Progressif
Kalkansı	Thyroïde
Kapantı	Occlusion
Kapantılı	Occbusif
Kapantılılar	Les occbusives
Katışık	1. Compliqué 2. Mixte
Katmerli	Géminé
Nöbetleşme	Alternance
Nöbetleşe	Alternativement
Ön, ön damaksıl	Palatal, Prépalatal
Önceleme	Anticipation
Perde	Voile
Perdesil, perdesiller (Bk. art damaksıl)	Vélaire, Les vélaires
Prôtez	Prothèse
Sağır (sessiz)	Sourd, aphone
Sert	Dur
Ses	Son
Seslek	Sonore
Sesleklik	Sonorité
Seslengiç	Résonateur
Sesli (ünsül)	Voyelle
Sesliler (ünsünller)	Les voyelles

Soluk alma	İnspiration
Soluk verme	Expiration
Sıbızlı (lar)	Sifflante (s)
Sürekli	Duratif
Sürekli geçmiş z.	Perfect
Süreksiz	Momentané
Süreksiz geçmiş z.	Prètèrit
Sürtüşlü	Fricatif
Sürtüşlüler	Les fricatives
Tanıkla- (n)-	(S')attester
Temel	Thème, Stamm
Türem	Formation
Titreyiş	Vibration
Vokal (ünsül)	Voyelle, vocal
Vokaller uyumu	Harmonie vocalique
Ulam	Rapport, relation
Ulamak	Rarpporter
Uylaşma	Convention
Uyum	Harmonie
Ün	Voix, phonē
Ünem (fonem)	Phonème
Ünleyiş	Phonation
Ünsül	Vocal, voyelle
Ünsüller Bk. vokaller	Les voyelles
Ünsül bağlar	Cordes vocales
Ünük	Glotte
Ünük kapağı	Epiglotte
Ünük titreyişleri	Vibrations glottales
Üyeleme	Articulation
Üyelenmiş	Articulé
Yayınma	Dilation
Yeli, yeli fonemler	Mouillé, phonèmes monillès
Yer değişmesi	Métathèse
(Yerinden) oynama (Metastaz)	Métastase
Yerleşme (katastaz)	Catastase
Yumuk, dudaksıl	Arondi, labial
Yumuşak	Doux, douce
Yumuşama (yeleşme)	Mouillure, Erweichung
Yüzüksü	Cricoïde

Türk Lehçelerinin Mukayeseli GRAMERİ

Birinci Kitap

FONETİK

İLKEL BİLGİLER

Dil damak kubbesinin belirli bir noktasına kalkarak, ağız boşluğunu ikiye ayırır; işte bu boşluklar sazlardaki **seslengiç** (*résonateur*) gibidir; bunlar rolünü oynamakta olan akciğerden gelen hava ile, bu ön ve art seslengiçin şekline ve genişliğine göre **ünemlerin** (*phonèmes*) özel ayrınları (*timbre*) belirir.

7. Bu tanımlanan üyeleri kullanarak istenilen sesleri çıkarmağa üyelenme (*articulation*) denilir. *Ünemler* (fonemler) de insanın konuşmak için kullandığı *ünelenmiş* (*articulé*) s[illegible]

...çek hece teşkiline karışabilen ünsüldeşler (*sümphōna*). Ünsüldeşleri de yarı sesliler (*emiphōna*) ve sessizler (*aphōna*) diye ikiye ayırırlardı. Yarı sesliler ise üç çeşitti: İkizler (*dipla*), yalınlar (*apla*), akıcılar veya ıslaklar (*ūgra*). Sessizler de üçe ayrılırdı: inceler (*psila*), yoğunlar (*dasea*), ortalar (*mesa*)

Greklerin bu ses bölümlemesi fonetikçilerce kusurlu ve yetersiz sayılmaktadır. Daha ziyade kulağa (işitmeye) göre düşünülmüş bir sistem ol...sesleriniteliğini anlatabilmekten uzaktır.

10. Hint gramercilerinin ses bölümlemesi Greklerinkinden kat kat üstündür, çünkü bu bölümleme sesleri fiziolojik şartlara göre ayırmağa niteliklerini belirtmeğe önem verir.

Hint gramercileri fonemleri şöyle ayırırlar: Ünsüller veya sesli (*voyelles*) [1], yarısesliler (*semi-voyelles*), aralıklılar veya sürekli (*spirantes*), kapantılılar veya süreksizler (*occlusives*) Fonemleri bir *ünük titreyişleri* (*vibrations glottales*) ile veya bu titreyişler karışmaksızın çıkarıldıklarına göre seslek (*sonores*) ve sağır (*sourdes*) veya sessiz çe...lerine ayırırlar. Fısıltı ile, titreyişsiz ünükle, konuştuğumuz zaman sesli, ünsülleri bile sessiz (sağır) söyliyebiliriz; Hint gramercileri böyle üyelenişe (*manière d'articulation*) göre dilin kullandığı sesleri: *ünemli* (*voyelleri*) bölümliyebilmişlerdi.

Bundan başka üyeleme (*articulation*) bölgesine veya noktasına da bir bölümleme daha yaparak fonemleri dudaksıllar (*labiales*) ...maksıllar (*palatales*), beyinciller (*cérébrales*) ...(*guttarales*) diye ayırırlardı.

...üretim üyelenişine ve üyelenme bölgesine göre ...sangın fonemleri olan dilde bile uygun gelebilir, ...bulunmayan boğazsıllar (*laryngales*) veya ...

...bir zenginlik ve bilime uygunluk ka... ...sayede terminoloji ...zanmıştır.

lemeye kolaylıkla katılabilmektedir. Zamanımızın dil bilimcileri Hindu- bu fonem bölümlemesini tamamlayıp kullanmışlardır; biz de bu ki- aynı bölümlemeyi Türkçenin fonemlerinde kullanacağız.

FONEMLERİN ÜYELENMESİ

1. Kapantılılar (*les occlusives*)

11. En önce *kapantılı* (*occlusif*) dediğimiz ünemlerin nasıl üyelendi- incelemek için, misal olarak, çapa, ata, yaka kelimelerini alalım, ikinci hecelerinin başındaki p (*-pa* hecesinde), t (*-ta* hecesinde), k (*-ka* hecesinde) kapantılı seslerdir. Şimdi, bu sesler çıkartılırken husule gelen kapantılara dikkat edelim : *ça* hecesinin sonunda ağız hafifçe açılır, p sesini çıkarmak için, çap.. derken dudaklar kapanır, bu *kapantı* (*occlusion*) gayet küçük bir an sürer ve hemen a ünemini çıkarmak üzere ağız açılır : -pa.- Ata kelimesindeki t, *at*.. derken, bir kapantı ile çıkartılır, ancak bunun kapantısı dudaklarda değil, dil ucunun ön dişler üzerine gelip dayanmasiyle husule gelir; bunun için p *dudaksıl*, t ise *dişsil* kapantılılardan olur. - Yaka kelimesindeki k'nin kapantısı, *yak*.. derken, dilin sırtı ile damakta husule gelir; k de *art damaksıl* kapantılılardan olur.- p, t, k *sağır* (*sourd*) veya *sessiz* (*aphone*) denilen kapantılılardandır; bunların *seslekleri* (*sonore*) yani titreyişli ü[illegible]

1. *Ça* hecesini bitirirken ağız açık olur, p (veya b) fonemine geçerken dudaklar kapanarak üyeleme *yerine gelmiş* olur; işte yerleşme (*catastase*) denilen an budur.

2. Dudaklar pek az bir zaman kapalı kalır, bu da durgu (*tenue*) anı olur.

3. Dudaklar hemen açılarak a foneminin üyelenmesine geçilir; bununla (*yerinden*) oynama (*métastase*) anı da yer bulmuş olur.

13. Her fonemin üyelenmesinde bu anların her üçü bulunmaz. Bu ciheti de inceliyelim,

Kapantılı fonemler kelimenin ortasında olmayıp başında ve sonunda bulundukları zaman üyelenişte bir özellik kazanırlar: Örnek olarak pas, bas temellerini alalım. Ağız kapalı iken pas (veya bas) demek için dudaklarımızı açacak olursak p (b) foneminin, *yerleşme* (*catastase*) anına hacet kalmaksızın, çok kısa bir durgudan yerinden oynama (*métastase*) anına geçilir. Seslek veya sessiz üyeleniş çapa, caba'da olduğu gibi geçer. Bir de kap, kat gibi sona gelen p, t ünemleri üzerinde duralım: Ka hecesinden sonra p' ye geçilirken kapantı üyeleri olan dudaklarda yerleşme hasıl olur ve p fomeninin üyelenmesi uzun bir *durgu* ile tamam olur. Ka'dan t'ye geçilirken de dil ucu ile üst dişlerde bir kapantı ile yerleşme husule gelir; t'nin üyelenmesi durgu ile biter.

14. Şimdi bir de appa, atta, akka gibi iki heceli gruplardaki katmerli (*géminé*) pp, tt, kk fonemlerinin üyelenmesi üzerinde duralım: bu *çifte* (*double*) fonemlerin birincisi ap-, at-, ak- hecelerinde, ikincisi -pa, -ta, -ka hecelerindedir. Birinciler havayı ciğerlerin içine gönderme (*implosion*) ile, ikinciler havayı dışarıya çıkarma (*explosion*) ile vasıflanır.

Bu tarimleri içerme (*implosion*), dışarma (explosion) [1] ile karşılarız.

İçerme ile vasıflanan foneme ve üyelenişe içermel (*implosif*), dışarma ile vasıflanan fneme ve üyelenişe dışarmal (*explosif*) denilir; ap-pa, at-ta, ak-ka gruplarında birinci heceler sonundaki p, t, k *içermel* (*implosif*), ikinci hecelerde ise aynı fonemler *dışarmal* (*explosif*) *olur*.

[1] Eski Türkçede - *kar/ker* - geçişli fiil yaratan bir ektir; dilin geçirmiş olduğu tekâmüle göre *içkermek*'ten *içermek*, *dışkarmak*'tan *dışarmak* olmuş gibi düşünülmelidir.

II. — ARALIKLILAR, SÜRTÜŞLÜLER

(Les spirantes, les fricatives)

15. Üyeleniş yeri tam bir kapantı ile kapanmaz da azıcık aralık kalırsa üyeleme ve böyle üyelenen fonem *aralıklı* (spirante) [1] adını alır. Aralıklılar dudaksıl (labial): f, v; dişsil (dental): ş/s, z, n; genzel (nasal) n, g; akıcı (liquide): l, r; damaksıl (guttural): ğ, ğ... olur.

Aralıklıların da üyelenmesi üç *an* (moment) üzere geçer. Av, az, aş, aş, ar, al... heceleri a geniş seslisinin gerektirdiği ağız açıklığı durumundan v, z, s/ş, n, ŋ, r, l fonemlerinin *yer'eşme* (catastase) anlarına geçiş; *durgu*'ları istenildiği kadar uzatılır; ondan sonra söz şeridinin alt bölümüne geçilmek üzre, üye, yerinden oynatılır, *oynama* (métastase) anı da böyle geçer.

Aralıklılarda durgu istenildiği kadar uzatıldığı için onlara *sürekli* (duratif) de denilir. Kapantılılar ise çok kısa durgulu olduklarından *sürekisiz* (momentané) adını alırlar.

16. Şimdi bir de *assa, azza..* gibi gruplarda görülen katmerli *ss, zz* fonemlerinden ikincisinin üyelenişini düşünelim: *as-, az-* heceleri bitirken s, z'nin üyeleme yerinde bulunulduğu için bundan sonra gelen *-sa, -za* hecelerini söylemeğe hazırlık görülmüş oluyor; böylece ikinci *s, z*'nin birinci anına (yerleşme safhasına) hacet kalmaz.

Not. Kelime içinde, *katmerli* (géminé) ünemler Türkçede pek az kullanılır: T. *anne*, Çuv. *atte*, Muh. *akka*, *gülle, sille* gibi isimler çok azdır; fakat *az zamanda, git te gör, bak kalktı mı...* gibi yan yana gelen, birincinin bittiği sesle ikincisi başlıyan komşu kelimeler arasında seslerin katmerlenmesi çok olur; hele attan *düşmek*, *birinci* katta *oturmak* gibi bükünlü isimlerde, ballı, sakallı, dilli, gönüllü gibi l-bitimli isimlerin l-yapılı sıfatlarında vb. ses katmerlenmesi daha çok bulunur.

17. Aralıklı fonem kelime sonunda az çok uzatılabiliyor, kulak onu sayan bir *selen* (bruit) gibi alıyor; bu selen havanın üyeleme aralığından sürtünerek geçmesinden husule gelir, bundan dolayı aralıklı fonemlere sürtüşlü (*fricatif*) dahi denilir. Ç/c fonemleri de bu bölümdendir, bunlara sıkışlı (*constrictif*) denilmektedir.

Aralıklı fonemler *s , z, ş , j, r, l, y* söylenirken üyeleme aralığı dilin ön kısmı (ucu) ile üst dişlere, diş yuvalarına ve ön damağa yakın

[1] Bunlara *sızıcı* diyenler varsa da üyeleme yerinde bir aralık kaldığını anlatan aralıklı terimi *kapantılı* ile daha uygun düşer. Vasfın üyeleniş de verildiği düşünülünce yine *aralıklı* tercih olunur.

bir bölge içinde oluyor. Bunun için bu aralıklı fonemlerin birinden öbürüne kaymak kolaydır. Bu fiziolojik ulam (*relation*) yüzünden diyeleklerde [illegible] değişmeleri çok sık görülmektedir.

P, T, K kapantılılarının seslekleri B, D, G olduğu gibi bunların da aralıklıları (süreklileri) p : f, b : v, t : ţ (θ), d : dh (ð), k : h (*x*), g : ğ (ğ : γ) : y olur.

Türkçenin gelişme ve evrişme safhalarında sağır veya seslek kapantılılar ile sürekliler arasında bir çok değişimler olmuştur; bunlar evrişme olayları olarak her diyeleğin ayrımında görülecek.

[illegible] (VOKALLER)

18, a. Ses veya ünlü (*voix*) denilen fonemlerin de [illegible] (*catastase*), fonemin üstünde gerektiği kadar durulur (*tenue*) üyeler oynatılarak (*métastase*) başka foneme geçilir. Ancak üyeleme bölgesi vokallerde geniş olduğu gibi üyeler arasında da fazla açıklık (*aperture*) bulunur.

Akciğerden gelen hava oldukça bir birine yaklaşmış bulunan *ünsül bağlar* (*cordes vocales*)'dan geçerken onlara bir titreyiş verir, hava da titreyişli olarak ağız boşluklarına geçer; damak perdesi (*le voile du palais*) indirilecek olursa o titreyişli hava hem de *burundan* (*genizden*) geçerek fonem genzel (*nasal*) olur.

18, b. Vokaller (*ünsüller*) en ziyade dilin ve dudakların çeşitli durumları ile üyelenir. Vokallerin üyeleme bölgeleri bunların durumlariyle belirir. Dudaklar hafifçe, düz açılmış olduğu halde dilin önü üst diş yuvalarına yaklaştırılarak İ tipindeki ünsüller çıkartılır; i'nin üyeleme bölgesi üst dişetleri olur. Dil az daha aralanırsa E tipindeki seslilerin üyeleme bölgesine gelir. İ ve E tipindeki seslilere *öndamaksıl* (prépalatal) denilir. A'nın üyeleme bölgesi orta damakdır; A tipi *ortadamaksıl* bir ünsüldür. Damak perdesi bölgesinde U tipi sesliler üyelenir; o esnada dudaklar da yumulur. A'dan U'ya doğru gidince, ara yerde I ve O tipi ünsüller üyelenir. Ü tipindeki seslilerin üyelenme bölgesi İ bölgesile üstüste gelir; ü ayrımı (timbre) dudakların yumukluğu ile belirir. Ö tipi ise E bölgesinde üyelenir. Bunları çıkartmak için de dil ve dudaklar başka başka durumlar alır.

18, c. Her ünsül tipinin üyelenme bölgesi geniş olduğu gibi her üyelenme sırasında dilin, gırtlağın uzanıp büzülmesi, dudakların düz açılması

veya az çok yumulması ile de alınabilen durumlar çok çeşitli olur; bundan dolayı Türk diyeleklerinde vokal sistemi *(vokalismus)* zengindir.

Üyelerde yer bulacak en küçük kaymalarla ünsüllerin ayrını az çok değişir. Etnik grupların fonetiğinde görülen vokaller sistemi özelliklerinin başlıca sebebi bu gibi fiziolojik kaymalardan ileri gelir.

IV. YELİ FONEMLER

(Les pohonèmes mouillés)

19, a. Bir fonem üyelenirken katastazına y sesinin de katastazı katışırsa o öneme yeleşmiş *(mouillé)* veya öndamaksıllaşmış *(palatalisé)* denilir. Bizde e, i, ö, ü vokalleriyle hecelenen k, g, l fonemleri böyle bir üyeleniş gösterirler: kel, kir, kör, küs; gel, git, göç; leş, lif.. veya: ek, dik, sök, yük, el, bel, göl, kül.. kelimelerinde k, g, l fonemleri yeleşmiş (veya öndamaksıllaşmış) bir üyelenişle çıkarılmaktadır; kal, kul, koş, kalay, kolay, kula, kıl, gaz, gaga, gabya, garip, guguk, gurur, golf.. kelimelerinde ise k, l, g fonemleri art-damaksıl üyelenişledir; bu üyelenişi gösteren fonemlere *sert* (dur), yeleşmiş ayrınla olanlara da *yumuşak* (doux) denilirdi; Almanlar yeleşme (mouillure) olayına *yumuşama* (Erweichung) dahi derler. Olayın fiziolojik niteliğini anlatmıyan terimler terk edilmelidir.

19, b. Bizde, çok defa kelime ortasında, fonemden sonra *y* gelir: Afyon, kamyon, Konya, Sofya, İstinye, gönye, künye... gibi. Yabancı menşeli olan bu kelimelerde y'den önce gelen fonemler kendi özel üyelenişleriyledir, y bunlarla sıkı bir komşulukta olarak yine kendi üyelenişile söylenir; burada fonemin yeleşmesi yoktur. İki üyelenişi birbirinden ayırd etmelidir.

V. YARI VOKALLER (*Les semi - voyelles*)

20, a. Türkçede hece sonunda y fonemi çok bulunur: ay, yay, tay, kalay, kolay, boy, koy, duy, köy, soy; ıy Y. «=ay», tıy Y. «=tay» vb. *Bu heceyi bazı turkologlar i ile yazarlar, fakat bu hecelerde vokal i'nin ayrını hissedilmez.* Grek ve Lâtin alfabelerinde y yoktur, fakat i ünsülü bazı yerlerde y sesini de vermektedir. Bundan dolayı, batı dilbilimcileri y gibi söylenen i ünsülüne yod (*gr.* iota) adını verirler; genel olarak yukardaki hecelerde olduğu gibi üyelenen y fonemi, fonetikte, yarı vokal *(semi - voyelle)* ismini almaktadır.

Y ile i damağın en ön kısmında üyelenir, fakat y'nin katastazında

dilin ön kısmı daha çok basar, ön damağın daha geniş bir yerini tutar. Bu üyeleniş yakınlığı y ünemine (*yarı vokal*) ismini verdirmiştir.

Yarı vokal y aralıklı.. sürtüşlü bir fonemdir; üyelenme yeri aralıklı, sürtüşlü ve dişsil fonemlerininki ile yakındır. Diyeleksel kaymalar eski baş y'nin s, ç ile karışmasına yer vermiştir, bu olaylar kendi ayrımlarında incelenecektir.

20, b. Bir yarı vokal daha vardır, Arap *waw*'ı bu fonemin bir temsilcisidir. Bunun, bizim diyelekteki dudaksıl - dişsil v'den çok farklı bir üyelenişi vardır; w ile yazılan yarı ünsül ü'ye yakın bir katastaz ile üyelenir, o aralık dudaklar yumulur, fakat üst öndişler, v'de olduğu gibi, alt dudağa değmez.

Eski Türkçede, kelime sonunda ve ortasında bulunan kapantılı b'yi Divanda aralıklı bir söylenişle buluyoruz. Kâşgarlı bilgin bu fonemi üç noktalı fe ile yazmaktadır, buna göre bu ünemin Arap waw'ı gibi söylenemediğine hükmediyoruz; çünkü Arap waw'ı gibi söylenseydi, kitabını Arap alfabesiyle yazmış olan koca bilgin Türkçe söylepiş için üç noktalı fe yi koymağa lüzum görmezdi. Brockelmann, pek isabetli olarak [redacted] mi v ile yazmak[redacted]

Yine bizim alfabedeki *m*, hece sonunda, üzerinde durulacak olursa, *n*'ye yakın derecede bir genzellik kazandığı, verdiği sesin burundan çıktığı anlaşılır; hece başında ve iki vokal arasında ise üyelenme yerine göre dudaksıl olur.

Böylece, *n* fonemi dişsillerin, *m* fonemi dudaksılların, *ŋ* fonemi damaksılların genzeli olur.

Türk diyeleklerinde bazı şekillerin *n* ve *m* ile sonlandığı ve bir çok yerde genzel unsurun düştüğü görülecektir.

DİLLERİN DEĞİŞMESİ

22, a. Yer yüzünün her neresinde, hangi dil alınıp incelenmiş, üstünde araştırmalar yürütülmüş olsa çoktan beri oluşmuş, belirli fonetik sistemi olduğu görülür. Her çocuk kendi evi, köyü, dernel (social) çevresi içinde, dilinin fonetik sistemini büyüklerden duya duya ve büyükler gibi söylemeğe çalışa çalışa öğrenip öz dernel grupunun bir ferdi olarak yetişir.

Dernem (*société*) içinde herkes dilin fonetik sistemini bozmamağa çalışır, çünkü ancak bu sayede söylediklerini başkaları ve başkalarının söylediklerini kendi anlıyabilir. Nesiller bu yolda yürüyerek biribirine en uzak atalardan gelen dili en kutsal bir emanet olarak nakleder. Böyle iken yüzyıldan yüzyıla dillerin az çok değiştiği, hattâ bir asırda bir dilin tanınmaz bir hale geldiği ve ancak mümkün olduğu kadar saklandığı görülebilmektedir.

22, b. En eski yazılı dil vesikalarımız olan Orhon yazıtlarını incelediğimiz zaman o diyelekle bizim diyelek arasında gerek sesler (fonetik) gerek şekiller (morfoloji) bakımından bir çok ayrılıklar bulunduğunu görürüz. Meselâ: *körür közüm körmezteg boldı* cümlesi yerine şimdi biz ancak *görür* (*gören*) *gözüm görmez gibi oldu* diyebiliriz. Eskisi ile bugünkü karşılığı arasında fonetik bakımdan iki değişiklik vardır; bunları şöylece tespit edebiliriz; 1) kelimelerin başındaki ince k değişip g olmuş; 2) fiillerde geçmiş zaman eki olan *di* morfeminin i' si temel hecesindeki o'dan sonra u olmuş.

Bu formüller dilde husule gelen değişiklikleri *harf* değişmesi suretinde anlatmaktadır. Oysa ki dilin fonetik sisteminde *fonemlerin üyelenmesi* (l' articulation des phonèmes) değişmiştir: 1) ön damaksıl sessiz (sourd) fonem *seslek* (*sonore*) olmuş; yani kapalı, titreyişsiz *ünük* (*glotte*) ile söylenmekte iken açık.. titreyişli ünükle söylenir olmuş; 2) temel hecesi *gumuk* (*dudaksıl*) vokalle kurulan fiilin belgisindeki düz ve dar vokal

FONETİK DEĞİŞMELERİN SEBEPLERİ

24. Geçen paragrafta fonetik değişim sebeplerinin çok olduğu ve çok defa bir değişimin birkaç sebebi bulunduğu anlatılmıştı. Şimdi, fonetikte, araştırmalarla nitelikleri anlaşılan bu sebeplerin başlıcaları gözden geçirilecektir.

1. *Ulus ve ülke ayrılığı.* Uluslar, boylar, oymaklar... göçler ve cenklerle yerlerini çok değiştirmiş ve bu yollarla dillerini başka uluslara, boylara, oymaklara vermişlerdir; dil de yeni ulusların, boyların ağzında nice değişmelere uğramıştır. Anadolu ile Rumeliyi cenklerle ve göçlerle alıp oralara yerleşmiş olan atalarımız bütün bu geniş ülke ve illerde oturan uluslara, ulusal gruplara Türkçeyi vermişlerdir.

Rumlar, Ermeniler, Lazlar, Bulgarlar, Arnavutlar ve sonradan bize karışan Yahudiler, Çerkezler... Türkçeyi öğrendiler, iki dil konuşur oldular, hattâ bazı yerlerde yalnız Türkçe konuşan Rum, Ermeni, Laz oymakları (grupları) çıkmıştır. Fakat bu yabancı ulusal boylar ve oymaklar fonetikçe asıl Türklerden farklı ağızlar kullanmışlardır: öyle ki bu yabancı ulusal oymaklara mensup biri konuştuğu zaman, fonetiğindeki üyeleme farklarından, Rum, Ermeni, Arnavut veya Çerkez olduğu anlaşılmaktadır. Bu üyeleme farklarını inceleyip taklit etmek yolu ile o yabancı oymaklar gibi konuşan usta taklitçilerin bulunduğu herkesçe malûmdur.

Ulusal grup olarak yabancı oymakların yarattığı ağız farkları fertlerde, eğitimle, silinebilir. Küçük yaşından Türk çocuklariyle beraber yaşayan, okul ve kışla arkadaşlığı eden, Türk bürolarında ve kurumlarında çalışan bir çok Rum, Ermeni, Yahudi, Çerkez ve başkalarının Türklerden farksız bir Türkçe konuşabildiği görülmektedir. Bundan anlaşılıyor ki fert olarak her insan, erkenden eğitilmek yolu ile her dilin fonetik ve üyeleme sistemini kazanabilir; fakat ulusal oymaklar, hep birden, bir yabancı dili öğrendikleri ve iki dil konuşacak duruma geldikleri zaman yeni bir ağız yaratırlar. Gittikçe bu yabancı grupların din değiştirmek, kız alıp vermek suretiyle fatih veya göçmen ulusla kaynaştıkları ve eski dillerini de unutukları zaman, fatihlerin dil alanı içinde yeni bir ağız, ve genişliği nisbetinde, yeni bir diyelek peyda olur. Orta Asyadan Sibirya Çin, İran, Hint, Bizans : Rum, Rus ülkelerine ve oradan Anadoluya, Mısıra ve Balkanlara yayılan Türkler bu geniş yerler içinde bir çok diyelekler ve ağızlar geliştirmişlerdir; bunlar arasında Türkçe oldukları kolayca anlaşılmıyacak derecede değişmiş olanları bile vardır.

2. *Coğrafya şartları ayrılığı.* Dil yalnız yabancı ulusal oymaklara geçmekle değişmez; hiç insan yerleşmemiş boş coğrafya alanlarına, bü-

yük ırmak vadilerine, ovalık veya dağılık ülkelere konan ulusal oymaklar da, yeni yaşayış şartları içinde, yeni ağızlar ve diyelekler geliştirebilirler. Sessiz, gürültüsüz bir kapalı yerde konuşanın lâkırdısı kolay anlaşılır; öyle bir yerde sözü işittirmek için büyük bir çaba harcamağa ihtiyaç yoktur. Orada gevşek bir üyeleme ile söylenilen sözü işittirmek mümkündür.

Daima açık havada, dağ başlarında veya tarlalarda çobanlık veya rençperlikle hayatlarını geçirenler ise katı (berk) üyeleme ile lâkırdı söylemek zorundadır. Gevşek üyeleme ile katı üyeleme, gide gide, fonemlerde özellikler, değişiklikler yaratır; yani oymaklar, coğrafya şartlarına uygun *üyeleme temayülleri* kazanırlar ve fonetik sistemin sarsılmasiyle dilde değişiklikler husule gelir, yeni ağızlar ve diyelekler türer.

3. *Dernel (social) ve siyasal durum.* Fatih uluslar geniş ülkelerde yerleşip devletler kurduktan sonra saray.. medrese (üniversite, akademi).. edebiyat.. pazar, çarşı.. gibi kurumlar meydana gelir; bunların etkisi altında kalan gruplarda dil değişikliklere uğrar, ve bunlar arasında sarayın etrafında gelişen kültür dili ahalinin başka tabakaları için örnek olur; kültürlü ve betiksel (edebî) ağızlar moda haline geçer. Halk şairleri bile bunun etkisi altında kalır; gide gide betiksel ve kültürlü ağzın türlü özellikleri halkın konuşma diline de geçmeğe başlar.

Devlet kurumu feodal şeklinden ayrılıp demokrat şekillere geçince de şehirli ve pazar ehli tabakaların konuştuğu mahalle ağzı yazıya geçmeğe başlar, yeni ve canlı bir edebî dil doğar (Enderun edebiyatından Cumhuriyet devrinde gelişen yeni, canlı yazı dili gibi.)

Çok defa eski kültür sahibi yabancı ulusal oymaklardan saraya türlü [illegible] intisap eden fertler ve [illegible] yeni değ[illegible] türetirler: Bizim betiksel dilimizde *ng* fonemi[illegible] (ve belki [illegible] değişmeyişinden beri *n* olması, ancak böyle yab[illegible] bir etki ile açıklanabilir.

Diyelekler karşılaştırılırken dernel ve sosyal etkilerle gelişmiş o[illegible] fonetik farkları açıklamak için dikkatle ulusun tarihi de beraber incelenmelidir.

4. *Kolaylık ve anlaşılmaklık.* Çocukların ana dillerini öğrenm[illegible] için uzun ve zahmetli bir çıraklık devresi geçirdiğini, bununla beraber çevrelerindeki büyüklerin fonetik sistemini tastamam edinemediğini g[illegible] müştük. Bir neslin bütün fertleri birbirlerinden farksız konuştuğu [illegible] söylenemez; herkes, görüştüğü kimselerin üyeleme tarzında ayrılıklar [illegible] lunduğuna küçük bir dikkatle farkedebilir, öyle ki tanıdıklardan yüzünü g[illegible]

mediğiniz halde sesini işittiğiniz birinin kim olduğunu bilebilirsiniz. Büyüklerin konuşmasında görülen bu üyeleme farkları, çocuklukta, tastamam büyükler gibi konuşmayı başaramamaktan ileri gelir.

Herkes konuşurken, iki güçlük arasında çabalamaktadır :

1) Söylemesi çetin gelen sesleri kolayına geldiği gibi çıkarmak;

2) Söylediği kelimeleri dinleyenlere anlatabilmek.

Bu iki çabadan birincisine *en küçük çaba kanunu*, ikincisine *en büyük çaba kanunu* derler. Bu iki kanunun hükümleri altında dil çıraklığını yapan her neslin çocukları evelki nesillerden az çok farklı olarak fonemleri üyeleyen bir büyükler nesli yaratırlar. Dil de nesilden nesile küçük küçük değişikliklere uğrar.

En küçük çaba dileği[illegible]

Benzeşmede kuvvetli ve etkili fonem, kendisiyle benzeşen fonemden önce veya sonra bulunabilir; meselâ, *geldi gitti* fiillerinde dişsilin d ve ya t olması kendisinden önce gelen fonemin seslek l veya sağır t olması sebebiyledir: *çorap, çoraba (çorabı), kanat: kanada (kanadı), ayak: ayağa (ayağı), ağaç, ağaca (ağacı)* misali[illegible]nde ise sağır *p, t, k, ç* fonemleri- [illegible] seslek *b, d, g, c* olmasına kendilerinden sonra gelen bükün belgisi [illegible]

veya onları iki-sesli olarak gösteren, Yakutça gibi diyelekler vardır, yerinde görülecektir.

25, d. Benzeşmede zayıf fonemin kuvvetliye tam olarak

olan *adak*'tan çıkmış olmasına hükmedemiyoruz; her halde ikinci safhası olan Div. *adhak*'tan *azak* ve *ayak* çıkmış olmasına daha kuvvetli ihtimal vardır. Bu açıklamadan, benzeşme olaylarının araştırılmasından dilin gelişme ve evrişme tarihine büyük hizmetler görülebileceği anlaşılmaktadır.

B. YAYINMA (*DİLATİON*)

26, a. Yayınma denilen fonetik olay komşu olmıyan fonemler arasında yürür. Türkçede vokaller uyumu (*harmonie vocalique*) adı altında gösterilen fonetik ilke tipik bir *yayınma* olayının görünüşleridir. Bu olay, *temel* (thème: Stamm) vokalinin üyeleniş alanına ve bükün ekleri vokallerinin de uymasından ibarettir. Şöyle ki: temel vokali *art* (*velar*) veya *ön* (*palatal*) alanda üyelenmişse ek vokali de aynı alanda üyelenir; meselâ: *av*: *ava, avı, avda*; *ev*: *eve, evi, evde* örneklerinde *av* temelinin a vokali, kendi art üyeleniş alanına, bükün belgileri vokallerinin üyelenişini sokmakta, onları a, ı yapmakta; *ev* temelinin e vokali de, kendi ön üyeleniş alanına, bükün belgileri vokallerinin de üyelenişini getirmekte, onları e, i kılmaktadır.

26, b. *Art* ve *ön* üyeleniş yayınması Türkçenin en eski uyum ilkesidir. Sonraları bir de yumukluk yayınması gelişmiştir; meselâ *boldı, kördi* (Est. Div.), *kozı/kuzı, böri* (Est. Div.) safhasından *boldu* (oldu), *gördü, kuzu, börü* safhasına geçilmiştir; fakat bu geçiş birden değil, basamak basamak olmuştur.

Art (veya *ön*) üyeleniş uyumu ile *yumukluk* uyumu temel vokalinden kelimenin bütün ek vokallerine yayılmaktadır: al: *aldı, alındı, aldığı, alındığı, aldığını, alındığını*... ver-: *verdi, verildi, verdiği, verildiği, verdiğini, verildiğini*... *ol*-: *oldu, olduğu, olduğunu*... *gül*-: *güldü, güldüğü, güldüğünü*... gibi.

26, c. Yakutça gibi bazı diyeleklerde uyumun bir de genişlik safhası gelişmiştir:

Onor- «onar-mak»: *onoroyobun* «onarayım», *onoroyollor* «onarayalar» gibi.

26, d. *Yayınma* (*dilation*) olayı, eskiden, türem eki vokalinin etkisine temel vokalinin tabi olmasiyle, gerilek (*regresif*) olarak geliştiği de tanıklanmaktadır; ileride incelenecektir.

26, e. Şimdiye kadar ı vokalini geliştirmemiş olan Tarançı diyeleğinde ise, kurallı olarak, bükün ekinin i vokali temel vokalini, kendi ön üyeleniş alanına sokmaktadır: *ata*: *atesi, atla*-: *atledi* gibi.

Vokaller uyumu denilen *yayınma* olayları ayrı ayrı her diyeleğin fonetiği bölümünde ayrıntılariyle görülecektir.

Konsonun konsona yayınması :

27, a. Bizde, eski ön k ile başlıyan kelimelerin bir çoğunda, bu fonemin seslek g olması böyle bir yayınma olayı olarak gelişmiş görünüyor. Şöyle ki: temel hecesi *z, n, r, l, g, y, v* fonemlerinden biriyle biterse baştaki sağır k sesleklik kazanarak g olmaktadır.

(z) Göz (es. köz), güz (es. küz), gez- ve ailesi (es. kez-), gizle- (Div. kizle) v. b

(n) Gün (es. kün), güneş (es. küneş/ş), geniş (es. kiŋ, kiŋiş), genç (es. kenç) v. b.

(r) Gir- ve ailesi (es. kir-), gör- ve ailesi (es. kör-), ger- ve ailesi (es. ker-), gür (Div. kür «pek cesür, pek kuvvetli», güreş- (Div. küreş), girü : geri (es. kirü) v. b.

(l) Gel- ve ailesi (es. kel-), getir- (es. keltür-), gül- ve ailesi (es. kül-), göl (es. köl) vb.

(g : v : y) Geğir- / geyir - (Div. kegir-), göğer- / göver- (Div. köger-), göğüs (Div. kögüş) v. b.

Son fonemi bükünle sesleklik kazanan bazı kelimelerde de k : g yayınması tanıklanmaktadır : güç (gücü es. küç), geç (gece; es. kiç kiçe) gibi.

27, b. Yayınma olayları birden umumileşmez; meselâ kel temeli üzerine kurulmuş olan kelimelerin bir çoğunda (fiilde) yayınma yürüyerek temel gel olmuş, bir kaçında (isimde) ise kel kalmıştır ; kel, keleş .. gibi.

Yabancı menşeli olan kelimeler de bu yayınmaya uğramamıştır : kilye, külçe .. gibi.

27, c. Eskiden beri b ile başlayıp n, ŋ ile biten temeller, bazı diyeleklerde, önceleme ile, baştaki b hece sonundaki n, ŋ fonemlerinin benzelliğini kazanmak suretiyle, b : m yayınma olayını göstermiş; bazılarında ise bu olay yürümemiş, b olduğu gibi kalmıştır. *Ben : men, bunda : munda, bin- (mek) : min- , bunça* «bunca»: *munça*, buŋ (bun) : muŋ, *buŋal-* (bunal-) : *muŋad-* v. b.

27, d. Eski kaynaklarda, b ile başlayıp r ile biten temellerin bazılarında b, yine önceleme ile, r'nin aralıklı yasını kazanın y olmuştur; bu evrisim dahi bir yayınmadır. Örnekler:

olduğundan, b'yi değişmekten kurtarmaktadır: *bor* «içki, şarap», *böri* «kurt», *bur-*: *buru*, *bür* «tomurcuk», *bir*, *birim* gibi.

Temelin sonundaki rs, rk, rt grupları da ikinci gelen sağır ünem sebebiyle b'nin aralıklı v'ye çevrilmesine manidir: *bars* «bir çeşit kaplan», *berk* «pek, sağlam, şiddetli», *bırt-* «kırmak», *bart* «bardak»... gibi.

Bu araştırmalardan anlaşılmaktadır ki, yayınma olaylarının fonetik sebepleri son derece *katışık* (compliqué) âmillere [illegible] =

C. AYRIŞMA (DİSSİMİLATION)

28, a. Ayrışma (ve ayrıştırma) komşu olmıyan, bir veya birkaç üyeleniş vasfı ortak iki fonemden birinin diğeri üzerine etkisini yürütmesi, onu değiştirmesidir. Ayrışma çok girift ve çok öğretici bir olaydır. Belli başlı formüllerinden ve örneklerinden bir kaçını veriyoruz.

a) a — u şemasından o - a, ü - a şemasına geçiş; örnekler:
anda Est. Div. : *onda* T. Çağ. vb.
agar Est. Div. «ona» : *oğar* Kum. oga / ona T. v.b.
arka Est. Div. T. : *orka* Koybal, Kaç. «bel kemiği»
arkag Est. Div. «(dokumada) mekik ipliği, atkı», *arkan* Kırg. Çağ «ip»: *organ* T. «ip» v. b.
baba Est. T. : buba (Taşra ağzı)
aymak: oymak Muht. «etnik grup, uruk, kabile», vb.

b) a - u şemasından o - u şemasına geçiş.
Bu formüle uygun bir kaç örnek:
Yaruk Div. «parlaklık, parlak» : *oruk* Çağ. «gün ışığı»
argun (ar- «yorgun, bitkin ol-» tan) : *yorgan* T. Muht. id.
(bizde ikizleme ile: yorgun argın)
açuk «açık», *aşuk* «aşık kemiği» vb.: *oçuk*, *oşuk* Taran. v. b.

c) o/u - a şemasından o/u - u şemasına veya o/u - u şemasından o/u - a şemasına geçiş; örnekler:
orta Est. T. Muht.: *ortu* Div., *buta* Çağ.: *butu*, *butak* Div. «deve yavrusu», *boğaz*: *boğaz* Est., *konak* Çağ. Kırg., Kıp. v. b. «misafir»: *konuk* T. v. b.

Aralıkların etkisi

28, b. Ahıcı r ile biten hecelerde vokal, ayrışmaya uğrayarak, uzunluk kazanır, r ise kelimenin ekonomisinde lüzumsuz bir fonem gibi orta-

dan kalkar. Taşra ağızlarından örnekler: *vā = var, vāmış = varmış, gidē = gider, gidēlē = giderler* v. b.

Taşra ağızlarında ri/rı hecesi de kendisinden evvel gelen geniş vokale uzunluk vererek kelimeden kalkar: (Balıkesir) *karısı → gāsı, canlarına = cannāna, ellerine → ellēne..* v. b.

Ayrıklık b. ünleminin, araştırma ile

kal şiddet vurgusu ile uzun î ayrımına girer; örnekler: (İsimlerde) *bies, besis* (= *beş, beşinç/ ci*), *kiese* «= *kiçe* Est.: gece T.», *kien* = kiŋ Div. «geniş»... v. b. (Fiillerde) *sie-, sïbin, sïr* «= ye- yi-, yerim, yer», *siel-* «= yel-mek: koşmak», *die-, dïbin, dïr* «= Div. ti-, T. de-/di-, derim, der», *bier-, beris-* = bir-/vir- «ver-» v. b.

Yakutçada bulanık e fonemi, yine ayrıksılama ile, ıa dahi olur: ıal «komşular» = il, el / ïl gibi.

29, b. Farsçanın uzun ī ile olan *bī* öntakısı, bizde o dilden alınmış bazı kelimelerde *ey* diftonguna çevrilmiştir; *beyhude* (*bīhudeden*), *beynamaz* (bīnamazdan), *beyhuş* (bīhuştan), *beyhaber / beyhabar / beyhavar* (Taşra ağızları) = (*bīhaberden*)... gibi.

Sistemde bulunmıyan uzun vokali iyice belirtmek için iki-sesli üyelemesine kaçılmıştır.

29, c. Ön damaksıl g foneminin v olması vardır: sög-: söğ-: söv-, tög-: döğ-: döv-, ügey: üğey: üvey, kügerçin: güvercin... vb.

Bunlarda da ayrıksılama olayı yürümüştür: sondaki üyelenişi güç g|ğ den söylenmesi daha kolay olan *v* ye geçilmiştir. Denkleştirme ile de *köy* ismi dahi *köv* olmuştur.

E. DÜZENLEME (İNTERVERSİON)

30. Bir diyelek dışardan aldığı kelimeleri, kendi fonetik sistemine uygunsuz bulursa (özlükle halkın ağzına düşenleri) değişikliklere uğratarak

[redacted]

n (es. dükkün), meleyke = m

gedem = *kadem*, **sede** = *sada* / *seda*, **edres** = *adres*, **zârâ** = *zahire*, **bezirgen** = *bazirgân* =.. vb.

Bunların bazıları ve daha başkaları İstanbul ağzında da vardır: **kabzımal** = *kabızımal*, **pazvant** = *bazu bent*, **kazasker** = *kadı asker*... vb. gibi.

F. YER DEĞİŞMESİ

(Métathèse)

31. Kelime içinde, iki fonemden birinin yerini öbürünün alması olayına yer değişmesi (*métathèse*) *denilir.*

Bu olayın sebebi, temelleşmiş fonetik sisteme uygun düşmiyen bir kelimeyi alışılmış sisteme uygun bir hale getirmek temayülüdür.

Meselâ, **törpü, kirpi, kirpik**... [illegible] **harpuz, turp, sarp**... gibi [illegible] elerde **rp** fonem grupuna alışılmıştır. Başka kelimelerde, **rp** grupunun tersine olarak **pr** fonemleri yan yana gelecek olursa, bu grupu alışılmış fonetik sisteme göre düzeltmek temayülü doğar; bunun neticesi olarak, bazı ağızlarda **köprü** yerine **körpü, toprak** yerine **torpak** denilmeğe başlar; işte burada **pr** grupu *yer değişmesi* (*métathèse*) ile **rp** olmuştur...

Başka örnekler: memleket... [illegible] hareket, zemheri yerine zehm... devriş yerine devriş, doğru yerine dorğu, uğra- yerine orga-, ağrı [illegible] ne argı (Erz. ağzı) vb. gibi.

G. HECE BİNDİRMESİ

(Superposition syllabique)

32. Yan yana gelen, birincinin sonunda ve ikincinin başında vo bulunan iki kelimenin komşu heceleri, zamanla, üst üste binerek kayna bilir; bu olaya hece bindirmesi (superposition syllabique) denir. Mese ne soru bölücüğünün etmek, olmak, eylemek gibi vokal ile başlı fillerin başına gelmesinden böyle bir *hece bindirmesi* hasıl olmuşt ne ettin yerine nettin (veya nittin), ne eylersin yerine neylersin, oldu yerine *nöldu*... gibi.

Başka örnekler: Kara oğlan' dan Karoğlan, Karaca oğlan' dan Karacoğlan, köpek oğlu' dan *köpeğoğlu* ve nihayet köpoğlu, hastahane den hasta... şekillerine geçilmiştir.

Bunda en az çaba kanunu hükmünü yürütmüş oluyor.

Vokalle biten fillerin dilemek kipinde, halk, çoğu zaman hece bind [illegible] sine kaçmaktadır: söyleyeyim: söyleyim, vermeyeyim: vermeyim

Son hecesi dar veya yumuk vokal üzerine kurulmuş bazı isimlerde de, bükün vokali sebebiyle, hece bindirmesi husule gelmektedir: **oğul**: *oğulu*' dan oğlu, **ağız**: *agızı*' dan ağzı gibi.

Aynı fonetik şema üzerine olan yabancı menşeli kelimeler de, bükün de hece bindirmesine uğramaktadır: **fikir**: **fikrim, fikri**; **katil**: **katlim, katli**... gibi.

Bazı taşra ağızlarında, fiillerin r ile sonlanan kiplerinde, bükün vokaliyle böyle bir kaynaşma neticesinde son heceden r foneminin de kalktığı görülmektedir:

Görüyoruz: görüyōz, alıyoruz: alıyōz;
Görürüz: görüz, alırız: alız... gibi.

Birinci Ayrım

ESKİ YAZITLAR DİYELEĞİ

1. Eski yazıtlarda yazı sistemi...

liği aynı fonemler için iki ve daha çok işaret kullanmış olmasıdır; ideografik menşe sabit olunca, bunda şaşılacak hiç bir şey kalmıyor, bilmece kendiliğinden çözülmüş oluyor; şöyle ki, meselâ damaksıl konson ve art geniş ünsülle (vokalle) kurulmuş hece (ka, ak) değerinde olan 𐰴 işareti *kapug* «kapı» ideogramından; art yumuk vokalle kurulmuş damaksıl hece (ko, kō, uk, kū) değerinde olan 𐰚 işareti *ok* «ok» ideogramından; art [illegible] vokalle kurulmuş damaksıl hece (kı, ık) [illegible] değerinde olan 𐰴 işareti *kızlık* (*vulva*) ideogramından; ön geniş vokalle kurulmuş damaksıl (ek, ke) değerinde olan 𐰴 işareti eki / iki ideogramından; ön yumuk vokalle kurulmuş damaksıl hece (kö, kü, ök, ük) değerinde olan 𐰴 işareti *köz* «göz» ideogramından gelişmiştir; bunun neticesi olarak yazıda, sağır damaksıl fonemi yazan tam beş işaret bulunmaktadır.

İki seslek dudaksılın biri *baş* öbürü *eb* «ev», iki sağır dişsilin *tağ* «= dağ» öbürü *it* ideoğramından... çıkmıştır. Yukarda andığ kitapta eski Türk yazısını [illegible]59 işareti üzerine ayrı ayrı araştırmalar pılmış, hemen hepsi için Sumer *çizgi-yazı* işaretlerinde birer tem bulunduğu tanıklanabilmiştir; işaretlerin ideografik mahiyeti başka id rafyalarla da kuvvetlendirilmiştir.

Bu yazı sisteminin çok uzun bir kullanış devresinden geçmiş ol bazı işaretlerin *uylaşma* (convention) ile sisteme [illegible] olmasın yazı ba[illegible]lmından bütün işaretlerin stilize edilmiş ve simetrilerin olunmuş olmasından anlaşılmaktadır. Ön b ve m, ş ve ç, r aynı üyeleme alanı işaretlerinde *uylaşma* açık açık görülmekted

Eski Türk yazısının ideografik menşeli olduğunun bilimsel ile sabit olması, aşağıdaki incelemelerde görüleceği üzere, bir tik olayların açıklanmasına yaramaktadır.

2. Eski Türk yazısındaki işaretler

Vokaller (ünlüler):

5, a. Bu sistemde beş vokal vardır; şekilleri, fonetik değerleri aşağıda gösterilmiştir:

2) 𐰃 Bu işaret dar vokali yazmak içindir; art fonemlerle ı, ön fonemlerle i değerindedir.

3) 𐰆 Yumuk art vokali yazmak içindir; o, u değerindedir. Bir kelimede bu iki değerden hangisiyle olduğu başka kaynaklardaki aynı kelime ile karşılaştırılarak tespit edilir.

4) 𐰇 Yumuk ön vokali yazmak içindir; ö, ü değerindedir. Kelimedeki değeri karşılaştırma ile tespit edilir.

5) 𐰈 Bulanık e vokalidir; i/e değerindedir.

Bulanık e f[illegible]

5, b. Eski Y[illegible]ar diyeleğinde bir bulanık [illegible]okalinin bulunduğu önce v. Thomsen tarafından anlaşılmış[illegible] de bunun üzerine araştırma yürütmüştük (Türk Dili, Seri III. Sayı 6 - 7) Bu vokal Yenisey yazıtlarında tanıklanan şu 𐰈 özel işaretle yazılırdı; fakat bu vokalli temel heceleri yazmada daima bu işaret kullanılmazdı; Orhon yazıtlarında, ise bizde eskiden beri e ile yazılan ve söylenen kelimeler, (az aşağıda kuralı görüleceği gibi) işaretsiz bırakılırdı; vokali bulanık e ayrıniyle olan temeller ise ya i ile işaret edilir veya geniş vokalliler gibi işaretsiz kalırdı; örnekler :

𐰴𐰃 ve 𐰴 = el «il devl[illegible] 𐰴𐰃 ve 𐰴 = elig gibi de[illegible]

Akıcılar :

12) 𐰋 (= al) : Art vokalli heceler içindir.
13) 𐰍 (= el) : Ön » » »
14) 𐰚 (= ar) : Art » » »
15) 𐰴 (= er) : Ön » » »

Sürtüşmüler :

16) 𐰉 (= sa, as) : Art vokalli heceler içindir.
17) 𐰏 (= şe, eş) : Ön vokalli » »
18) 𐰖 (= şa, aş, şe, eş) : Art ve ön vokalli heceler içindir.
19) 𐰇 (= ça, aç, çe, eç) : Art ve ön » » »
20) 𐰃 (= iç) : iç hecesi değerindedir.
21) 𐰯 (= az, za, ez, ze) : Art ve ön vokalli heceler içindir.

Dudaksıllar :

22) 𐰆 (= ba, ab) : Art vokalli heceler içindir.
23) 𐰉 (= be, eb) : Ön » » »
24) 𐰺 (= (v.) p) : Art ve ön vokalli heceler içindir.
25) 𐰾 (= ma, me, am, em) : Art ve ön vokalli heceler içindir.

Dişsiller :

26) 𐰔 (= ad) : Art vokalli heceler içindir.
27) 𐰓 (= ed) : Ön » » »
28) 𐰕 (= ta, at) : Art » » »
29) 𐰴 (= te, et) : Ön » » »

Damaksıllar :

30) 𐰀 (= ka, ak) : Art vokalli heceler içindir.
31) 𐰴 (= ke, ek) : Ön » » »
32) 𐰴 (= [illegible]) : Art » » »
33) [illegible]

[illegible]ıklar :

37) 𐰽 (= (v.) nç) : Art ve ön vokalli heceler içindir.
38) 𐰼 (= (v.) nt) : Art ve ön » » »
39) 𐰸 (= (v.) lt) : Art ve ön » » »

3. Eski yazıtlarda imlâ sistemi

6. Eski Türk ideografyasının başlangıcına bir tarih tayin etmek imkânsızdır. Sumerlilerin güney Mesopotamyaya çok işlenmiş ve resim-yazı (*pictographie*) sisteminden çizgi-yazı işaretlerine (*signes linéaires*) geçmiş bir yazı ile geldikleri kimsenin itiraz etmediği bir gerçektir. Bizim araştırmalarımızla ise Eski Türk yazısının Sumer *çizgi-yazı* işaretleriyle bir menşeli olduğu ve Arsakit alfabesinin Eski Türk yazısından çıktığı sabit olduğuna göre, Eski Türk yazı sisteminin, Sibirya yazıtlarında gösterdiği ilerlemiş safhasına dahi, aradaki sürekliliği (continuité) ispat eden belgeler henüz elde değilse de, çok eski bir tarih vermek gerekliği aşikârdır.

7. İşaretlerini ve vokalsız iken fonetik değerlerini az yukarda verdiğimiz bu yazı sisteminin, Yazıtlarda görülen safhasında, belirli kurallara dayanan bir imlâsı da gelişmiş bulunduğu anlaşılmaktadır; bu imlâ kurallarının uzun asırlar boyunca yazı olarak ideogramların kullanılmasıyle yerleşmiş olduğuna hükmedilmek gerektir. Bu kuralları tespite çalışıyoruz.

1) Geniş vokalle kurulmuş heceler bir konsonlu ise, o tek konsonun işaretiyle; iki konsonlu ise, her iki konsonun işaretleriyle yazılırdı. Örnekler:

a) 𐰴 = at, 𐰀 = ak, 𐰃 = ay, 𐰇 = az, 𐰚 = er, 𐰸 = eb «ev», vb.

b) 𐰉𐰃 = baġ, 𐰉𐰆 = baş, 𐰋𐰸 = beg, 𐰴𐰀 = kem «kim», 𐰇𐰴 = men, 𐰆𐰀 = sab vb.

2) Kelime iki heceli olup heceleri geniş vokalle kurulmuş olursa, iki hecenin ve sona gelen fonemin işaretleri yanyana vokalsız olarak yazılırdı; örnekler:

𐰓𐰉𐰀 (Sağdan sola: ka — ġa — an) = kaġan;
𐰚𐰉𐰆𐰴 (» » : ta — ab — ga — aç) = tabgaç;
𐰉𐰆𐰉𐰴 (» » : ta — ba — ar) = tabar «davar, mal»;
𐰴𐰓𐰀 (» » : ka — na — at) = kanat;
𐰴𐰋𐰚𐰋 (» » : ke — er — ge — ek) = kergek «gerek»;
𐰚𐰚𐰋𐰸 (» » : be — eg — le — er) = begler «beyler»;
𐰀𐰖𐰆𐰃 (» » : ya — ab — la — ak) = yablak «fena» vb.

3) Temeli geniş vokalle kurulan iki heceli kelimelerde, son hece sakal ile biterse, bu vokali yazmaktan başka çare yoktu: çünkü yazılmamış olsa kelimenin iki heceli olduğu anlaşılmazdı: Örnekler.

𐰴𐰍 = ağı (𐰴𐰣 fonemi art damaksıl olduğundan dar vokalinin de art-tan üyelenmesi çaresizdi.)

𐰇𐰃𐰉 = altı

𐰺𐰍𐰼 = edgü «iyi»; 𐰺𐰉𐰴𐰖 = kentü «kendi»; 𐰇𐰏 = anı «onu»

𐰃𐰴 = azu «acaba», 𐰉𐰖 = ança «o kadar»; 𐰉𐰋𐰺 = arka, 𐰉𐰃𐰴𐰃 = tağça «dağ kadar, dağ gibi» vb.

4) Tek veya iki heceli kelimelerdeki dar veya yumuk vokaller kendi işaretleriyle yazılırdı; geniş vokalle olan hecelerin vokali ise ihmal olunurdu, yalnız sondaki geniş vokal yazılırdı; örnekler:

𐰺𐰏 = sü «asker, ordu», 𐰇𐰴 = bis / bęs «beş», 𐰚𐰇𐰴 = bir, 𐰚𐰺𐰚𐰇𐰴 = birür «verir», 𐰃𐰃𐰉 = altun, 𐰴𐰺𐰋𐰺 = ökün, 𐰍𐰇𐰃𐰏 = süçig «tatlı» 𐰺𐰍𐰴𐰴 = bengü, 𐰇𐰚𐰖𐰀 = teŋri, 𐰉𐰸𐰃𐰆 = bunta «bunda, burada», 𐰉𐰚𐰚𐰇𐰴 = birle, 𐰉𐰍𐰚𐰇𐰴 = bilge, 𐰺𐰚𐰍𐰚𐰚𐰞 = yęrgerü, 𐰴𐰋𐰺𐰀𐰺 = ötüken, 𐰀𐰖𐰋𐰺𐰀 = tüketi, 𐰇𐰃𐰖𐰚 = ölteçi, 𐰴𐰋𐰇𐰃𐰖𐰚 = ölteçisen.. vb.

5) İki heceli olup konsonla biten kelimelerde her iki hece yumuk vokalle olursa yalnız birincinin vokali yazılır, ikincininki, çoğu zaman, ihmal edilirdi; örnekler:

𐰴𐰃𐰺𐰋 = kümüş, 𐰆𐰃𐰆𐰆 budun. 𐰴𐰣𐰆 = oğuş «kabile, aile», 𐰴𐰴𐰃 = otuz, 𐰴𐰣𐰆 = oğuz, 𐰴𐰉𐰇 = üçün, (ve 𐰴𐰺𐰃𐰇 = üçün) vb.

İkinci veya üçüncü hece ek olursa kelime yine bu kuralla yazılırdı: 𐰃𐰆𐰃𐰆𐰆 = budunum, 𐰃𐰃𐰆𐰺 = kutum, 𐰃𐰴𐰣𐰆 = oğuşum, 𐰴𐰋𐰺𐰆𐰆 = buŋsuz, 𐰋𐰺𐰣𐰆 oğluŋ vb.

6) İki heceli olup konsonla biten kelimelerde her iki hecenin vokali dar olursa yalnız birinci hecenin vokali yazılırdı; örnekler:

𐰍𐰇𐰣𐰋 = kiçig, 𐰍𐰚𐰇𐰴 = bilig, 𐰃𐰍𐰣 = igid, 𐰴𐰋𐰺𐰣𐰺 = kırkız vb.

Dar vokalli bazı eklerin de vokali yazılmazdı:

𐰴𐰃𐰉 ‘ 𐰇𐰃𐰉 = ermis / ş, 𐰇𐰃𐰇𐰆𐰆 = bolmis / ş, 𐰃𐰆𐰋 = sabım, 𐰴𐰃𐰃𐰆𐰋 = sabımin, 𐰣𐰆𐰋 = sabıġ, 𐰣𐰆)𐰣𐰺 kağanıġ, 𐰣𐰆)𐰴𐰆𐰆 = budunıġ.

𐰇𐰋 = alb, 𐰇𐰃𐰺𐰋 = barıp, 𐰇𐰚𐰋 = kelip, 𐰋𐰚𐰚𐰋 = el, eliŋ, 𐰍𐰚𐰍𐰴 = begĝig, vb.

↓ B işaretlerinin kullanılması

8. Bu iki işaret, kelime sonunda, uk ük değerleriyle kullanılır; örnekler:

1) 𐰇𐰣𐰆 = yaġuk «yakın», 𐰇𐰴𐰇 = ıduk «mübarek», 𐰇𐰃𐰺 = artuk «fazla», 𐰇𐰴𐰋𐰆 = barduk «gittik», 𐰇𐰋𐰆𐰆 = buyruk, 𐰇𐰴)𐰇𐰺 = kılınduk,

𐰴𐰺𐰀𐰖𐰇𐰃𐰍 = kılınmaduk, 𐰇𐰺𐰴𐰺𐰃 = uçdukda,
𐰇𐰺𐰴𐰆𐰍𐰃 = olurtukda, 𐰴𐰺𐰀 = umaduk vb.

2) 𐰚𐰍𐰏 = sünük «kemik», 𐰚𐰇𐰀𐰇𐰍 = esidmedük,
𐰚𐰀𐰀𐰉𐰏𐰆 =

𐰃𐰆𐰑𐰴𐰍𐰏𐰣 = yabgusin «vezirini» (hacib ile krş.),
𐰃𐰆𐰑𐰇𐰚𐰴𐰍𐰃 = armakçısın «aldatıcısını (?)» v. b.

b) İyelik 𐰃𐰇 in üzerine:

𐰃𐰇𐰺 = atin «atını», 𐰃𐰇𐰃𐰑𐰽 = adğırin «aygırını».
𐰃𐰇𐰼𐰺 𐰃𐰇𐰚𐰇 = için taşin «içini dışı

Ön y 9 işareti

14. Eski yazıtlarda, art vokallerle kurulan y fonemli hecelere mahsus olmak üzere 𐰽; ve ön vokallerle kurulan y fonemli heceler için de 9 işaretleri vardır. Bu ön y 9 işaretiyle temel veya ek hecesi yazılmış kelimeler üzerine örnekler veriyoruz :

Yer, yerde, yerdeki, yerimke, yeriŋerü, yitü ; yeti, yetinç, yetmiş ; yigirmi, yüz, yüzti, yüzçe ; süleyü, teyin, öyür... vb. (Hepsinde y fonemi 9 işaretiyledir.)

Bunlardan başka şimdi ı ile söylenen bazı hecelerin de bu işaretle yazılmış olduğunu görüyoruz: 𐰖𐰃9 = *yıl*, 𐰚𐰖𐰃9 = *yılan*, 𐰋𐰍𐰖𐰃9 = yılkı, 𐰋𐰼𐰚𐰃9 = yımşak, 𐰼𐰃9 yış vb.

Bu örneklerden de 𐰃 i vokalinin, ön y 9 komşuluğunda henüz art ayrımla söylenmediği anlaşılmaktadır.

Bu ön y işaretiyle temeli yazılmış olan kelimelerde ek foneminin ayrım son konsonla belirtilirdi : 𐰖𐰃9 kelimesi art l 𐰖 ile olduğu için buna ulanan ekler art ayrımlı olurdu :

𐰋𐰍𐰖𐰃9 yilkı, 𐰖𐰋𐰍𐰖𐰃9 yilkа, 𐰼𐰖𐰃9 yiliğ... vb. gibi.

Not. Tarançı diyeleğinde buna benzer fonetik olaylara rastlanmaktadır, yerinde incelenecektir.

4. Eski yazıtlarda vokaller uyumu

15. Eski yazı sisteminde geniş vokaller için 𐰖, darlar için 𐰃, art yumuk vokal için 𐰚, ön yumuk vokal içinde 𐰴 işaretlerinin kullanılmış olduğunu görmüştük : bu işaretler şimdi vokaller uyumu üzerine araştırmalar yürütmemize yarıyacaktır.

Yazıtlarda (bütün Eski Türk yazısiyle olan anıtlarda) iki heceli birçok kelimelere raslamaktayız ki, onlardaki iki hecenin vokalleri :

$$a/\imath + u/\ddot{u} \text{ veya } u/\ddot{u} + \imath/i$$

uyumları üzeredir. Bu şemalarda bugünkü sesliler uyumunun bulunmadığı açıktır. Örnekler veriyoruz.

a (a/ı + u/ü) üzerine :

Ağu (*ağu iğ* «zehirli») Toy 28, ağtur- «çıkarmak» Ton'. 108, altu «altı», altun, artuk «fazla», artur-, aşnu: aşnuki «önceki», azu «acaba, belki», azuk, batur «kahraman», belgü «alâmet, belgi», beŋgü, berü, bindir- «bindir-mek», edgü «iyi», ertür- «erdirmek; oldurmak» eçü (*eçüm apam*) «cet», iduk «mübarek», keçür- «geçirmek», kelür- «getir-mek», kentü, kamuş «kamış», karğu «rasat yeri: ateş kulesi»

Ton'. 53, katun, kan'u <= *kayu, kanı, hangi*», sayu *(yer sayu* «her yere»), taluy «deniz», teglük «kör» Irk b. 36, tegür- «değdir-mek» Irk b. 53, Ton'. 53, tilkü Irk b. 70, yabğu (yüksek bir rütbenin sahibi, vezir; krş *hacip*, perdedar), yağuk «yakın», yağut- «yaklaştırmak», yandur- «(geri) döndürmek», yaruk «ışık, ışıklı», yetür- I D 7 vb.

Başka eski kaynaklardan (V. Gabain Est. Gr.) örnekler:

b. Ağruş «ağrı», amul «sakin», arku «ark», arıuç «ardıç (ağacı)», azun/ajun «âlem», çasut «iftira», eçkü «keçi», egsük «eksik», enük «(canavarlarda) yavru», erük «erik», erüş «eriş (dokumada boy ipliği)», ergü «oturulan yer», etük «edik», etüz «vücut», ezüg «hata», igdü «ekti» (*igdüle-* «çocuğa bakmak»), irü «iyi fal», kağuk «mesane», kamuğ «kamu, umum», kasğuk «çivi», kavut «kut», kazguk, kirtü «hakikî, sadık», kirü «geri», kızgut «ıztırap», neçük «nasıl», tağşut «koşuk, manzume», tamu «cehennem», tirgük «direk», titrü «tam; sabit», yinçü «inci» vb.

c. *-uk/-ük* ekiyle: açuk, aruk «arık, bitkin»; anuk «hazır», esrük «sarhoş», saçuk, tanuk «şahit», tezük «kaçak», yanluk «hatalı», yaşuk «ışıklı», yazuk «günah, kusur», bedük «büyük».

d. *-ğu/gü* ekiyle: bıçğu «bıçak», içgü «içki», kadğu «kaygı», kedgü «elbise», kitgü «gitme, çekilme», mingü «binek (at)», yanggu «yankı» takığu «tavuk», yilpigü «yelpaze», ayğu (*ayğaçı* = öğüt veren, danışman) v. b.

e. *-ağu, -egü* ekiyle: adnağu «başkası, başkaca», alpağu «kahramanlar kısmı», bayağu «zenginler (kısmı, takımı)», biregü «fert: biri, birisi», ikegü «ikisi (beraber)», kamağu «hep birlikte», karağu «kara», kavağu «kav (takımı)», yaşağu «hayat» vb.

f. *-ınçu/inçü* ekiyle: alkınçu «zail olma», kalınçu «arta kalan» ilinçü «eğlenme, tenezzüh», asğançu «yaltaklanma» vb.

g. *-[la] yu/-[le] yü* ekiyle: başlayu «başa geçerek, başkan olarak», ikileyü «ikinci defa olarak», munçulayu «böylece», ançulayu «öylece» vb.

h. *-ur/ür-* ekiyle fiiller: akur- «yavaş davranmak», arkur- «çapraz geçmek», artur- «artırmak», asur- «aksırmak», bekür- «tahkim etmek», çağur- «kovculuk etmek», çaşur- id., esür- «sarhoş olmak», evür- «icra etmek», içür- «içirmek», kavşur- «kavuştur-mak», kavur- «bastırmak, kısmak», kikşür- «(birine) kızmak», kinşür- «(birine) pusu kurmak», kedür- «giydirmek ve giymek», tegşür- «değiştirmek», yağur- «yağdırmak», yapşur- «yapıştırmak», yaşur- «gizlemek», yitür- «kaybetmek», yinçür- «secde etmek».

i. *-ğur/gür-* ekiyle fiiller: belgür- «belirmek», ertgür- «geçir-

mek», kadğur- «kaygılanmak», kirgür / kigür- «girdirmek, sokmak», tirgür- «diriltmek», yaŋur- «yankılamak».

j. *-tur / tür-* ekiyle fiiller: aktur-, beltür- «belli etmek», biltür- «bildir-mek», kantur / kandur- «kana kana doyurmak», öglendür- «aklını başına getirmek», tamtur- «(ateşi) tutuşturmak», tıntur- «nefes aldırmak.»

k. Başka eklerle fiiller: Ağuk- «zehirlenmek», alaŋu- «bitkin düşmek», bedü- «büyümek», bışrun- «olgunlaşmak, pişmek», egsü- «eksilmek», ergüz- «eritmek», kiŋürt- «genişletmek», kirtkün- «sadık, mümin olmak», yaru- «parıldamak», yaşut- «aydınlatmak», yirü- «çürümek»

l. Yazıtlarda *tuk-tük / -duk-dük* ekiyle ortaçlar: kılıntuk (*kılıntukta*), illedük, kağanladuk, yarlıkaduk, birtük, kılınmaduk, kışladuk, esidmedük, körmedük, bilmedük, kazgantuk, yazıntuk, yaŋıltuk, olurtuk, barduk, tegdük.

m. Yazıtlarda *-zun / -zu* ekiyle emir 3. k. temelleri: *kalmazun, bolmazun, yarlıkazu, gorımazun, yitmezün, almazun, ermezün.*

n. Yazıtlarda -[y]u / -[y]ü ekiyle gerondifler: ıçğınu, ayu, süleyü, oplayu, yokadu, itinü, yaratınu, başlayu, sıyu, esidü, igidü, kılu, sakınu, sebinü, yağıdu vb.

Not. Geniş vokalli *al-* fiilinden gerondif alı (*alıbirmiş*) geliyor.

o. Yazıtlarda -[y]ur / -[y]ür ekiyle geniş zaman temelleri: Yorıyur yaşayur, kazğanur, sakınur, alur, barur (ve barır), berür, çrür, eşür, igidür, kelür (ve kelir), kirür, kalur, kılur, sakınur, sebinür, yaylayur İrk b. 96, bayur «bağlar», T. 27, bedizleyür İrk b. 43 vb.

Not. İkinci şekil olarak barır, kelir, bilir... fiillerine de raslanmaktadır, bundan o çağda uyumun gelişmesine doğru bir temayülün başlamış olduğu anlaşılmaktadır.

˥ : > / ᐯ = U / Ü + I / İ Şeması

16. Bu şemada >, ᐯ işaretleri gerek dar yumuk u / ü, gerek geniş yumuk o / ö vokallerini yazmaktadır. Yazıtlardan ve bütün eski anıtlardan, eski Uygur metinlerinden örnekler veriyoruz. (Bu örnekler A. C. Emre, Türkçenin yapılışı'ndan alınmıştır.)

a) İsimler, sıfatlar:

Böri «kurt (canavar)», bulıt «bulut», butık «budak», böksig «karın», kodı «aşağı», kolbıç «koltuk altı», korkınç «tehlike», kurınç «kuruluk», kuru (*kurıgaru*) «batı, batıya doğru», köni «doğru, gerçek, adaletli», küni «kıskançlık: *günü*»; küri «bir ölçek», oğrı «hırsız: *oğru*», okığ «davet» ögmis «övme», ögdüri «doğuda», öŋi «başka», örgin «taht», öri «yukarı»,

süvri «sivri», **tolı** «(yağan) *dolu*», **tumşık** «gaga», **tutçı** «daima», **tutsı** «kaya billûru», **tülit** «yatak takımı», **tüki** «(kabuğu çıkarılmış) darı; ykş. dügi Az. = pirinç», **ulınçığ** «devamlı», **urı** «erkek evlât», **ökin** «yığın», **yorığ** «yaşayış tarzı» vb.

17, a. Belirli eklerle türemiş isimler, sıfatlar üzerine örnekler:

- çi ekiyle: **Ayguçı** «öğüt veren, danışman», **kolguçı** «dilenci», **basutçı** «yardımcı», **ölütçi** «cellât», **törü : törüçı** «bilgin, hoca», **udçı** «sığır çobanı», **kon'çı** «koyun çobanı» vb.

- *ki* ekiyle: **Kötki** «yüksekte olan», **küzki** «güze ait», **örki** «yüksek», vb.

- *tık*, - *ig* ekiyle: **Çöbik** «çöp (gibi), boş şekil.. », **köpik / köbik** «köpük», **süçig** «tatlı», **torığ** «zayıf, bitkin», **tosık** «tok, doymuş», **çölig** «çöllü» vb.

- *li*... - *li* ekiyle: **Künli tünli** «geceli gündüzlü, **edgüli an'ığlı** «hem iyisi hem kötüsü», **begli budunlığ** «hem beyler hem halk» vb.

- *mis* - ekiyle -mişekiyle: Bu ekle olan fiil temellerini az önce görmüştük; (§ 12) bu ekle isimler de vardır: **Ögmiş** «övgü, medih», **tuymış** «Buda mertebesine ermiş» gibi.

17, b. Belirli belgiler (bükün ekleri) almış isimler:

(İyelik nesnel 3. k. belgisi : - i, - si ile bükünlenmiş)

Oğlı «oğlu»

g/ğ fonemini atmış iken de i/ı vokaliyle yazılırdı; buna göre baştan her yerde i/ı vokaliyle ulandığına hükmedilir; V. Thomsen dabi bu yolda hareket etmiş, bu belgiyi i/ı vokaliyle ulamış, yumuk vokalleri kullanmamıştır.

Örnekler: budunığ «budunu, halkı», katunığ «katunu: batunu, imparatoriçeyi», ögüzig «ırmağı», küçig «gücü», subığ «suyu» vb.

Yumuk ünsülle yazılmış olan temellerde, yumuk vokalle ulanmağa başlamış olduğunu *Tutuk* adının -uğ ile bükünlenmiş şekli göstermektedir: *türges kağan buyru[illegible] az tutuk-uğ-ïngïn tïndï* [illegible]

[illegible] yemler ve vokallerle bit[illegible] ere seslek dışsilli -dï belgisi ulanır

5. Eski yazıtlarda konsonlar sistemi

DUDAKSILLAR

B fonemi: Basta

«olanca, bütün, hep», *bark* (ebig barkıġ), *bars* yıl, *bas-*, *baş*: *başla-* «başa geçmek, başında bulunmak; baş. başkan olmak», *bat* «çabuk», *bay* «zengin», *baz*: *baz kıl-* «baş eğdirmek, tabi olmağa mecbur etmek», *bediz* «nakış, resim, ziynet», *bediz-* «süslemek, nakış.. resim yapmak [illegible] *dizçi*, *beg* «bey», *beŋ* [illegible] *beŋgü* «ebedî» (*beŋgü taş* «anıt»), *ber-* «vermek» *beş* / *ş* «beş», *beşinç* «beşinci», *bi* «kısrak Irk b.», *biçin* «maymun» (biçim yıl) *bil-*, *bile* «beraber», *bilge* «hakîm», *bilig* «bilgi, anlayış, şuur», *biŋ* «bin 1000», *birle* «birlikte, beraber», *biş-* «kemale gelmek, yetişmek: pişmek», *biti-* «yazmak», *bitig* «yazı, yazılmış şey, yazma, mektup», *biç-* / *bıç-* «kesmek, biçmek», *biçek* «= bıçak»; *biz* (zamir 1. k. çoğ.), *bod* «boy, (oymaklar arasında) birlik», *boğuz* «boğaz», *bol-* «olmak», *balan* «tutsak» *boş*, *boz-* «bozmak, düşmanı yenmek», *buzağu* «buzağı», *bök* «köşe», *böri* «kurt, canavar», *bu*, *budun* (belki *boa*[illegible]) «halk: ulusun boy (bod) kısmı» *bul-*, *bulġa-*: *bulġak* «karıştırmak, karışıklık», *bulıt* «bulut», *buluŋ* «köşe» *buŋ* «sıkıntı, zahmet», *buŋad-* «bunalmak, sıkıntıda.. zahmette kalmak», *bunça* = bunca, *bunta*, *buka* «boğa», *buşġur-* «kışkırtmak, öğütlerle gözünü açmak», *buŋ(u)rak* «büyük rütbe sahibi», *bük* «ağaçlık, ormanlık», *büke* «kahraman» (Div. büke «ejderha»), *bükmek* «doymak, kana kana doy-», krş. Div. *bük-* «4. iyice doymak, suya... ekmeğe kanmış olmak».

B fonemi: sonda

19. Bu fonem, Eski yazıtlarda, seslek olarak kelimelerin sonuna gelebilirdi, bükünde de seslek kalırdı; örnekler:

Ab «av» krş. Div. *av*, abda «avda», abka «ava», abçı «avcı»; abla- «avlamak»

Eb «ev» krş. Div. *ev*, ebde «evde», ebke «eve», ebgerü, ebrü «eve doğru».

Çab «şöhret, ün» krş. Div. *çav* «ses: ün, şöhret».

Kab- «yakalamak, hücum etmek» (*tabgaç oğuz kıtay bu üçegü kabsar* «Çın, Oğuz, Kıtay... her üçü hücum ederse» (Div. *Kap-* «kapmak, yakalamak»: *oglanıġ yıl kapdı* «çocuğu cin tuttu: çocuk cinlerin hücumuna uğradı»); **kab** «= kap»; **sab** «söz, buyruk» sabçı «savcı: haber getiren» Div. *sab* Brock. «sıra, nöbet [değirmende, sulamada]. Div. *sav* «söz, atalar sözü, hikâye, haber, şöhret»; **seb-** «sev-mek» **sebdük** «sevdik», **sebin-** «sevinmek»; **tab-** (ve *tap-*) = tap- «bulmak»; **sub** «su» **subça** «su gibi, dere gibi», **subka** «suya» (Div. suv «su».)

B fonemi: ortada

20. Eski yazıtlarda b fonemi kelime ortasında da bulunur.

a) B fonemi iki vokal arasında: *abınç* «avunma», *ebinte* «evinde»

oba «oymak» (Div. oğuş. id.), *obut-* «gizlemek», *kabak* «(bakirlik) gışası» (Div. kız kabakı id.), **kabış-** «kavuşmak», **kobı** «boş, kof», **tabar** «= davar, mal», **tabışğan** «tavşan» (Div. tavışğan id), **tebe** «deve», **yabız** «= yavuz: fena» (Div. yavız), **yabaş** «yavaş» (Div. yavaş) vb.

b) B fonemi bir vokalle bir aralıklı veya sürtüşlü arasında: **abla-** «avlamak», **abçı** «avcı», **eble-** «evlendirmek», **kubrat-** «toplatmak», **kubran-** «toplanmak», **sabçı** «savcı», **sablar** «sözler», **subça** «su gibi», **tebliğ** «kandırıcı, iğfal edici», **yabğu, yablak** «kötü, korkak», vb.

c) B fonemi bir vokalle bir kapantılı arasında: **ebde** «evde», **sebdük** «sevdik», **öbke : öbkele-** «öfkelenmek», **subka** «suya» vb.

P fonemi

21. Sağır (sessiz) dudaksıl p fonemi, Eski Yazıtlarda, başa hiç gelmezdi; sonda ve ortada pek az kelimede vardır; örnekler:

(Sonda ve ortada p fonemi) **Kop** «hep, bütün», **küp** «küp, kap» Ton', 4, **apa** «1. cet, 2. abla» [*eçüm apam* «cetlerim»] (Div. aba «1. baba, 2. anne, 3. ayı»), **opla-** «hamle yapmak», **kop-** «kopmak», **sep-** «çeyizlemek, hazırlamak» (Div. sep «çeyiz»), **tapa** «-(y)e doğru», **tap-** «hizmet ve ibadet etmek», **tapığ** «hizmet» (Div. tap- «1. hizmet etmek, 2. bulmak» **tapuğ** «hizmet», **tapla-** «uygun bulmak», **tapladuk** «uygun görülen», **top-** «1. yığmak, 2. bağla-mak», **op-** «sorumak, iç[illegible]

[illegible] (Div. yap- «1. ört-, kapa-, 2. yapmak, inşa etmek [illegible]

c) M fonemi başta: **Men**, **meniŋ** (Orhon yazıtlarında) «ben, benim» (Ton'ukuk yazıtında ve başkalarında ben, beniŋ), **mana** «bana» (Div. men, menin), **menkü** Kara, yüz 5 (Div. [illegible] *äŋgü*) «ebedi» [Orhon yazıtlarında *beŋgü*], **miŋ** Irk b. 48 «bin» Div. id. «bin» (başka yazıtlarda *biŋ*), **min-** Irk b. 44 (Div. mün-) «binmek» (Orhon yazıtlarında *bin-*), **munçuk** Turf. Toy. «boncuk»; **muŋ: muŋluğ** Irk b. 34 «b mahzun, acıkıcı» (Div. *muŋ*), **müŋre-** Irk b. 93 Div. id. «böğürmek», **meŋ** Irk b. 47 «yiyecek» (Div. id. «yem, kuş yemi»), **meŋi** «neçe, bahtiyarlık»: **meŋile-** «neşeli, mesut olmak» Irk b. (Div. *meŋile-mek* «1. Güzel yiyecekleri olmak 2. beyin yemek»); (yabancı kelimeler) **manistan** Irk b. «saray» (orta fars.), **mar** «hoca, efendi» Sur. vb.

Not 1. m ile başlıyan bir kelimenin [illegible] ön ük genzelin etkisiyle eski b fonemi bazı yerlerde [yayınma: dilation ile] m olmuş tur; fakat bu olay umumileşmemiştir.

Not 2. Olumsuzluk ma-/me- eki en eski kaynaklarda m iledir.

[illegible] arasında: **inçek** Irk b. «dişi» (D[illegible] **gen** Irk b. «dişi deve» (Div. id.), **anta**, **bunta** «onda, bunda, rada», **antaġ** «öyle», **küntüz** (Div. *kündüz*) «gündüz», **yont** (Div. *yond* «at cinsi») vb.

d. Sonda: **ben**, **men**, **bin-**, **kün**, **on**, **ön-** Irk b. «[ot, bi fışkırmak», **kan** (damarlardaki), **kan** «han, bey», **sen**, **sin-** Ton Kençek), **ton** «elbise», **ün** «ses», **yan** (Div. id.), **yan-** «dön id.) v. b.

Nazal damaksıl ŋ fonemi

24. Bu fonemle hiç bir kelime başlamaz. Bu fonem ortada ve sonda bulunur

a. Genzel ŋ fonemi ortada: teŋri «gök», beŋgü, tiŋle- «dinle-», süŋük «kemik» (Div. id), süŋüg «mızrak» (Div. *süŋü*), eŋilik «en ilk», suŋur «sungur», sıŋar «bir şeyin iki eşit kısmından her biri», süŋüş, süŋüş- «savaş, savaşmak», tüŋür «davul, = dümbül», öŋi «ayrı» (Div. id.) toŋuz «domuz», köŋül «gönül», koŋuz «böcek» (Div. id.), yaŋıl- «yanılmak» vb.

Eklerde: bardıŋız «vardınız» (ve bardığız), edgüŋiz «iyliğiniz», ebiŋi «(senin) evini», bertiŋiz «verdiniz», maŋa «bana» (Div. id.), baŋa Ton'. (*baŋaru*) v b.

b. Genzel ŋ fonemi sonda: aŋ «av hayvanı» (Irk bitikte: aŋlayu meŋleyü «avlanıp yiyecek tedarik ederek»: Div. aŋ «yağından ilâç yapılan bir kuş»), biŋ / miŋ «1000», buŋ «bun, keder, sıkıntı», küŋ «cariye» (Div. id. ve *küni* Div. kuma), meŋ «yiyecek», neŋ «şey», kaŋ «baba» (Div. *kaŋdaş* «babaları bir kardeş), öŋ (öŋre «öne, doğuya»), oŋ «sağ, batı» (Div. id.), öŋ- «renk solmak» (Div. id.) vb.

Eklerin sonunda: beniŋ (Orh.) meniŋ (Ton'.) «benim», bertiŋ «verdin» (Div. birdiŋ), begiŋ «beyin», özüŋ «(senin) özün: kendin», kağanıŋ «(senin) kağanın, hakanın», biliŋ «bilin, biliniz», sakınıŋ «düşünün, -ünüz», eşidiŋ «işidin, -iniz», kılmadıŋ, katığlanıŋ «katlanınız» vb.

Genzel ỹ veya ye'li n (n') fonemi

25. Eski yazıtlarda n' ile başlar kelime yoktur; bu fonem kelime sonunda ve kelime ortasında bulunur; örnekler:

a. Kelime sonunda n': Çıġan' «fakir, yoksul» (Div. çığay id-, Çağ. çığan id), kon' «koyun» (Div. koy ve kon Argu) v. b.

b. Kelime ortasında n': an'ığ «fena, kötü» (ayıġ Div. *ayıġ yavuz* neŋ «çok fena şey» *ayıg edgü* neŋ «çok iyi şe[illegible] kón çı' «koyun çobanı», kón'ıg' «koyunu olan» v.b.

DAMAKSILLAR

K fonemi

26. Bu fonem, Eski Yazıtlarda ve Eski Türk yazısı ile yazılmış anıtlarda kelimenin başında, ortasında, iki vokal arasında ve kelime sonunda bulunabilir. Ön ve art vokallerle hece kurabilir.

Sağır [illegible] k fonemi başta

a. Ön vokallerle kurulmuş temellerde: keç- «geç-mek», keçür- «

çirmek», kel- «gelmek», kelür- «getirmek», kentü «kendi», kes- «kesmek», keyik, kiyik lrk b. «geyik», kergek «gerek», keçe «gece», kiçig «küçük, az kala», kö[illegible] «kör», kör- «görmek», kötür- «kaldır-, yükseltmek», köz «göz», küç «güç, kuvvet», küt- «gütmek», k «ses, şöhret», küz «güz» v. b.

b. Art vokalle kurulmuş temellerde: kaç- «kaçmak», kal-, kal

(Div. id.). tağık- «dağa çıkmak»

Seslek damaksıl g fonemi

27. Eski yazıtlarda, kelimelerin başında seslek damaksıl g yoktur: yalnız halk anlamiyle gün ismi, ini ve kelin kelimeleriy[le] leşmiş olarak bulunmaktadır.

Ulayu in(i)y günüm, *oğlanım* ve küçük kardeşim halkı (t gendi çocuklarım.

ögüm katun ulayu öglerim, ekelerim, kelingünüm, *kunçuyl* hatun annem ve (öbür) annelerim, ablalarım, *gelinler halkım,* p eşlerim.

Bu kelime hizde de *el* ile birleşik olarak, *el gün* çifti «yabancı yabancı kişiler» anlamiyle vardır; en çok *ele güne karşı* deyiminde lanılmaktadır. Dede Korkut'ta da kullanılmıştır:

Ilin günün çapın, kızın gelinin yesir edin

«Eline gününü (halkını) vurun, kızını gelinini esir edin»

Çağataycada da bu kelimeyi kullanılmış buluyoruz:

Hüsrev şahın il günü zulm ve biserlikka örgengen idi

«Hüsrev şahın halkı (takımı) zulme ve serkeşliğe alışkın idi»

28. Seslek g yazıtlarda kapantılı ve aralıklı olarak vardır; kapan[tılı] g işaretiyle ve g değeriyle, aralıklısı Ɣ işareti ve gamma (veya arap ğ) değeri ile kullanılmıştır. Örnekler veriyoruz:

Aralıklı seslek damaksıl ġ üzerine:

Sonda: aġ- «çıkmak, yükselmek», antaġ «öyle» (Div. andaġ, [ö]k b «ayda» (Div. id.), atlıġ «atlı, süvari» (Div. id.), azıġ [ırk b. [ç]i» (Div. id.), başlıġ «başı olan: başlı» (Div. id.), taġ «dağ» Div [ta]rıġ «ekin» (Div. id.), tuġ «sancak» (Div. id.) uruġ «soy, kabile» ([u]ruġ «tohum», uruġ tarıġ «akraba»), yarlıġ «emir, buyuruk», Div. [to]ğ «cenaze töreni» Div. id.

İki vokal arasında: aġır «ağır hediye, ipekli Çin kumaşı, mal» ([a]ğır «ipekli kumaş»), aġıl «ağıl», aġır «ağır» ve ağar, aġız ve a [a]paġu (kahraman anl. olan alp'tan) «ünvan», oġul «evlât, uru [o]ğul», kaġan «hakan», kurıġaru «batıya», tağık- «dağa çıkm [ta]ğu «tavuk», toğan «doğan», oğuş «kabile, soy», yağı «düşman», [ya]ru «uzağa, kuzeye doğru» v. b.

3. Vokal ile aralıklı veya aralıklı ile vokal arasında: oğlan «ev'ât, oğul, çocuk» (kolektif anl.), karğu «(düşmanı haber vermek için) ateş kulesi», kazğan- «kazanmak», kurığsak Irk b. «kursak», kuzğun, sakınığma «düşünen», barığma v. b.

4. Kapantılı ile vokal arasında: kurtğa Irk b. «ihtiyar», sığta- «ağlamak», tağka «dağa» vb.

b) Seslek kapantılı g fonemi üzerine

Sonda: beg «bey», bilig «ilim, şuur», bitig «yazılmış şey, kitap, çerig «çeri, asker», çölig «çöllü, çölden olan», elig «el», ölüg «ölü», süŋüg «süngü», teg «gibi», teg- «değmek, erişip vurmak», tirig «diri», yeg «en iyi, daha iyi, yeğ»; süg (sü) «orduyu», ebig (eb) «evi», küçig (küç), «gücü», erklig «erki olan», (el) ellig «devleti olan» vb.

Ortada: Belgü «alâmet, belgi», bilge «hakîm», edgü «iyi» (asıl anlamı: bir şey yapmağa yarar), içgir- (ya *içger-*) «teslim olmağa, dehalete mecbur etmek», igid «yanlış, yalan», igid- «beslemek, bakmak, büyütmek», ingen «dişi deve» Irk b., ilgerü «ileri», kergek, tegi «degin» ögüz «nehir», öge «akıllı, düşünücü»; bergil «ver», çelge «çele: ile» vb.

DİŞSİLLER

Kapantılı Dişsiller: Seslek kapantılı dişsil d fonemi

29. Eski yazıtlarda, seslek kapantılı dişsil d ile hiç bir kelime başlamaz. Bu fonem kelime ortasında ve sonunda bulunur. Örnekler:

a. İki vokal arasında: Adak «ayak», adaş «dost» (Div. aḍaş), adığ Irk b. «ayı», bediz, bedük «büyük, yüksek», budun, kadaş «hısım, akraba», kadın «kayın (hısım)», kodı «aşağı», udı- «uyumak»; yarlıkaduk «buyurduk: buyurduğu...», bitidim «yazdım» vb.

b. Vokal ile aralıklı (sürtüşlü), arakıklı ile vokal arasında: Adrıl: adrıldım «ayrıl-: ayrıldım», *aş-*: aşdı «aş-: aştı», *ay* : aydı «söyle-: söyledi», *az-*: azdı, *ba-*: badı «bağla-: bağladı», *bar-*: bardı, *bas-*: basdı «bas-: bastı», *baş*: başda «baş: başta», *bıç-*: bıçdı (Irk bitig'te *biç-*: *-di*), erdem «erlik: fazilet», kudruk «kuyruk», *tur-*: turdı, *uç-*: uçdı vb.

c. Vokal ile kapantılı, ya kapantılı ile vokal arasında: *Balık*: balıkda «şehir, şehirde», edgü «iyi», *ilt-*: iltdi «götürdü, sevketti», *küt-*: küddim «güt-: güttüm, bekledim», künedmis/ş kuladmis/ş «cariyeliğe kulluğa düşmüş», *tut-*: tutdı «tuttu», *yaratdı* «yarattı», *yorıt-*: yorıtdım «yürüt-: yürüttüm» vb.

d. Kelime sonunda: bod «boy, vücut; oymaklar birliği», böd «taht», igid «yalan, yanlış», igid- «beslemek, yetiştirmek», ıd- «göndermek», küned- «cariyeliğe düşmek», kulad- «kulluğa düşmek», öd «zaman», kıd-

<kıy - mak?>, kod - <koymak>, şad <bir unvan>, tod - <doymak>, ud - <uymak, arkasından gitmek>, ud <sığır> vb.

Sağır (sessiz) kapantılı dişsil t fonemi

30. Bu fonem Eski Yazıtlarda, kelimenin başında, ortasında, sonunda bulunuş. Örnekler veriyoruz:

a. Kelimenin başında t: Tabar <davar>, tabışğan <tavşan>, tağ, taluy <deniz>, tam <duvar>, tañ <şafak, sabah>, tapa <-e doğru>, takı <dahi, ve>, tebe <deve>, teŋri <tanrı, gök>, tirig <diri>, toğ - <doğ-mak>, tiz <diz>, toŋ - <donmak>, tokı - <vurmak, dövmek>, tokuz <dokuz>, tosık <tok>, töpe <tepe>, törü <âdet: örf, nizam, töre>, tur - <durmak>, tutsuk <vasiyyet>, tün <gece>, tüş - <düşmek>, tüz <düz, doğru>.

b. Kelimenin sonunda t: At <binilen hayvan>, at <isim: ad>, bat - <batmak>, et, art <dağ beli>, alt <aşağı, alt>, it - <etmek, tanzim etmek>, ıt <köpek, it>, küt - <gütmek, küymek (beklemek)>, ot <1. bitki, 2. ateş> ört <ateş, yangın> (Div. id.), kat -, kurt, kut, tat <yabancı>, tut -, tört <dört>, ut - <galip gelmek, yenmek>, yat -, yurt, yont <at> vb.

c. Kelimenin ortasında: Altı, altun, amtı <şimdi>, edgüti <iyice>, kötür - <kaldırmak, yükseltmek>, otuz, ortu <orta> (ordu, avurt), [illegible] <âtun>, teŋriteg <tanrı gibi> [illegible] boltacı <olan, [illegible]

[illegible] kel - : kelti, [illegible] ltim, keltimiz <geldi, -dim, [illegible] keldirtim <getirdim>, *kir* - : kirti, kirtim <girdi, girdim>, ti <kaldırdı>, *kün* : künte Ton. <=günde>, küz te <güz-de>, öl-dü>, ön - ti <(bitki) bit - ti>, öntür - <bitir - mek>, kal - tı <kal - dı: kıltı (lt Mile) <kıl - dı>, *kod* - : kot(t)ı <koy - du>, kon - tı, - tım (nt b ayrı t ile), sakıntı <düşündü>, [illegible] <değdir - dim, eristirdim> [illegible] <değ-dik ve *ud* - ar *mj* <diktim>, tir [illegible], teril - ti <[illegible] landı, derildi>, tüşür - timiz <düşür - dük>, ti [illegible] tım>, ur - tı, - tım <vur - du, - dum>, *gaş* : yaşımta, yaşınta [illegible] <yaşında, yaşımda>, *gər* : yerinte <yerinde>, *gügür* - : yü [illegible], yüz - ti <yüz - dü>.

AKICILAR

Akıcı l fonemi

31. Akıcı l fonemi başta bulunmaz; sonda, ortada ve birkaç ekin başında bulunur. Örnekler:

a. Akıcı l fonemi sonda: Ağıl, al-, balbal, bel «bel», bil-, bol-, bul-, boymul- «boynu beyaz h. belki sakar h.», çöl, el «il, devlet; kavim», kel- «gel-», köl «göl», oğul, ol, öl-, ökül-, kal-, katıl-, kıl-, kızıl, kol, kul, köngül, sigil «küçük kız kardeş», tıl «dil», tükel, tüzel-, yagıl-, yaşıl, yıl, yol.

b. Akıcı l fonemi ortada: alp, alka-: alkış, alkın-, alt, altı, altun, altmış, balık «şehir», bilge, bilig, bulğak «kargaşalık», bulıt, buluş-, elig «el», elig/ellig «elli», egilik «en ilk», elçi, elledük, kağanladuk, oğlan, olur-, kelür-, ölüt-, kalın, kaltı, kılıç, kulkak «kulak», [illegible] «temiz», teñiz «deniz», uluğ, ula-, ulus, ülüg «kısmet, na[illegible]ip», yarlığ, yelme[illegible], [illegible]kı, yoluk «feda»: yolu[illegible] «fedâ

[illegible]sını ol-

[illegible](deve)

[illegible]la-, sü-

[illegible]ğ «başı

[illegible]«bunal-

[illegible]tatığlığ

[illegible]unluğ.

[illegible]han ol-

olmak».

c. Akıcı l fonemi eklerin başında:

-la- -le-: Abla- «avla-», başla- «başında bulun-mak, ba[illegible]mak», bedizle- «süsle-mek», boğuzla- «boğazla-», butula-, doğurmak», eble- «evlendirmek», opla-, öbkele- «öfkelen-», k[illegible], tapla-, yokla- Uy. III «yokuş çıkmak, yükseğe varmak».

-lığ-lig: Ağuluğ «ağıl: zehirli», atlığ «atlı, süvari», baş[illegible] olan», bulıtlığ, erklig «erkli, kudretli», küçlüg «güçlü», munlığ[illegible]tici, bunalmış», kağanlığ, kullığ «kulu olan», kutluğ, kuşluğ, «talih», tuğluğ, tözlüg «asaletli» vb.

-li... li: İnili eçili, künli tünli «geceli gündüzlü», begli bu

-lık-lik: Özlük «kendine mahsus», kanlık «hanlık: hana y[illegible]mağa layık», beglik «bey olmağa layık».

Akıcı r fonemi

32. Akıcı r fon[illegible]mez; [illegible] yazıtlarda, kelimelerin başında[illegible] ancak sonda ve ortada bulunur; örnekler:

a. Akıcı r fonemi sonda: ağır, ar- «yorulmak», «gitmek, varmak», batur, ber-, bir, egir- «kuşatmak», kir, kör-, kar, sür-, sökür- «çöktür-», ter, ter- «derin», dümbül», uğur, ur-, yar-, yıpar, yüküntür-.

Bükün ekleri sonunda: agar «ona», begler, atla[illegible]alsar, barur/barır, erür, berür, ertür- «erdirmek», i[illegible]

[illegible]er, er- «olmak», [illegible]ek», tügür «davul:

[illegible], *bin-*: biner, *al-*: [illegible]ger-, ertür- «affet-

mek, kusurdan geç-», keçür-, kelür-, kötür-, odğur- «uyandır-», konutur- (nt ile) Irk b. (t. ile) «kondurmak», tegür- «deydir-, eriştir-», tüşür-, yeltür-, yasar, yaşayur, basmasar, telinmeser, yorıyur, erser, bolsar.

b. Akıcı r fonemi ortada: Adrıl-, ağrıp «hastalanıp», arka, arkış «kervan», ara, art, artatı (= -ttı) «bozdu», artuk «fazla» [illegible] işra, barca [illegible] oğurmak «konur-mak», ortu, ordu, ört eteçe, örçle ekendi», ürün «beyaz yürün id., örtün- «van-mak», kara, kazğanur, karın, karıp «hikâyeler yıp», karşı, kıra, kubaratdım [illegible] kuruğsak, tarı [illegible]

udız- «sevketmek», utuz- «yutulmak», uz «usta», üz-, yabız, yağız, yaz, yotuz, yüz, yüz-.

34. b. Z fonemi ortada: azığ «azı dişi», azu, buzağu, közünük «pencere», közkü «ayna», özlük, kazğan, kuzğun, sekizinç, tegzin·dim «dolaşıp döndüm», tezip, tizlig, tokuzon «doksan», udıztım, uzun, üze, üzük «yırtık», yazı «ova», yazın-, yüzti.

Eklerde: ölmez, bermez, almazun, altımız «aldık», bertimiz «verdik», bolmaz, bolmazun, aşsız, subsız, tüzsiz «doğru, düz olmıyan».

Z fonemi kelimelerin başında bulunmaz.

Ş fonemi

35. Ş fonemi sonda: adaş «dost», ağış «yükseliş», aş, aş-, baş, beş/s, biş-, boş, buluş-, iş, eş, keş «okluk», kiş «bir türlü samur», kümüş, öküş, kadaş «hısım», kamaş-, kaş, kış, kuş, sünüş, taş, terkiş «kafile», tüş-, oğuş «kabiyle», uruş, yaş, yış.

Ş fonemi ortada: aşnukı, başlayu, beşinç, bişdi, boşan-, buluşğalı, kamaştı/kamaşdı, kamaşığ, karşı, kışladukda, kuşlayu «kuş avlıya» avlıya», sünüşdimiz, tabışğan; taşka, taşra, taşıkdı, tüşdi, tüşür-, yaşayur, yaşıl.

Ş fonemi başta: Ancak şad «prenslere verilen en büyük rütbe» isminde görülür. Yabancı menşeli bir kelimedir.

Ç fonemi

36. Ç fonemi sonda: abınç «avunma», aç aç-, beşinç, bıç-, iç, iç-, inç «emin, rahat», keç-, küç, ögrünç «sevinç», kazğanç, korkınç, saç, sanç-, sekizinç, usıç Irk b. «tehlikeli», üç.

Ç fonemi ortada: biçin, bıçdı, eçi, eçü, içikdi, inili eçili, içre, içgir-, keçdim, kunçuy, sançdım, süçig, üçün, yorçı «kılavuz; kumandan».

Eklerde: abçı «avcı», ança «o kadar, öyle», bedizçi, bunça, ezinçü «arkaya kalan», *ne*: neçük, nençe, ölteçi, konçı, sabçı «haberci», sağdıç Ta. «dost», tamğaçı, yoğçı

Ç fonemi başta: çab (Div. çav.) «ses, şöhret», çerig, çığan' (*çığay, çığan*) «yoksul», çöl, çölgi, çölig.

KATIŞIK M

37, a. Katışık M işaretinin ld ve lt değerinde olduğu sanılmıştır. Gerek Thomsen gerek Radloff *bol-* fiilinin katışık M ile yazılmış MM>ð şeklini boldı okumuş ve yazmıştır; halbuki *öl, kel-, bil-, al-, kal-* fiillerinin aynı kipi katışık işaretle yazılmayıp ayrı l t ile yazılmış olduğundan ölti, kelti, bilti, altı, kaltı okunmuş ve yazılmıştır. Nihayet Stein'in

Doğu Türkistanından getirmiş olduğu Kök Türk elyazmalarında boltı kipi de her yerde ayrı *l t* işaretleriyle [illegible] lerinden ve Bin Buda[illegible]-mıdgardlarından çıkan bu belgeler -tı imlâsının es[illegible] dilekt kullanışa uygun olduğuna delâlet etmektedir.

37, b. Yazıtlarda 𐰇𐰺 ve 𐰴𐰺 kelimelerine pek çok rastlanmakta ve b[illegible] ginlerce *anda, andağ* diye okunmaktadır. Halbuki iki vokal arasında k[illegible]lan nt grupu başka bir çok yerde ayrı n t işaretleriyle yazılmış bulunma[illegible]tadır; özinte, eliginte, kentü, ötünti . gibi kelimeler sık sık geçmek[illegible] ve yine bilginlerce bunlardaki t dişsili sağır olarak okunmakta ve çevr[illegible] yazısı yanılmaktadır... Buna göre, [illegible] işaretiyle olan yukarıdak[illegible] [illegible]nler[illegible]le anta ve antağ okunmalıdır.

Uygur yazısıyle yazılmış belgelerde de nt ile anta ve antağ kel[illegible]lerine pek çok rastlanmaktadır. Bu eski tanıklar varken 𐰽 işaretin[illegible] değerinde saymağa imkân yoktur.

DİŞSİL İLE BAŞLIYAN MORFEMLER

38, a. Süreksiz geçmiş kipinin morfemi tü Eski Yazıtlardan gün[illegible] kadar, türlü imlâ sistemlerine göre -tı ve -di olarak yazıl[illegible]geçmiştir. Şimdi bu morfemin dişsili sağır t veya sesli d mi idi? Bu fonetik p[illegible]lemin çözümünü, Eski Yazıtlara ve Eski el yazmalarına göre, araştıracağ[illegible]

Bütün eski kaynaklarda, bu morfem, sesliden ve yarı vokalden s[illegible]ra -di olarak yazılmıştır: söledi, sükedimiz, bitidim, tokıdım, ehled[illegible] yerledim, aydım, yaydımız .. vb.

Bu yerlerde eski t'nin iki vokal, ya vokal ile yarı vokal y arasında, [illegible]sıklık kazanıp d olması en kuvvetli ihtimaldir.

Sesli[illegible] b, g'den sonra dahi, tegdi, sebdi fiillerinde olduğu [illegible] morfemin dişsili sesli olmuştur.

38, b. Akıcıdan ve genizden sonra bu morfemin sağır t ile kaldı[illegible]ın önce görüldüğü gibi: kelti, aldı, kaltı, boltı... artı, körti, berti, bil[illegible]lertı... ötünti, öntü, alkıntı... vb.

Bu çok sayıdaki tanıklar, kuvvetle, morfemin aslında -ti olduğunu [illegible]ermektedir. Akıcı l ve genizel n [illegible]leri, eskiden, vokaller ve [illegible]ikel y kadar sesli olmıyacaklar; [illegible] onları hiç olmazsa yarı se[illegible]sayınak çaresizdir. Morfem -di ol[illegible]a komşuluğunda sesliki[illegible] saydedemedi.

39, a. Sesli[illegible] d ile biten id-, kıd-, igid- temellerinden ıd-, kıt-, ig[illegible]ertt- temelinden de artatı fiillerinin geldiğini Yazıtlarda tanıklama[illegible]. Bu fiiller ıdtı, kıdtı, igidti, artattı şekillerinden gelmiştir, ve [illegible]. igitti, artattı, fonetik değerinde idi. Bunların bir t ile yazılmış

ması genel imlâ sisteminin bir gerekliği idi. Kök Türklerin geliştirdiği imlâ sisteminde, bir fonemin durgusu (*tenue*) uzatılsa da onun işareti iki tane olarak yazılmazdı. Uzatılan vokaller de kı[illegible] gibi bir işaretle ya-

38, d. Şu cihete de dikkat olunmalıdır: ıd temelinden hem ıtı (= *ıt-tı*) hem de ıdtı eşid- temelinden de eşidti gelmiştir; bunların ıttı, eşitti fonetik değer[illegible] şüphe edilemez; di[illegible] mışlır.

İmdi sanç-, bas-, taşık-, içik- temellerinden gelen sançdı, basdı, şıkdı, içikdi... fiillerinin de *sançtı, bastı, taşıktı, içikti* okunmakta olduğuna hükmetmek de zaruridir. Bunları yazarken d işaretinin kullanılmış olması, seslekler arasındaki seslek d'nin çokluğundan ileri gelen bir ölçüleşme (*analogie*) sonucudur. Yani morfemin çoğalan di şekli, onun ötüşlüler ve Damaksıllar komşuluğunda da di olmasına sebep olmuştur.

Bu araştırma sonunda kesinlikle: süreksiz geçmiş morfemi, asıl -ti idi, hükmünü veriyoruz.

38, e. Orunluk (*locatif*) ve kopmalık (ablatif) düşümü ve tük- ortaç morfemlerinin de sağır t ile başlamış olduğu şüphesiz bir gerçek.

Bu morfemlerin sağır dişsili önce iki vokal arasında, sonra iki seslek arasında seslek olmuştur; eskiden yarı seslek olduğu anlaşılan l'den sonra ise uzun zaman dişsili sağır olarak saklamışlardır. Genzel ve dudaksıl m'den sonra da öyle olmuştur: amtı, çimte, yaşımta... vb. radan çmdi, çimde, yaşımda... gelişmiştir.

Sürtüşlü s'nin sesleği olan z ve fısıltılısı olan ş den sonra, Eski Yazıtlarda bu morfemlerin dişsilini kâh t kâh d buluyoruz; demek ki bu fonemden sonra da t'nin seslekleşmesi ancak yedinci veya sekizinci

6. Fonetik Sonuçlar

39, a. Eski Yazıtlar (Kök Türk) diyeleğinde, kelimelerin başında lin kullanmış olduğu seslerin birçoğu bulunmaz.

a) Bu anıtlarda kelimelerin başına gelebilen fonemler şunlardır:
1. Bütün vokaller: a, e, ę, ı, i, u, ū; yarı vokal: y;
2. Sessiz sürtüşlüler: s, ç;
3. Seslek dudaksıl kapantılı: b;
4. Sessiz dişsil ve damaksıl kapantılılar: t, k;

b) Bu anıtlarda kelimenin başında bulunmıyan fonemler:
1. Akıcılar, genzeller: l, r; n, ŋ, n', m;
2. b den başka seslekler: d, g. ğ;

3. Sessiz dudaksıl: p;
4. Grup halinde fonemler.

Not. Genzel n ancak ne, neŋ isimsilerinin ve türemelerinin başında bulunur. Genzel dudaksıl m de ancak yayınma ile, b'den gelişmiş olarak bir kaç kelimenin başında vardır; men, muŋ, miŋ, meŋ, min- gibi ki, eskiden, b ile başlarlardı.

39. b. Kelimelerin sonunda bulunabilen ses grupları:

lp: *alp*, lt: *ilt-*, *alt*; nt: *yont*, rt: *art*, *yurt*, *kurt*, *tört*, *ört* «ateş»; rk: *bark*, *kırk*, *erk*, *kork*; nç: *erinç*, *ikinç* (ekinç), *üçünç*... *abınç*, *ökünç*, *kazğanç*, *kılınç*, *ögrünç*... rs: *bars*.

39, c. Kelimelerin sonunda bulu[illegible]

[illegible]ğa, yabğa, yaru- vb.
ū : *beyğū, edgū, eçū, körgū, kū, sū, tilkū, törū* vb.
ō : *ō-*, «düşünmek hatırlamak».
y : *ay, ay-, bay, konçay, katay, kay* / *koy, üy-* vb.
b : *ab* «av», *çab* «çav», *eb* «ev», *kab-, sab* «sav, söz» *su* vb.
p : *kop, kop-, up-* / *op-* vb.
m : *barım, kedim, kem, ölüm, tam* vb.
n : *altun, ben* (ve *men*), *biçin, bin-* (ve *miŋ*), *bulun, bu[illegible] kün, ölün, kaŋ[illegible]*

sub «sav,

[illegible]ın, için-

ıduk, kök, ok, silik, sık, sınuk sök-, süŋük, taġık-, taşık-, tok, butuk, yablak, yok, vb.

l : *al-, bel, bil-, bol-, çöl, ęl* (il), *kel, köŋül, oġul, ol, öl-, kal-, kıl, kızıl, kol, kul, yıl* vb.

r : *adġır, bar, bar-, bir, bęr-, bor, egir-, er, er, keçür-, kelür-, kir-, kör-, öġür, ölür-, kar, kontur-, sıŋar, sökür, tur-, turġur-, yar-, yęr* vb.

s : *is* (*iş*), *beş* (*beş*), *kes-, tüs, ulus* vb.

z : *aġız, az, baz, bediz, biz, boz, boz-, kez-, köz, öküz, ögüz, öz, oz-, kız, siz, tez, tiz, toŋuz, toz, tüz, tüzsiz, udız-, uz, üz-, yaġız, yaz, yüz* vb.

ş : *adaş, alkış, arkış, aş, baş, beş, biş-, boş, eş, keş, kümüş, uġuş, öküş, kadaş, kamaş-, kaş, kış, yış, kuş, süŋüş, taş, tüş-, uruş-* vb.

ç : *aç, bıç, iç, iç-, ıġaç, keç-, küç, kaç-, saç, uç-, üç* vb.

d : *başad-, böd, bod, igid, ıd-, öd, kıd-, kod-, şad, ud, ud-,* vb.

t : *at, bat, bat, bulut, et, ęt-, küt, ot, ölüt-, kanat, kat, kut, tat, unıt-, ut-, yarat-,* vb.

7. Eski yazıtlar diyeleğinde fonetik temayüller

40, a. Eski yazıtlar diyeleğini konuşmuş olan Kök Türkler kolayca farkına varılan bir fonetik eğilim göstermektedirler: kapantılı fonemleri *sıkı bir kapantı ile* üyelerler, öyle ki dudaksıl, dişsil, sağır ön ve art damaksıl fonemlerin aralıklılarını geliştirmemişlerdir: yazı sistemlerinin işaretleri arasında, gördüğümüz gibi, v, ḍ, h, kh (ḫ) ile başka diyeleklerde temsil edilen seslerin işaretleri yoktur. Kapantıyı baskı ile üyelemek eğilimi, bu eski diyelekte, bu aralıklıların gelişmesine mâni olmuştur.

Yalnız art damakta, damak perdesi alanında üyelenen foneme sesleklik vermek üzere ünük açık tutulurken kapantıyı sıkılamak çok güç olduğundan seslek art damaksıl aralıklı olmuş, sistemde gamma (veya gayın) değerinde aralıklı ʾ = *ġ* fonemi gelişmiştir.

Bunun seslek öndamaksılı ise baskıya elverişli bir bölge içinde üyelendiğinden, öndamaksıl g'nin aralıklısı yoktur. Meselâ, *kaġan* kelimesindeki seslek art damaksıl aralıklı; *igid* ismindeki seslek öndamaksıl ise kapantılı olur. Böylece, bütün seslek artdamaksılları ʾ = *ġ*, bütün seslek öndamaksılları ʿ = g ile yazılmış bulmaktayız: *başlıġıġ, tizligig, karġu, begler, yügürti, öltigiz* vb.

40, b. Eski Yazıtlar diyeleği, kelimeye başlarken, seslek olarak yalnız dudaksıl b fonemini çıkarabiliyordu; kapantılı dişsil, öndamaksıl, art-

damaksıl ile başlıyan kelimelerin ilk fonemi sağır (sessiz) olurdu. Sıkıca kapanmış dudakları açarak söze başlarken, hazır katastaz üzerine ünüğü açıp foneme sesleklik vermede kolaylık vardır; fakat dilin türlü hareketleriyle damağın muhtelif noktalarında fonemin hem katastazını hazırlayıp kapantıya sıkı basmak hem de aynı zamanda ünüğü açıp foneme sesleklik vermek çok güç geldiğinden, bu eski diyelekte [illegible] d, c, g, ğ

kaltı, bilti, altı «aldı», al-
da, költe, köpülte, yılta,

bugüne kadar devam etmek-

ertimiz «verdik», yügürti.

keltiğ «geldin», keltigiz «geldiniz», kelteçi,
tım «aldım», altımız «aldık», biltük, boltu
elte. yolta vb.

Not. *Altı* (sayı), *altın* gibi kelimelerde lt grup
tedir.

b. Urtı «vurdu», berti «verdi», bertük,

İkinci Ayrım

ESKİ TÜRKÇE VE ORTA TÜRKÇE

1. Geçen ayrımda incelediğimiz Eski Yazıtlar (*Orhon - Yenisey yazıtları*) Türkçenin en eski yazılı vesikalarıdır. Bunlara ve bunlardan başka Türk Dil Kurumunca, dört ciltte, göstermeç (index)'leriyle birlikte yayınlanan bütün yazıtlara ve Eski Türk Yazısıyle yazılmış betiklere (Stein'in Doğu Türkistandan getirdiği el yazmalarına: Irk Betik, Miran yazmaları, Toyok betikleri gibi anıtlara) Eski Türkçe adını veriyoruz. İşte geçen ayrımda bu Türkçe diyelekler grupunun fonetik

kın olan boy), 2) *Kıpçak*, 3) *Oğuz*, 4) *Bulgar*, 5) *Suvar*, 6) *Yemek*, 7) *Başgırt*, 8) *Basmıl*, 9) *Kay*, 10) *Yabaku*, 11) *Tatar*, 12) *Kırgız* (Çine en yakın olan boy);

[illegible] 13) *Çigil* (Çiğil), 14) *Tuhsı*, 15) *Yağma* (*Kara Yağma*), 16) *Uyrak* (Uğrak), 17) *Çaruk*, 18) *Çomul*, 19) *Uygur*, 20) *Taşnı* (*Tangut*).

Bunlardan başka, *Kıpçak* sınırına kadar uzanan *Kerçek*, Balasagun ile Taraz (Talas) arasında *Argu* ve Balasagun ile Buhara arasında *Soğdak* kavimlerini Türkleşmiş, iki dilli olmuş saymaktadır. Güneyde de *Hotan*, *Tübet* (= *Tibet*) ve kısmen *Tangut* memleketlerinin ahalisi de, Kâşgarlı bilgince, Türklere gezgin olarak karışmış, Türkçe öğrenmiş uluslar gibi gösterilmektedir.

Kâşgarlı bilgin Türk boyları ve dilleri üzerine kitabının gir[illegible] da ve muhtelif yerlerinde çok önemli fakat dağınık bilgiler vermiştir. Biz de bu bilgileri derleyip hülâsa etmeğe çalışıyoruz.

UYGURLAR

4. a. Kâşgarlı bilgin kitabının başında Türklerin islâmdan önce kullandığı 24 harfli alfabeyi veriyor. Bu alfabe Batı bilginlerince *Uygur yazısı* denilen yazıdır. Mahmut *Türk yazısı* adını verdiği bu yazıyı Uygurlar da kullanmışlar, kitap ve mektuplarını bu yazı ile yazdıklarını söylüyor; [illegible] Çin ile ortaklaşa başka bir yazıdan (ve dil[illegible] daha faydalandıklarını, defterlerini, senetlerini onunla yazdıklarını da bildiriyor.

Uygurlar iktisatta ve maliyede çok ilerlemiş bir Türk ulusu idi; şimdiki medeniyetin kâğıt para üzerine kurulmuş maliyeciliğini andıran bir sistem Uygurlarca da kullanılırdı; *kamdu* adiyle anılan, hakanın mührü ile mühürlenmiş bez paraları vardı; böyle bir döviz usulü ise ancak merkeze bağlı maliyecilikle mümkün olabilirdi.

Uygurlar hakanlarına *Kül Bilge Kağan* ünvanını verirlerdi. Meşhur demek olan *Kül*, Kök Türklerden *Bilge Kağan*'ın küçük kardeşine de verilmiş, *Kül Tegin* denilmişti. *Kül* ve *Bilge* ünvanları Uygurlara, anlaşılmağına göre, Kök Türklerden miras kalmıştır.

Uygurların çok geniş bir devletleri vardı. Çinlilere göre *Mağrib* denilen *Berhan* ve *Tangaç* ülkeleri Uygurların [illegible] Uygur kolonisi hükmünde bulunuyordu; on birinci asırda, Çinlilerin *Tangaç* dedikleri Uygur demekti.

Oğuz Türkleri, Tuhsı, Yağma ve [illegible]

olay Uygurların *tat* (yani yabancı ve kâfir) sayılmasına sebep olmuştu; onlara, o çağda, müslüman Türklerce *tat Tavgaç* (kâfir çinli) adı veriliyordu.

Doğuda ve güney-doğuda *Hatay* (*Çin*) ve *Tibetle* sınırlanan *Uygur* devleti Batıda Tarım vadisine ve Yultuz köl denilen göle kadar uzanıyordu; *Küçe* (ve *Küsen*) adı verilen kale ile Küşüt ve Kümi Talas islâm dünyası ile Uygur ülkesi arasında sınır şehirleri idi. Bu ülkenin meşhur beş şehri vardı: Başkendi olan *Bişbalık* (= Beşşehir), *Yañıbalık* (= Yenişehir), *Çanbalık*, *Koçu*, *Sülmi*.

Müslüman Türklerle tat Tavgaç sayılan Uygurlar arasında uzun zamanlar, yüz yıllar boyunca, düşmanlık ve harp hali sürmüştür.

KAŞGAR ŞEHRİ VE HALKININ DİLİ

Kaşgar, Hakaniye denilen müslüman Türk devletinin başkendi idi. Ordukent adını da [illegible] zaman çıkardı, ona yakın dağlarda altın madenleri vardı, ve bu tepelerden bi[illegible]

i verdiği *Kınıklor* için de «zamanımızın hakanları bunlardandır» bilgisini erir; amma hangi hakanlar? Kâşgardaki hakaniye devletinin hakanları mı, Oğuzların hakanları mı?

Oğuz oymaklarının isimlerini, Kınıklardan sonra sıralar ve canlı mallarına vurdukları damgaların resimlerini de çizerek nakleder. Bu oymakların isimleri şunlardır: *Kayığ, Bayundur, Iva* (ve *Yıva*), *Salgur, Afşar, Begtili, Büğdüz, Ça[illegible], Yazğır, Eymür, Karab[illegible], Alkabölük, İğdir* (ve *İğder*), *Üregir* (ve *Yüregir*), *Tutırka, Ulayundluğ, Tüger, Beçenek, Çuvaldar, Çepni, Çaruklığ*

Dil ve fonetik özellikleri bakımından, Kâşgarlı bilgin, Oğuzları ve onlara yakın bulduğu *Kıpçaklarla Suvarları*, asıl Türklerle veya sadece Türklerle karşılaştırır, onları bunlardan ayrı tutar. Meselâ Türklerin men (1. k. zam.), mün «çorba», yılığ, tamğak demesine karşı *Oğuz - Kıpçak* (ve bazan *Suvar*) grupunun ben, bün, ılığ, tamak dediklerini söyler. Bizim, bugüne kadar ben, ılık, damak söyleyişini sakladığımıza göre, Oğuz - Kıpçak grupundan olduğumuza hükmedilir; fakat Mahmud'un asıl Türkler veya sadece Türkler dediği kimler[illegible]?

Kelime ortasındaki (ɜ) d harfinin z ve y harflerine çevrilmesi mukayesesinde, Kâşgarlı bilgin *Çigilleri* ve *başka Türkleri* bir tarafa alıyor, onlara karşı ise ayrı iki grup çıkarıyor:

1) *Yağma, Tuhsı, Kıfçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul* ve *Oğuz* boyları d (ɜ) harfini z y harfine çevirirler; *Çigiller* ve *başka Türkler* kaḍın, aḍak demesine karşı bunlar (yukarda isimleri sayılanlar) kayın, ayak derler.

2) Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan *Bulgar, Suvar, Yemek, Kıpçak* boyları d harfini muhafaza ederler; *Çigiller* ve *başka Türkler* bunlar toḍtı «doydu» derler.

Bu karşılaştırmalarda Mahmut Uygurları hiç anmıyor. Oysa Türkistanından elde edilmiş olan eski betikler, Uygur yazmaları s tadır; bunlarda, Divanın karşılaştırdığı kelimeler, men, mun, m ḍın, aḍak, toḍtı şeklinde (yani Mahmud'un asıl Türklere uladı lerde) yazılmıştır.

Mahmud'un ne[illegible]

2) *Oğuz, Tatar, Kıfçak, Yağma, Tuhsı, Yabaku, Kay, Çomul* Türkleri ise ḍ : y değişimine geçmişlerdi.

3) *Bulgar, Suvar, Yemek,* (Rum ve Rus ülkelerine sokulan) *Kıfçak*lar da ḍ : z değişimine geçmiş bulunuyorlardı.

Not. Kıfçakların, o çağda, iki kola ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır.

DİVANDA ARAP HARFLERİNİN TÜRKÇEYE UYGULANMASI VOKALLER

5, a. Kâşgarlı [illegible]'in kitabını, bilindiği gibi [illegible] ve Ara[illegible]ara Türkçe öğretmek için yazmıştır.

Arap yazı sisteminde, hareke adiyle üç vokal vardır: *geniş vokal* (fetha), *dar vokal* (kesre), *yumuk vokal* (zamme). Bunlar Türkçede *üst, esre, üre* denilen üç işaret kullanılarak gösterilir.

Arap yazı sisteminde üç uzatma harfi de var[illegible]

mini kullanarak belirtir; o ile u, ö ile ü ayrını içinse belirtici bir terim kullanmış değildir. Kaldı ki, koca kitabın içinde geçen bütün kelimelerin her harekesini tarif etmeğe kalkışılmış olsa yer de dar gelirdi zaman da.

5, c. Kitabın göstermecini (index) yapmış olan Brockelmann kelimeleri okumak için başka kaynaklara ve başka diyeleklere baş vurur. Besim Atalay da gerek çevirme metinlerinde gerek Dizin adını verdiği göstermecinde bu yolda hareket etmişse de çok yerde iki mütercimin görüşü arasında ihtilâf vardır; birçok kelimenin vokalizmesini belirtmek tartışma konusu olarak kalmıştır.

VOKALLERİN UZUNLUĞU

6, a. Kâşgarlı bilgin Türkçede uzatılır harekeler bulunduğunu söylüyor ve bunları. Arapçada olduğu gibi, hem hareke işaretleri hem de uzatma (medd) harfleriyle yazıyor; kısaları ise yalnız harekelemekle yetsiniyor. Meselâ, binilen hayvan anlamiyle at, isim anlamiyle āt; bitki veya ilâç anlamiyle ot, ateş anlamiyle ōt, açmak fiilinden emir aç, tok olmıyan āç... vb.

6, b. Kâşgarlı bilginin Türkçede uzun harekelerin bulunduğunu haber vermesi ve onları tam bir doğrulukla belirtmeğe çalışmış olması dilbilimde çok dikkatli bir araştırıcı olduğunu ispat etmektedir. Uzun harekeli dediği ve harekelerine uzatma harfleri de kattığı kelimelerin bir çoğunu şimdi biz: 1) Yakutçada uzun vokalle veya *iki sesli* (*diphtongue*) ile yazılmış; 2) bizde ise vokalden sonra gelen sağır konsonu yayınma ile sesleklik kazanmış buluyoruz; bu olayların üç diyelekte nasıl karşılaştığını gösteren örnekler veriyoruz:

(Divanda)	(Yakutçada)	(Bizde)
āt «isim»	āt	at (ad): adım adı;
ōt «ateş»	uot	ot (od): odu, oda;
āç «tok olmıyan»	ās	*oç* (ac): acından;
kök «gök rengi»	küöh	*gök* (göğ): göğün, göğü;
ōt «safra»	üös	*öt* (öd): ödüm, ödü;
sūt	ūt	*sūt* (süd): südün, sü[illegible];
küç «kuvvet»	küs	*güç* (güc): gücün, gücü;
it- «eylemek, iyiliğe götürmek»	it- «beslemek, büyütmek»	*ed-* (ed-): eden, eder;
sōk- «sövmek»	üöh-	*söğ-* (söğ-): söğer, söğen; (yeni im â ile: söv-)
kīb «şekil, kalıp»	kieb	*kip* (gibi);

(Divanda)	(Yakutçada)	(Bizde)
يوق yōk «var karşıtı»	suoh	*yok* (yoğ) : *varını yoğunu..*
ايك īk «ğ»	—	*ig* : iğ, iği, iğin ;
سو (sub) *sūv* «su»	ū	*su* (y) : suyun, suyu vb.

Akıcı veya genzelle biten kelimelerde, son fonem seslek olduğu için, bizde değişecek fonem kalmıyor; o kelimeler yalnız Divanla Yakutçada uzun vokalli olarak karşılaşmaktadır; örnekler :

Div.	اون ōn «sayı) on»	Yak. uon
Div.	اول ōl «ıslak, yaş»..	Yak. üöl «öl : ıslak, yaş»
Div.	كول kōl «göl»	Yak. küöl «göl»
Div	اونكاك ōŋ- «rengi yavaş yavaş solmak »	Yak. üön- «Yavaş yavaş çekilmek»
Div.	ين īn «canavar ini»	Yak. īn «çukur; mezar» Krş. sin «mezar»
Div.	[illegible]	Yak. [illegible] vb.

Not. Orta Türkçede aralık [illegible] sesli fonemlerin sonuna gelen [illegible] diftonglarda Yakutçada uzun vokal halinde görülmektedir:

Div. oğul :	Yak. uol
Div. oğlan :	Yak. uolan
Div. ağız :	Yak. uos
Div. öğren- :	Yak. uörün- vb.

Bundan, aralıklı ğ işaretinin Orta Türkçeden beri vokal[illegible] mahiyeti olduğu anlaşılmaktadır.

SONA GELEN S FONEMİ

7, a. Eski Türkçede kelimelerin sonuna veya iki vokal arasına gele[illegible] ünsüllerinden ç ve ş sadalıklarını [illegible] (Bk. taz. § 7) bu ses[illegible] ler şimdi Yakutçada s [illegible] arak saklanmıştır. Bu diyelekte, uzun vo[illegible] sonra gelen s'lerin, Genel Türkçede (Eski Türkçede, Divanda Çağataycada...) sesleklik kazanarak z olduğu tanıklanmaktadır. Bu[illegible] lar önünde, eskiden sona gelen s'lerin değişim kuralını şu suret[illegible] mamlıyabiliyoruz :

Kelimelerin sonuna gelen eski s fonemi : 1) *uzun vokalden so*[illegible] 2) *kısa vokalden sonra* ş olmuştur ; bu kuralı tespit eden örnekl[illegible] riyoruz :

a. Uzun vokalden sonra olan s : z değişimine örnekler :

Yak. *kīs* : Gent. *kız* ;

Yak. *tūs* : Gent. *tuz* ;
» *tās* : » *taz* «dəz»;
» *hās* : » *kaz* ;
» *sās* : » *yaz* ;
» *ūs* : » *yüz* ;
» *būs* : » *buz* ;
» *buos* : Çağ. *boğuz* «gebe» ;
» *ās-* : Div. *oz-* «yarışta) geçmek» ;
» *sīs-* : Gent. *yaz* «yanılmak, kusur etmek» vb.

b Kısa vokalden sonra olan s : ş değişimine örnekler :

Yak. *as* : Gent. *aş* «gıda, yemek» ;
» *asā-* : » *aşa-* «yem[illegible]
» *is-* : » *şiş-mek* ;
» *kıs* : » *kış* ;
» *kus* «ördek: » *kuş* ;
» *has* : » *kaş* ;
» *hos* : » *koş* «çift» ;
» *tas* : » *taş* (taşrə), *tış* (dış) ;
» *tas-* : » *taş-mak* ;
» *tes-* : » *teş-/ deş-mek* ;
» *tīs* : » *tiş / diş* ;
» *tus-* : Div. *tuşakarsu-* :
» *tūs-* : Gent. *tūş- / düş-mek* ;
» *oāš* : » *oaş* ;
» *bos (bosho)*: » *boş* ;
» *bīs (bīsik)* : » *bişik beşik* ;
» *sas ayıl.* : » *yaş* ;
» *sas-* : *sasar-* : » *yaş-* : *yaşur-* Est. Div. «gizlemek» vb.

Not Yakutçada, kelime sonuna sürtünüşlerden sonra gelen [illegible]

ru at»), چاغ çāğ çūğ (ses yansılaması), چوغ çōğ (1. kūn çoğı «güneşin yalını» 2. «bohça»), چیغ çīğ «bir türlü hasır», کاغ kāğ kūğ (ses yansılaması), کیغ kīğ «güvre», سور sūr «su», بوک bōk (krş. poh), چوه çōh «alçak (kişi)», سوک sōk «ıç gözlü», سیک sīk «az» (krş. sığ), بوغ bōğ «1. bir türlü böcek, 2. aşık kemiğinin bir vaziyeti», کوگ kōg «vezin (şiirde)» k. yılkı «başı boş hayvan», کوک kōk «1. gök 2. gök rengi», بیل bīl «bel», توز tūl «lul», تول tōl «1. döl, döl verme zamanı», تیل tīl / til «dil», چیل çīl «1. leke, 2. ayıp», سول sōl «yaşlık» (krş. ōl), سول sōl «sol» (s. elig «sol el»), سیل sīl «iştihasız, boğazsız», کول kōl «kol», کول kōl «göl, deniz», تیم tīm «şarap tulumu», توم 1. kōm (tevi komı «deve hamudu»), 2. توم kūm, تون tōn «elbise», تون tūn «1. ilk: oğul, kız, koca; 2. rahat», تین tīn «dizgin», tīn «1. nefes, 2. rahat», چین çīn «doğru: ç. kişi, ç söz», سون sūn (s. kişi «yumuşak huylu», s. altun «som altın», سین sīn «boy bos», سین sīn «1. mezar» krş. īn «2. sen» zam., کون / کوی kōn / kōy «koyun», کین kīn «(bıçak) kını», kōn «gün», مون mūn «ıztırap, kaygı», بوی bōy «1. kavm, kabiyle 2. bir ot», توی tōy «1. ordu karargâhı, 2. bir ot (ilâç), 3. çömlekçi kili, 4. bir kuş», کوی kōy «1. koyun, 2. vadinin koy yeri, 3. elbisenin koynu» ; یر yīr «türkü», یر yīr «yer», یوز yūz «yüz», یز yīz «b. t. kamış, saz», یش yīş «dağ yamacı, eniş tarafı», یوغ yōğ «cenaze ziyafeti», یوق yōk «yok», یوک yūk «kuş tüyü krş. yūğ», یگ yīg 1. «gemin bir parçası, 2. iyi, daha iyi, yeğ, 3. çiğ, 4. = ig «iğ», یول yōl «yol», 2. yūl «pınar», یل yīl «1. yel, 2. cin», یم yīm «yem», یون yūn (yūn kuş «tavus»), ین yīn «beden».

Geniş vokallerle

ات āt «ad», اچ āç «tok olmıyan», اد āḍ (ve eḍ) «1. sanat mamulâtından her şey, 2. hayır, hayırlı şey», ار ār (ār böri = sırtlan), ār nenk «sarı kızıl renkli şey», از āz «aza[illegible] «bilâne», [illegible] «1. (kılıç.. bıçak) sapı 2. sıra», کاپ kāp «kap, çuval, tulum», چات çāt «kuyu», ساج sāç «tava», کاذ kāḍh «tipi, bora», بار bār «var», تار tār «1. dar, 2. kelek (nehirdeki), 3. yağ tortusu», قار kār «kar», باز bāz, (یاباز «yabancılar»), تاز tāz «daz», کاز kāz «kaz», باش bāş «1. baş, 2. yara», تاش tāş «1. taş, dış» (tāş ton), کاش kāş «1. kaş, 2. yüzük kaşı ve taşı, 3. kıyı», باغ bāğ «1. üzüm bağı (asma), 2. demet (kısım)», تاغ tāğ «dağ», داغ dāğ (Mahmut kelimenin Türkçe olduğunu iddia ediyor), داغ dāğ «dağ», تاغ tāğ «1. dal, 2. sağlık içinde olan (sağ), 3. sāğ elig = sağ el», ساو sāv «söz, haber, kıssa, hikâye», کاو kāv «kav», کاک kāk «1. yemiş kurusu, 2. birikinti (kāk suv)», بال bāl «bal», تال tāl «dal»,

بای bāy «bay, zengin», تای tāy «tay», سای sāy (1. deşt, sahra; 2. say yarık «zırh»), یات «1. yabancı, yad; 2. yağmur için büyü (özel bir taş ile», یاز yāz «yaz», یاس yās «1 ziyan, 2. helâk, ölüm», یاش yāş «y

türlü yazılıp vokali kısa ve uzun okunabilecek kelimeleri işaretlemekten
hiç geri kalmıyor: mes[redacted]

a) - *ü/u ile biten kelimeler* : aġu «zehir», akru «yavaş, mutedil (surette)» (*bulmış negin seversen* akru *anar sevingil* III. 267, 1. «ele geçen şey hoşuna gitse de buna mutedil surette sevin»), arsu «değersiz şey» Oğuz, aşu «kırmızı balçık : ykş aşı boyası», ayru «ayrı, başka» (*munı tilemesen* ayru *ne kerek* «bunu [da] istemezsen sana nasıl bir başkası lâzım»), baldu «balta» (*otuŋ kesesi* baldu «odun kesmeğe mahsus balta» *karı* (ihtiyar) *öküz* baldudan *korkmaz*). bertü «hırka, elbise ; ykş pırtı: pılı pırtı», iktü «elde beslenen hayvan», karşu «karşı» (*uġrap kalı kelse saŋa* karşu *süle* «şeyet [düşman] sana çatıp gelse [sen de ona] karşı ordu sevket), kirtü «hak, hakikat» (*ol* kirtü *yirde ol* «o - ölü - hak yerdedir» 1. 349, 4), mamu «geline refakat eden kadın» (ykş. mama dadı), saçu «saçak», saġu «ölçek», saru «raf», sekü «dükân», tadu «insanın tabiatı, yaradılış», talu «seçkin», tamu «cehennem», tegü «değin» (Es. Yaz. tegi), telü «deli» Oğuz., tikü «dokma», yalu «(tayları bağlamak için) ip», yamu (*men bargaymen* yamu «ben gideceğim, bilmiş ol») vb.

b) -*gü / ġu* (*ve - kü / ku*) *ile biten kelimeler* : (Etken anlamlı isimler) asurtġu «aksırtan (aksırık otu)», belgü «belli eden, alâmet» (*kut* belgüsi *bilig* «ilim - bilgi - bahtiyarlığın nişanıdır» III. 584, *belgülük* «belli» (*boldaçı buzagu öküz ara* belgülüg «[boğa] olacak buzağı öküzler arasında belli olur»), ernegü / ermegü «tembel», kaḍġu «kaygu, kaygı», küḍegü «güveyi», yıraġu «nuganni», yenigü «doğuracak - doğurması yakın-», yabaġu (yabaku) «kırkılmış yün : yapağı»; (alet ve araç isimleri) bilegü «bileği : bilemeğe yarar nesne», bıçġu «bıçak, ykş. bıçkı», bitigü «hokka kalem takımı, divit : yazı yazmağa yarar», bukaġu «ayaklara vurulan b t. tomru'», evüskü «yaba : savurmağa yarar», itegü «(değirmende) itme işini görür (alet)» kanaġu «neşter : kan almağa yarar», keḍgü «geygi, giyecek : giymeğe yarar», keregü «çadır - Türkmenlerde, ev», kesgü / kü «kesmeğe yarar: keski», konraġu «çıngırak», sıbızġu «düdük», salınġu «sapan : (taş) atmağa yarar», törbigü «rende : ykş. törpü», yüligü «[ip] sarılacak»; (kılınması gerekli veya kılınan eylem isimleri) birgü «borç, vergi : verilmesi gerekli», içgü «içki : içilen», ohşaġu «ohşanacak (kadın cariye)», oynaġu (yir) «oyun oynama

zaman geldin»), oğur «fırsat» (*bu iş oğurluğ boldı* «bu iş oğurlu: tam zamanında oldu», *yol oğur bolsun* «yol oğurlu olsun») I. 53, ügür «tane darı, susam (tanesi)», ögür «sürü; takım halinde topluluk», obuz: *oy obuz yir* «çukuru oy[illegible] çok yer», uçuz «ucuz, değersiz», uduz «uyuz», ök[illegible]z, öğüz «nehir», uvuş «ufalanmış: *uvuş etmek*», ukuş «anlayış», öküş «çok», ülüş «pay; bir pay ayırış», ülüg «kısmet», uluş «köy, kasaba, şehir», uduğ «uyanık», uruğ «tohum», osuğ «bedel», uluğ «ulu, büyük», ozuk «yarışta başkalarını geçen (at)», oluk, uluk «eskimiş, yıpranmış: *uluk ton*», ötük «1. hikâye; 2. dilekçe», ötük «kusma», örük «örülmüş», *örük / ürük* «durup dinlenme», özük «kadınlara verilen ad», ügük «hece, harf», ölüg «ölü», oğul, amul «sakin, halim, yumuşak huylu», öpüm «içim, yudum», üzüm, öküm «yığın: bir öküm yarmak, (bir yığın akçe)», ökün, id. otuğ «odun», uçun «için, üçün», ulun «okun çıbık kısmı»

d) *ū / u- ile biten fiil temelleri:* Anu- «hazır olmak», erü- «erimek», kadu «teyellemek», kalnu- «kalın olmak», bayu- «zengin olmak», kızu- pahalanmak, kıt olmak», saru- «sarmak», seşü- «çözül[illegible] *ügü*
seşü- di «düğüm çözüldü», tanu- «tavsiye etmek», (*ol maŋa söz tanudı* «o ba- na bir tavsiyede bulundu»), taşu- «taşımak», eşü- «örtmek» (*ol ar yo- ğurkan eşüdi* «o onu yorganla örttü», bedü- «büyümek», bekü- pekiş- mek» (*tügün bekūdi* «düğüm pekişti», çığru- «sertleşmek», tapu- «i te bulunmak», taru- «1. daralmak, 2. darılmak», yağu- [illegible] aşı nu- «bilemek».

11, c. Temel vokali de yumuk olan fiiller vardır: türü- «yaradılmak» (*yalıŋuk türüdi* «insan halkolundu»), bodu- «boyan[illegible] ak», gibi. [illegible] sonunda tasfiyeye uyunmuş [illegible] kelimelerdendir.

türemek, eriyle türe- tür

e) *-ür / ur-, -tür / tur-, -üz / uz-, -tüz / tuz, -gür / gur-* ek mis *fiiller:* Acur- «acıktır-mak», altur- «aldırmak», aktur- «a

YUMUK VOKALLE OLAN BAŞKA EKLER

f) *- ınçu / inçü ekiyle* **ortaç** (*participe*) **şeklinde isimler :**

Arınçu «günah» (kirinden arınılacak, temizlenecek suç), **atınçu** «atılmış şey», **avınçu** «(kendisiyle) avlanılacak (cariye, kadın)», **yiğinçu** «başı boş bırakılmış (hayvan), salıverilmiş (suç); kaçıduk», **itinçü** «ileri itilmiş (şey)», **kesinçü** «bir türlü kertenkele», **kizlençü** «gizlenmiş (şey)», **yörgençü** «çocuk kundağı: uzunlamasına örtü gibi kullanılan (şey)» vb.; **yinçü** «inci», **sinçü** «b. t. etmek» gibi çözüme gelmez isimler de vardır.

g) *-(la / le) gu / gü, -(a / e) gu / gü ekiyle uluçlar (gérondif'ler) :*

Arslanlayu «arslan gibi», **körleyü** «böri (kurt) gibi». «Koşuk :

Ierik başı kazlayu, Sağrak tolu közleyü
Sakınç koçı kizleyü, Tün kün bile sevnelim

«İoriğin başı kaz (boynu) gibi, sağrak (piyale) göz gibi dolu; düşünceyi derine gizliyerek, gece gündüz sevinelim (şad olalım)». Koşuk:

Közlüm ozar kaynayu, İçtin ozar oynayu,
Keldi maya boynayu, Oynap meni arğıtur.

«Gönlüm ona (sevgiliye) kaynıya kaynıya, içten (hayalen) onunla meşgul ola ola, (nihayet o da) ram olarak yanıma geldi, (ve gerçekten) oynayıp beni halsiz bıraktı.»

b) *-duk / dük ekiyle ortaçlar (süreksiz geçmiş (prétérit) veya eylem ismi değerinde) :* **Birdük** *(men ozar tavar birdük* «ben ona mal verdim»), **tirdük** *(men yarmak tirdük* «ben ekçe biriktirdim»), **oğduk** *(olar taşka oğduk* «onlar dağa çıktılar»; *meniğ bardukum barmadukum bir* «benim gitmemle gitmemem bir»; *körd ügüg körmedüğüg bir* «senin görmenle görmemen bir»; *bilmiş yek bilmedük kişiden yig* «bilinen şeytan bilinmeyen insandan hayırlı» vb.

j) *-sun / sün ekiyle emir 3. k. temelleri :*

Yisün «yesin», **yetilsün** «yedirsin», **savılsun** vb. Misal içinde : *Tokl böri yetilsün, kadğu yime savılsun.*

«Kuzu ile kurt bir arada, yedekte gitsin, bütün kederler savulsun».

J) *-(y)ur / (y)ür ekiyle, geniş zaman ve ortaç temelleri :*

Ol ok atındı (atıyur), *ol mendin utandı* (utanıyur), *yoğurkanda* (yoğurgandan) *artuk açak köpülse* üşiyür «üşür», *it uluyur* «ulur», *er udıyur* «uyur» vb.

B

12. Temelin vokali ne olursa olsun, hecesi i / ı ile kurulan ekler üzerine Divandan örnekler.

a) *-i / ı ile biter, çözüme gelmez uyumsuz isimler:*

Obrı «çukur, obruk», **böri** «kurt», **kozı** «kuzu», **oğrı** «hırsız», **süvri** «sivri», **bügri** «büğrü», **ötki** «bedel», **burkı** «burulmuş çatık», **kotkı** «alçak gönüllü», **turbı** «birinden tarafa olan, birine uyan», **sökti** «kepek» Barsgan dilinde, **kündi** «kötü», **öŋi** «başka», **küsri** «kaburga kemikleri», **anumı** «cüzam hastalığı», **koşnı / konşı** «komşu», **ügi / ühi** «baykuş», **sunzı** «b. t. pire», **oğlı** «b. t. havuç», **tübi** «tüpi», **buçı** «güzel sesli (çalgı)», **borı** «boru», **kodı** «aşağı», **çoğı** «gürültü», **kowı** «kof».

b) *i / ı vokaline bir konson eklenmiş hece ile biter uyumsuz kelimeler:*

Bulıt «bulut», **çulık** «çulluk», **süçik** «tatlı [içki şarap]», **toğril** «*toğrul*: b. yırtıcı kuş», **büktir** «çukur yer (dağda)», **yulıç** «keçi kılı» vb.

c) *-ndi ekiyle fiilden türemiş isimler:*

Üdründi «seçme», **süründi** (er) «her yerden sürülen», **süzündi** (suv) «süzülmüş», **boğundı** «sidiklik (hayvanda)», **kömündi** «gömülmüş (şey)», **süpründi** «süprüntü», **kuçgundı** «soğan» Çiğilce vb.

d) *-i ile biter uyumsuz fiil temelleri:*

Butı- «budamak», **büdi-** «raksetmek, oynamak», **korı-** «korumak», **komı-** «özlemek», **kozı-** «iştiha açılmak (*anıŋ boğuzı aşka kozıdı* «onun yemeğe boğazı (= iştihası) açıldı», **kurı-** «kurumak», **kübi-** «nakış işlemek», **küli-** «gömmek», **küri-** «küremek», **okı-** «okumak», **oldı** «yalın-ayak gitmek, bu yüzden ayaklar yaralanmak», **öldi-** id **ögi-** «öğütmek», **ögri-** «(beşik) sallamak», **ökli-** «artıp büyümek», **öli-** «ıslak olmak», **soğı-** «soğumak», **süçi-** «tatlı olmak», **tokı-** «1. çakmak, 2. dokumak», **tunçı-** «(et) kokmak», **törbi-** «rendelemek» ykş. törpüle-, **türçi-** «zuhuretmek, ykş. türe-»; **udı-** «uyumak», **ulı-** «ulumak», **üri-** «çürümek», **üti-** «ütülemek», **yorı-** «yürümek», **yunçı- / yünçi-** «kötülemek», **yüli-** «tıraş etmek» vb.

Uyumsuz başka düz dar morfemler

e) *-ti / di morfemiyle süreksiz geçmiş (prétérit) temelleri:*

Uçdı (*kuş uçdı*), **öpdi** (*ol mün öpdi* «o çorba içti»), **ürdi** (*ıt ürdi*

«köpek ürdü, havladı»), üzdi (*ol yip üzdi* «o ipi kopardı»), usdı (*er usdı* «adam susadı»), üşdi (*etmekke telim kişi üşdi* «ekmeğe niee balk üşüştü»), ukdı (*er işiğ ukdı* «adam işini anladı»), ökdi (*ol yarmak ökdi* «o para yığdı, biriktirdi»), umdı (*ol menden neŋ umdı* «o benden bir şey umdu»), öndi (*ot öndi* «ot sürüp bitti»), uttı (*ol anı uttı* «o [oyunda] onu yuttu»), ütti [*ütüdi* yerine] (*ol başığ ütti* «o başı ütüledi»), ötti (*ok keyikten ötti* «ok geyiği delip geçti»), ördi (*ol saç ördi*), ordı (*ol ot ordı* «biçti»), ozdı (*aniŋ atı ozdı* «onun atı geçti» (yarışta), ögdi (*ol meni ögdi* «övdü»), oydı (*ol unuğ oydı* «unu bastırdı»), öŋdi (*ol yığaç öŋdi* «ağaç deldi»), (*barcın buḍuğı öŋdi* «ipek kumaşın boyası uçtu, soldu»), ötürdi (*ol sıbızğu ötürdi* «düdük öttürdü»), uçurdı (*ol kuş uçurdı*»), öçürdi (*ol otuğ öçürdi* «ateşi söndürdü»), içürdi (*ol oŋar suv içürdi* «ona su içirdi»), asurdı (*er asurdı* «adam aksırdı»), evürdi (*ol meni yoldan evürdi* «çevirdi»), emüzdi (*urağat oğlına süt emüzdi* «kadın oğluna süt emzirdi»), erüşdi (*yağ erüşdi* «yağ kendi kendine eridi»), uruşdı (*anıŋ birle uruşdı* «onunla vuruştu»), üzüşdi (*ol maŋa üzüm üzüşdi* «o bana üzümü sıkmada yardım etti»), ütüldi (*koy başı ütüldi* «koyun başı ütülendi»), uruldı (*er uruldı* «adam vuruldu»), uvuldı (*etmek uvuldı* «ufalandı»), öküldi (*toprak öküldi* «yığıldı»), ötündi (*ol hanka ötük ötündi* «o hana dilek diledi»), uḍundı (*er uḍundı* «uyandı»), ögündi «övündü», anundı «hazırlandı», ertürdi (*yazukın ertürdi* «suçunu affetti»), akturdı «aktırdı», alturdı «aldırdı», uḍğurdı «uyandırdı», içrüşdi (*ol maŋa suv içrüşdi* «o bana yardım ederek su içirdi») vb. vb.

f) *miş/mış morfemiyle sürekli geçmiş (perfect) temelleri* :

Bolmış, ölmiş, uçmış, turmış, kurmış «kurulmuş», urmış, körmiş, ögmiş, korkmış, uçmış, öpmiş «içmiş», üzmiş, üşmiş, öçmiş, uçurmış, uruşmış, ökülmiş vb. vb.

g) *çi ekiyle isim temelleri* :

Okçı, tapuğçı «hizmetçi», yorçı «kılağuz», yumuşçı «müstahdem», koruğçı «bekçi, korucu», umduçı «dilenci» vb.

h) *-guçı ekiyle türemiş ortaçlar*:

Barğuçı «varan, giden; varıcı, gidici», yay kurğucı «yay kuran», *tağka* ağkuçı, «dağa çıkan», *koy* sağkuçı «koyun sağan», uḍğurğuçı «uyandıran», *yarmak* tirgüçi «para biriktiren», *evke* kirgüci «eve giren», külgüçi er «gülen adam», *at* sürgüçi «at sürücü, at süren» vb.

ı) *-i/ı ekiyle (nesnel) 3. k. hali* :

Bod/boḍ: *aniŋ bodı, boḍı* «boyu», boyun: *er boynı* «boynu», bu-

Bu şekilde başka isimler: tavışğan, sıçğan, armağan, başğan «reis», kumğan «ibrik, güğüm», talkan «kavrulmuş buğday», vb.

e) -me/ma, mes/mas (olumsuzluk morfemi):

Bolmadı, bolmas, körmedi, körmes, barmadı, barmas, kılmadı, kılmas .. vb.

f) -me/ma ile *isimler*: turma «turp», tutma «sandık», tügme «düğme», tegme «her bir: değme», satma «kulübe» vb.

g) *yaklaşmalık-tümcesine-inilik fiil morfemi*: Almak, bulmak, görmek, tokımak, yortmak, konmak, kömmek vb.

Bu şekilde somut isimler: yarmak, çomak, başmak... vb.

UYÜMLU MORFEMLER

[illegible]

[illegible] «gümüş», çavuş «ser» vb. (Dudaksıl v, b, m vokali yumuk yapar.)

b) -ig/ığ *morfemiyle fiilden isimler*: barığ «gidiş», tarığ, busu «pusu», boşığ «ruhsat, terbiye», soruğ «soru, [illegible] «emir», şükmanzum söz, koşuk: şüğ, bakığ vb.

c) -lig/lığ *ekiyle isimden isimler, sıfatlar*: ukuşluğ «anlayışlı», u[illegible] luğ (*altun*) «[para olarak] kesilmiş, darbedilmiş», açukluğ «huyu güz azukluğ «azığı olan», adığlığ (tağ) «ayıları çok (dağ)», uruklığ «ip an», ögürlüg «sürüsü olan», enüklüg «yavrusu olan» vb.

d) -lik/lık *ekiyle isimden isimler*: uduğluk «uyanıklık», uçu «değersizlik, ucuzluk», udukluk «gaflet, uyuşukluk», arukluk «yor luk», uluğluk «büyüklük» vb. Sıfatlar: etüklük «avakkabı yapmağa [illegible] ması», uruğluk «tohumluk» vb.; mekân isimleri: kabaklık «kabak yer» vb.

e) -ig ığ (belirtmeli- accusatif -morfemi): koy «koyun»: *koyu* yunu (*ol koyuğ özekledi* «o koyunu boğazladı»), kök «gök»: *kökü* (*bulıt köküg küşitti* «bulut güneşi örttü»), köz: *közüg* «gözü», kü neş»: *künüg* (*tam künüg kirgidi* «duvar güneşi kapadı») vb.

f) -im, -ış (*I ve II kişi iyelik morfemleri*): közüm, közüş «gözün», kürüm «güneşim» (*sakış içre künüm toğdı* «sayı içinde ken) güneşim (gürüm) doğdu»), kulum, kuluş, kolum, kolus, koyuş «koyunum, koyunus» vb.

Bu ekler, özne morfemi olarak, fiilde, uyumlu vokal ile temele ulanır: *boldam, boldaŋ, kördüm, kördüŋ*... vb.

g) -inç (*fiilden eylem ismi morfemi*):

Avınç «teselli», sevinç, umunç «umulan şey, umma», öküng «pişmanlık», yüküng «namaz, secde», vb. Uvut'tan : *utunç* ve *utanç* (utanılacak şey) dahi böyle gelmiştir.

Aynı morfem sıra sayılarında: İkinç, altınç, üçünç, onunç «ikinci, altıncı, üçüncü, onuncu» vb.

h) -im/ım (*fiilden isim morfemi*): *bir* öpüm *mün* «bir içim çorba» *bir* ağım *yir* «bir defada çıkılabilir yer», *bir* akım suv, *bir* urum *et* «bir defada kesilir et», *bir* öküm *yarmak* «bir yığın akça». - alım «alacak», birim «verecek: borç», ölüm vb. - Üzüm de (üz- «sıkmak»'tan) türeme olmalıdır. (*ol maŋa üzüm üzüşdi* I. 184)

i) - in (*araç tümleci morfemi*):

Koşuk: *Eren alpı okuştılar, kıŋır* közün *bakıştılar, kamuğ* tolmun *tokuştılar, kılıç kınka* küçün *sığdı.*

«Erler kahramanları savaşa davet ettiler, birbirine yan gözle baktılar; her türlü silâhla vuruştular, kılıç güçlükle kınına girip sığdı.»

Atalar sözü: *kuş* kanatın, *er* atın «kuş kanadiyle, er atiyle».

j) - tin/din (*isim bükününde kopmalık - ablatif - morfemi*): içtin, taştın, andın, öndün, kidin «arkadan, sonra, tekrar» vb.

Uyumlu çatı morfemleri:

15, a. Fiil çatısı yaratan l, n, ş, k, t fonemleri uyumlu vokallerle temele eklenir; örnekler:

a) -l : Öpül - «içilmek», atıl-, otul- «otları sökülmek», itil- «serpilmek», ütül- «ütülenmek», açıl-, içil-, ıdıl- «kurtulmak, savuşmak», ürül- «şişirilmek», üzül-, asıl-, eşil-, uvul- «ufalanmak», ukul- «anlaşılmak», ekil-, egil-, ökül- «yığılmak, yığın olmak» vb.

b) -n- : Öpün- «içer gibi yapmak», atın- «atar gibi yapmak», ö'ün- «balini arzetmek», açın- «acıyıp doyurmak», uḍun «uyanmak», arın-, urun- «dövünmek», erin-, ısın-, ökün-, alın-, umun- vb.

c) -k- : Acık-, uçuk- «uca sona ermek», usuk- «susamak», alık- «alçalmak, fenalaşmak», itik «gelişmek», öçük- «kesilmek, sönmek», içik- «dehalet etmek, teslim olmak», sançık- «sarçılmak, yenilmek», basık- «basılmak», bilsik- «bilinmek».

ç) -ş : Atış, itiş-, aḍrış- «ayrışmak», uḍuş- «kovalaşmak», ıdış-, arış- «birbirini aldatmak», uruş-, üzüş- *üzüm üzüş-* «üzüm sıkmağa yardım etmek», ağış-, ukuş-, akış, alış-, ılış- «iliş-» vb.

15, b. Bu çatı fonemlerinin uyumsuz vokallerle ulandıkları da görülür; bu aykırılığın türlü fonetik sebepleri vardır; örnekler (n ile): katrun- «kendini tutmak, kendini geri çekmek», kavdun- «şefkat göstermek», aşun- «öne geçmek, önlemek» vb. (l ile) evrül- «yürünen yönden dönmek» kağul «kavrulmak», kamul «yana yatmak»; (ş ile) keçrüş- «birbirini afetmek» vb.

15, c. Fiil türeten fonemler iki menşeli olabilir; o halde, ulama vokali menşee göre olur. Geçişli çatıya geçiren r fonemi yumuk vokalle temele ulandığı halde, bir durumu girmek kavramiyle isimden fiil türeten r fonemi ez-fiil kökünden gelişmiş olduğu için geniş vokalle temele ulanır: kızar-, tazar- «daz olmak», tüzer- «düzelmek» küzer- (*öd küzerdi* «güz oldu»), pusar- «pusarık olmak», köker- «göverme» vb. – Yansılama unsurundan fiil türeten r fonemi ise dar vokal ile ulanır; kekir «geğirmek», kıkır- «çağır-/çığırmak», sıkır- «ıslık çalmak» vb.

15, d. Çatı morfemleri vokalle biten temellere doğrudan ulanır, temel[illegible] vokalini değiştirmez; bile-: bile[illegible]; [illegible]: tilet-, tiler- vb.

KUTADGU BİLİG'de UYUM OLAYLARI

16. Kutadğu Bilig. vokaller uyumu bakımından, Divandan farklı değildir. Oradanda bu olaylar üzerine örnekler veriyoruz.

A

a) *-ü/u, -gü/gu ile biten uyumsuz kelimeler*:

I. Kayu *kim toğar erse* ölgü *kerek*
Kayu *neŋ ağar erse* ilgü *kerek*

Bu beyitte görüldüğü gibi, *kayu* «hangi, her hangi» ve *ilgü* «inici olmaklık» kelimeleri uyumsuzdur; *ölgü*'de öl- temeli yumuk vokal ile olduğu için *gü* ile uyumlu görünmektedir, fakat bunda da temel vokalinin ek vokaline etkisi yoktur

II. *Siziksiz bir ök sen ay* meŋü eçü
«Şüphesiz sen birsin, ey ebedî mevlâ!»

Bu mısrada da *meŋu* ve *eçü* kelimeleri uyumsuzdur.

Başka örnekler: eḏgü «iyi», *kendü, yinçü* «inci», *negü* «nasıl», *toḏu* «unsur, dört unsurdan her biri», *talu* «seçkin», *küḏegü* «güveyi», *yigü* «yiyecek», *birgü, akıtğu, aşotğu, sözlegü, küḏezgü* vb.

b) *-ü/u ve konson ile biten uyumsuz isimler*: *Ajun* «dünya», *al-*

tun, amul, artuk, beḍük «büyük», *kamuġ, sevüg, sıġun, tanuk, anuk, yalġuz / yalǫuz, yaruk, yavuz, yazuk, yitük* vb.

c) **-ü/u ve ü/u + konson** *ile biten uyumsuz fiil temelleri:*

Yaru (**yarumas** *tünüm* «gecem aydınlanmaz»), *yarut-* (**yaruttı** *ajunka künüg hem ayıġ* «güneşi ve ayı parlattı»), *bayu-* «zengin olmak», *eksü-* «eksilmek» (*kayası örürek kayası koḍı; kayası yarukrak kayu* **eksüdi** «(yıldızların) kimi daha yüksek, kimi daha parlak, kimi parlaklıkça eksilmiş»), *beḍü* «büyümek» (*bilig birdi yalǫuk* **beḍüdi** *bu kün*), *beḍüt-* «büyütmek (*biligni beḍük bil akuşnı uluġ, bu iki* **beḍütür** *öḍürmiş kuluġ*) «bilgiyi büyük bil, anlayışı ulu; (bunların) ikisi seçkin kulu büyütür»; *amrul-* (*amul* **amrul** «yumoşak davran»), *kiçür-* «affetmek» (**kiçürgil** *yazukın kamuġ* «bütün günahlarını bağışla», *artur-* (*şükür kılsa ni'met bayat* **arturur** «[insan] şükretse tanrı niğmeti artırır»), *keldür-* «getirmek», *teġür-* «yetiştir-, iysal etmek», *yitür-* «kaybetmek», *basruk-* «basılmak» (*basayın tigüçi özi* **basrukar**) «basayım diyen kendi basılır», *kavuşturu-* (*bu Aytoldı kirdi* **kavuşturdı** *kol*), *katkur-* «yüksek sesle gülmek, katılmak» (*ünin attı keklik küle* **katkura**) «keklik sesini yükseltti, gülerek katılarak» vb.

d) **-dük / -duk** *morfemiyle eylem isimleri:*

Erdük (*saŋa körkitürmen negü* **erdüküm** «nasıl olduğumu sana gösteririm»), *keldük* (*muna men ma devlet saŋa* **keldüküm**), *körmedük, tidük* (*yise toḍsa yatsa bu yılkı bolur, bu yılkı* **tidüküm** *bu kılkı bolur*) vb.

e) **-(y) ü/u** *ile ulaç fiiller:*

Meŋzetü (*sözin aydı şair muŋar* **meŋzetü**), *berkitü* (*topuk yirde urdum bu söz* **berkitü**), *ayu:* **ayubir** «söyleyiver», (*anıŋ asġı barmu* **ayubir** *kanı?*), *yoŋıyu* (*bir ança* **yoŋıyu** *bir ança turu*), *kalu* (*olardın* **kalu** *keldi eḍgü törü* «onlardan iyi töre kala geldi») vb.

f) **-sü/su** (ve **-sün/sun**) *şeklinde emir 3. k. temelleri:*

Sözüŋni küḍezgil başıŋ **barmasun**
Tiliŋni küḍezgil tişiŋ **sınmasun**

«Sözünü gözet, başın gitmesin
Dilini gözet, dişin kırılmasın»

Sini körü **bilsü eşitsü** *sözüŋ* «seni görebilsin, sözünü işitsin»; *açınsu mini* **kitsü** *emgeklerim* «beni rahm ile karşılasın, çektiğim emekler gitsin», *aşasu ajun il yazılsu atı* «dünya, halk (onun niğmetlerinden) yesin, adı yayılsın»; *bolsun* (*kerek yinçü* **bolsun** *kerek saŋtaşı*) vb.

e) -mu (*Soru morfemi*) :

İsiz **mü** *saŋa yig azu eḍgü* **mü**
Sögüş **mü** *kolur sen azu ögdi* **mü**

«fena mı senin için hayırlı, iyi mi ?
Sövülmek mi dilersin övülmek mi ?»

B

a) -i / ı, (konson)i/ı *ile biten uyumsuz kelimeler* :

(İsimler) *köni* «doğru» (kö[illegible] *köni ögüs* «doğru kişi söz söylese, bak (anla), taydası çok [olur»]), *kozı* «kuzu», *böri* «kurt» (*kozı birle katlıp yorıdı* böri), *koḍı* «aşağı» ; *basutçı* «yardımcı», *bütçi* «iman eden» (*tiler erdi* bütçi *bayattın kolup*); *ögdi* «övme, övgü», *ukuşlı* «anlayışlı», *tutġuçı*, *basġuçı* vb.

(Fiiller) *uḍı-* «uyumak», *yorı-* «yürümek», *okı-* «okumak, davet etmek», *kurı-* «kurumak» vb.

b) -i / ı, -si / sı (*iyelik nesnel 3. k.* morfemi):

Ukuş **körki** *til ol bu til* **körki** *söz*
Kişi **körki** *yüz ol bu yüz* **körki** *köz*

«Anlayışın güzelliği dildir, dilin güzelliği sözdür ;
Kişinin güzelliği yüzdür, yüzün de güzelliği gözdür.»

[redacted] kötün [redacted] güz
ligini» vb.

c) -di/-ti (*ekiyle süreksiz geçmiş - prétérit - temelleri*) :

Bayu- : *bagudı* (bayudı *budan hem itildi ili* «Bayıp) bıydanu b
[redacted] *kurlu* (dıaçı *gigtldi, t*
kördiler «hekimler toplandılar, damarına [nabzına] baktılar) ur- :
uk- : *uktı*, ukul- : *ukuldı* «anlaşıldı», tüz- : *tüzdi*, tüzül- : *tüzüldi*,
vaştur- : *kavaştardı*, törüt- : *törütti* (*tiledi* törütti, *bu kolmış ka*
kol- «dilemek» : *koldı*, bol- : *boldı* (*bir ök bol tidi* boldı *bolmış k*
«ancak bir ol! dedi, bütün mahlûkat oluverdi»), tük- : *tükti* (*kalık*
tükti *közi yaş saçar*) «gök kaş çattı, gözü yaş saçar».

f) -sig (*benzetme, karşılaştırma morfemi*) :

Begsig «bey gibi», kulsığ «kul gibi».

g) -miş (*sürekli geçmiş - perfect - ve ortaç - participe - morfe*
Yarımış «yapılmış olan» : *[redacted] kısa vaadi yarımış*
«ort kısa döndü».

(3) *bu* **kutka** *inanma usa edgü kıl*
bu kün **munda** *erse yarın anda bil*
«bu ikbale, saadete inanma, elinden geldiği kadar iyilik yap; (ikbal) bugün burada olsa, bil ki yarın orada (başka yerde) olur»

(4) *Sözin sözledi* **sözke** *ul tüp urup*
«sözüne temel dip koyup (bir esas verip) söyliyeceğini söyledi»

(5) **ukuşka** *ağırlık biligdin kelir*
«anlayışa hürmet bilgiden gelir» vb.

b) **-te/-ta, -de/-da** (*orunluk: locatif morfemi*) *üzerine:*

(1) **kayuda** *turur bir köreyin anı*
«(o) nerededir, (gidip) onu bir göreyim».

(2) *kayu* **ödte** *hacip tilese mini*
ol **ödte** *keleyin tidi söz küni*

«Hacip beni hangi *zamanda* (ne zaman) isterse o zaman geleyim, dedi, konuştukları gün».

(3) *biliglig ukuşluğ* **budunda** *başı*
«bilgili ve anlayışlı (kişi) halkın başı olur»

(4) **-Ke/-ka** örneklerinin üçüncüsünde **munda** vardır. vb. vb.

c) **-se/-sa** (*şart morfemi*) *üzerine:*

(1) *Kimiŋ elgi* **bolsa** *budunka uzun*
silig bolğu kılkı kılıncı tüzün

«Kimin eli halkın işlerine uzanacak olursa onun karakteri temiz, ameli düzgün (asîl) olmalıdır»

(2) *kimi* **tutsa** *begler özine yakın*
«beyler kendilerine kimi yakın tutarlarsa...»

(3) *bilig kayda* **bulsa** *biliglig alır*
«bilgili (kişi) bilgiyi nerede bulsa alır (elde eder)»

(4) *kayu erde* **bolsa** *ukuş birle ög*
anı er atağıl neçe **ögse** *ög*
«hangi insanda anlayış ile akıl olursa
ona insan adı ver, (onu) nekadar översen öv»

(5) **beğüse** *künine* **kötürse** *kutı*
«günden güne büyüse ikbali yükselse...»

d) **-me (s), ma (s)** (*olumsuzluk morfemi*) *üzerine:*

(1) *telim sözlemiş sözde* **bolmas** *asıġ*
«çok söylenmiş sözden fayda gelmez»

(2) *bu sokluk ig ol bir otı yok emi*
anı **emleyümes** *bu dünya kamı*
«hasislik hastalıktır, ilâcı devası yoktur,
onu dünyanın kâhini (hekimleri) tedavi edemez»

(3) *kiminde uvut bolsa kılkı silig*
kamuġ teŋsiz işke tegürmes elig
«kimde utanma varsa, karakteri (hasleti) temiz olursa,
her türlü densiz «münasebetsiz» işe elini sürmez»

Not I. Olumsuzluk morfeminin -mas/-mes şekli, Divanda olduğu gibi, Kutadgu Bilig'in Fergana [illegible] hemen hemen [illegible]. Muhtemelen hecesinin, ancak birkaç yerinde [illegible] de bulunmaktadır. Onbirinci yüzyılda -mas/-mes şeklinin daha yaygın olduğuna şüphe etmiyoruz.

II. Eski Yazıtlar diyeleğinde bu morfemin z ile olması eski bir diyeleksel gelişmeden ileri gelir.

GENİŞ ZAMAN (AORİST) MORFEMİ

17, a. Her fiilden, *geniş zaman* (*aorist*) türetmeğe yarıyan r fonemi-nin hangi vokal ile fiil temeline bağlandığı, Türkçenin mukayeseli fonetiğinde önemli bir yer tutmaktadır.

17, b. Divanda ve Kutadgu Bilig'te, geniş zaman morfemi olan r fonemi-nin temele [illegible] vokali değişiklikler göstermektedir. Bu olayların

(m) *emer, umar, kömer, tamar, yumar*... vb.

(n) *biner, iner, öner* ‹[bitki] sürüp biter›, *sunar, konar, yanar, tınar, töner, tanar* ‹inkâr eder›, *sanar* ‹sayar›... vb.

(ŋ) *yeŋer, aŋar, oŋar*... vb

(s, ş) *asar, basar, kısar, kusar, küser, süser; aşar, koşar, tüşer, şeşer* ‹çözer›, *üşer, kışar* ‹meyleder› vb.

(t) *atar, biter, büter, batar, satar, öter, yiter, tutar, tüter, yutar, artar, örter, erter, tartar, küter, yeter, iter, titer* ‹karşı kor› vb.

(z) *azar, bozar, üzer, süzer, sızar, ozar, kazar* vb.

(l) 1) *alır, bilir, kalır, telir* ‹deler›;
2) *salar, yeler* ‹koşar›, *yolar, küler*;
3) *bilür* (Argu) ‹bilir›, *kelür* ve *kelir, bolur, kolur* ‹rica eder, ister›, *kılur, bulur, ölür.*

(r) 1) *arar* ‹1. yorulur, 2. aldatır›, *burar* ‹kokar›, *sorar, sarar, karar, kırar, kurar, örer*;
2) *barır* ‹varır›;
3) *birür* ‹verir›, *urur, turur, erür*... vb.

(ḍ) 1) *küḍer* ‹bekler›, *yaḍar* ‹yayar›, *keḍer, yoḍar* ‹yok eder›, *yüḍer* ‹yükler›, 2) *koḍur* ‹koyar›, *toḍur* ‹doyar› vb.

(y) 1) *ayur*;
2) *yayar* ‹çalkar›, *oyar, sayar, kıyar* ‹sözünden döner› vb.

Kutaḍgu Bilig'te

17, c. Bu unsurda da genel kurala aykırılık gösteren temeller l, r, y, ḍ ile bitenlerdir; örnekler:

Bilür ve *bilir, alur* ve *alır, birür* ‹verir›, *barur* ve *barır, kalur* ve *kalır, erür, kirür, körür, urur, bolur, tolur* ‹dolar›, *koḍur* ‹koyar›, *toḍur* ‹doyar›, *ayur*... vb.

Eski Yazıtlarda

17, d. Bu unsurlarda da tek heceli fiil temellerinden geniş zaman morfemini ur/ür ya ır/ir olarak alanların sonunda l, r, y, d bulunduğu gö-

(l) *alur, kelür* (ve *kelir*), *kalur, kalır*;
(r) *barur* (ve *barır*), *berür, erür, kirür, körür*; (y) *ayur*; (d) *igidür*.

17, e. Tek heceli fiil temellerinden geniş zaman morfemini -er- olarak alanlar aş-, bat-, it-, bin-, sep- (aşar, batar, iter, binər, sepər) ibaret ise de, ulaç kipini (zarfoidi) [illegible] ünlü uyumu vokalinde ekleriyetle [illegible] uk bu-

duğunu karşılaştırma ile tespit etmiş olduğumuzdan, geniş zamanları tanıklanmamış olan o fiillerin bu morfemi geniş ayrınla almış olacaklarına kuvvetli ihtimal vardır ; bu ulaç fiil kiplerini veriyoruz :

basa (kâtıl) D 39, [illegible] 30, keçe T C 4, ozâ T Ş 1, sançı [illegible] 19, sıka Ş. u. D 4, tez[illegible]. u. ş III, tükè Ü C 9, toğ[illegible] D 35, tuta T C 8, uça IrK. 20, yete T. 25

Tek heceliler[illegible]

itilür (ve *itlür*), *ökülür*, *olurur*, *sebinür* (ve *sebnür*), *artatur*, *buşgurur*, *ögrenür*, *emgenür*, *kazğanur*, *tegirür* (ve *tegrür*), *çıkarur*, *itinür* (ve *itnür*), *tutunur* (ve *tutnur*) vb.

Not. K. B. bu kipte üç heceyi ikiye indirmeyi çok sever, bununla aruz ölçüsünde büyük bir tasarruf sağlamaktadır.

17, h. İki ve daha çok heceli fiil temellerinden ık, sık, gır, gur, kır ile kurulmuş olanlara geniş zaman morfemi ar / er olarak ulanmaktadır.

Divandan örnekler: a) *açıkar* «acıkır», *ağukar* «zehirlenir», *bağrıkar* «bağrı kemiğe yapışır», *balıkar* «yaralanır», *çavıkar* «şöhret bulur», *kartkar* «kardan müteessir olur», *tağıkar* «dağa çıkar», *taşıkar* «dışarı çıkar», *sançıkar* «sançılır, yenilir», *soyukar* «soyulur, soyguna uğrar», *tılıkar* «dillenir», *uçukar* «uca, sona varır», *yağıkar* «düşman olur», *yaşıkar* «(göz) yaşarır», *yayıkar* «yaz olur» vb.

b) *Tutsukar* «tutulur, tutsak olur». *tuysukar* «duygusuna erişir», *utsukar* «yenilgiye uğrar» *arsıkar* «aldanır» vb.

c) *Belgürer* «belirir», *kaygurar* «kaygılanır», *katğurar* «(gülmekten) katılır», *kelgirer* «gelmek hevesine kapılır», *talğırar* «fırtına kopar», *tamğırar* «damlar gibi olur», *tozğırar* «toz kalkar» vb.

d) *Kır-yapılı* onomatope fiillerinden: *bakırar* «bağırır», *kıkırar*, *sıkırar* «ıslık çalar».. vb.

Başka örnekler:

(r ile biten iki hecelilerden) *çevürer* «çevirir», *evürer* «evirir», *tevürer*, *talpurar* «kanat çırpar, dalabınır», *yelpirer* ve *yelvirer* «yel çıkıp esmeğe başlar», *alvırar* «atılır» .. vb.

Not I Eski yumuk ulama vokalinin bu fonetik yerde, ayrıştırma (dissimilation) ile geniş vokal a / e'ye çevrilmesine başlıca sebep, göründüğüne göre, sona gelen r foneminin k, g, v (b/p) komşuluğunda bulunmasıdır.

II. Bu olayları geliştiren eğilimlerin sekizinci yüzyıldan başlamış olduğuna hükmediyoruz; Eski Yazıtlarda tanıkladığımız bir iki örnek buna delâlet eder.

ON BİRİNCİ YÜZYILDA KONSONLAR SİSTEMİ

Dudaksıllar

B fonemi başta

18, a. Dudaksıl, kapantılı fonem, yazıtlarda (VIII. yüzyıl) olduğu gibi, on birinci yüzyıl anıtlarında dahi, kelimelerin başında seslek b olarak devam etmektedir. Örnekler (çoğu Divandan, bir kısmı Kutadğu Bilgten) :

(İsimler) *bağ, bağır, bay, bal, bayat* «tanrı», *bala,* [illegible]

daki b değişip v olmamıştır: *Kîb* «şekil», *çîb* «ince dal», *tūb* «dip», *kāb* «çuval, tulum, kap» gibi. Bunlara v

18 c. Kelime ortasında ve iki vokal arasında dudaksılın sağır p ol- olduğu da vardır; Eski Türkçede ve Genel Türkçe grubunda bulduğumuz

[redacted]

Esk. « teptir- », *topuk: topraḳ; töpü* Est. « tepe », *yapıġ* « yapışkan », *yapırġak* « yaprak » vb.

B / M değişimi :

18, f. Eski Türkçe ayrımında, n, ŋ ile biten ve b ile başlıyan temellerde, yayınma ile, b'nin genzellik kazanıp m olduğunu görmüştük; bu olay onbirinci yüzyıl diyelek [redacted]

GENZELLER (NAZALLER)

Genzel n fonemi

19, a. Bu fonem, Eski Yazıtlarda olduğu gibi onbirinci yüzyıl anıtlarında da pek az kelimenin başında vardır: ne soru bölücüğü ve bu bölücükten çıkmış olan neçe «ne kadar, kaç», neçük «niçin», nelük, nerek (*ne kerek*'ten), ne teg, negü (ve bundan *nü*) bölücükleri ile şey anlamına neŋ başlıcalarıdır. *Anaru*'dan da naru gelişmiştir; Kutadgu Bilig'te, en çok, *-den beri* anlamiyle kullanılmıştır. «Şeriat, kanun» anlamlı bir yabancı kelime olan *nom* da devam etmektedir.

Genzel n foneminin türlü yerlerde bulunması üzerine, Eski Yazıtlar ayrımında vermiş olduğumuz örnekler Divan ile de karşılaştırılmıştır. Kutadgu Bilig'te de bu fonemin durumu aynıdır.

19, b. *Genzel ŋ fonemi.* Bu fonem de onbirinci yüzyıl anıtlarında eski yerini tutmaktadır.

19, c. *Genzel y veya yeli* n (n′) *fonemi:* Bu fonem onbirinci asırdan çok evvel diyeleksel bir ayrışmaya uğramış y, n ayrımlariyle kullanılır olmuştur. *Koyun* artık hiç bir yerde *kon′* değildir, ya *koy* (bütün boylarda) ya *kon* (Argu diyeleğinde); eski *çığan′* yerine de *çığan* (Argu boyunda), *çığay* (öbür Türk boylarında) olmuştur.

DAMAKSILLAR

Damaksılların fonetik durumu değişmiyor, yazıtlarda görülen ve örneklerle tanıklanan kurallar onbirinci yüzyıl anıtlarında da devam etmektedir. Orada verilen örnekler Divan ve K. B. ile de karşılaştırılmıştır.

DİŞSİLLER

Başta ve iki vokal arasında t

20, a Kelimelerin başında dişsil, Eski yazıtlarda olduğu gibi, onbirinci yüzyıl anıtlarında da, sağır t olarak devam eder; yalnız Oğuzların kelime başındaki t'leri d'ye çevirdiğini Kâşgarlı bilgin söyler, fakat bütün kelimelerde bu olayın bu yolda geçtiğine inanmak güçtür. Türk boylarının [illegible] genel bırakarak, kelime başındaki dişsili sağır t diye söylediği, bu baş dişsilin, Divanın her yerinde t yazılmış olmasından anlaşılmaktadır. Ancak Oğuzların *deve, dakı, dede* . gibi bir kaç kelimeyi d ile söyledikleri tasrih edilmiştir. Yansılama olarak, dan dun İti «etti» fiili de tanıklanmaktadır.

Eski ve orta Türkçede, hangi kelimelerin baştaki sağır dişsili d yapmağa başladığı Çağatay grupu ayrımında incelenecektir.

21, b. Kelime ortasında, iki vokal arasındaki t'ler de sağır kalmıştır: *ata, ata-* «ad vermek». *atan* «iğdiş edilmiş deva», *atıl-*: *atılur, atım, batığ, batur-* «batırmak», *biti-mek, bitig*

zılmıştır. Prof. Rahmeti Arat, açıklamaksızın, *oldur-* şeklini tercih etmektedir.

Seslek dişsil d fonemi

24, a. Eski Yazıtlarda kelime ve hece sonuna veya iki vokal arasına gelen dişsil d fonemi, onbirinci yüzyıl anıtlarında, aralıklı: ḍ (ð) olmuştur. Örnekler:

a) İki vokal arasında: adak: *aḍak* «ayak», adığ: aḍığ «ayı», adın: *aḍın* «başka», bediz: *beḍiz*, bedü-: *beḍü-*, budun: *buḍun*, idi: *iḍi* «1. rab, sahib, 2. pek, gayet», kadaş: *kaḍaş* «hısım», kadın: *kaḍın* «kayın», kodı: *koḍı* «aşağı», *küḍez-* «gözet-mek», udı-: *uḍı-* «uyumak», ediz: *eḍiz* «yükmek», adır-: *aḍır-* «ayır-», *yadıl* «yayılmak» vb.

b) *Hece (ve kelime) sonunda:* adrıl-: *aḍrıl-* «ayrıl-», edgü: *eḍgü* «iyi», bod: *boḍ* «boy», igid: *igiḍ*, öd: *öḍ* «zaman», id-: *iḍ-* «gönder-», kod-: *koḍ* «koy», tod-: *toḍ-* «doy-», ud: *uḍ-* «uy-», ud: *uḍ* «sığır», ked «pek, gayet», *keḍ-* «giy», *kutaḍ-* «kutlu ol-», *koḍkı, aḍrı*... vb.

22, b. Kâşgarlı bilgin, bu ayrımın başında görmüş olduğumuz gibi, ḍ: ð harfinin y ع ve z ز harflerine çevrildiğini de bildirmişti.

Not. Bu değişimin iki safha üzerine geçm[illegible] olmasına imkân veriyoruz; [illegible] ḍ'nin y ve z değişmeleri genişmiştir; öyle ki, bu fonemi belirli yerlerde aynı çağda d, y, z söyliyen Türk boyları bulunmuştur.

ESKİ VE ORTA TÜRKÇEDE SERPİŞTİRME FONETİK DEĞİŞİMLER

23, a. Eski ve Orta Türkçede sözlük unsuru halini almış bir çok kelimelerde önemli fonetik değişimler bulmaktayız. *Serpiştirme* (*sporadique*) olarak görülen bu olaylar, Eski [illegible] Orta Türkçe safhalarında [illegible] olduğu tarihlerden çok daha eski çağlara çıkan fonetik temayüllerde kalmış izler sayılmalıdır. Hepsinden eski demek olan bu fonetik olayların bazıları, ileride göreceğimiz gibi, yaşamakta olan bazı diyeleklerde, k[illegible] rallı olarak devam etmektedir; bu da, o eski fonetik temayüllerin b[illegible] diyeleklerde yeniden peyda olduğuna değil, saklanıp yürürlükten çıkmam[illegible] ve başka fonetik olaylarla bastırılmamış olduğuna delâlet etmektedir.

Bu fonetik değişimlerden morfolojik kategorilere dokunanlar var[illegible]

ki eski fonetik kuralların tanıklanabilmiş izleridir; onları daha büyük dikkate lâyık görüyoruz.

23, b. Bu serpiştirme fonetik olayları başlıca iki türlü olarak tesbit ediyoruz :

1. Sürtüşlülerin akıcılara değişmesi.

2. Gerilek yayınma olayları.

A. Sürtüşlülerin akıcılarla nöbetleşmesi.

23, c. Sürtüşlülerin akıcılara değişmesi iki suretle yer almaktadır : a) z : r değişimi; b) ş : l değişimi.

Birinci değişime örnekler :

1) Eski Yazıtlarda elsire- «ilsiz... devletsiz kalmak», elsiret- «ilini.. devletini elinden almak»; kağansıra-, kağansırat- «kağansız kalmak. kağansız komak», uruğsırat- «soyunu sopunu dağıtmak, oymaksız.. ailesiz bırakmak» fiillerine rastlanmaktadır. Eski Yazıtlarda selb morfemi -siz dir; bu morfemi almış elsiz, *kağansız*, *uruğsız*... isimlerinden -e- -et- morfemleriyle türemiş olan *elsire*, *elsiret-*, *kağansıra-*, *kağansırat* -, *uruğsıra-*, *uruğsırat-* fiillerinde z : r değişimi gelişmiştir. Buna benzer başka bir z : r değişimini töre - (türe-) fiilinde buluyoruz; bir şeyin aslı, esası anlamına gelen töz isminden, - e - morfemiyle, töre - / türe - «bir esastan çıkmak, peyda olmak, neş'et etmek» fiili çıkmış olmalıdır.

2) Fiillerin geniş zamanı, olumluda r olumsuzda s / z ile teşkil edilmektedir :

Olumluda		Olumsuzda
sözle- r, bagla r	:	*sözleme s/z, bağlama s/z,*
al- (ı) r ber- (i) r,	:	*alma- s/z, berme s/z,*
kör- (ü) r, bol- (u) r,	:	*körme- s/z, bolma- s/z,*
kes- (e) r, at- (a) r vb.	:	*kesme- s/z, atma- s/z, vb.*

3) *Geçişli* (*ettirgen : factitif*) çatılı fiiller türeten -ur/ür- (-gur/gür-) morfemi, Eski ve Orta Türkçede, ve Orta Türkçenin son kolu sayılması gereken Çağataycada, -uz/üz- (- guz/güz -) morfemiyle karşılaşmaktadır. Örnekler :

a) iç'ten *içgir-* Est. : *içger-* Div. «içeri almak»
amurt-'tan : *amurtgur-* Div. «sakinleştirmek, yatıştırmak»
ert-'ten *ertgür-* ve *ergür-* Est. *ertür-* Div. «geçirmek»
az-'dan *azgur-* Est. «azdırmak»
tir-'den *tirgür-* Est. «diriltmek»
tur-'dan *turgur-* Est. Div. «durdurmak, dikmek...»

yit- (yęt-) ten *yitgür-* Çağ. «yetiştirmek» vb.
Bunlara karşı z ile olanlar da pek çoktur:
b) eri-'den: *ergüz* Est. «eritmek»
ar- «aldat»'tan: *artız-* Est. «kandırmak»
ud- «uy-, arkasından git»ten: *udız-* Est. «kendine uydurmak»
tur-'dan: *turguz-* K. B. Çağ. «durdurmak, dikmek»
kir-'den: *kirgüz-* Çağ. «girdirmek, sokmak»
kork-'tan: *korkuz-* Çağ. «korkutmak»
yit-'ten: *yitkez-* Çağ. «yetiştirmek»
tir- «yaşa-»'dan: *tirgüz-* Çağ. «diriltmek»
öt- «geç-»ten: *ötüz-* Çağ. «geçirmek»
tam- «damla-»dan: *tamuz-* Div. *tamız-* Çağ. «damlatmak» vb.

4) Oluş kavramiyle fiiller türeten bir -(g) ir/ür- morfemi vardır-ki, -(g) iz/üz- morfemiyle karşılaşmaktadır. Bunlar üzerine örnekler:
a) *Belgür-* Est. Div. «belirmek», *kadgur-* Div. «kaygılanmak», *ermegür-* Est. Div. «tenbelleşmek» vb.
b) *Körgüz-* Çağ. «görünmek», *utuz-* (ve *utkuz-*) Est. Çağ. «oyunda yutulmak, yenilmek» vb.

Bu fiillerin yalın temellerden değil, gü-yapılı isimlerden türemiş oldukları söylenebilir: belgü: belgür-, körgü: körgüz- vb. (Sonradan, g fonemi bu morfemden ve daha başkalarından düşmüştür.)

5) Şimdi, kendilerinde z : r değişimi görülen tek kelimelere de bakalım: I. Kız: *kırkın* Est. Div. « genç kız, cariye ».

Bu kelime çiftinde *kırkın*, kız isminin, z : r değişimine uğramış ve (küçültme *kıya, kına: kın* morfemiyle türemiş) küçültmeliği görünmektedir. - *Kırnak* Div. «cariye» isminin de kız isminden, yine küçültmelik bir morfemle türemiş olduğuna şüphe etmiyoruz.

II. tiz « diz » : *tirsek* Çağ. « *dirsek* »

Diz ile *dirsek* arasındaki biçim ve işlem benzerliği sebebiyle birinin adı öbüründen - sek morfemiyle çıkmış görünüyor; aynı zamanda *z : r* değişimi de yer almıştır.

III. tor Div. « balıkçı ağı »: toz Div. 1. yayın sırımı, 2. *tuzak* Dizin B. A.

IV. Bor Div. « şarap, içki » : boza « maruf içki »
bor « kıraç toprak, tebeşir » : boz « kır, boz rengi »

V. Tez - Est. Div. « kaçmak » : terk Est. Div. « tez, çabuk »

VI. ediz Div. « yüksek olan her şey » : edir Çağ. « tepe » ;
bediz (b - taban tipi) Ert « yüksek »

VII. ansız, ansızın T. : anır, anırın Çağ. P. d. C.

VIII. iste - ve izde - Est. Div. : irte - irde - Div. « izini aramak, arkasına düşmek »

IX. köz Div. T. : kor Çağ. T. « iyice yanmış kömür »

X. bür - « büzmek » : büz

ünüsü, donu, rengi » demektir

rüga,

ır.

lişmiş

ettir-

, zür-

ocuğu

lerini

(Est.

ak da

kav-

», tıl

yeni

fr. rève... isimlerinin dahi *görünüş* kavramiyle ilgili bir anlamı var

Bu kelimenin daha eski şekli *tös / tüs: töz* olmalıdır; bundan g olan *töre-/törü-/türe-* «neşet, zuhur et-» fiili de en eski kavramı ak mektedir.

III. töş Div. «göğüs» : töl Est. (V. Gab.) Div. Cafer. « yavru riyet, *döl*»;

döl döş Tar. Söz. « çoluk çocuk », *döllü döşlü* « çoluğu ç olan ». Bu son çiftlerde *döl döş* (*töl töş*) asıldaki kavramla olan ilg açık açık saklamışlardır.

IV. taş, tış : tal, tıl

Bir şeyin dışı, dışarı çıkan kısmı ... anlamı, eski kaynaklarda Div. Cafer.), taş (ve tış) ile anlatılmıştır; taş-, fiil tabanı olar kullanılmış ve kullanılmaktadır. Eşyadan taş, tış / tiş « diş » vb. bu ramla ilgilidir. Bunların karşısında, aynı kavramla anlaşılan tal « dal Est. Div. «*tıl* Çağ. *dil* T.» vardır. Bunlara ak morfeminin katılmasiyle isimler de çıkmıştır: *talak* «dalak», *tılak* «bıçır», *taşak*... vb.

Bu örneklerden de çok eskiden ş : l değişiminin, ağızlar ve diyelekler arasında yer alıp her iki ayrınla bugüne kadar dilde kalabildiği anlaşılmaktadır.

V. teş-, teşik: tel-, telik «*del-, delik*»

Eski kaynaklarda (Est V. Gab. Div. Cafer.) ve bugünkü diyeleklerin bir çoğunda aynı kavramı anlatmakta ve biri ş öbürü l ile bitmekte olan bu temeller karşılaşmaktadır; bunda da eski bir ş : l değişiminin açık bir örneği görülmektedir.

VI. tol-, toldur-: toş, toşgur- Div. Cafer. «*dol-, doldur-*» vb. (*ol evin tavar birle* toşğurdı Div. «o evini malla doldurdu»)

-(i)ş- : -(i)l- morfemleri

23, e. Fiilden fiil türeten -ş-, -l- morfemlerinin müşterek anlam ilgileri büyüktür; -ş- morfemi *karşılıklılık* (*réciprocité*) veya beraberlik anlatan fiillerden başka *oluş* anlatan *ortal* (*moyen*) fiiller de türetir; bu türlü *iş-yapılı* fiiller üzerine Divanda birçok örnekler vardır: birkaçını veriyoruz:

I. *Söğüşüp uruşur*, orta ton *tıtışur* (Div. II, 89) «insanlar sövüşüp vuruşurlar, o tada elbise, *ditilir* yırtılır». Burada iki evelki *iş-yapılı* fiil (söğüş-, uruş-) *karşılıklılık* çatısiyledir; üçüncüsü *oluş* çatılı, geçişsiz, *ortal* (*moyen*) bir fiildir; *tıtışur* yerine *tıtılur* dahi söylenebir: et *tıtılur* ton *tıtılur* Div. (II. 120).

II. Kulun kapıp *kitişti* Div. II. 89-90
«tayları kapıp ayrıldı»

III. Özne olarak neŋ «şey» ve başka isimlerle:
Sücüşdi neŋ «tatlılandı», *bekişdi* neŋ «sağlam oldu», *Buruşdı* neŋ «buruştu», etmek *kuruşdı* «ekmek kendi kendine kurudu», eligim taruska *tegişdi* «elim tavana yetişti», kapuğ *açışdı* «kapı kendi kendine açıldı», yaş *soluşdı* «taze (sebze) dura dura soldu», suv tamışdı «su damla damla aktı», tış *kamaşdı* «diş kamaştı» vb.

IV. İl-yapılı fiillerin de bir çoğu aynı *ortal* (*moyen*) çatı kavramiyle anlaşılmaktadır; Divandan örnekler veriyoruz:

Er evde *kapıldı* «kendi kendine kapandı», er evde *tıkıldı*, yir *tüzül di* «yer (kendi kendine) düzlendi», buduŋ *tirildi* «halk toplandı», bu ot aşar *tasuldı* «bu ilâç ona yaradı, faydalı oldu», aş boğuzda *tüğüldi* «yemek boğazda düğümlendi (kaldı)», aŋak *bukuldı* «ayak burkuldu», butuk *büküldi* «dal (kendi kendine) büküldü», söz kulakka *çakıldı* «söz

kulağa çalındı», er *kırıldı* «yoksul oldu», elig kapuğka *kısıldı* «el kapıya sıkıştı» vb.

Bu iki morfemin bu örneklerde oynadığı rol tas tamam aynıdır; hattâ bir fiilin her iki şekli eşitlikle kullanılırdı: *er evde tıkışdı* ve *tıkıldı* gibi.

Beraberlik (*ortaklık*) ve *karşıl klılık* çatısı kavramiyle de -il- morfeminin kullanıldığını gösteren misaller vardır; budun *tirildi* «halk toplaştı, toplandı», bir neŋ birge *karıldı katıldı* «iki şey birbirine karıştı» gibi. (krş. böri tişi *karıştı* «kurt dişisine karıştı») vb.

B ESKİ VE ORTA TÜRKÇEDE GERİLEK YAYINMA OLAYLARI

24, a. Bu olayların Eski Türkçe safhasından daha eski olduğuna şüphemiz yoktur. *İlk Türkçe* (*prototurc*) safhasına kadar çıkabilmek için, bu olayların bütün ayrıntılariyle, daha eski mukayeselere ve araştırmalara gereklik vardır. Bu büyük iş ayrı bir çalışmanın konusu olacaktır. Bu eserde ancak elimizdeki araştırma sonuçları nisbetinde bilgi verilecektir.

Ekleme ilkesinden gelişen olaylar

24, b. Ekleme ilkesinin başlangıç tarihi hakkında, bunun çok.. pek çok eski olduğunu söylemekten başka bir şey denemez. Bizim yürüttüğümüz araştırmalardan şuna kanmış bulunuyoruz ki, Eski Yazıtlarda tespit etmiş olduğumuz vokaller, daha eski çağlarda, dalgalı değerlerle kullanılmış, sonraları ve basamaklı gelişme neticesinde, tanıklıyabildiğimiz değerlerini kazanmışlardır.

Şimdi, sözünü açmak istediğimiz olaylardan örneklere geçelim.

I. Bugün dilde tanrı «Allah» diye bulduğumuz kelime Eski Yazıtlarda *gök* anlamiyle *teŋri*'dir. Bu iki kelimenin biri *art* (*velar*) öbürü *ön* (*palatal*) vokalledir. Bu üyeleniş farkının sebebi nedir ?

Bize göre, eski bir dil unsuru olan *taŋ* tabanına ri eklenmiş, uzun zaman *taŋrı* olarak kullanılmıştır. Sekizinci yüzyılda, gerilek yayınma ile, Kök Türk diyeleğinde *teŋri* gelişmiş bulunmakta idi.

Taŋrı (tanrı) şekline gelince, bunda ilerlek yayınma yürümüş demektir. Bu iki gelişmenin — *teŋri* ve *taŋrı*'nın — ayrı diyelekler içinde vukua gelmiş olduğunu kabul etmek gerektir. Bundan da şu sonuca varıyoruz:

1) Eski Türkçeden önceki safhada, başka belgelerle de ispat etmiş olduğumuz gibi, art dar (ı) vokali yoktu.

2) Bu vokalin geliştiği tarihte dil diyeleklere ayrılmıştı.

3) Art dar (ı) vokali bugüne değin bile diyeleklerin hepsinde gelişmiş değildir.

Bu sonuçlarla, *ön s* ve *ön n* fonemleri münasebetiyle varmış olduğumuz sonuçlar kuvvetlenmektedir. (Es. Yaz. § 13)

II. Eski Yazıtlarda yön ismi olarak bulduğumuz oŋ ve öŋ kelimelerin aynı kelimenin art ve ön vokal ile üyelenmiş iki şekli görünüyor. En eski kaynaklarda *oŋ* (Es. Yaz. v. Gab. Cafer.) «sağ ve batı - güney», öŋ ise «ön ve doğu» anlamiyledir. Bunların yanında *öŋre* «doğuda» kelimesini de buluyoruz. En son şekilden aynı kelimenin iki ayrı üyelenişini kavrıyabiliyoruz :

Eski *oŋ* kelimesine re eklenmiş, uzun zaman öŋre şekli yaşadıktan sonra, gerilek yayınma ile *öŋre* gelişmiştir; bundan anlaşılıyor ki art ve ön üyelenişle, *oŋ* ve öŋ kelimeleri dilde yer almış, anlam da ikileşmiştir.

III. Eski Türkçeden daha eski bir çağda, türem morfemlerinin ulama vokali gerilek yayınmalara yer vermiştir; bu gelişmeyi tanıklıyan örnekler veriyoruz.

1) Eski kaynaklarda *kar-* fiilinin *karış-* «birbirine düşman olup kavga etmek» karşılıklılık şekli vardır (Cafer. T. T.). Bir de *keriş* «kavga» (Est. v. Gab Cafer. T. T. U. K. K., Kodeks) kelimesini buluyoruz. Bu kelimenin: *kar-* + *iş*: *kar* iş'ten :

a) *keriş*, b) *karış-* şekillerinin, ayrı ayrı safhalarda gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Semantik bakımdan fr. *mêlée* ile uygun düşmektedir.

2) *Tut-* tabanından da -i- ulama vokali ve ş morfemiyle : *tut* + iş : *tutiş*'ten *tütüş* «kavga, savaş» (v. Gab. Cafer. T. T.) gelişmiştir. Divanda ise, hem *tütüş-* hem *tutuş-* fiil temellerini buluyoruz. Bunların da iki ayrı safha veya diyelek gelişmesi olduğu anlaşılmaktadır.

3) Aş (ve daha eskisi as Cafer. Man. 1.) temelinden ç morfemi ve -i- ulama vokaliyle :

as + iç : asiç: esiç (Est v. Gab.) « kazan, tencere »

aş + *iç* : aşiç : eşiç (Div. Cafer.) » » gelişmiştir.

4) Al - fiil tabanından g morfemi ve -i- ulama vokaliyle :

al + ig : alig'ten : elig (Es. Yaz. v. Gab. Cafer. Div.) « el » gelişmiştir. Bunun yanında, ı vokalini erken geliştirmiş başka bir diyelekte *alık* Div. Oğuz. « kuş gagası » da türemiştir.

5) At- tabanı eskiden beri çok anlamlıdır; bir anlamiyle yürüyüş kavramını işaretlemektedir; bizdeki *adım atmak* deyimi bu anlamı gösteren tanıklardandır. Bu tabandan :

at + ük : *atük*'ten *etük* (v. Gab. Cafer. Div.) *etik* Kıp. « pabuç » : *edik* T. gelişmiştir.

Bu eski türemlerin morfemlerini ulayan vokalleri i, e, ü ayrınlariyle görüyoruz; bundan bu üç ayrınlı ulama vokalinin eskiden ayrımı belirsiz ve dalgalı bir *şwa* olduğu sonucuna varıyoruz. O eski *şwa*'dan, uzun zaman sonunda, *i, ü, e* vokallerinin ayrışmış olduğunu kabul ediyoruz. Buna göre *teŋri* eskiden *taŋrə, elig* eskiden *aləg, etük* eskiden *atək, öŋre* eskiden *oŋrə*... olarak uzun zaman yaşamış demektir; sekizinci yüzyılda *teŋri* (ve başka lehçede taŋrı), *elig, etük, öŋre*... olmuştu; bu iki safha arasında ise *täŋri, älig, ätük*.. safhası da geçmiş olmalıdır.

6) *Aş-* tabanı da eskiden beri çok anlamlıdır; öteye geçmek anlamiyle bu tabandan :

aş + *ə k* : *äşik* : *eşik* «kapı, eşik» gelişmiştir.

7) Yaş tabanından :

a) *yaş* + *əl* : *yäşil* : *yeşil* Div. T.
b) *yaş* + *əl* : *yaşıl* Est. v. Gab. Kıp. gelişmiştir.

8) *Ad-* tabasından :

ad + *ər* : a) *äḍir-* : *edir-* Div. «ayırmak, seçmek»
b) *ädür-* : *ödür-* Est. v. Gab. Cafer. *öḍür-* Div. «seçip ayırmak»
c) *adır-* (v. Gab. Cafer) *aḍır-* Div. «ayır-» gelişmiştir.

9) *Ar* tabanı çok anlamlıdır; *ar-* (ve *arı*) Est. Div. «yorulmak, bitkin bir hale gelmek» ten :

ar + *ən-* : *ärin-* : *erin-* «üşenmek, tenbelliğe sürüklenmek» Est. v. Gab. Cafer. Div. gelişmiştir; *arığ, aruk*... gibi başka türemlerde ise a art ayrınladır.

10) Gerilek yayınma, o eski çağlarda, tabanların ikişer (hattâ üçer) ayrınlı vokalle iki, üç şekil almasına sebep olmuştur; meselâ *taban* ve *tepme* kelimelerindeki tab- ile tep-, *bakıcı* ve *bekçi* isimlerindeki bak- ile bek- ve başkaları o çağın gerilek yayınma olaylariyle gelişmiştir; şimdi, dilde, tabanların her iki şeklinden türemiş kelimelerin bulunmasının

Not. Divanda *taban* ismini, şarabatla... (devam) yapanlar diye kaydetmiş bulunuyor; *tabış-* fiilini de ayağı kayıp ... şekilde düşmeye mahsus olmak üzere, aşağı anlamiyle göstermektedir. Bu tanıklara

VIII. *yar-*: *yer-* Div. *yir* - Kıp. «(uzunlamasına) yarmak», *yar-* : *yır-* Div. *yırık* T. (ve yırt).
IX. *yal* Div. *yali* Çağ, *yàli* Kum. Kodeks. : *yele* T.
XII. Çoğalma kavramiyle : *oğ / ok* tabanından :

oğul (*oğıl*) «çocuk» : *ökil* Div. Kıpçak «çok»
oğlı- / oğlıt- Div. «*çoğal-* / çoğalt-, üret-» :
öklı- / öklit- Div. «çoğal- / çoğalt - ».
oğaş «kabiyle, oymak» : *öküş* «çok» vb. gelişmiştir.

Üçüncü Ayrım

XII. — XVI. yüzyıllarda Türkçe el yazmaları

1, a. Onbirinci yüzyıldan sonra, müslümanlığı kabul etmiş olan Türk ulusları Batıya (Bizansa), Güneye (Hindistana), Kuzeye (Rus ve Kafkas ülkelerine) akınlar ve göçlerle yayılmışlardır. Bu yayılma ve Cengiz Han ile gelişen geniş Mogol hareketleri Türk diyeleklerinin ihtilâtlar geçirmesine sebep olmuştur. O geniş saha içinde başlıca üç diyelekler grupu çok önemli elyazmaları bırakmıştır. Bu gruplar şunlardır:

1) *Çağatay grupu*, 2) *Türkiye* (*Anadolu*) *grupu*, 3) *Kuman - Kıpçak grupu*.

Bu grupları, fonetik bakımından incelemeğe başlıyoruz.

ÇAĞATAY GRUPU

1, b. Bu gruptan kalmış olan elyazmaları pek çoktur; bunlar arasında Ali Şir Nevaî'nin eserleri dilin en önemli yadıgârlarıdır. Babur (Bâber)'den kalan eserler de Çağataycanın en muteber dil anıtlarındandır. Babur, Nevaî için şöyle diyor: «Kendisi Heratta yaşamış ve eserlerini orada telif etmişse de kullandığı dil Endican'da (Türkistanda) herkesin bildiği Türkçe (Türkî) dir.» (P. d. C. Préf. XII). Meşhur Şecerei Terakime müellifi Abul Gazi'den kalan çok önemli elyazmaları da Çağatay grupuna girmektedir. Lutfi, Ubeyd Han, Sultan Hüseyin, Mir Hayder vb bu grupun ünlenmiş yazarlarıdır.

1, c. Bu betiksel Türkçenin en mükemmel sözlüğü on altıncı yüzyılın başında yazılmış olduğu anlaşılan *Sengilâh* (*Mirza Mehdi Han*) adındaki kitaptır; fakat o kadar nadir bulunur bir lûgattir ki Pavet de Courteille bir nüshasını elde edemediğini söyler. Bunun ancak onda biri hacminde bir özeti, *Hulâsa-i Abbasi* (*Muhammed Hoyî*) namiyle yapılmıştır; Şah Abbas Kaçar'ın emriyle yazılan bu hulâsaya Sengilâhtaki bütün kelimeler girmiş, yalnız her kelimeden türeyen şekiller atılmıştır.

1, d *Abuşka* adiyle, bizce meçhul bir müellif tarafından yazılmış ve geçen asrın Osmanlı yazı Türkçesiyle mânalandırılmış, çok önemli bir sözlük daha vardır; bunun Sengilâhtan çıktığı kabul olunmaktadır. (*Kadının kocası*) demek olan abuşka kelimesiyle başladığı için bu adla anılmış olan bu anıttan Şeyh Süleymanın *Çağatay Lûgatı* çıkmıştır. Abuşka, misalleri terk edilmiş olarak, *Vamberi* (*Peşte 1862*), ve *Dictionnaire Dja-*

gatai türc adiyle *V. de Veliaminof Zernof* (*S. Petersburg 1869*) tarafından yayınlanmıştır. Pavet de Courteille'in *Dictionnaire Türc-Oriental*'i için de en büyük mehaz *Abuşka* olmuştur. *Radloff* ise, büyük eseri olan *Türk Diyelekleri Sözlüğü sınaması* içinde, bütün bu eserleri eritmiştir.

Biz, kendi çalışmamızda, *Pavet de Courteille*'den ve *Radloff*'tan, birini diğeriyle kontrol ederek, faydalanmış bulunuyoruz.

1, c. Çağatay el yazmaları umumiyetle Arap harfleriyledir. Vokalleri yazmak için ا, و, ى harfleri kullanılmıştır; bu üç harften her birinin iki, üç fonetik değeri büyük bir karışıklık husule getirmekte ve bu yüzden vokallerin uzunluğunu belirtmeğe imkân kalmamaktadır. Çevriyazıda, Orta Türkçe için kabul edilmiş olan söylenişler ve bugünkü diyeleklerin telâffuzları bir dereceye kadar kılavuzluk etmektedir. Kâf ق ve cim ج harflerinin sağır ve seslek ayrınları da çok yerde ayırd edilmemektedir. Bundan dolayı karşılaştırma ile hasıl olan kendi kanaatimizce söylenişini bizim harflerle gösterdiğimiz kelimelerin bir çoğu orijinaldeki Arap harfleriyle de kaydedilmiştir.

ÇAĞATAYCADA VOKALLER SİSTEMİ

Bulanık e (ę) fonemi ve e: i değişimi

2, a. Çağataycada, Arap harfleri kullanıldığından, bulanık e (ę) vokalinin yazacak işaret yoktur. Orta Türkçede esre ve (ـِ) ye ile yazılan vokallerden bizde e ile söylenenleri bulanık ę fonemini karşılar saymıştık; fakat Çağataycada esre kullanılmayıp dar vokaller yalnız [illegible] ile yazıldığından, bulanık ę'lerin kesin *i*' lerden ayırd edilmesine yol kalmamaktadır.

2, b. Çağataycada temel hecesi ى (ye) ile yazılan kelimelere gelin[illegible] ..e yazılmıştır, çoğu bizde ve bir kısmı [illegible] e iledir; anlaşılan, onbirinci yüzyıldan sonra, analoji ile, eski e'le çoğu Çağatay grupunda daralmıştır. Çağataycada ى (ye) ile temel kurulmuş kelimelerin çoğunu Divanda ve bizdeki yazılış ve söyleni karşılaştırıyoruz.

Hemze ile başlar kelimeler

ايت *it* = et Div., T; ايتك *itek* = etek Div., T.
ايز *ir* = er Div., T; ايركك *irkek* = erkek Div., T.,
ايرك *irk* = erk Div., ايكمك *ikmek* = ekmek Div., T.
ايكين *ikin* = ekin Div. T.; ايكمك *igmek* = egmek Div. eğ-/

ايليك *ilig/k* = elig Div., el T.; ايل *il* Div. el «memleket» T.;
[illegible] Div. elek T.; [illegible] T.;
ايمكك *imkek* = emgek Div. emek T.; ايمك *immek* = emmek Div. T.
ايشك *işek* = eşgek Div. *eşek* T.; ايش *iş* = ايش Div. eş T.
[illegible] = eşik Div. «kapı», T.; ايشكين işkin = eşkin Div. T.
ايكر *iker* = eder Div. eyer T; ايكرى *igri* = egri Div. eğri / iğri T.
ايكك *igek* «eğe» krş. ige- Div. «eğelmek», = eğe T.
[illegible] *irmek* = ermek Div.; ايرماس ايماس = ermes Div. «olmaz, değil»
[illegible]

تيلمك *tilmek* = **telmek** Div. **delmek** T ; تيلوك *tilük* = **telik** Div. **delik** T.

[redacted] = teŋ Div. **deŋk** T.; تيكز *tiŋiz* = **teŋiz** Div. **deniz** T.

تيوه *tive, dive* = **tive, tivi** Div. **deve** T.

ديمك *dimek* = **timek** Div. **demek** T.; [redacted]

çekük Div. : çöküc (ve çeküç / ş Çağ. «çekiç».
eçkü Div. «keçi» : öçkü Çağ. id.
esrük Div. «sarhoş» : ösrük Çağ. id.
eksü- Div. «eksil-» : öksü- (ve öksül-) Çağ.
teşük Div. «deşik» : töşük ve tişük Çağ id vb

Bu yayınma, üç hecelilerde bile olabilirdi : eyegü Div. : öyegü Çağ. «eye kemiği» gibi.

NOT. *ltük, tişük* şekillerinin de bazı yazmalarda görülmesi olayın bütün Çağatay grupu içinde genelleşmemiş oldnğunu gösterir.

Çağataycada i + ü şeması üzerine isimler

3, b. Çağataycada *sivük, içkü itkü* «=yitik», *sivgü, bilgü, digü, yigü*.. gibi fiilden türeme isimlerin fonetik i + ü şeması, analojik bir model halini alarak, Orta Türkçenin bu şemaya yakın bir yapılışı olan bazı kelimelerini kendi vokalizmesine benzetmiştir; Örnekler:

temür Div. : timür Çağ. (temir Es. Yaz.) «demir T.»
üçün Div. : içün Çağ. (uçun Es. Yaz) «için T.»
tülkü Div. : tilkü Çağ. «tilki T.» vb.

o/u : a değişimi

3, c. Çağataycanın serpiştirme olarak gösterdiği bir vokalik değişim daha vardır, bu da iki heceli kelimelerin birçoğunda, yumuk u/o, ü/ö vokalini düz geniş a/e vokaline çevirmektir. Örnekler:

Div *sokar* «başı dar» : Çağ. sakar «başında akı olan»
Div. *soğu-, soğuk* : Çağ. savu-, savuk
Div *uvut* «haya, utanma» : Çağ. uyat id.
Div. *uḍuġ* «uyanık» : Çağ. uyaġ id.
Div. *boḍuġ* «boya» : Çağ boyaġ id.
Div. *soŋkur* (bir kuş) : Çağ sonkar (ve songur) id.
Div. *boğuz* (ve *boğaz*) : Çağ. boğaz
Div. *kova* «u kabı» : Çağ kavġa (ve kobġa)
Div. *olar* «onlar» : Çağ. alar id.
Div. *uya* «yuva» : Çağ ava id.
Div. *oŋulmak* : Çağ. oŋalmak «iyileşmek»
Div. *oŋak* «rengi atmak» : Çağ aŋ'ş «düzgün» (yüze sürülen)
Div. *ötkürmek* «geçir-sürdür-»: Çağ. ötkermek «içinden geçirmek»

Div. *ötkünmek* : Çağ. **ötkenmek** «taklidetmek»
Div. *umunmak* : Çağ **umanmak**
Div. *umunç* : Çağ. **umanç**
Div. *önmek* «büyümek» : Çağ. **anıkmak** «büyümek»
Div. *uşol* : Çağ **uşal** .. vb.

Bunlardan başka Ort. *koğ-* / *kov-* temelinden, a ile, Çağ. *kavgun* «kovalama», ve *kovcu* T. anlamiyle Çağ *kavuç* «gammaz» kelimelerini ve benzerlerini de bulmaktayız; *kavga* isminin de aynı *koğ-* / *kov-* kökünden gelişmesi bu kuralla olmalıdır.

ÇAĞATAY DİYELEKLERİ

3, d Çagatay grupunun ünlenmiş yazarları arasında diyelek farkları sezilmektedir. Meselâ, *kil-*, *kiltür-*, *yit*, *di* ... gibi, çok seyrek olarak, *kel*, *kelip*, *yetse*, *tise* imlâ şekillerine de raslanmaktadır. *Ötük*, *ösrük-*... yanında *itük*, *ısrük*... de bulunmaktadır. Bundan Çağatay grupunun iki üç diyelek ayrılıkları gösterdiğine şüphe kalmıyor, fakat bu diyelekleri ayırtlamak şimdilik bizim için mümkün değildir.

KAZAN GRUPUNDA

3, e. Bu grup Ural silsilesinin iki tarafına yayılmıştır; başlıca *Kazan*, *Tobol*, *Baraba* diyelekleri vardır. Orta Türkçede temel hecesini kuran e, ę vokalleri, Çağataycada olduğu gibi, Kazan grupunda da daralmıştır; ancak, bizde e ile kurulan temel hecelerinin vokalı, Kazan grupunda az *genişçe* bir i ayrılmıyle üyelenmektedir. Arap harfleri bu ince üyeleniş farkını işaretliyemediğinden Nevaî zamanında bu vokalin bakıyki ayrımı ne olduğu kestirilemez; fakat, Arap ی yesinin delâletiyle, Çağatay grupu gibi Kazan grupunun da geniş ön vokali (e'yi) daraltttığına şüphe yoktur.

KELİMELERİN BAŞINDA Y

4, Çagatayca, hiç olmazsa bu grupun en öremli diyelekleri, *gevşek baskılı bir katastaz* ile kelimeye başlar; bundan dolayı Orta Türkçenin kelime başındaki y fonemini söyliyememektedir. Örnekler :

Çağ **üz** (ve yüz) = *yüz* (100) Div T., Çağ. **üzük** = *yüzük*, Div T.
Çağ. **üzmek** = *yüzmek*, Div. T., Çağ **itmek** = *yitmek*, Div. T.
Çağ. **itürmek** = *yitürmek* «yitirmek», Çağ. **itmiş** = *yitmiş* «yetmiş»
Çağ. **ığaç** = *yığaç* Div. «ağaç», Çağ. **ılan** = yılan, Div. T.
Çağ. **ıltıramak/ıldıramak-** = *yaldırmak* Div.

Çağ. ıldırım = *yıldırım* T., Çağ. itik = *yitig* Div. «keskin», Çağ. ılkı = *yılkı* Div., Çağ. ılığ = *yılığ* Div. «ılık», Çağ. ilik = *yilik* Div. ilik T., Çağ ır, ırlamak = *yır, yırlamak* Div. vb.

Bu fonetik olay da genel değildir, seyrek olarak baştaki y'nin saklanmış olmasına da raslanmaktadır.

ÇAĞATAYCADA VOKALLER UYUMU OLAYLARI

5. Orta Türkçede olduğu gibi, Çağataycada da, belirli türem ve bükün ekleri veya çözüme gelmez kelime sonları, kök veya temel hecesi vokalinin *düz- yumuk* ayrımına göre uyumlanmaz; yalnız *art-ön* üyelenişine göre uyumlu olur.

Bu ekleri veya kelme sonlarını, Orta Türkçede olduğu gibi, üçe ayırıyoruz : 1) *yumuk*, 2) *dar*, 3) *geniş* vokalle vasıflanmış ekler (veya kelime sonları).

Bu ekler gerek hecesi düz (dar, geniş), gerek yumuk vokalli temellere gelebilir; düzlük (darlık, genişlik), yumukluk vasıflarını yitirmezler; her üçü üzerine örnekler veriyoruz :

A

YUMUK VOKAL İLE BİTEN KELİMELER

6 a) *-gu/gü veya gu/gü + konson ile biten kelimeler* :

(1) *alğu* (*alğu birgü* «alış veriş»), *atğu* (ve *atku*) «1. atış, 2. mekik», *sayğu* «sayı, hesap», *sanku* «hayrette olan», *talğu* (ve *talğum*) «dalgalanış», *tanğu* «inkâr eden ve inkâr ediş», *tapğu* «bulmaklık», *tapmağu* «bulmamaklık», *kayğu* «kaygı», *yarğu* «hüküm, itham...»; *sığğu* «hacim, istiap; capacité», *silgü* «temiz, saf», *bilgü* «belgi», *tıngu* «dinleniş», *çıkğu* «çıkış», *sevgü* «sevgi», *tepingü* «üzenti», *bitigü* «yazı yazmaklık», *digü* «deyiş», *yigü* «yeyiş», *kitkü* «gidiş»; *kırağu* «kırağı», *sayalğu* «sayılması gereken», *karaltğu* = karaltı «boş korkuluk»; *tilkü* «tilki» v. b.

(2) *Salğum* «salkım», *salğut* «murahhas, delege», *digül* «değil», *satğun* (ve *satkun*) «satın», *basğun* (ve *basğu*) «baskına uğramaklık, basılmaklık», *azğun* «azgın», *şaşgun* «şaşkın», *taşğun* «taşkın», *çıkğur* «çıkan», *çıkğuk* «çıkık»; *tınmağur* «dinlenmiyen», *tuymağur* «duymayan»; *koldağuç* «kollayıcı, el tutucu, yardımcı»; *asgur-/askur-* «*aksır-*», *bilgür-*

= *belir-*, *kaygur-* = *kayır-*, *yatğur-* = *yatır-*, *yazğur-* «azdır-, yoldan çıkar-», *tirgür-* «dirilt» vb.

(3) Karakteristik fonem g/k'den başkası da olur: Karacu «serseri», kazındu «kazıntı; eğe, rende talaşı», fısıldu «fısıltı», sıkındu «sıkıntı», şeyin suyu, şıra», bağlu, deŋlü (ve döŋlü)... vb.

6, b) - *u/ü, veya -u/ü + konson ile biten kelimeler:*

Yazu «yazı», *kayu* «hırgi», *koru* «el», *kamu* (ve *kamuk*) «tep» *açuk* «açık», *saçu* «saçılan şey (düğürde para...)», *aluk* «alık», *arşun* «arşın», *azuk* «azık», *saruk, bulğanuk* «bulanık», *oğuz* «ilk süt», *kaşuk* «kaşık», *kemük* «kemik (içi boş olan)», *kazuk, kızamuk, sınuk* «kırık», *tigrük* «yuvarlak», *ağruk* «ağırlık, yük», *toğuğ* «tavuk», *acun* «= ajun: dünya», *altun, enük* «enik», *itük* (ve *ötük*) «edik», *tamug* «cehennem», *kabarcuk, arkaluç* (bir âlet)... (renkler) *karamtul, yaşımtul, kızımtul, ağımtul, oğşımtul*. (geniş zaman) *salu-, kılur, irür-* (ettirgen f.) *aktur-, kizdür-, itür-* «= yitir», *ivür* «= evir-», *çevür-, kaldur-, tapşur*; (gerondif) *birdük, bastuk*... (bölücük) *niçük* «nasıl», (fiil) *çavu-* «şöhret bul-», *yaru-* «parla-» ... vb.

DAR VOKAL İLE BİTEN KELİMELER

6, e -ı/i *ile biten kelimeler:*

اوری öri (*kuyruğı* öri «kuyruğu kalkık: akrep»), اوغری *oğrı* «hırsız», *böri, kozı* «kurt, kuzu», *koyı* «aşağı, aşağıda», کونی (*künî?*) = *günü* T. «kıskançlık», *tonı* (*tonığ* Div.) «doru (at)», *torğı* «serçe», *tügi* «b. t. dane» (krş. *dügi* Az. «pirinç»); (iyelik 3. kişi morfomiyle) *öz: özi*, köz: *közi*, ot: *otı*, ok: *okı*, اوکی, *börk: börki*, boy: *boyı*, *tüb: tübi*, töz: *tözi*... vb. (aynı morfem: s ile) karu: *karusı* «eli», öçkü: *öçküsi* «keçisi», kozı: *kozısı* «kuzusu» vb.

6, d - (*konson*) *ı/i ile biten kelimeler:*

(- çi/ci *ile*) *birgüci* «veren, bağışlayan», *yigüci* (*köp* yigüci «çok yiyen»), *digüci* (*köp* digüci «çok söyliyen»), *kitgüci* (*tamu törüsine kitgüci* «cehennem kapusuna veya sadrına gidici»), اوندوچی *ündüçi* «del» (ecel ündüçisi «azrail»), اونچی *onçı* «hekim; ykş *oŋmak*», *sürücü, yargucı, ötükçi* «edikçi»; (- di-ti ile fiiller) *yudı* «yıkadı», *öksüdi* «eksildi», *boldı, koydı, soldı, öldi, tüşti, ögti*.. vb. (-ni *ile* akkuz. morf.) *közni, sözni, köŋülmni*; (-ri *ile*) *toğrı* «doğru», *çemri* چمری «yalancı, sahtekâr, mürai»; (- si *ile*) *tütsi* «tütsü»; (- li ile) kılğulı «kılacak olan», *toğulı* «asil, necip» vb.

6, e (*konson*) *ı/i + konson ile biten kelimeler* :

(-çin *ile*) *opçın* « zırh », خاتون « hanım », *kunaçın* « iki yaşında dişi tay », اوردين *orçın* « ilçe. sancak gibi idare birimi », *burçın* « dişi ördek, dişi geyik »; (çıl *ile*) قره‌كل « siyah kartal »; (ğın, ğıl *ile*, emirde) *bolğın koyğın, olturğıl* .. vb. (-lik *ile*) *törlik* قوليك « kapının örtü : porche »; ve توغز *toğız* « çocuk... » vb.

C

GENİŞ VOKAL İLE BİTEN KELİMELER

6 f - (Konson) *a/e ile biten isimler, isimsiler* :

Oba, öte, uça « sırt, arka », *üze/öze, oma* «kalça kemiği», *uva* « hay hay », *burna* (burun' dan) « önce », *boğa, boya, töre* « 1. örf, kanın, 2. asılzade », *toka, tüke* «mezar, künbet», *koda* «kız alıp vermekle, koyunlukla hısım olan aile », *kuma* « zevce üzerine istifraş edilen kadın », *kova* « rengi koyu, yağız » (koya *yüzlü kişi idi*), *küve* « güve » vb.

Başka örnekler :

Abuşka «kadının kocası», *eteke* (ata + ke'den) «babalık, mürebbi», *orta, orda* «harem dairesi», *ökte* «yersiz», *uçma* «uçurum», *çölge* «vaha», *örme, tügme, kevürge* «davul», *örge* «çadır», *özge* «başka», *kobğa* «kova», *onurga, öpke* «sırt, ciğer», *çevürtke* «çekirge», *tavulğa* «tulga», *yuska* «mezar künbedi», *ölke/ülke, tutka* «kulp, sap», vb.

Vermel (*datif*) düşümün belgisi olan ge/ga, çok defa, vokal uyumuna riayet edilmiyerek kullanılırdı; bir beyit :

Kametinga *serv takliyd eyleben tapdı şikest*
Bu sezadur ger kiyeh serv i **sehiga** *ötkenür*

«Senin boyunu taklîd etmek isterken servi kırıldı; ot, boylu boslu serviye rakîb olmağa kalkarsa bu ceza ona sezadır.»

6, g - a/e ve - a/e + *konson ile biten fiiller* :

Olca- «zaptetmek», *ulğa-* «büyük, ulu olmak, büyü-», *çulğa* «buruşturup sıkmak», *özle-, oyla-* «müzakere etmek», *tünle-* «gece olmak», *toğla-* «donmak, çok üşümek», *tañsuklan-* «hayret etmek, hayran olmak», *utğan-* «tanınmak», *ötken-* «rekabet etmek, taklid etmek», *ötker-* «geçirmek», *oğar* ; (geniş zaman) *turar, urar* «vurur» vb.

ÇAĞATAYCADA KONSONLAR SİSTEMİ

Dudaksıllar

7, a. Seslek duduksıl b fonemi, orta Türkçede olduğu gibi, kelime-

lerin başında devam ediyor; fakat sağır dudaksıl p fonemi de seyrek olarak kelime başında görünmeğe başlamıştır.

I. Baştaki b'yi saklamış kelimeler:

Bat «çabuk», *bat* : *batkak* «batak», *batur-*, *bar*, *bar-*: *barış* «gidiş» (*barığ* Div.), *bas-*: *basğu* (*basığ* Div.), *bastur-*: *basturma* «pastırma», *baş*: *başak* «ok ucu», *başka*, *başla-*, *bağışla-*, *bağlağu* «bağlayış», *baka* «bağa: kurbağa», *baltu* (*baldu* Div.) «balta», *balçığ* (*balçık* Div.), *bu*, *but*, *bilik* «ilim, zekâ» (*bilig* Div. «şuur»), *bize-*: *bizek* «beze-, bezek», *biş*: *bişer* «beş, beşer», *bizgek* (Div. *bezgek*) «titreme, sıtma» (*andak rivayet kıldılar kim çupçuk* bizgek *bolğandur* «öyle rivayet ederler ki serçeleri bile sıtma tutar») vb.

II. Başlarında b bulunan yeni gelişmiş veya alınmış kelimeler:

Babır «çok ihtiyar», *batur* «bahadır», *baca*, *bacı*, *basma* «bez üzerine tatbik edilen resim», *basırğan-* «rahatsız uyku uyumak», *başsızlık* «inzıbat yokluğu», *başkar-* «başar-» : (*Bu işni öz kaşımdın başkarurmin*) «bu işi kendi başıma başaracağım», *başlığ* «şef, reis» (Div. *başğan*: *ulus* başganı), *bağlama* «bir çalgı», *bağın-* «barış-», *balçak* «alıç kabzası», *bay beçe* «hanım» Özb., *bayrı* «(hizmette) eski», *bayka* «bayram», *bige* «hanım, kadın; ykş. big: beg», *bigeç* «evlenmemiş genç kız», *basağa* «mezar», *bağanak* «ipek çilesi», *böbecik* «göz bebeği», *bütev* «bütün», *butra* : *butrak* «dağınık» (krş. *pıtrak* T.); (*balığlarnı butrattı*... «balıkları darma dağın etti»), *büt-* «1. bit- 2. inan-», *bütker-* [1] «1. bitir-, 2. yarayı sarıp iyileştirmek».

Bildürge «daldan çivi, halka», *bilgü*: *bilgülük* «belgi, belgili, belli»; *birgü*, *birgüci* (*birgüp* «vermelisin»), *birür*: *birürge* «vermeğe», *bitim*: *bitimlik* «iyi düzenlenmiş», *boynağu* «boyun eğmez, baş kaldırır, âsi», *bosağa* «eşik», *bostağan* «sağrak, piyale» vb.

Şu birkaç misalden Türkçenin bu çağda ne kadar zengin bir morfoloji geliştirmiş ve şiirde kullanmış olduğu kolayca anlaşılmaktadır, aynı zamanda seslek dudaksılla kelimeye başlamak tendayülünün devamını da tespit etmiş oluyoruz.

B ile başlar Moğolca kelimeler de vardır: *batu* «kuvvetli» (Ykş. *batur*, *bahadır*), *bayındır* «mamur, refah içinde» gibi; fakat bu kelimeler zengin Türk sözlüğü içinde eriyip gitmektedir.

---

[1] *Zulm ile ger çâk bolğan tenga yüz merhem koyup*
Bütkerürbiz *diseler ol zahmlarnı*, bütmeniz
«Zulümle yaralanan tene yüz merhem sürüp yaralarını iyi ederiz derlerse (sözlerine) inanmayınız.»

hep» anlamlı *kamu(ğ)* da, ihata kavramiyle, **kob / *kab* kökünden çıkmış görünmektedir.

8, c. Bu kökün vokali de, diyeleksel olarak, art: ön değişimine uğramıştır; bu olayı tanıklıyan birkaç örnek veriyoruz:

Kevük «1. içi boş, . şişmiş» (krş. kavuk, kovuk...), *kevürge* «davul» krş. kaburga...; *kebermek* (gebermek) «şişmek» krş kabar-, *kebe / gebe* (ilk anlamı şişmiş, kabarık), *kebe* «kulübe», *kepenek* «keçeden b. t. kaput», *kemük* «kemik» (içi boş olan?)... vb.

Gurur anlatan *küven-* ve *kuvan-* fiil tabanlarının da menşe'i (içi boş) anlamlı aynı **kob / *kab* kökü olsa gerektir. Bu zengin türemelerin çoğu XIII. — XV. asırlarda husule gelmiştir. Kıpçak-Türkmen anıtlarında da bunlara rastlanmaktadır.

8, d Dudaksıl fonemle kurulmuş başka köklerin de, Çağatay yazmalarında, türlü fonetik değişimlerle, birçok tabanlar yaratmış olduğunu gösteren tanıklar pek çoktur.

Örnek olarak **yap-* «1. örtmek, kapamak, 2. yapı yapmak, bir şey kurmak» kökünü alıyoruz.

Bu kök, Çağatay yazmalarından başka, on birinci asır anıtlarında da aynı anlamlarla, vardır. Değişimlerle verdiği başlıca tabanlar şunlardır:

**Yam-*: Div. Çağ. T *yama* «yamamak», *yamağ* «yama»;

**Yum-*: Div. Çağ. T *yummak* (kapamak kavramiyle), Div. *yumgak yumak*, T. *yumru*, Div. *yumurtga* = *yumurta* T.;

**Yuv-*: Çağ. T. *yuva*, *yuvar*: *yuvarlak*;

**Yov-*: Çağ. *yovurkan* «yorgan», Çağ. *yovuş* «kamış kalem»

**Ab-*: Div. *abı* «örtmek, gizlemek;» **av-*: Çağ. Elidr. *ava* «yuva»

**Ob*: Div Çağ. *oba* «meşken, çadır» (krş. Est. *eb* = *ev*);

**Op-*: Çağ *opmak* «örtmek», Çağ. *opçın* «zırh: örten anl»

**Om-*: *omağ* «kabiyle» krş *oba*; vb.

8, e. Sonuncu kapantılı dudaksılın *m* olması başka köklerde de tanıklanmaktadır.

Div. *Çıb (çıp)*: *çıbık* Div. T., *çubuk* Çağ. T. **çom*: *çomak* Div. Çağ. T., *çoman* Çağ. «baston başı»; *top (tob)*: *topık*, *tobuk* = *tomuk*; *tom-* Çağ. T. *tomdak / tombalak* «top gibi... olan»; *sap* Div. Çağ. T.: *sam: saman* Div. Çağ. T. «ekinin kuru sapı» vb.

b : m değişimi (başta)

9, a. Kök hecesinin sonuna gelen *n*, *ŋ* etkisiyle baştaki *b*'nin *m* olması, Orta Türkçede olduğu gibi, Çağataycada dahi vardır: Ben Est. T. *men* Div.: *min* Çağ ; bu: *munda* Div., Çağ., *mundıġ* Div. *mundak* Çağ., *munca* Çağ «bunca»; ban- Div.: *man* Çağ ; buŋar Çağ : *mıŋar* Div. «pınar», Est. buŋ: *muŋ* Div. Çağ «ağrı, sıkıntı», *muŋalmak* Çağ. *muŋaḳ-* Div. «bunalmak»; boncuk: *mıncağ / k* Çağ : *monçuk / munçuk* Div.; *muŋuz* Div. Çağ. «*boynuz*»; boyun: *moyum* Çağ.; *beyin*: *meyin* Çağ; بينك ve بينكيك Çağ : *beŋ* (بك) *beŋek*; beŋiz T.: *meŋiz* Div *miŋiz* Çağ, beŋze : *meŋze-* Div., *miŋize-* Çağ., bin-: *mün-* Div. *min* Çağ., biŋ (1000): *miŋ* Çağ. Div. vb.

Eski yazıtlarda, (tadını alma, yiyecek) kavramiyle bulunan meŋ (*meŋi*, *meŋile-*) temeline Divanda ve Çağatay yazmalarında da raslanmaktadır; Divan bu kelimelere «beyin, beyin yemek ve lezzetli gıda» manalarını da vermektedir

9, b. Çağataycada, diyeleksel bir fonetik olayı olarak, *n* ve *ŋ*'den başka seslek fonemlerin baştaki *b*'yi *m*'ye çevirdiğini görüyoruz; başlıca (z. r, l, *ġ*) fonemleri bu yayınma olayına sebep olmuştur: *muz* Çağ : *buz* Div. T., *mez* Çağ. : *bez* «gudde» Div. T., *mol* Çağ.: *bol* Div. T., *muldur* Çağ : buldur «*bulġur* (kar)», Çağ. *muġ* : = *buġ* «buğu, buhar», *mamuġ* Çağ.: *pamuġ / k*, *muyġ* Çağ : *buyıġ / k*.. gibi.

Mātiz Çağ. «hızlı, çabuk» kelimesi de *bat* Div. «çabuk» ile karşılaşır burada fazla iz ekinin z fonemi yayınmaya sebep olmuş görünüyor.

9, c. Bu yayınma olayları dışında, *m* ile başlar türlü menşeli başka kelimeler de, gerek Divanda gerek Çağatay grupuna giren diyeleklerde vardır.

Ünlem ve duyusal bölücüklerden *m* ile başlıyanlar: bizdeki (na, nah) yerine Div. *ma*, *mah* buluyoruz. Bütün eski ve orta Türkçe diyeleklerinde ise *ma* (olumsuzluk) ve *mu* (soru) bölücükleridir.

Bir de *m* ile başlar yabancı menşeli birçok kelimeler Çağatay yazmalarında kullanılmıştır.

Sağır dudaksıl p fonemi

10, a. Kök sonundaki dudaksılın, aslında, seslek veya sağır olduğunun kolay ayırd edilemediğini görmüştük. Çağataycada bu tereddüt devam etmekle beraber ب *b* ile پ *p* harflerinden birinin bir noktalı, öbürünün üç noktalı yazılmasına dikkat olunurdu; bu sayede bazı şüpheli hallerin açıklanması mümkün olmaktadır; meselâ, توب *tūb* ismi *b* ile توپ *top* ise *p* ile yazılmıştır. Bu imlânın doğru söylenişi tespit ettiğine şüphe et-

miyoruz, çünkü birincisi bizde (*dio dibi*), ikincisi ise (*top topu*) olarak bulunmaktadır. Sona gelen *b*'nin *v*'ye çevrilmemesi vokalin uzunluğundan ileri gelmiş olmalıdır.

Öbür yandan, asılda seslek olan dudaksılın, diyeleksel olarak *p* olabildiği de şüphesizdir

10, b. Çağataycada sağır dudaksılla olduğuna hükmettiğimiz kelimelerin ve bölücüklerin başlıcalarını veriyoruz:

Ap: *apak, apa* «abla», *arpa*, öp: *öpmek*, op- «yap-»: *opçın* «zırh», *ip* (ve *yip*), *iplik, ipek, ipkin* «kalın iplik», *öpke tap* «iz, yara izi», *tap-, tapla-, tapşur-, töpe* «tepe». *topraġ* (ve *tofraġ*), *top, topuz, topal, topalak*, توپى «*tipi*» T. (= *tübi*? Div.), تيپمك «tepmek», تيپوك: tepik Div. T., *sap, sapaġ* «yaprak sapı», *sapan, sapġun* ve *sıpkın* «bir balıkçı aleti krş. zıpkın T.», *süpür-: süpürgü* (= süpürge), çap: *çapçı* «kıyafet değiştirmiş», تيپا «toprak siper», تيپالمق «kaymak», تيپالاشمق «dostça muamele etmek, تيپك «boru» krş. çıbık, تيپقارمق «sorup içmek», تيپمك (= sepmek ve serpmek», تيپوزنا «düdük»; *kapak, kapu, kapsamak, kaplamak, kaplan, kapkara, kapmak, kopmak, koparmak, kopsamak* «flatter», *kopusġa* «kapuska», *kıpkırmızı, kıpmak*, (köz kıp-). *köp* «çok», *küp*: *küpçük*, كوپرو «köprü», *köpek, köpelek* «= *kelebek*», *köpürmek, köpük, küpe, kipri* «= *kirpi*», كيرپيچ «*kerpiç*», *kirpik; lap* (bekitmelik), *lapa, yap*: *yapyaşıl* «= *yem yeşil*», *yaprak, yapurġan* (pétale), *yap-, yapı* «yamaç», *yapğa* (=*yuvğa* Div. *yufka* T.) vb.

P fonemi başta

10, c. Eski Türkçede *p* ile başlar kelime bulunmadığını görmüştük. Divanda, Oğuzların ve daha bir iki ulusun bazı kelimeleri sağır dudaksıl *p* ile başladıklarını ve daha başka birkaç kelimenin başında bu fonemin bulunduğunu öğreniyoruz. Başlıcaları şunlardır:

(Oğuzca) *pamuk, pekmez*;

(Yağma dilince) *pışığ* / *pışık* «pişmiş», *pış-, pışur-*;

(Argu dilince) *pistik* «titil» (= bistik); *pistik* «atılmış pamuk yumağı» (Çigilce)... vb.

Başka kelimeler: *pars* (= *bars*), *pis* «dağar dibinde kalan çöküntü», *pus* «sis», *pusar-* «pusarık olmak», *pus-* «pusu kurmak», *pusuġ* «pusu», *pürçek* «kâkül, zülüf», *pürkür-* «bulutlanmak», *püşkel* «b. t. pide» (Ses yanılaması): *pat*: *patla-* vb.

10, d. Çağataycada, onbirinci yüzyıldan devam eden *pus* (sis), *pis, piş-* / *pış-, pışık* / *pişük*... ten başka: *pek* (= *berk*), *peltek, piç, püskük*, پنجر (*pancar*); ve tekrarlama ile husule gelmiş پاپاق (= *pepemek*), پرپر «kuşların başındaki süslü ibik» kelimelerini buluyoruz.

Bir de yabancı dillerden alınmış p ile başlar kelimeler vardır: پاچی *paçı* «piyade», پاده *pade* «sürü», پنیر «penir»... (ve menşei büsbütün belirsiz) پرتل *pertel / partal* (Hindustani) «bagaj», پارتی *parhı* «mızrak», *palaska* «kuşağa bağlanan torba», پندوك *pündük* «gonca», پلپوش «mertek», توچ «ahmak».

10, c. Kelimelerin başında sağır dudaksıl *p*'nin gelmeğe başlamasına üç menşe bulmuş oluyoruz:

1) Diyeleksel söyleyiş, yani kelimenin başında *b* : *p* değişimi, 2) yansılama ve tekrarlama ilkeleri, 3) yabancı dilden alınma (emprunt) Diyeleksel değişimin *s, ç, k* gibi sağır fonem etkisiyle olduğu anlaşılmaktadır.

Kelime ortasında dudaksıllı ses grupları

11, a. Kelime ortasında, dudaksıl ile husule gelen gruplarda, bu fonem en çok sağır *p* ve genzel *m* olarak bulunmaktadır; dudaksılın ilk olarak girdiği see grupları üzerine örnekler:

pr / fr *Eprik* «yıpranmış, eski», اوپرنك *öprenmek* «yıpranmak», *toprağ* ve *tofraġ* (= toprak), كوپرك *köprük* «köprü», *kipri* «kirpi», یاپراق *yaprak* vb. تپرامك «tepremek» *b* ile görülüyorsa da bunda bir yazılış yanlışı görmek daha doğru olur; bir de, *br* grupunun diyeleksel olarak kullanılmış olması mümkündür.

ps, pş: *kapsamak, kopsamak, epsim* «sakin, sakit», *topşurmak, kepşik* «bir ölçek», vb.

pk : *öpke, ipkin* «kalın iplik. b. t. dokuma», *çıpkan* «çıban», *sıpka* «çubuk, boru», *tipkelenmek* «debelenmek», *sıpkın* «zıpkın», *çapkun* id., *tapkur* ve *tabkur* «tabur» vb.

pġ : *çapġun* (= *çapkun*), *kapġamak* «kapamak» vb. - *kobġa* «kova»; bunda bg görülmektedir.

pç : *opçın* «zırh», *topçak* «bir cins at», *çapçı* vb.

pl : *iplik, taplamak, kaplamak, kaplan* vb.

pt : *kaptan* «= kaftan»; *kapturgay* [kapturġa?] «torba».

11, b. M'nin girdiği ses grupları

mk : *sümkürmek.*

mg : *imgek* «emek, zahmet», ایتغا *ımga* «dağ keçisi», چامغور *çamgur* «şalgam», قومغان komġan «güğüm», یامغور *yamgur* «= yağmur»;

mb : *cumbak* «bilmece, nuanma», قومبول kombul «kıta, yumak...»

ms : *umsunmak* «ümitlenmeğe çalışmak», ساصون krş. *saŋsun* Tyzm. «b. t. köpek», قوصی «kurnaz»;

mş : *tomşuğ* «gaga», *kımşanmak* «hafifçe kımıldanmak», *yumşağ*;
mc, mç: *imcek* «meme», *yamcı* «postacı, kuriye»;
çumça «çamçak : b. t. kepçe»;
md: *imdi*; im : imdi « em- emdi »;
ml : *kamla-*

DİŞSİLLER

Başlıklı dişsil

12, a. Dişsilin, kelime başında, sağır (t) olması Çağataycada da devam etmektedir; fakat diyalektsel olarak, bir çok kelimede bu fonemin sesleşik d ayrımıyle kullanıldığı tanıklanmaktadır. Örnekler:

(Normal) taban (ayak tabanı); (Diyalektsel) daban «dağ»
» tabkır «kata, tabur»; » dapkır «tabur, demet»
» tapku «kınama, azar»; » dapku id. dabguh «çıban»
» takı «daha, daha»; » dahı id., dağı id.
» tarıkmak «içi sıkılmak»; (Diyal.) darılmak «içi sıkılmak»
» tez

(Normal) tilim «çok» : (Diyel.) «telim Div. delim Tyzm.
» tiz; tizgin : » diz; dizgin
« tigin «değin» : » digin
« ti- Est. Div. : dimek (her yerde)
« tinlemek : » dinlemek
« tive «deve» : » dive «deve» vb.

12, b. Menşei diyeleksel olan bu t : d değişiminden bazı kelimeler gelişmiştir ki dilde hakim olmuş, t ile başlar karşılığı kalmamıştır; dimek fiili böyle bir genellik kazanmıştır, Çağatay elyazmalarında eski ve orta Türkçenin ti- aslından olan fiilleri yerine bu grupta yalnız di- kö[illegible] fiiller geçmiştir. Tanı- fiili kullanılmakla beraber, müsavere anla

otağ, ötemek «ödemek», ötük, otuz, ötünç «ödünç», itik «yitik», it-: iter «eder», itey «ide», itip «edip»; itür- «yitir-», bat- : batur-, bitimek, bit-: bitip, bitil-; büt- : büter, bütüp; tat- : tatuğ «tat», tut- : tutaş, tutam, tutağan; tütün, titik «tetik», çatağ, çatal, çatı, sat- : satığ, sataş-, süt: süti, katağ «siper», katağan «katılaşan», katım, kutuz «kuduz», köter-, kötevül, yatağ, yatış, yatık, yutam «lôkma», yutal «öksürük», yiter «yeter», yiti «yedi», yitik «yetişen» vb.

Görüldüğü gibi, bizdeki adaş, adı, südü, odu, eder, öde-, öder, ödünç, edik... vb. Çağataycada ataş, atı, süti, otı, iter, öte-, öter, ötünç, itük... kalmakta; onbirinci yüzyıldaki durumdan ayrılmamaktadır. Pek mahdut olarak adım, budağ, buda- gibi kelimeler ise iki vokal arasında t : d değişimi eğiliminin diyeleksel ve serpiştirme olarak başlamış olduğunu göstermektedir.

İki vokal arasında eski seslek dişsil d fonemi

13, b. Bu eski *d* foneminin Orta Türkçede ḍ aralıklısına çevrilmiş, ve buradan bazı ulusların *y* ve *z* fonemine geçmiş olduğunu görmüştük; (§ Ort. Tür. 22) Çağataca elyazmalarında *d* : ḍ : *y* değişiminin genel hale gelmiş olduğunu tanıklamaktayız. Orta Türkçe ayrımında, *d* : ḍ : *y* değişimine Yağma, Tuhsı, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul ve Oğuz boylarının geçmiş olduğunu görmüştük; bu uluslar Çağatay betiklerini ve kültürünü geliştirmede çok hizmet etmişler demektir.

13, c. Kelime (veya hece) sonunda, yahut iki vokal arasındaki eski *d*'nin (Orta Türkçede ḍ'nin) Çağataycada *y* olmasına örnekler :

Orta Türkçede (Divanda)		*Çağataycada*
aḍığ «ayı», *aḍak*, *yaḍağ*	:	*ayığ*; *oyak*, *yayak* « yayan »
aḍır-, *aḍrıl-mak*, *aḍrık*	:	*ayır-*, *ayrıl-mak*, *ayrı*
uḍı-, *uḍuğ*, *uḍgan-mak*	:	*uyu-*, *uyağ*, *uygan-mak* «uyanık T., uyanmak T.»
uḍ, *uḍluk*, *uḍuz*	:	*uy* «sığır», *uyluk*, *uyuz*
uḍ-, *uḍukla-mak*	:	*uy-mak* «arkasına düşmek», *uyuklama-*
öḍ «zaman» *öḍlek* id.	:	*öyle* «öylen, öyleyin»
aḍna- «değişmek»	:	*aynal-mak* id.
boḍuğ, *boḍu mak*	:	*boyağ*, *boyamak*
boḍ, *beḍük*, *bıḍık*	:	*boy*, *biyik* «büyük», *bıyığ* «bıyık»
kaḍaş, *kaḍın*	:	*kayaş* «akraba», *kayın*
koḍ-, *koḍı* «aşağı»,	:	*koy-*, *koyı* «aşağı»
kaḍgu, *kaḍgur-mak*	:	*kayğu*, *kayğurmak*

keḏ-, keḏim, kuḏruk	:	*kiy-, kiyim, kayruk*
küḏ-, küḏegü «güveyi»	:	*küy- «yan-», küyev id.*
yaḏ-, yaḏıl-	:	*yay, yayılmak vb.*

13. d. Eski *d*'leri saklamış pek az sayıda Çağataca kelime vardır; bu da bir fonetik temayülün tamamiyle genelleşemediğine yeni bir belgedir. Çağataycada, eski *d*'yi saklamış kelimelerin başlıcaları şunlardır:

Adak «küçük çocukları yürütmeğe yarıyan âlet» (*ayak* kavramından ayrılmış olduğu için *d* : ḏ değişiminden kurtulmuş olmalıdır); *kuduk* «kuyu» (Div. *kuḏuğ* ve *kudağ*); *idi* «sahip» (Div. *iḏi*). (Evlenme ile akrabalık) anlamına gelen قودا kelimesi de *kad* / *kod* aslından çıkmış olabilir. (Krş. küḏegü, kaḏın, kaḏaş).

DAMAKSILLAR

Sağır art damaksıl k ɟ fonemi

14, a. Bu fonem, kelime başında, Eski ve Orta Türkçedeki durumu saklamakta, sağır ayrımla üyelenmektedir:

Kabak, kapak, kat, katġak «katı», *kaç, kaçġak* «kaçak», *kadak* «mıh, çivi», *kar, kara, karamak, karşu, karu* «kol, el; karşılık», *koş, kalkan, kamu* (ve *kamuk*), *kan, kända, kanı, kaya, kayın, karakçı* «haydut», *koparmak, kutulmak, koçmak* «kucaklamak», *kurak, kurt, korkunç, koş* «çift», *kuş, koldamak, komġan, kuŋ* (= kuzġun), *koy* (= koyun), *kuyruġ, koyı, kır, kıraġu, kırkın, kırnağ / k* «kız, balayık», *kızmak, kısaç, kıl, kış, kılığ / k, kınamak, kıy* «kıh, gübre», (Div. kıġ) vb.

14, b. Sağır art damaksıl k ɟ iki vokal arasında, pek az kelimede aralıklı seslek ġ olmuş, diğerlerinde sağır kalmıştır. Örnekler:

a) *aġa* (ve *aka*) «1 büyük erkek kardeş, 2. şef...», *abaġa* (ve *abaka*) «amca», *baġa* (ve *baka*): *kurbaġa* (Div. *kurbaka*), *boġa* (Div. *buka*) *çaġanak* (ve *çakanak*) «1. koy, liman, 2. dirsek», *çaġır* «şarap» (ve *çakır*: «bir kuş»), *bukaġu* ve *buġav* (*buġau*) vb.

b) *okar* «yukarı», *oku-, bakır, bıkın* «böğür», *taka(u)* «at nalı», *takım, takı* (= *takı* Div.) «dahi», *tokaç, toka-* ve *toku-* «dokumak», *tokuz, tokuş* «1. mekik, 2. savaş», *toka, tokka, sıkındu, yakarmak, çukumak* «çukur açmak», *çaka* «çocuk», *çokan* «balta», *çakar* «dış kale», *çakın* «şimşek», vb.

c) Fiil bükününde: *yıkar, yıkılış, tıkar, tıkılış, takar, tokar* «dokur», *akar, akış, bakar, bakış, yakar, sokar* vb.

14, c. İsim bükününde, iki vokal arasına geldiği zaman kapantılı sağır art fonem k aralıklı seslek ğ olur:

Yapıp ildin köz ü kulağımnı
İtekimke çikip ayağımnı

«El âlemden gōz ve kulağımı kapayıp, eteğime ayağımı çektim...»

Mak-yapılı fiil ismi (bitimsiz kip: [infinitif] mastar) da son damaksıl k fonemini bükünde ğ yapar: (Baburdan: *kuş* bozmağını kılğan *imes idim*) «(yemekte) kuşu parçalamasını beceremezdim», *kılmağını* (ve *kılmağnı*), *kılmağlığ*... vb.

14, d. Çağataycada, genel olarak, kelimenin sonundaki eski k ك ve ğ ڭ hem kaf ك hem ġayn ڭ ile yazılmaktadır:

Kuruġ ve *kuruk* «kuru» (Div. kuruġ), *kapuġ* ve *kapuk* «kabuk» (Div. *kapuġ* «kapı»), *katıġ* ve *katık* «katı» (Div. *katıġ*), *karaġ* ve *karak* «göz bebeği» (Div. *karak* id.), *kasıġ* ve *kasık* (Div. *kasıġ* «avurt»), *ıraġ* ve *ırak* (Div. *yırak*), *kulaġ* ve *kulak* (Div. *kulkak*), *ısıġ* ve *ısık* «sıcak», *ayaġ* ve *ayak* «kâse, piyale» (Div. *ayak* id.), *balıġ* ve *balık* (Div. *balık*), *çaġ* ve *çak* «zaman», *sadaġ* ve *sadak* «okluk» vb. vb.

Fakat -mak eki her yerde k ك iledir: *almak*, *bolmak*, *kılmak*... vb. Divandaki (*andaġ* «böylĕ, öyle») zarfı da k ك ile *andak* görülmektedir.

14, e. Orta Türkçedeki *-lıġ* ve *-lık* morfemleri Çağataycada, çok kere karışmakta, k ve ğ birbirinin yerine kullanılmaktadır. Meselâ, *atalıġ* «baba olmak keyfiyeti: *paternitĕ*», *ataġlıġ* «nişanlılık, nişanlanma», *kuraġlıġ* «kuraklık», *aylıġ* «aylık», *aralıġ* «aralık», *arıġlıġ* «temizlik», *aslanlıġ* «1. aslanlık, 2. şecaat», *aşlıġ* «aşlık»... kelimelerinde *-lıġ* morfemi Orta Türkçenin nitelik ve tahsis eki olan *-lık* morfemi yerine kullanılmıştır. Aynı *-lıġ* eki, Orta Türkçede olduğu gibi, nisbet morfemi olarak da kullanılmaktadır: *barlıġ* «zengin, varlıklı», *otlıġ* «1. otlu, 2. adlı, nam almış», *bağlıġ* «bağlı», *yazıġlıġ* «yazılı», *asıġlıġ* «1. faydalı 2. asılı» .. vb.

Başka yerde ise aynı manâ [illegible] *-lık* ile buluyoruz:

[illegible] ayrımı ayırd edilmez olmuştur.

Sağır ön damaksıl k ڭ fonemi

15, a. Bu fonem Çağataycada, kelime başında seslek *g* olmağa başlamıştır; fakat bu olay genel olmaktan uzaktır.

Yazıda ön damaksıl için iki harf kullanılmıştır: Sağır ön damaksıl k eskisi gibi *kef* ك ile yazılmış, buna keşide katılarak *gef* گ denilmiş ve seslek g'ye verilmiştir; ancak kopyacılar bu usule kesin bir riayet göstermediklerinden, sözlüklerin bile imlâsı tam bir güvene değer sayılamaz.

15, b. Araştırma sonunda, *k* : *g* değişiminin bir *yayınma* (*dilation*) olayı ve diyeleksel bir temayül olarak başlamış olduğu anlaşılmaktadır. Temel hecesine giren bir *seslek* fonem baştaki k'ye sesleklik vermiş, fakat aynı şartla her kelimede bu *yayınma* yürümemiştir. En çok *b*, *z*, *r* seslekleri bu *k* : *g* değişimini doğurmuş; sağır *s*, *t*, *k*, *p*, *ç* ise yayınmaya yer vermemiş; o çağda *yarı seslek* olduğu anlaşılan *l*, *m*, *n* / ڭ, *v*, *y* ise olayın *sporadik* olmasına sebep olmuştur.

Kelimenin ön diyeleğe geçiş çağı ba, her ihtimalde olayda olduğu gibi, bu değişimin yer almamasına amil olmuştur. Olayın türlü görünüşlerine örnekler veriyoruz :

a) Sağır fonemler (*s*, *t*, *p*, *k*, *ç*) yüzünden *k*'nin değişmemesi: *ket* «kürsü, taht», *ketek* «kümes», *kütmek*-, *kütük*, *köti* «kötü», *köstek*, *köstebek*, *kök*, *köklemek*, *kökçek*, *keçek* «ördek kuyruğundaki tüyler», *kiçik* «küçük», *kiçim* «at zırhı», *kitmek* «gitmek», *kitermek*, *kitmen* «kazma», *köpük*, *köp* «çok», *köpürmek*, *kütevül* «kale bekçisi», *kötermek* «kaldırmak», *köprük* «köprü», *küpe*, *köpelek* «b. t. kelebek»... vb.

Seslek (akıcı) *r*, den sonra sağır *p*, *t*, *k*, *ç* fonemlerinden biri gelecek olursa, baştaki *k* yine seslek olmaz, sağır kalır: *kürk*, *körpe*, *kerki* «kesici bir âlet», *kürçek* «(kayıkta) kürek», *körtün* «semer», *kertmek*.. vb.

b) Seslek fonemlerden (*b*, *z*, *r*) sebebiyle k' nin g' ye değişmesi:

Gebe, *gebermek* «= kabarmak», *göbek*, *gibi*... *gez*, *göz*, *güzel*, *görmek*, *gürbüz* «delikanlı (sakalı çıkmamış)», *görg* «güzellik», *girek*, *gözenek* «çadırın içi», *gizek* «gezek», *gizlemek*... vb.

Bükünle sesleklik kazanan fonemler de baştaki *k*'nin *g* olmasına sebep olmuştur: küç : *kücü*'den *güç*, kiç'ten *gice* «gece» gibi; (*kiçe*, = *keçede* ise k değişmemiştir.)

c) Yarı seslek hükmünde olduğu anlaşılan (*l*, *m*, *n*/*n*, *y*) fonemlerinin yayınmaya etkili ve etkisiz olması: **kilmek** «gel-», *kilin* «gelin», *kiles* (= *keler*), *kelte*, *kül*, *külmek*, *külük* «yük hayvanı» (bun-

bolġay «olsun, olur», *bolġın* «ol», *bulġun* «tutsak» (Div. *bulun* id.), *bulġanuk* «bulanık» (Div. *bulġan-* «bulan-»), *bulġaġ* (Div. *bulġak*) «karışıklık», *tolġamak* ve *tolkamak* «sancılanmak» (Div. *tolġa-* «ağrı tutmak»), *salġum* «salkım», *talġun* «dalgalanış», *talġa* «dalğa», *salkın* «serin esinti», *salkan* «(taş atmak için) sapan» vb.

(zğ) *Azġun* «azgın T.», *ozġuç* «ozan», *közgüç*, *kazğan* [illegible] T. vb.

(nğ, ŋğ), *Tınġu* «dinlenis» *tanğu* «[illegible] kadar eden», *yanğu* [illegible] «su ası» Div.), *yanğı*; *yanğılamak* (Div. *yaŋkula-*), *anğış* *aŋğış* (ve *aŋğıt*) «düzgün» (Krş. Öŋ Div. «renk»), *solunğan* «nefes darlığı», *ankut* ve *ankur* (Div. *aŋıt*) «[illegible] «bir kuş», *sonğur* ve *sonkur* (*soŋkur* Div.) «bir kuş», *tonğuz* «domuz», *tonğraġu* «çıngırak».

-*aġu* -*egü*: -*au*, -*eü* (-*av* -*ev*) değişimi

17, a. Çağatay betiklerinde [illegible]

karaġul قاراغول : *karaul* veya قاراوول : (*karavul*) «bekçi»; *çağda-*'dan *çağdaul* چاغداول (veya *çağdavul*) «artta bırakılan bekçi» gibi.

Kelime ortasında *ġ* : *u* / *v* değişimi başka şekillerde de gelmiştir: *taġuġ* ve *tavuġ* (= tavuk), *yavuk* ve *yavuġ* «yakın» (= *yaġuk* Div.), *savuk* (= *sıġuk* Div.) vb.

Olumsuzluk morfemi *ma* üzerine eklenen *ġur* ekinde *ġ* : *v* değişimi gelişmemiştir: *tınmaġur* «dinlenmiyen», *toymaġur* «doymaz»... gibi.

Egü eki de, serpiştirme olarak, *-ev* (veya *-eü*) değişimine uğramaktadır; örnekler:

Küyev (veya *küyeü*) «güveyi / güvey» (= *küḑegü* Div.)

biregü ve بيراو *birev* (*bireü*) «biri» (= *biregü* Div.)

ikegü ve ايكاو *ikev* (*ikeü*) «ikisi, her ikisi», *üçegü* ve اوچاو *üçev* (*üçeü*) «üçü, her üçü», vb.

Bir nakşġa saldılar ikevni
Cansız kilin ü ölük küyevni
« Her ikisini bir anıta (türbeye) koydular:
Cansız gelini ve ölü güveyi. »

Kazan grupunda

17 c Bu grupta yalnız *aġu*, *egü* eklerinde değil *aġ* ekinde de *ġ* / *g* : *u* / *ü* değişimi genelleşmiştir.

Böylece, kazan grupu diyeleği ile Çağatayca arasında müşterek iki fonetik kuralın bulunduğu anlaşılmaktadır:

1 *e* / *e* vokalinin daralıp *i* / *i* olması, 2) *-aġu* sonlamasının büzülüp *-au* / *-aw* olması.

17, d. Çağataycada bazı başka kelimelerin de *ġ* foneminden *v* gelişmiştir.

Bu fonetik temayül orta Türkçede başlamış bulunmaktadır; meselâ, Divanda. *koġurmaç* / *koġurmaç* ve *kavurmaç* / *kovurmaç* « kavrulmuş buğday », *koġrul-* ve *kavrul-*, *koġruş-* ve *kavruş-* mak; koğmak yerine de kovmak bulunmaktadır.

Çağatycada, bu değişimi gösteren kelimelere örnekler:

koğmak ve kavmak, koğalamak yerine kavalamak [1]; kavġun [2]

[1] قايسى صيدى كيم صين آنى آولان
قوشچى تاسلاب طبل چالىب قاولايان

Kayısı saydı kim sin anı avlaban
Kuşçı taşlap tabl çalıp kavlaban

[2] آندهم تورا آلاى مروغه باردى آندهم كينجا قاوغون كيليب يالغوز تيكرمندا ياشوندى.

« Orada da duramayıp Merve gitti, orada da arkasından kovalayıcılar geldi ve yalınız olmak bir değirmende saklandı. »

« kovalama, tâkîp »; (kavğa dahi kavğun'dan gelişmiştir): kavut « kavrulmuş (buğday, nohut) », kavucı « kovcu: gammaz », kavurdak « yağda kızartılmış et » vb.

17, d. Böylece, Orta Türkçede ve Çağataycada, v'nin iki menşe'i olduğu sabit oluyor: 1) v (b'den), 2) v (ğ/g' den)

Divanda görülen aḍut « = avuç » kelimesi de bir ḍ: v değişimi meydana koymaktadır, fakat bu değişimin başka bir örneği elimizde yoktur.

ARALIKLILAR

Kelimenin başında

18, a. Eski ve Orta Türkçede, aralıklılardan akıcılarla genzellerin kelime başında hemen hiç bir rol oynamadığını, l r n ile başlıyan kelimelerin son derece az sayıda olduğunu görmüştük. (Es. Yaz. § 39) Çağataycada da, bu fonemlerle başlar eski kelimelere pek az yabancı kelime veya yansılama karışmıştır.

Sürtüşlülerden *s* ile *ç* Eski ve Orta Türkçedeki geniş önemini Çağataycada da saklamaktadır. *z* ile başlar hakiki Türkçe kelime Çağataycada da yoktur; *ş* ile başlar Türkçe kelimeler ise epey çoğalmıştır.

Ş fonemi kelime başında

18, b. Yarı seslek sürtüşlü *ş* fonemi, Eski yazıtlarda, kelimenin ba[illegible] gösterilmez. Ancak unvan ad[illegible]*an şad, şadapıt* isimlerini görüyoruz ki yabancı menşeli sayılmalıdır. Bundan başka *ses-ç* çözümünün, yayınma ile *şäş* olduğunu buluyoruz.

18, c. Divan[illegible]imelerin başına gelen ş' ler artmağa başlar; bunlar birkaç menşelidir:

1) Bu fonemle başlıyan *oromotope'ler (yansılamalar)*: *şap şap* (vurmaktan çıkan sesin taklidi), *şar şar* (yağış sesi), *şal şul* (karekter taklidi « çapaçul »), *şük!* (susturma ünlemi) gibi.

2) Ç ile başlar kelimelerin bu fonemi, bir fonetik veya diyelektal etki ile, ş' ye çevirmesi: *çoğula-*'dan *şağıla-* « çağla- », *çabuk*'tan *şebük, çöpik*'ten *şöpik*... gibi.

3) Yabancı menşeli kelimeler:

Şebin (Çigil) « demir çomak », *şın* (Çigil) « taht », *şenbuy* (Kençek) (gece ziyafeti), *şi* (Çin sarayına ait bir söz), *şutı* [illegible] gibi.

SÜRTÜŞLÜLER

Argış «ticaret», *arkış* «kervan» (Div. arkış «1. kervan, 2. gönderilen kimse, şey») ارپش *arış* «1. tezgâh, 2. tezgâha sarılan iplik» (Div. arış: ikinci anlamla), *tavuş* «ses, ayak sesi» (Div. id.) *konuş* (Pal. konuş «[illegible] doğan kavasımdır «hanlar benim doğuştan

S ile sonlanan kelimeler büsbütün azdır: *pas*, *pus*, *pis*, *köküs*; ve yabancı görünen: *[illegible]*

Bir kelimenin iki ayrı sürtüşlü [illegible]

[illegible]

Üğ (üg) Div. <renk> : [illegible]
Küğ Div. : *küğüş* (ve *küş*) Çağ. <geniş>
Teğ Div. *tiğ* Çağ. <denk> : *tiğiz* Çağ. <müsavi>
Koyz Div. (Kof. T.) ; *kovuz* Çağ. <iç

20. c Buna benzer olaylar Orta Türkçe ve Çağataycadan büsbütün uzak bir diyelekler grupunda, Yakutçada, bol bol raslanmaktadır. Buna göre, Türkçenin bir ilke gerekliği olarak, morfemsiz görülen kelimelerin de eskiden morfemli olduğu kabul edilmelidir.

Morfoloji bölümünde bu olayların niteliği üzerinde durulacaktır.

Sürtüşlünün akıcıya değişmesi

21, a. Ettirgen morfemi olan -guz/güz-, Çağataycada r ile: -gur/gür- olmağa başlamıştır:

Yatġur- «yatırmak», *yazġur-* «azdırmak», *sızġur-* «sızdırmak, tasfiye et-», *yitkür-* «yerine getirmek»... gibi. Bunlarla beraber *-guz* şekli de devam etmektedir: *olturguz-* «oturtmak», *turġuz-* «durdurmak», *tirgüz-* «diriltmek», *kirgüz-* «girdirmek»... gibi.

Keler T. kelimesinin, s ile, *keles* şeklini Çağataycada bulmaktayız. *S : z : r* değişiminin, böylece serpiştirme olarak bulunduğu görülmektedir.

Baştaki s ve sporadik değişimleri

21, b. Çağataycada rasladığımız bir kaç s ile başlar kelimenin bir *y : s* değişimine tanık tutulabileceğini sanıyoruz; «parlaklık» kavramiyle olan eski *yar-* (*yaru-*) ile Çağ. *sara* «aydın, net» kelimesi bu *y : s* değişiminin tanıklarından görünüyor. *Sarıġ* Div. *sarı* Çağ. T. kelimesi de *yar-/yaru-* ile ilişiksiz olmamalıdır.

Çağatay *sayaġ* «yolda yalnız giden» kelimesi de *yayaġ/k* «yayan» ile aynı menşeli görünmektedir.

Çağ. ve T. Yzm. *saŋsun* «b. t. köpek», *saŋsar* «bilinen h.» isimlerinin temeli olan *saŋ-* da, «hayat, varlık» kavramiyle, *yaŋ-* ile birleşmektedir. Bu *yaŋlıġ* «bu varlık niteliğinde olan» demektir. Hayat sahibi varlıklarda en sabit vasıf *yaŋı* (yeni) *olma, yenilenme' dir* (Krş. Div. *yeni-* «doğur-»: *yenigü* «doğurmak üzere olan..»)

Çağ. *soran* «karşı karşıya gelen iki asker kıtasının çıkardıkları ses» ile Çağ. *oran* «Türklerin oymaklarını bildirmek için yüksek sesle söyledikleri söz»; bu iki kelime de bir menşeli görünüyor; *soran*, diyeleksel bir fonetikle, s'siz, *oran* olmuştur.

Sölpük Çağ. «solgun» ile Çağ. *ölgüş* = *ölgün* «solgun» kelimelerinin söl- ve öl- temeli de aynı fonetik eğilimin başka bir tanığıdır.

Bu örnekler, başka bir diyelekte (Yakutçada) genel olarak bulacağımız fonetik kuralın başlangıcını tanıklamaktadır. Bu olaylar o ayrımda, fonetik sebepleriyle aydınlatılacaktır.

BÜZULME VE HECE BİNDİRMESİ OLAYLARI

22, a. Kelime sonundaki vokal ile morfemin ulama vokali arasında *büzülme* (*contraction*) olmaktadır: *yığla- up: yığlap*, *yi- üp: yip*, *yiben* *oku - uş: okuş*, *oku - ın: okun-*, *di - ür: dir* vb. gibi.

Son derece seyrek olarak eski *ti - ür: tiyür* şekline de raslanmaktadır.

Ni (= *ne*) soru bölücüğünün i vokaliyle ondan sonra gelen kelimenin başındaki vokal arasında da büzülme olmaktadır: *ni - itti : nitti* «ne yaptı» gibi.

22, b. Büzülmeden başka, çeşitli *hece bindirmeleri* de Çağataycada pek çoktur. Örnekler:

a) İki hecelilerde, eklenen morfemle husule gelen üç hecelinin son temel vokali düşerek kelime yine iki heceli kalır; meselâ:

1. *Yavuş-* «yaklaşmak» tan *yavuş-ur: yavşur* «yaklaşır»;
2. *Yügür-* «koşmak» tan *yügür-e dur: yügre dur* [1] «koşar»;
3. *Boğaz*: at *boğaz-ı: at boğzı* «at yemi, yiyeceği»; *sıŋıl* «küçük kız kardeş» : *sıŋıl - i: sıŋıli* «küçük kız kardeşi»;
4. *Burun*'dan *burun-a: burna* «önce» vb.

b) *Yazığlığ* «yazılı» gibi türemelerde *ğ* fonemi düştükten sonra birinci ekin vokali de düşer; bunun sonunda *yazlı* «yazılı» olmuştur.

Farsça *abadan* isminin de ikinci vokali düşerek ve manası tadile uğrayarak *abdan* «iyi, cesur» olmuştur.

c) *İçkeri, ilgeri* zarfları, yeni bir morfemin eklenmesiyle, son vokali düşürürler: *ilgerrek* «daha ileri», *içkereki* «içerdeki» gibi.

S'nin düşmesi

Bazı kelimelerde, *-siz* morfeminin s fonemi düşmüştür:

Uvatsız'dan *uvatız* «hayasız», *arığsız*'dan *arığız* «pis, napâk» gibi.

Not. İyelik *si* morfeminin. daha eski çağda, konsondan sonra düşüp i kalmış olması ihtimal dahilindedir.

---

[1] (Baburdan : *Bu bakalar sunun yüzide yiti sikiz kart* yügredurlar)

Elyazmaları — İkinci grup : Anadolu Elyazmaları

1. Selçuk devletinin, on dördüncü yüzyılda, merkezlik siyasi kudreti bozulduktan sonra, imparatorluk on kadar beyliğe ayrılmıştı. Bağımsızlık kazanan bu yeni ülkelerin beyleri, Selçuk padişahlarının Farsça ve Arapça üzerine kurulmuş olan resmî dil siyasetine karşı kuvvetli bir ulusal tepki göstermişler; Arapça ve Farsça yazılmış en değerli kitapları Türkçeye tercüme ettirmek suretiyle millî bir kültürleşme çağı açmışlardı. On dördüncü ve on beşinci asırları dolduran bu çağdan elimize geçmiş olan elyazmaları epeycedir. Biz bu çalışmamızda başlıca beş eserden faydalanmış bulunmaktayız; on dördüncü ve onbeşinci asırlardan gelen bu elyazmaları şunlardır :

1) Peygamber Kıssaları : Aydınoğlu Mehmet beyin işaretiyle, Arapça العرائس El Arâyis isminde bir kitaptan tercüme olunmuştur; 950 sahifelik olan bu el yazması Batı Anadolunun o çağdaki diyeleğini temsil eder; gördüğümüz nüsha T. D. Kurumunun kitabevindedir. Mütercimi bilinememektedir.

2) Kelile ve Dimne tercümesi : Aydınoğlu Mehmet bey zamanında, oğlu Umur beyin emriyle, Farsçadan, Kul Mesut adlı bir edip tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Bu da aynı Batı Anadolu diyeleğini temsil eder; Kul Mesudun Peygamber Kıssalarını (El Arâyisi) de tercüme etmiş olması muhtemeldir. Sekiz yüz doksan beşte (hicri) (yani tercümeden bir buçuk asır sonra) kopya edilmiş tek nüshası Süleymaniye kitabevindedir. Türk Dil Kurumunda bir fototipisi vardır.

3) Kabusname (veya Kapusname) : İkinci S. Muradın emriyle, Mercümek Ahmet (İbni İlyas) tarafından, Farsçadan Türkçeye çevrilmiştir. Bu eser de, Batı Anadolu diyeleği üzerine yazılmıştır. Ankara Umumî kitabevindeki yazma nüshadan istifade olunmuştur.

4) İskender kitabı : Hamzevi şöhretiyle anılan bir edibin eseri olduğu sanılıyor. Bu elyazmasından az faydalanılmıştır.

5) Süheyl-ü-Nevbahar : Bu çağın en güzel bir eseridir; manzum bir (epope)'dir. Farsçadan Hoca Mesut Gülşehri adlı büyük bir Türk şairi tarafından tercüme edilmiştir. Berlinde basılmış olan nüshasından faydalanılmıştır.

Gülşehrinin Felekname ve Garipnamesi üzerine Kilisli Rifat hocamızın verdiği notlardan da istifade olunmuştur.

Bu araştırmada yalnız on dördüncü ve on beşinci asırlara çıkan bu elyazmalarından bahsedilmiştir.

Bu elyazmalarından alınmış neticeler, izahlı olarak, (On dördüncü asır betikleri) adlı kitabımızda toplanmıştır.

ANADOLU YAZMALARINDA VOKALLER SİSTEMİ

Vokal uzunluğu

2, a. Baştan başa Arap harfleriyle olan Anadolu yazmalarında vokal uzunluğunu belirten işaret yoktur; uzatma harfleri kısa vokaller - ve hareketler- gibi kullanılmıştır.

2, b. Divanda ve Yakutçada olup orta Türkçe ayrımında (Ort. § 6) karşılaştırmış olduğumuz uzun vokalli kelimelerde bu vokalden sonraki konsonu seslek bulmaktayız. Çağatay grupunda at (isim), ot (ateş), öt (safra), süt... hep t ile yazıldığı halde Anadolu yazmalarında çoğun d (د) ile yazılmışlardır : آد ad, اود od, اود ōd, سود sūd.

2, c. Ç ile biten isimlerin bu konsonu üç noktalı ve bir noktalı (ڃ ڇ) harfi ile yazılmıştır; aç/ac, acın «aç olarak», karnı acdı (K.) «karnı acıktı» gibi imlâlardan bu konsonun seslek olduğu belirmekte, ondan önceki vokalin uzun olduğu meydana çıkabilmektedir.

Bulanık e (ę) vokali

3, a Anadolu yazmalarında, Divanda ve Çağataycada olduğu gibi, bulanık e (ę) için bir işaret yoktur; fakat bugün dahi Anadolu köylerinde olduğu gibi, kısa i ve e'den farklı bir ayrınla söylenmiş olduğuna şüphe yoktur.

3, b. Bu vokali, bizim yazmalarda *ye* ى ile yazılmış buluyoruz : *yir* (=yer), *yil* (=yel), *il* (=el), *irte* (= erte), *di-* (diyi «diye»), *yi-* (*yigil*) «ye», *yimiş* (= yemiş), *ir-* «ermek», *in-* «enmek», *yidi* (yedi), *yidinci* (= yedinci), *yitmiş* (=yetmiş), *yigrek* «daha iyi», *yit-* «yetmek», *dir-* «dermek», *dirgen-* «toplanmak», *it-* : *idin-* (= et-, edinmek), *yiŋ* (= yen), *biş* (= beş), *giç* : *gice* (= geç, gece), *vir-* (= ver-), *iv-* (= ev-), *girū* (= geri) vb.

Geniş ön e vokali

3, c. Çağataycanın daraltıp ى : i ile yazdığı temel hecelerini, Anadolu yazmalarında, Divanda olduğu gibi, üstünle yazılmış buluyoruz; e vokalini daraltmada Anadolu yazmaları, Çağatay elyazmalarından ayrıl-

makta, bu vokali Orta Türkçe gibi, sarih e olarak saklamaktadır : *eltü, emek* (Div. *emgek*), *er, erk, enük, esen, eski, berü, berk, bezek, beğ* (= *bey*), *ben, ter, tep-, teke, deŋiz, deve, delim* (Div. *telim*) «çok», *del-* (Div. *tel-*), *serçe, sez-, semiz, kes* , *gez* (Div. *kez-*)

[redacted]

[redacted] *sağlu sallu; illü illinde...* (herkes kendi memleketi
[redacted] *yirlü yirinden...* (herkes kendi yerinden); *yağlu, geyimlü, datlu ..* vb

Dimeyiserem noldığını işüm S. N. 25

§ Elümden ilümi, başumdan *tacı*
koyup tatlu dirliğüm *ittüm acı* S. N.

2. Son fonem i/ı olursa ıum / iüm büzülerek um/üm olur:

kuzı : *kuzı-um → kuzum, kullukçı* : *kullukçı um → kullukçum, göresi* : göresi-üm → *göresüm* vb.

Fiillerde, di ile yapılan süreksiz geçmiş zamanda de birinci kişi belgisi aynı kuralla [illegible] vokaliyle ulanırdı:

Dükeli : **dükelüŋüz** « hepiniz », *gidesi* : **gidesüŋüz**, *kullakçı* : **kullukçuŋuz**, *Leçi*

§ *Bu işi* **ikircinliksüz** (tereddütsüz) *ve* **fikirsüz** *sürmek gerek* K. D. 178 vb.

c) **-üz, -(e)vüz** (ç. 1. k.) **morfemleri :**

Biz **lâyikuz** *kim yüksek menzilet* **isteyevüz** *ve bu bilinmezlige razı* **olmayavuz** K. D. 27

§ *Biz demüri diş ile* **çeynerüz** K. D. 218

§ *ki evvelden Ahmed* **komuşuz** *adını* S. N. 21

§ *Nakkaş didi şehzadeye* **nidevüz**

ki Faġfurı biz korhudı **gidevüz** S. N. 61;

§ *Gücüm yittügi deylü* **dürişevüz** S. N. 54.

§ *Gerektür ki biz kullıġ* **eyleyevüz**

Ayah dutavuz, *şehri* **toylayavuz** S. N.

İsim bükününde

d) *Genitif morfemi* : **-(n)üŋ,** örnekler :

Arslanuŋ *rence düştügi ve* **öküzüŋ** *helâk olduġı... ve* **ulularuŋ** *ve* **çerinüŋ** *göŋli yıkıldıġı...* K. D. 53 - 2.

§ *Sen dilersin kim ayruk* **kişinüŋ** *arslan katında yiri olmaya ve* **arslanuŋ** *yakınlıgı yalnuz sana ola* K. D. 54 - 2.

§ *Gerek* [illegible] **anuŋ** *ruh* S. N.

§ *İlan* (yılan) **leglegüŋ** *öperidi gözin* S. N.

§ *Her* **nesneniŋ** *yigregin ol bilür* S. N.

§ *İy yarenler, su* **eksidüginüŋ** *ziyanı baŋa artuktur* K. D. 5 vb.

Zamirlerin genetifi

Anuŋ *dünegi* «tüneği» *yöresinde...* K. D. 225 - 2

§ **Anuŋ** *birligine tanuklık virür* S. N. 8

§ .., **bularuŋ** *sözüyle...* K. D. 49 § **kimüŋ** *didüğini sorar* K. D. 89

§ ... **seniŋ** *bigi* (= gibi) *kişi* K. D. 63

§ *ne kim sizüŋ keremüŋüzdür[illegible]* K. D. 51

Birinci kişi zamirlerinde, **-um** genitif morfemi :

Benüm *sığınacağum anuŋ reyi birleyidi* K. D. 72.

§ *anı* **benüm** *üzerüme kındurmışlardur* K. D. 45

§ **bizüm** *içümüzde* .. K. D. 221, **bizüm** *aramuzda* K. D. 48

§ **Bizüm** *pil* (= fil) *birle çekişmegümüz...* K. D. 223 - 2 vb.

ESKİ YUMUK VOKALLİ MORFEMLER. SONLAMALAR

6, b. Ondördüncü ve on beşinci asır [illegible] i temsil ettiği[illegible] söyleyebiliriz. Sözlerimiz sonlarının yumuk vokalli olması vasfının genişliğini anlamak ve Anadolu yazmaları diyeleğine okuyucuyu bir az daha alıştırmak için, Eski ve Orta Türkçeden devam ede gelen yumuk vokalli sonlamaları ve morfemleri de gözden geçiriyoruz.

[illegible] onson) ile biten isimler:

Agu (yıllar *agu* iştim.., Fel. 173). *altun* (.. şeytan bir altun'dan güvercin suretiyle girip.. K.), *arkun* (ne iğen katı ne iğen a[illegible] yaş» İs.), *arsun* (uzunl[illegible]

(anuŋ *yanudın virmek*... K. D. 145), *yitüt* < kâmil (*bir yitüt vezir ihtiyar kıldı* K. D. 102) vb.

(*-ük / uk* ile türemiş isimler) *Açuk, artuk, ayruk, delük, esrük, kazuk, kedük* < gedik », *saknuk* < sakıngan », *sınuk* < kırık, bozulmuş », *danük* < tanık : şahit », *yazuk* < suç », vb.

b) (y) ü / u ile gerondifler (ulaç fiil kipleri):

Ağlayu (*gittüm anlarıŋ katından* ağlayu Fel. 183),
§ *aksayu* (... *sen* aksayu aksayu *birez ilerü kaçgıl* K. D.),
§ *ditreyü* (*vardı peygamber katına* ditreyü Fel. 13),
§ *işteyü* (*arslan av* isteyü *bişeden daşra çıktı* K. D. 69 - 2),
§ *iŋleyü, kılu, sevinü, oynayu* (sevinü sevinü *güle* oynayu S. N.),
§ *sığınu* (sığınu *gelmiş* < sığınmak üzere gelmiş »), § *sürinü* « sürünerek » (*karnum üzere* sürinü *delüge girdüm* K. D. 88-2), § *süriyü* (*ayağumı* süriyü *girü döndüm* K. D.), *yügürü* < koşarak » Yügürü *var* yügürü *gel ok gibi* Fel. 248) vb.

c) - *dük / tük* ile ortaçlar; (1. k. ç.) fiiller:

1. *Bu bir cihan* görmedük *yigit padişahtar* K. D. 226,

§ *yidük* (*aguyı* yidügi *saat can virdi* K. D. 71); § *ulaştuk* (... *saŋa* ulaştukları *içün sevinürler* K. D. 71); § *söyleştük* (... *ol yırtıcı bularıŋ* söyleştügin *işitmişti* ... K. D. 77),

§ *başladuk, gönendük* (*ve bularıŋ dostlığa* başladuğı *ve birbiriyle* gönendügi .. *niteydi*... K. D. 77 - 2); § *ayruksıduk, incindük anuŋ göŋli* ayruksıduğın *ve zamiri* incindügin *akıl gözi birle göre*... K. D. 17 - 2); § *idük* (*seni* kızıdügüŋ « kız olduğunu » *bildüm bu gez* S. N. 205); § *yüridük* (yüridügi *şöyle ki keklik seker* S. N. 220); § *yittük* (*gücüm* yittügi *deŋlü dürişevüz* S. N.);

§ *Karınca ayağın kara dün için* « gece içinde »
Kaya üzre bassa öŋin ya kıçın
Nite bastuğın *bilür aŋlar izin*
işidür, bilür nereye dutsa gönin S. N.

2.... *katına vardılar ve eyittiler* : *esenlemeğe* geldük, *didiler* K. D. 50; § ... *anı kığırdı ve eyitti* : *seni nazük iş içün ihtiyar* kılduk K. D.; § *yiyesi bile hiç yiyişmez* idük S. N. 241; § *ol anuŋ kızıyımıssa hem biz dahi* işideyidük S. N. 205; § içürimedük *nice* ittükse *ceht* S. N. vb.

b) -elüm / alum sonlamaları ile fiiller:

Birez birinç vardur, daŋile < sabah : tanlayın » *yiyesiler* eyleyelüm

K. D. 86-2; § *ne iş yinilendi* « vukua geldi » *göstergil kim* bilelüm K. D. 40; §*gel, varalum ol gizledüğümüzden nesne* alalum K. D. 56; § *dükelümüz* « hepimiz » *deve katına* dirgenelüm « toplanalım » *ve arslanı ve ana değen renci* söyleyelüm *ve* eydelüm *ki*,. K. D. 49;

§ *sonucı didi*, unıdalum *anı*
dürişi görüp bisleyelüm *canı* S. N. 338

e) -sün/sun, -mesün/masun ile fiiller (3. k. emir):

Şöyle söyle kim oğrı işitsün K. D. 12-2; § *rüzgâr afetleri* « zamanın belâları » *uğrap* « isabet edip » *bilin* sısun *anuŋ* « = onun belini kırsın » K. D. 142-2; § *melik beni* yırtsun yisün K. D. 49; § *ko* gitsün *elinden gelürin ide* S. N. ; *yügür şöyle kim* yitmesün *sana div* S.N. 288; *Şu Nakkaş dünyede hiç* gülimesün, *Diledügin isteyüben* bulımasun S.N. 38; § *nice gerek ise* kılsunlar *günah* Fel.220; § *Tañrı Rahmet* kılsun *anuŋ canına* Fel. 205;

§ *Kimsene bencileyin zar* olmasun
Kimse bu bende giriftar olmasun Fel. 26

Kelime sonlarının yumuk vokalizmesi Anadolu yazmalarında en geniş yer tutan fonetik eğilim olayıdır.

B

7, a. Anadolu yazmalarında ö-i (o-ı), ü-i (u-ı) şemaları (ve bunların konsonla biteni) eskisi gibi devam etmektedir, hattâ, görüleceği üzre, denkleşme ile pek çok artmıştır; örnekler :

kuzı : *Şu* kuzınuŋ *ola kanı boynına, ki göz göre kurdı koya koynına* S. N. 217; *Kuyı* « kuyu » (Div. kuḍuğ) : *ol küççük kuş kim karaŋu* kuyı *içinde oturmış ola* K. D. (*Kiçi* + *çük*'ten küççük; gerilek yayınma ile)

§ *Giŋ, aydın, ruşenidi ol* kuyı; *ağıdı, tatluyıdı anuŋ* suyı K. D. *Süci* « şarap » : *baŋa ne yaraşurdı içmek* süci, *velî sımadum söz, getürdüm güci S.* N. *Kokı* : *müşkü anber* kokısın *alımadı* Fel. 170; *Konşı* «komşu» konşılar *üşe geldiler* K. D. 113. Köpri (Div. köprüg) : *değme su üstinde* köpri *olur* Fel. *Oğrı* : *urındum harami vu oğrı adın* S.N. 285

Doğrı : doğrı *kullukçınuŋ kullığın az aŋarlar* K. D. 147-2 :
Oğıl : (Div. oğul) *ille ister kim* oğıl *kız ulala* Gar. ;
Övin : *kan içerleridi yiseler* övin «= övün : bir doyumluk yemek» ;
Oyın (Div. *oyun*): *kılıcıladı* «=kılıç ile idi» *oynasalar oyın* S.N. 285

Urış (Div. *uruş*) : *ve sandı kim gökte bir* urış *oldı* K.

Yudım : anuŋ buyruğınsuz adılmaz adım, boğazdan aşaga yudılmaz yudım S. N. 3;

Yumış (Div. *yumuş*) «vazife» : *kul nite dutmayısar hak yu[illegible]*
Gar. 16 :

Boyın (Div. *boyun* ve [illegible]*yın*) : *emre* boyın *virmeyeni* «itaat etmiyeni» *öldüre* Gar. 36 ;

Bulın (Div. *bulun*) «esir, esirlik» : *yiŗi suyı esenlemek* «memleketten göçmek» *benüm katumda yigrektür* [illegible] *esenliğen uğramaktan* K. D. 99. 23.

Bulıt : bulıtlar *dirgendi* «toplandı» K. D. 54 - 2 ;
Gümiş (Div. *kümüş*) : *bir gümiş pil durdurdı dik* S. N. 77 ; v[illegible]

Orta Türkçede son hecesi u ile olan bir çok isimler Anadolu [illegible] malarında ı ile görülmektedir. Bu olay bir denleşme eğilimini [illegible] göstermiş çok sayıda tanıklarına Divanda da [illegible] lanmaktadır. Bu [illegible]

b) Morfemin -dük ekinin sonuna gelmesi :

§ *kişi kim* **bilmedügi** *iş üzerine tanuklık vire..* K. D. 74;
§ . . . *kişiye yavuzlık* **işledügi** *içün ceza olmayadı...* K. D. 71 - 2;
§ *âlem ehlinüŋ dostlara meyli* **olduğı** *asılanmak içündür* 144 - 2;
§ *kişi nite dirilse eyle ölür, nite ölse* **koptuğı** *eyle olur* S. N. 14;

c) Morfemin kelime ortasında -in- olması :

§ *Konar, gögsi* **üstinde** *kılur karar* S. N. 59;
§ . . . *dahı* **varduğınca** «gittikçe» *bahadan iner* S. N. 24;
§ *Çakal* **sözine** *aldanup uş* S. N. 217 :
§ *senün bilisüzligün* **ucından** *uş* S. N. 186
§ *bularuŋ* **okından** *havadağı kuş* Ş. N. 297 ; vb.

d) Belirtmelik -i (*accusatif*) *morfemi* :

§ . . . *güni dünden* «geceden» .. *ve çarugı baştan bilmez olur* K. D. 124 ;

§ . . . *zağ indi ol* **bürüncügi** *kaptı* K. D. 36 - 2 § *kaçan arslan* **öküzi** *gördi...* K. D· 53; § . . . *çun bu* **sözi** *işittüm..* 45 § ... *ben kendü* **işümi** *yigrek bilürven ve kendü* **doğruluğumı** *örtmek,* **özümi** *suçlu kılmak akıl yolında ırak olur* K. D. 73 - 2; § *imdi vakıttur kim senüŋ* **bilmezligüŋi**... *saŋa anladam* K. D. 54 ; § *senüŋ hacetüŋi bilmesven* 114 - 2 § **dilüŋi** *söze depretmegil* K. D. 51 ; *ölince unıtmayam ol* **eylügi** S. N. 232;

§ *Dükedür teni gussa düni güni*
Nitekim güneş karı, od **oduni** ;
Ağardur sakalı, kızardur **gözi**
Karardur **göŋli**, *sarardur* **yüzi** Ş. N. 281

§ **Diledügüŋi** *tiz ele getüresin* S. N. 51 ; § *görelüm çalap* **işümizi** *mider* S. N. 51.

d) Morfemia -in, -sin şekli :

§ . . . *ve hal* **gözgüsin** «aynasını» *anuŋ yüzine karşu duttılar* K. D.
§ *anuŋ* **göŋli** **ayruksıduğın** *ve iğtikadı* **döndügin** *ve zamiri* **incindügin**... K. D.
§ *uşbu kuşlar* **söyledügin** *bilür misin* K. D.; § . . . **burnın** *kesilmiş gördi* K. D.; vb.

e) Morfemin -ini tam şekli de vardır ; *gözi* : **gözini**, *sözı* ; **sözini**, *ögi* **ögini**, *yüzi* : **yüzini**, *kapusı* : **kapusını**.. vb.

f) - in ekinin zarf morfemi olması :

§ *Ne* **vahtın** *ki ögüme düşe ol nigâr* S. N.; § *şol yılduz kurdı* (ateş böceği) *kim dünin «geceleyin» od gibi ışılar...* K. D.

Not: Bu morfem eski yazıtlarda uyumlu iken ondördüncü yüz yılda, aktüatif (belirtme) morfemi gibi, uyumsuz olmuştur.

g) **-ci, -(y)ici, -nci ekleriyle isimler:**

§ *Kullukçı:* *Şol örüngü* **kullukçılar** *ve şol bililü* **tapucılar** K. D. 55

§ *Ükçi: Bi*

§ .. *Yavrunun ayağın aldı yire* **urdı**, *şolok saat helâk* **oldı**; *pes Fetre girü geldi yavrusını depelenmiş* **gördi**, *kayğulu* **oldı** *ve işlemege* **düsti** *ve zarılığın göğe* **irürdi**.

Bk. 147 - 2; § buyurdı

kımdan fiil türeten eklerin, özlükle çatı morfemlerinin, Anadolu yazamalarında yumuk'uk uyumunu henüz kazanmış olmaması, morfemlerin, ayrı ayrı lehçelerde bağımsızlıklarını göstermiş oluyor; aynı zamanda, vokaller sistemimizin genel ve devamlı bir nöbetleşme temayülü içinde bulunduğu da sabit olmaktadır.

a) -i / ı- ile sonlanan fiil temelleri

Okı - «oku-» : *gönlüŋe yaz bu sözi, her dem* **okı** S. N. 58;
Dokı - «vur-, döv-» : *hikmet ile hırs boynını* **dokı** Fel. 190;
Uyı - «uyu-» : *Gördi bir ağaç dibinde kim bir er,*
Ağzı açuk yatmış **uyır** *bihaber* Fel. 171;
Yüri- : **yüriyecek** *yoldaşı Leyliyidi* Fel. 62 vb.

b) -in- çatı morfemiyle fiil temelleri.

Bulın - : *Tapucı, kim işe yaraya, her vakıt* **bulınmaz** *olur* K. D.;
§ **Bulınmazdı** *âlemde beŋdeş aŋa* S. N. 29;
§ *Ne araya kim irişürdi gözi*
bulınurdı *hey dimeden kendüzi* S. N. 290;
Dutın - : *Keklik kaçan doğan konşılığında ev* **dutına**, *ecelden öŋ ölmek dilemiş ola* K. D. 223;
Görin - : *Çu* **görindi** *bir mişeyile ova* S. N. 219;
§ *Bu söz idi kim bağrumı kıldı baş*
Gözüme karaŋu **görinür** *güneş* S. N. 52;
Göyin - « yan - » : *beni gören baŋa özi* **göyinür** Fel.;
Urın - : **urındum** «kendime vurdum, taktım» *oğrı adın*;
Üçın- : *acı ağzı, ve* **uçınuptur** *beŋiz* S. N. 3
Öğin- : *şimdiki kavm* **öginür** « övünür » *işlemedin* K. D.
Ügin- : *ol taş yügürdükçe buğday* **ügînür** « üğütülür » Fel.
Dolın- : *güneş batar ve* **dolınur** « ortadan kaybolur » K.
Yolın- : *araŋuzda bunca kanadı* **yolınmış** var K. D. vb.

Not: Bu morfem Orta Türkçede uyumludur.

c) - il - Çatı morfemiyle fiil temelleri

Dutıl- ; **dutılur** *dili aklı şaşar olur* S. N. 231
Dökil- : **dökilür** *girü mevsimi geçicek* S. N. 7;
Gömil- : *küp* **gömilmiş** *yire ve ağzı ulu* Fel.
Gönil- : « doğrul- » : *ataŋı ko bunda* **gönil** *sen yola* S. N. 53;
Kurıl- : **kurılmaz** *mıdı hiç aŋa barigâh* S. N. 229;
Kurtıl- : *Bularuŋ okından havadağı kuş*
Geçer olsa **kurtılmazdı** *öküş* S. N. 287

Ümıl- : *ve gussa vaktinde doğrılık bulardan* umılur K. D.
Üzil- : *bend ile boynuŋ bile* üziliser Fel. 267;
Yudıl- : *boğazdan aşağa* yudılmaz *yudım* S. N. vb.

d) -iş-, -ik-, -it- çatı morfemlerile fiil temelleri

Düriş- : *Bilürven dilegiyle girmez ele*
Dürişüp *anadek varayım hele* S. N.
Gözik- : *ki aştın* gözikmez *olur yir yüzi* S. N.
Bükit- : *Bamında kişi yüriseydi yaya*
Bükideydi *kim göğe dohınmaya* S. N.
Dürit- : *Ten* düride *halka vu can yarada* Fel. vb.

C

8. Her zaman geniş e/a vokaliyle olan morfemler: Eskiden olduğu gibi, (isim bükününde) çoğul -ler/lar, *vermelik* (*datif*) -e/a (eski -ge/ke; -ğa/ka yerine), *orunluk* (*lokatif*) -te/de, -tə/da morfemleri; mukayesede -çe/ça ve -ten/den, -tan/dan morfemleri devam etmektedir. *Kopmalık* (*ablatif*) morfemi hem i hem e vokalli (-tin/din, ten/den) olarak kullanılmaktadır.

Fiillerde, -iser/ısar eki gelecek zaman morfemi olmuştur; -icek/ıcak mormfemi çok kullanılmıştr. Ortaçlar -gen/-gan yerine -en/-an ile yapılmaktadır.

Bu morfem kategorisinde vokalik değişmeler olmamıştır.

ANADOLU YAZMALARINDA KONSNOLAR SİSTEMİ

Dudaksıllar

9, a. Kelimelerin başında dudaksıl fonem b olarak devam etmektedir: *Baca, bacı, bağ, bağdaş, bağla-, bak-, baş, beğ,* baldu «balta» , *bay, berk, bir, biregü, bızağu, boy, boynuz, bıkın, budak, boğum, bu, bukağu, büge-, bük, büyük bürçek...* vb.

Orta Türkçe ve Çağatay gruplarında raslanmıyan, b ile başlar kelimeler ve yeni türemeler bu elyazmalarında görülmektedir: *baç* «gümrük veya pazar resmi» (bu kelime bir yabancı dilden geçmiş olmalıdır), *babet* «çeşit, had...» , *babadya* «papatya», *bayık* «muhakkak, aşikâr», *bes* frs., *bıŋar* «= pınar» v b.

Şimdi p ile söylemeğe başlamış olduğumuz bazı kelimeler Anadolu yazmalarında b iledir: barmak «parmak», bekmez «pekmez», vb.

B : M değişimi

9, b. Orta Türkçede ve Çağataycadaki b : m değişimi Anadolu yazmalarında yoktur. Bu değişimin, temel hecesi sonuna gelen n / ŋ fonemi etkisinden ileri gelmiş bir *yayınma* olduğu görülmüştü; Anadoluya geçen Türklerin, bu önemli fonetik değişime uğramamış Türk ulus ve boylarında oldukları ve yazıtlar Türkçesini konuşmuş Türklerden bazı uluslarla ortak bir fonetik vasfı Asyanın doğusundan batısına getirdikleri anlaşılmaktadır. Kelimelerin başında, temel hecesini sonlayan n / ŋ [illegible]

bin- (her yerde)	*münmek* (her yerde)	*minmek* (her yerde)	*binmek*
buŋ (her yerde)	*muŋ*	*muŋ*	*bun*
buŋad- »	*muŋadmak*	*muŋaymak*	*bunalmak*
(bu) *bunça, bunda* (her yerde)	(bu) munı, munça, munda	(bu) *munı, munça, munda*	(*bu*) *bunı, bunda, bunca*

9, c. Bu karşılaştırmadan anlaşılıyor ki : 1) b : m değişimi hece sonuna gelen genzel fonem etkisiyledir ; çünkü yalın tabanı genzelsiz olan isimsi (*bu*), bütün diyeleklerde müşterektir, bükünle gelişen n etkisiyle *munı, munda, munça* olmuştur.

2) Yazıtlar Türkçesi en az iki diyeleklidir : a) b : m değişimini yapmıyan (eski durumu temsil eden Tonyukuk yazıtı başlıca mümessilidir); b) b : m değişimi iki Orkun yazıtında başlamıştır; fakat orada da *bunça* eski durum üzeredir ; demek ki hadise şümullenmemiştir.

3) Divana göre, bu değişime yalnız Oğuzlar ve Kipçaklar, onbirinci yüz yılda, uğramamıştı.

Ben : ven değişimi

10. a. Birinci kişi *biz*

... *bir ağaç dibi[illegible]*

§ *avrat sısamı yaş eyledi,* kabın *çıkardı, güneşe kodı* K. D.; § - *bir nar* kabına *beş kişi sığar idi* K.

(*Küp*) *küpü, küpecik* «küçük küp» : *İysa ol* küpecikler *üzere elin urdı* K.

11, b. Gerondif (ulaç fiil) morfemi olan - up eki - en (veya - enin) ile uzatıldığı zaman sondaki p seslek b olur; örnekler :

Kaçuban *Ebrehe kanda kurtılur* K.
§ *Bes* varuban *divler ile rezm ide* İs.
§ - korkubanın *yüz döndüre* İs.
§ (kaya) yarıluban *bir deve* [illegible] K. 727
§ ... *fikir* idüben *tiz bilesin* K. D. 132
§ ... *ve* binüben *devesi izince girü geldi* K. vb.

11, c. Kelimenin başında P

1) Kelime başında bir kaç b sağırlaşıp p olmuştur :
Berk'ten *pek, pekiş* - , *pekiştir* - ; buğur : *puğur* «erkek deve», barmak : *parmak,* borsuk : *porsuk,* bürge : *pire* .. gibi.

2) Yansılama ve tekrarlama ile, p ile başlar bir iki kelime de türemiştir : *pepe* : *pepeğilik* «=*pepeme, pepemelik*», *pırlak* «çığırtkanlık eden kuş» gibi.

3) P ile başlar, Çağatayca ile müşterek, türlü menşeli az sayıda kelimeler : *pus, pusarık, peynir, perde* İrs. ... vb.

4) Orta Türkçe ile müşterek, p ile başlar kelimeler de devam etmektedir: pis, pekmez, perçem, pış - : piş -, pusu vb.

DİŞSİLLER

T : D değişimi

12, a. Orta Türkçede, diyeleksel ve serpiştirme olarak, kelime başında başlıyan t : d değişimi Anadolu yazmalarında pek çok genişlemiş bulunuyor. Divan müellifinin, « Oğuzlar başlarındaki t' yi d yapar » dediğini görmüştük. Bundan anlıyoruz ki Anadolu yazmalarını temsil eden [illegible] Oğuzca[illegible] genel bir söyleyiş halini görmüştür. Örnekler :

Daban, (= taban), *doğar* (= *toğar*), *dola* (*doğa* ve *dola* (Div. *dolamak* « dolaşmak »)), *dolak* (= *talak*); *dakak* (= *takağ* k. « tavuk »), *dal(a)* (= *talbır* « (kuş) çırpınır ») *dala* « yumuşak, sokmak »), *dalı* « dalgın, (= *tam*), *dam* (= Div. *tammak* « dinlenmek »), *dönüp, dönüp dağ, dağla* (Div. *tağ, tağla*), *daşa kal* - « yaşlanmak » (= *taş*

T. - Div. *tag-*: *tagla-* « şaşmak »), *dansuk, danış-*: *danışık, danışman, danuk* (=*tanuk*), *dapa* (krş. Div. *tapa*) « -e doğru », *dap-*: *dapacak* « mabût » (= *tap-*: *tapacak*), *dapşır-* (= *tapşur*), *dara-*: *darantı* « *tara-*, *tarantı* », *dapul* (= *davul*; krş. ar. *tabl*), *davlunbaz* « davul », *dar* (= Div *tar*); *darık-* « içi sıkılmak », *darlığanmak, dart-* (= *tart-*) *dartış-*: *dartışık, daş* (= *taş*), *dat* (= *tat* T.), *datu* (= *tatığ* Div.), *dayan-* (= Div. *tayan-*), *dayaza* (= *tayza* « teyze »), *daz* (= *taz* Div.) *degek* (= Çağ. *tigek*) « asma filizi », *degenek* « deynek », *deg-* (= Div. *teg-*) « değ- », *değin, değiş-, değme, değre* « civar » (= Div. *tegre*), *değül* (= Div. *tegül*) « değil », *dek* (= tek), *dekerek* (= teker, tekerlek), *denk* (= *teŋ*), *delü* (= *telü*) « deli », *delim* (= *telim* « çok ») *demür* (= *temür, temir*), *dene* (= *tene*), *deŋlü, depe* (= *tepe*), *depre-*: *depren-* (= *tepren*), *der* (= *ter*), *dir-* (= *tır-*): *dirgen-* « toplanmak », *dernek, deve* (= *tevi, tive*), *devin* « kıpırda- » (ykş. *tep-in*), *di-*: *diyü, diben* (= *ti-* « demek, diye, deyip »), *dın-* (= Div. *tın-*), *dırnak* (= *tırnak*), *dış* (= *tış, taş*), *dip* (= Div *tüb*): *dibelek* « büsbütün », *dik* (= *tik*), *diken* (= *tiken*), *dil* (= *til*), *dile-* (= *tile-*): *dilek, dilekçi, dilkü* (*tilkü*), *dilü* « dilek », *din* (= *tin*); *diŋ-* « dinlenek », *dipi* (= *tübi* Div.) « tüpi », *diri*: *diril-* (= Div *tirig, tiril-*), *diş* (= Div. *tiş*), *ditre-* (Div. *titre-*), *diz* (Div. *tiz*), *diz-*: *dizin* (= *tizmek, tizi*), *doğ-* (= *toğ-*), *doğrı* (= *toğrı*), *dokı-* (Div *tokı-*) « vur-, çakmak », *dol-*: *dolu* (= *tol-, tolu,*), *dolp* « küme, yığın », *don* (= *ton*) *donat-*, *doŋuz* (= *toŋuz*) « domuz », *dopuk* (= *topuk*), *doruk, doy-* (= *toḍ-*), *döğ-* (= *tög-*) « dövmek, ezmek », *dök-* (= *tök-*): *döküntü, döl* (= *töl*: *döllü döşlu*), *dölek* (= *tölek* « gönlü ferahlamış, rahat »), *dön-* (= Div. *tön*), *döş* (= *töş*), *döşe-* (*töşe-*), *döymek* « sabır ve tahammül etmek (krş. *töz-* K K.), *dur-* (= *tur-*): *durak, doru* (= *torığ*), *duru, dut* (= *tut-*): *dutaş, dutsak* (= *tutsak*), *duy-* (= *tuy-*): *duyucı düğ-* (= *tüg-*) « düyümlemek, bağlamak », *düğün* (= *tügün*), *düken-* (= *tüken-*), *dükeli* (= *tükeli*) « bep, bütür », *dün* (= *tün*): *düne-* (= *tüne-*), *dünür* (= Div. *tüngür*), *dür* (= *tür-*), *dürü-* (= *türü*) « türemek », *düş* (= *tüş*), *düş-* (= *tüş-*), *duş* (= *tuş*), *duş gel-* « ras gelmek », *düt-* (= *tüt*); *dütün* (= *tütün*), *düz* (= *tüz*).

T ile başlar kelimeler

12, b. Anadolu Elyazmalarında t ile başlar kelimeler de çoktur. Bir kere şurası dikkate değer: XVI. - XVIII. asır yazmaları, kelime başındaki dişsilin sesleк veya sağır olması bakımından, XIV. - XV. asır yazmalarından farklıdır: şimdiki kültürlü Türkçede olduğu gibi XVII ve

XVIII. asır betiklerinde, t ile başlar daha çok kelimeye rastlanmaktadır. Fakat XIV. ve XV. asır yazmaları

«kırçıl», *kırnak* «cariye», *kıs-*, *kıv* (Div. id.) «kut, ikbal»: *kıvan-*, *kıy* (= kıḍığ Div.), *kıy-*, *kız*, *kız-* (ve ailesi), *koç*, *koc-* / *kuc-* «kucaklamak», *koğ-* (ve ailesi), *kok-* (ve ailesi), *kol*, *kolan*, *koldaş* (Div. id.), *koltuk*, *ko-*, *kon-* (ve ailesi), *konşı* «komşu», *kop-* / *kopar-*, *kopuz*, *kork-*, *koş*, *koş-*, *koyun*, *koz*, *kubur*, *kulak*, *kulağuz*, *kul*: *kullık*, *kalmaş* «herzeci» (Çağ. id.), *kur*, *kut*, *kurtıl-*, *kurtar-*, *kuru*, *kuş*, *kut*, *kuduz*, *kuyruk*, *kuzı*, *kuzgun*.

b) *Kaba*, *kabran*, *kak-* (= kalk-), *kabarçık*, *kanara*, *karavaş* «halayık», *kasnı* «b. ilâç», *kaşmer*, *kavla-*: *kavlak* «kabuğu dökülmüş», *kımılkımıltı*, *kındır-* (krş. kandır-), *kıran* «kenar» (*kırağ* Çağ.), *kaynak* / *kıynak* «pençe» (Çağ. id.), *koca* (koc'tan?), *koduk* «sıpa» (krş. [illegible] / *potak*) «deve yavrusu», *koğuz* «kof» (Div. *kov*), *kolan* (Çağ. id.): *kolansız* «güçsüz», *kolaşk*, *kovu* (= *koğ*), *kuı*

[illegible] Div. *kirtü* «doğruluk» *kirtülük*

b) Seslek ön damaksıl g ile başlıyan kelimeler (hepsinde temel hecesi ön vokaller iledir):

*Ged-: *gedik*, *gedil-*, *gece* (*geç*), *gel-* (ve ailesi), *getür-* (= kel-

(*Ort.* ölüg) : *ölü*, (*Ort.* çerig) : *çeri*, (Ort. ırağ) : *irak*; (Ort. silig : *silik* vb. gibi.

Sondaki -ığ morfeminin büzülerek u olmasını görmüştük, örnekler için Bk. An. Yzm. § 4, b.

Bu -ığ morfemi veya sonlaması her kelimede büzülüp u olmaz; bazı kelimelerde ğ düşer, kelime ı ile sonlanır : Katığ Div. katı (belki kattı), Div. asığ: assı «fayda» , Div. arığ: arı (ve arrı) gibi.

Elyazmaları : Üçüncü grup

KODEKS KUMANİKUS (*CODEX CUMANİCUS*)

1, a. Kâşgarlı bilginin, on birinci yüzyılda yaşamış olarak tanıttığı Türk boyları arasında Kıpçaklar, Peçenekler ve Oğuzlar, Orta Asya'dan Batı ve Kuzey ülkelerine en büyük akınları yapmış uluslardır. Bunlardan Kıpçaklar, onüçüncü yüzyılda Moğol istilâsı yüzünden parçalanmışlar, en büyük kısmı Karadeniz kıyılarına kadar yayılan eski yerlerinde, Kıpçak sahralarında kalarak Altın Orda akıncılarını dahi türkleştirmişlerdir; bir kısmı Macar ovalarına inip Kumanya adı verilen muhtar ülkeyi teşkil etmişler, büyük bir kısmı da, Kölemen namiyle, ücretli ordular halinde Suriye ve Mısır ülkelerine gelerek, az zamanda, Arapların Memalike dedikleri devletleri kurmuşlardır.

1, b. İşte bu geniş memleketler içinde yayılan Kıpçaklardan (ve onlara karışmış olan Peçeneklerden ve Türkmen adı da verilen Oğuzlardan) dillerini temsil eder elyazmaları kalmıştır. Suriye ve Mısır [illegible] dilini Araplara öğretmeğe çalışan elyazmaları [illegible] harfleriyle; Güney [illegible] ve ötesine, doğu Avrupaya yayılmış olup Kuman adiyle Türklerin dil durumunu temsil eden *Codex cumanicus* (Kodeks kumanikus) ise Lâtin harfleriyle yazılmıştır; bu anıtın en büyük önemi d[illegible] kalli bir yazı sistemi olan Lâtin alfabesiyle yazılmış ve oldukça ge[illegible] malzemesi kapsamış (ihtiva etmiş) olmasından ileri gelmektedir.

1, c. İtalyan ve Alman misy[illegible]

hymne'lerini, dualarını, ilâhilerini, akıydelerini Türkçeye (Kumancaya) çevirmek amacı güdülmüştür.

İşte bu birbirinden ayrı parçalar bir araya getirilmiş ve ona Codex Cumanicus adı verilmiştir.

Kitabın, 1303 tarihinde, eldeki tek nüshada görülen haliyle, tamamen vücut bulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

1. e. *Codex cumanicus* (K K.) üzerine çalışmış olan bilginler

(= birer); *birla* (= birle), *bila* (= bile), *bizga* (= bizge), *bizdan* (= bizden), *seyrac* (= seyrek), *bestla-* (=besle-), *terac* (= terek) «ağaç», *teşmac* (= teşmek), *tila-* (= tile-), *tegmac* (= tegmek), *teyar* (= teyer) «deyer» vb.

İTALYAN KISMININ İMLÂSİYLE ARAP YAZMALARININ İMLÂSI ARASINDA BENZERLİK

3, a. Temel hecesindeki geniş ön vokali yazmak için *e* harfini kullanan İtalyan rahipleri, ikinci hecede (bükün veya türem hecesinde) aynı vokali, niçin geniş art vokalin harfi olan *a* ile yazmışlar ?

Bize öyle geliyor ki İtalyan kısmının ilk müellifi, Arap harfli yazmalardaki imlâ sistemini taklid etmiştir. Bilindiği üzere, Arap harfli yazmalarda, meselâ Divanda, Çağataycada, ikinci hecelerdeki geniş ön vokali yazmak için, geniş art vokalinin harfi olan *elif* kullanılmakta, ve ancak Çağataycanın son devrinde yuvarlak he (ه)'ye de yer verilmektedir. İşte K K. un ilk İtalyan müellifi bu elifin, *a* ile çevri - yazısını yapmış demektir. Örneklerle bu görüşümüzü açıklıyalım.

Divandan örnekler :

Div. آرتا K K. *erta* (= erte)
» املا ، املار » *emla-*, *emlar* (= emle-, emler)
» بيرلا » *birla* (= birle)
» بيلا » *bila* (= bile)
» تراك » *terac* (= terek)
» بزكا » *bizga* (= bizge)
» يوز- ، يوزار » *yuz-*, *yuzar* (= yüz-, yüzer)
» تلا- ، تلار » *tila-*, *tilar* (= tile-, tiler) vb.

Divan, kısa *a*'ları yalnız hareke ile yazdığı için, ikinci hecesi kısa geniş ön vokalle kurulmuş kelimelerde K K. ile imlâ mutabakatı bulunmaz; yalnız *ar- yapılı* geniş zaman ve *an- yapılı* ortaç kiplerinde, Divan, palatallerde de elif kullandığı için, bunlarda, K K.'un İtalyan müellifi Divanın imlâsından ayrılmamaktadır; vokal uzunluğunu işaretlemiyen Çağatay imlâsı ise, K K. ta daha ziyade taklid edilmiş bulunmaktadır.

3, b. Ancak Çagatay lehçeleri geniş ön vokali daraltıp i'ye çevirdiğinden, bu vokal K K. ta, tabiî, Kumanca ayrımı ile yazılmaktadır; örnekler :

Çağ.	ايجماك	K K.	*emzaç* (= **emçek**)
»	ايركاك	»	*ercac* (= **erkek**)
»	ايشاك	»	*esac* (= **eşek**)
»	ايكار	»	*eyar* (= **eyer**)
»	ايمكاناك	»	*emgan-*(= **emgen-**)
»	كيراك	»	*kerac* (= **kerek**)
»	اياناك	»	*inac* (= **inek**)
»	تيراك	»	*terac* (= **terek**) vb.

ALMAN KISMINDA

4, a. Alman kısmında, bu ikinci hecelerdeki geniş ön vokali, en çok *e*, bazan da *α* (Grek alfası), *ae* (Lâtin diftongu) ile yazılmış buluyoruz. Bu işaretlerin sona gelen açık e'leri yazmada kullanıldığı sezilmektedir. Alman kısmından örnekler :

(*e* ile) *et-* : *eter* «eder», *keç-* : *keçer, kerek, ersek, eşek, elpek* «çok, bol», *iç-* : *içer, emgek, beyenç, terek, erdem, erdeŋ* «bâkir», *erkeç, çiçek, çiçeklen-, bezgek* «sıtma»; *senden, kimler*... vb.

(*α* ile) *bilgα* = bilge, *bizgα* / *bisgα* = bizge, *eŋsα* = ense, *kimgα* = kimge, *negα*=nege «neye», *bilα* = bile, *birgα* (= birge), *eslα* · =esle- vb.

Alman kısmının müellifi bu Grek alfasına benzeyen vokali Almanca kelimelerde de kullanmıştır; meselâ *der* artikli *dαr* yazılmıştır.

4, b. Birkaç yerde de, Lâtin *ae* diftongu aynı sona gelen açık *e* vokalini yazmak için kullanılmıştır. Şunu da belirtelim ki Alman kısmının bu imlâsında tam bir ıttırâd yoktur. Meselâ, *bilα* üç, *bile* altı yerde yazılmıştır. Bu kısımda *ā* vokalini de pek az yerde tecrübe edilmiş buluyoruz.

Bu çözümleme sonunda, gerek İtalyan kısmında, temel heceleri ön vokallerle kurulmuş kelimelerin ikinci hecesindeki *a*'ları; gerek Alman kısmındaki *α*, *ae*, *ā* işaretlerini *e* vokaline çeviriyoruz.

K K. TA VOKALLER SİSTEMİ

Temel hecesinde palatal a

5, a. Alman kısmında, bazı kelimelerin temel hecesindeki eski *a* vokalini palatal olarak işaretlenmiş, en çok Grek alfasiyle yazılmış buluyoruz. İtalyan rahiplerinin kaydetmediği bu fonetik olayın oluş şartlarını şöylece tespit ediyoruz :

1) Kumanca, (XIII. asırda) temelin (ya) hecesini, aralıklı *y*, *l*, *n*, *ŋ*, *k*,

m, *r*, *ş*, *z* önünde, palatal yapmak temayülünü geniş ölçüde göstermekte idi. Ör

K K. ta	Divanda	Bizde
el, elçi,	īl ایل	el, elçi
erte	ایرتا، ارتا	erte
ger	īr, yīr ایر، یر	yer
gel	yīl یل	yel
ye-, gemiş	یدی، یکل، یمش yīdi, yīmiş, yīgil	ye-: yedi, yemiş
bel	bīl بیل	bel
bey	bīk بیك	bey
beş	bīş بیش	beş
de-	dī-mek دیمك	de -
keri	kīrū کیرو	geri
keŋ	kīŋ کینك	gen : geniş
keç	kīç کیچ	geç vb.

6, b, Temel hecesi, Divanda ī veya *i* lle kurulmuş kelimelerin birkaçını K K. ta hem *e* hem *i* ile yazılmış buluyoruz :

ber- / bir- «ver-» (Div. بیر), *eşit- / işit-* (Div. eşit / işit-), *yegit / igit, kerti / kirti* (Div. *kirtū*), *keçe / kiçe* «gece», *key- / kiy-* «gey-» (Div. keḍ.)

Genişi daraltmak yok

6, c. Çağatay yazmalarında bol bol raslanan ön geniş vokali daraltmak temayülü K K. ta yoktur. Orta Türkçede (Divanda) kısa dar vokal (*esre*) ile hecesi kurulmuş birkaç kelimeyi bile bu anıtta *e* ile buluyoruz : *elt-* (Div. ilt-, T. ilet-), *en-* (Div. in-), *ket-* (Div. kit- T. git-), *eki* (Div. T. iki) gibi.

Er- fiilinin Div. erdi, erse (T. idi, ise) kipleri K K. ta *edi, ese* şeklinde geniş vokallidir.

Beyi- / biyi- «rakset-» fiili de Div. büḍi- ile karşılaşır. Görüldüğü gibi bundaki *y*'nin menşei ḍ'dir; büyi-'den gerilek yayınma ile *biyi-*, buradan da, denkleşme ile *beyi-* olmuştur.

YUMUK VOKALLERİN HARFLERİ

7, a. K K. un İtalyan kısmında, Türkçenin - art ve ön - yumuk vokallerini yazmak için Lâtincenin *o*, *u* vokalleri ve pek az kelimede *ü* yumuk yarı vokali kullanılmıştır. Arap harfleriyle olan Çağatay elyazma-

DAR VOKALLER

8, a. K K. un İtalyan kısmını telif eden rahipler Türkçenin art dar (ı) vokalini yazmak için Lâtincenin ön dar *i*, ön geniş *e* vokallerini ve grekçe i denilen *y* vokalini kullanmağa çalışmışlar, fakat belli bir sistem bulamamışlardır. Kapalı (yani vokalden sonra konsonu da bulunan) hecelerde art dar ı fonemini yazmak için Lâtince e vokalini çok kullanmış bulunuyorlar; örnekler :

Caren (= karın), *chez* (= kız), *ches-* (= kıs-), *chescha* (= kıska), *cheschaç* (= kıskaç), *chater / cater* (= katır), *agen-* (= ağın-), *sagenz* (= sağınç), *saget* (= sağıt) «âlet», *ager* (= ağır), *agerla-* (ağırla-), *segerçik* (= sığırçık) vb.

Bu *e* harfi sondaki ı fonemini yazmak için de kullanılmıştır: *chare* (= karı) «ihtiyar» gibi; fakat en çok bu mevkide *i* bulundurulmuştur.

8, b. Birkaç kelimede, grekçe *i* (*y*) harfi ı fonemini yazmak için kullanılmıştır : *yrac* (= ırak) «uzak», *yrçi* (= ırçı) «türkücü», *yrla-* (= ırla-) «türkü söylemek» (Div. yırla-), *yspanac* = ıspanak vb. gibi. Alman rahipleri de, pek az kelimede bu grekçe (*y*) harfini, birkaç kelimede de iki noktalı ï işaretini, art dar vokali; fakat genel olarak *i*'yi hem ön, hem art dar vokali yazmak için kullanmışlardır. Dar vokallerle kurulan hecelerin de doğru olarak okunmasında kesinlik sağlanmamıştı.

VOKAL DÜŞMESİ : HECE BİNDİRMESİ

9, a. Kuman grupunda, yarı vokal y'nin girdiği geniş vokalli temel hecelerinden sonra gelen dar ve yumuk vokali düşürüp kelimede bir hece azaltmak temayülü belirmektedir :

Div.	ayıt-	: K K.	*ayt-*	: *aytıŋız, aytıl-* ;
Çağ.	kayıt-	: »	*kayt-*	: *kaytar*;
Div.	kayuda	: »	*kayda* İtal. *hayda* Al. ;	
K. B.	kayusı	: »	*kaysı, haysı* ;	
T.	ayır-	: »	*ayr-* : *ayrıŋlar* «ayırınız» ;	
Çağ.	ayıl	: »	*ayl* «kolan» gibi.	

Yabancı kelimelerde de bu fonetik büzülme yürümüştür: *ayp*: *aypsız* = ayıp, ayıpsız gibi.

r önünde

9, b. Farsça درست *dürüst* «sahih, doğru», دراز *diraz* «uzun», *birinç* «bronz», *ferişte* «melek» ... gibi temel hecesinde r bulunan [illegible]ler, Kumancada, r önündeki ön vokali düşürür: *drüst, draz, brinç, friște* olur. Grekçe *trapez* «masa» [illegible]ni, başında *tr* ses grupu olarak yazılmış, vokal katılmamıştır.

Türkçe *burun* «önce» kelimesi de, temel hecesinin vokali düşerek *brun* olmuştur: kün tuvmazdan *brun* «güneş doğmazdan önce».

Kireç, kılıç, kişi isimlerini de *kreç, klıç, kşi* suretinde, başta *kr, kl, kş* ses grupları olarak yazılmış buluyoruz.

İki heceli isimlerde

9, c. Bazı iki (üç) heceli isimlerin, bükün ekiyle, üç (dört) heceli olması gerekirken, ekten önceki hecenin [illegible] olması, Kumancada çok görülen bir fonetik olaydır; örnekler:

1. Oğul / ovul: *oğlı / ovlı* (oğulı yerine), *oğlıŋ, ovlum, ovlıma*;
2. Köŋül: *köŋli, köŋlüm, köŋlüŋ...*;
3. Buyuruk / h: *buyruh et-, buyruh tut-*,
4. Kertile-: *kertle-, kertlep*;
5. övün-: *övnür* vb.

9, d. İki kelime arasında da vokal düşürmesi ve hece bindirme[illegible] vardır: dünya üstünde: *dünmüstünde*, men de ağar: *menda*[illegible]

Vokal uzunluğu

10, b. K K. ta vokal uzunluğu ancak bir iki yerde çift *a* [illegible] ile işaretlenmiştir : *ay* ve *aay* = *āy* (Div. [illegible]) gibi.

Vokal gelişmesi

10, c. Kelime ortasında bulunan bazı ses grupları, ârizi olarak, bir vokal gelişmesine sebep olmaktadır; örnekler :

1) ğr / ŋr'den : ŋer, ŋır, ğır / ğur gelişmesi : teŋri'den : *teŋeri*, soŋra'dan : *soŋra*, oğrula-'dan da *oğurla-* gelişmiştir.

2) ğl'den : ğıl, ğul gelişmesi : oğlak'tan *oğulak* gibi.

Not. Bu hükmü Orta Türkçeye göre veriyoruz; fakat teŋeri, soŋra, oğulak... şekillerinin daha eski bir fonetik durumu temsil etmiş olması da mümkündür.

Protez

10, d. Kelimenin başında dahi bir vokalin geliştiği tanıklanabilmektedir; Div. sep : K K. *isep* «çeyiz» gibi.

SONDA ARALIKLI ğ FONEMİ

11, a. Orta Türkçede, kelime (veya hece) sonundaki aralıklı ğ fonemi, Kuman[illegible]

[illegible]

[illegible]klı ğ fonemi, hecenin vokaline yumukluk vererek, düşer.

4. Aralıklı ğ fonemi, hecenin vokalini değiştirmekle [illegible]n, düşer.

Bu dört fonetik

a) aġu / eġü : *ov* / *öv* } değişimleri üzerine örnekler :
aġ : *ov* }

Div. buzaġu «buzağı» : K K. *buzov*
» koŋraġu «çıngırak» : » *koŋrov*
» tumaġu «nezle» : » *tumov*
» kıraġu «kırağı» : » *kırov*
» közeġü «közü, ateşi karıştıran demir, köseği» : » *kösöv*
Çağ. كوساو kösev

» küdegü «güveyi» : { K K. *küyöv*
Çağ. كويا küyev

» üçegü «üçü, her üçü» : { K K. üçöv
Çağ اوچاو üçev

Div. ve Çağ. yamaġ «yama» : K K. *yámov*
» ve » yaraġ : K K. *yárov* «lüzumlu şey, bir işe yarar»
» ve » yaraġlıġ : K K. yárovlı «faydalı» vb.

11, c. K K. ta ov - yapılı olarak rastladığımız az sayıda isimlerin, Orta Türkçede ve Çağataycada gibi bu grupun sonraki kollarında, - *aġ* yerine - *ġa* ve - *ġı* ile türemiş isimlerle karşılaştığını görüyoruz. Tanıklıyabildiğimiz bir iki örneği veriyoruz :

Div. kamġı «iğri» : K K. *kamov* id.
Çağ. balġa «bir cerh âleti : lobut» : » *balov* id.

Metatezle, *kamġı*'nın eski bir *kamıġ / *kamaġ'dan, *balġa*'nın da eski bir *balaġ'dan geldiğine ve K K. taki *kamov* ile *balov*'un bu eski şekillerden gelişmiş olduğuna hükmediyoruz.

Yıkılma kavramını anlatan K K. *ovdarı* zarfı da, yıkmak anlamına gelen Div. *aġtar* - fiilinden türemiş görünüyor.

T. *gırtlak* ise K K. ta *kırlov* ile karşılaşıyor ; bunun daha eskisi *kırlaġ olmalıdır.

11, d. Vokalin yumukluğunu değiştirmeksizin ġ foneminin v olması.

b) oġ / uġ : *ov* (veya *uv*) değişimi üzerine örnekler :

Div. vb. oġul : K K. *ovul* Al.
Çağ. oğuldurk اوغولدورق : K K. *ovulduk* Al. id.
«balık yumurtası»

Çağ. oğurlayın «gizlice» : K K. *ovrula* İtal. ve *oğrılayın*
An. Yaz. oğrun (bis) «gizli gizli» : » *ovrun* İtal. id.
Div. yoğurkan «yorgan» : » *yovurġan* id. İtal. Çağ. *yovurkan*
» boğun «boğum» : » *bovun / buvun* İtal.
» boşuġ «beyden elçiye ruhsat» : » *boşov* «esirleri azat etme» Al.
» oḍuġ «uyanık» : » *oyov* id. Al.
» yuluġ «fidye» : » *gulov* id. Al. [yulovçı «redemptor»]
» yoğaç «(derenin) öte tarafı » : » *yovaç* «öte taraf» İ[illegible]
Çağ. tügi (Az. dügi) : » *tüvi* ve *tü* İtal.
Div. toġ- «doğ-» : K K. *tov / tuv-* Al. ve *toġ-* İtal.
» toġur - : » *tuvur* [tuur-] Al. ve toğur- İtal.
Çağ. toġrı : » *tuvra* Al. ve *toġru* İtal.
Muht. toġuş : » *tovuş / tuvuş* Al. ve *toğuş* İtal.
Div. tuġ : » *tov* «bayrak»
Çağ. tatuġ : » *tatuv* Al. *tatıġ* İtal. [Div. tatıġ]

b[2]) aġ : *av* değişimi üzerine ;

Div. aġır, aġırla - : K K. *avur, avurla* - Al. *ağır, ağırla* - İtal.
Div. vb. baġla - : K K. *bavla* - Al. ve *baġla* - İtal.
Uyg. baġırsak : » *bavursak* «seven»
Div. yaġuk : » *yavuh* [Çağ. yavuġ / k]
» saġ : » *sav* Al. ve *saġ* İtal.
» saġrak «tas» : » *savrak* «kafa tası»
» saġrı «işlenmiş deri» : » *savrı* Al. ve *saġrı* İtal.
» taġ «dağ» : » *tav* Al. ve *taġ* İtal.
Çağ. taġuk : » *tavuk / h* [Div. takuk]

Lehçe ayrılığı

11, e. Bu ġ : *v* değişimi en çok Alman kısmında vukua gelmiş, İtalyan kısmında ise çok yerde ġ fonemi muhafaza olunmuştur. Bundan iki ayrı lehçe karşısında bulunduğumuz anlaşılmaktadır. Bundan sonra fonetik tahlilini yapacağımız Arap harfli yazmalarda dahi ayni lehçe ayrılığını bulup *ġ* : *v* değişimini gösteren lehçenin Kıpçakça, *ġ* fonemini muhafaza

eden lehçenin de Türkmence olduğu anlaşılacaktır. Şukadar var ki K K. ta İtalyan kısmı içindeki birkaç kelimenin *ġ : v* değişimine uğradığı görülmektedir; bunda bir bulaşma (*contamination*) hadisesi görmek gerektir.

— B —

12, a, Sondaki ıġ / ig ve uġ / üg hecelerinden, K K. ta, ġ / g fonemi düşer ve çoğunlukla bu son hecenin vokali değişmez. Son hece lıġ / lig morfemi olduğu zaman da aynı fonetik olay vukua gelmektedir; örnekler:

a) ıġ / ig : ı / i değişimi üzerine :

Div.	arıġ ve arrıġ «temiz»	: K K.	*arı* ve *arrı*
»	katıġ «katı»	: »	*katı* ve *kattı*
»	sarıġ «sarı»	: »	*sarı*
»	tarıġ «darı» Oğ.	: »	*tarı* id.
»	yılıġ «ılık»	: »	*yılı* id.
»	isig «sıcak»	: »	*isi* ve *issi* id.
»	kiçig «küçük»	: »	*kiçi* (An. Yaz. kiçi)
»	yitig «keskin»	: »	*yiti* id.
»	silig «temiz»	: »	*sili* id.
»	tirig «diri»	: »	*tiri* id. vb.

b) ıġ / ig : u / ü değişimi üzerine örnekler :

Div.	aḍıġ, «ayı»	: K K.	İtal. *ayu* (An. Yzm ayu.)
»	yılıġ «ılık»	: »	*yılu* (ve *yılı* Al.)
»	atlıġ «süvari, atlı»	: »	İtal. *atlu* (An. Yzm. atlu)
»	karġışlıġ	: »	İtal. *kargışlu* ve karġışlı A. «lânetli»
»	barlıġ «zengin»	: »	İtal. *barlu* id.

12, b. K K. ta, eski *lig yapılı* isimlerin sonu, genel olarak, İtalyan kısmında *-lu / -lū*, Alman kısmında *-lı / -li* olmaktadır:

K K. İtal.	*körklü*	: K. K Al.	*körkli*
» »	*övünçlü*	: » »	*övünçli*
» »	*borçlu*	: » »	*borçlı*
» »	*yazuklu*	: » »	*yazuklı* gibi.

Başka örnekler: (Alman kısmından) *örtli* tamuh «alevli cehennem» *ötli* sirke, *körümli* «güzel» vb. (İtalyan kısmından) *ustlu* «uslu».

12, c. Birçok fonetik gelişimde ileri bir safha göstermekte olan Alman kısmında rastladığımız *körkli, övünçli, yazuklı..* şekillerinin uyumsuz, daha eski bir fonetik safhasını temsil eden İtalyan kısmındaki *körklü, övünçlü, yazıklu,..* şekillerinin uyumlu bulunması gösteriyor ki, eski *-lıġ / -lig* morfeminden son aralıklı damaksılın düşmesi, ayrı iki lehçede ayrı iki temayülle vukua gelmiştir. İtalyan kısmının temsil ettiği lehçede bu düşüş ıġ / ig : u / ü kuraliyle, Alman kısmında ise ıġ / ig : ı / i kuraliyle bu fonetik gelişim husule gelmiştir. Ancak Alman kısmının temsil ettiği lehçede yumukluk uyumuna doğru bir temayül baş gösterince, onda da *küçli, yazuklı...* şeklinden *küçlü, yazuklu...* şekli gelişmeğe başlamıştır. Bu olayların, Arap harfli yazmalarda, özlükle Tuhfede de bulunması bu iki lehçeden birinin (Alman kısmındakinin) Kıpçak (Kuman), öbürünün (İtalyan kısmındakinin) de Türkmen lehçesi olduğu bir kere daha anlaşılmaktadır.

- uġ / ūg : u / ü *değişimi* :

12, d. Dar yumuk *u / ü* vokaliyle kurulmuş son heceden de damaksıl *ğ / g* fonemi düşmektedir.

Div.	**kuruġ** «kuru»	: K K.	*kuru*
»	**uluġ** «ulu»	: »	*ulu*
»	**köprüg** «köprü»	: »	*köprü*
»	**ölüg** «ölü»	: »	*ölü* vb.

Not. Bu fonetik olayda K K. ile An. Yzm. ve T. arasında gelişim bakımından iki değişik lehçe ayrılığı vardır. Bundan da Ana

Bunlardan başka, *ög* hecesinin de değişip *öv* / *üv* olduğu görülmektedir : Div. *ög-* : K K. *öv-* Al. ve *ög-* İtal. «öv-», Div. *ögren-* : K K. *övren-* ve *üren-* / *üren-* «öğren-», Div. *kögüs* : K K. *kövüs* Al. ve *kögüs* İtal. gibi.

AV : OV / UV DEĞİŞİMİ

12, f. Orta Türkçede ve bu grupun sonraki kollarında *b*'den veya başka bir fonemden gelişmiş aralıklı *v* fonemi de, Kumancada, hecenin geniş vokaline yumukluk vermektedir; bundan, vokale yumukluğun aralıklı dudaksıl v'den geldiği anlaşılmaktadır; örnekler :

Div. T.	**av**	:	K K.	*uv* (belki *ov*)
» »	**kav**	:	»	*kov*
» »	**kavuş-**	:	»	*kovuş-*
Div. Çağ. T.	**kağun** / **kavun**	:	»	*kovun*
Div.	**yavaş**	:	»	*govaş*
Çağ. T.	**yavuz**	:	»	*govuz*
Çağ. T.	**avuç**	:	»	*ovuç* (Div. *aḍut*)
Div.	**yavıl-** «pişman ol-»	:	»	*govık* «tövbe»
»	**savaş-**	:	»	*sovaş-*
Çağ.	**tavulġa**	:	»	*tovulġa* «miğfer»
Çağ. T.	**avut-**	:	»	*uvut-* (Kıp. T. *aḍ-*)

Not. I. Kıv «saadet» aslından gelen *kıvan-*, *kıvanç* K K. ta *o* ile *kovan-*, *kovanç* olmaktadır.

E : Ö DEĞİŞİMİ

12, g. *Ev* fonemleriyle kurulan temel heceleri, K K. ta e : ö değişimiyle ev : öv ve öy olur. Örnekler : ev : *öv*, *öy*; sev- : *söv-* ve *söy-*; sevün- : *sövün-* ve *söyn-*, çevre : *çövre* / *çüvre*; *çep çevre*: *çöp çövre*, *çevür-* : *çövür-*; *teve* : *töve* «deve».

Not. Bu kelimelerdeki v fonemi eski bir b'den çıkmıştır. Est. *eb*, Div. *ev*, Kum. *ev*, *öv*, *öy*; Est. *seb-*; Div. *sev-*, Kum. *sev-*, *söv-*, *söy-*, Est. *teoe*, Kum. *töve*, Est. *sebin-*; Div. *sevin-*; Kum. *sö*

etmekte olduğu halde ikincisi, ön vokallerle olanı, bir iki istisna ile uyumlanmış, e + i (konson) şemasına dönmüş bulunmaktadır.

Kumancanın bu fonetik gelişlmini gösteren örnekleri veriyoruz; cümlesi K K. İtalyan kısmından alınmıştır.

1. a + u (*konson*) şeması üzerine ;

Anuk : anukla-, arkun «ağır, yavaş, sakin», *artuk, arşun, azuk, ba-* [illegible] (Div. balık), *balçuk* (Div. balçak), *[illegible]* (Div. çakük, çakıç) *yal-ğuz* (Div. yalnuz), *yamğur, yarğu, yaruk, yastuk, yazuk, yavuk* (Div. *yağuk*), *kabuk, kaşuk, salkun* «esinti, rüzgâr» (Çağ. salkın), *satun al-* (Çağ. *satğun al-*), *satuğ / k* (Div. *satığ*, [illegible] *tamuk* (Div. *tamu*), *tanuk, tavuk*, vb.

Üç heceli olanlar da vardir: *alaçuk, balavuz* «mum», *balaçuk* «piliç» gibi.

2. e / i + ü (*konson*) şemasının uyumlanması üzerine örnekler:

Div.	eçkü	: K K.	*eçki* «keçi»
»	etük	: »	*etik* «edik, ayakkabı»
»	edgü	: »	*eygi* ve *egi*
»	kentü	: »	*kendi* (Alman kısmında kensi)
»	kirtü	: »	*kirti* «doğru, hak»
»	telü	: »	*teli*, «deli»
»	kirü	: »	*keri* [illegible]»
»	eksük	: »	*eksik* (ve *eksük*).

Not. *İnçü* «inci» isminiu *inçi* şeklini bulmadık.

13, b. Örneklerden anlaşıldığı üzere, *denkleşme* (analogie) ile K K. ın İtalyan kısmında, uyumsuz a + u şeması, [illegible] Divana nisbetle, genişlemiş, eski balık, balçık, satig... gibi uyumlular *baluk, balçuk, satuğ*... olmuştur. Yine bu kısımda ığ : u değişimiyle, *ayu* (Div. aḍığ), *atlu* (Div. atlığ), *barlu* (= barlığ) «zengin»... uyumsuzları artırmıştır. Bu olaylarda K K. ile An. Yaz. arasında gelişim uygunluğu vardır. Eski takığu (Div. v. C[illegible]

malo.n [illegible] K. K. un Alman kısmında azalmış, bir kaç

Asru (ve astrı) zf. <gayet, pek, çok>, *tıgu* zf. <gayet...>, *mengü* ve

Bu *tur* haber morfemi, gerilek yayınma ile, p-yapılı gerondif morfeminin de ulama vokalini yumuk kılmaktadır: kök barça *açıluptur* 122; *yazluptur* 111,6... gibi.

K K. ta O / Ö + I / İ (KONSON) ŞEMASI

14. Eski uyumsuz o / ö + ı / i (*konson*) şeması, K K. un İtalyan kısmında devam etmekte, Alman kısmında ise uyumlanıp son hecenin vokali yumuk u / ü olmaktadır; örnekler.

böri K K. İtal. : *börü* KK. Al.
oğrı » » : *oğur* » »
köni » » : *könü* » »
konşı » » : *konşu* : *konşuŋnı* Al. «komşunu»
yovık » » : *yuvuk* K K. Al. «tövbe»,
yoksı'l » » : *yoksul* K K. Al.
okı - Div. : *oku* - K K. Al. / biz *okur* biz /
Div. *öŋi* : *öŋü* Al. «yalın, basit»
» *bükri* «büğrü» : *bükrü* Al.
» *süvri* «sivri» : *sürü* Al.

Sürü: İtalyan kısmında da, *sürü çibin* «sivri sinek» isminde vardır.

Ölüm ismi *ölim* şekliyle de görülmektedir: kattı *ölimge* kirip ölümden bizni çığardıŋ Al. 144. «katı ölüme katlanıp bizi ölümden kurtardın».

Burada da [- ge morfeminin etkisiyle] bir gerilek yayınma görülmektedir.

DAR VOKALLİ MORFEMLER

15. a. Orta Türkçe [redacted]

b) *burulıp turğan ılan* «çöreklenip duran yılan», boy *yaratap kemsine* < kendisine vücut verip », kök barça *açıluptur* vb.

-siz (çıkarma morfemi)

19, f. İsimlere eklenen bu morfem çoğunlukla uyumludur, fakat uyumsuzlukla kullanıldığı yerlere de rastlanmaktadır; örnekler:

a) *erkli erksiz* « ister istemez », *başsız, yolsuz* / kişi *yolsuz* barabilmez /, *yazuksuz* ve *yazıksız* « günahsız », *tüksüz, körksüz* vb.

b) *közsiz* (İtal.); *arıksuz* « temiz olmıyan » / *arıksuz* köŋül bile Al. /.

-çi (meslek sahibi morfemi)

15, g. Bu morfem hemen her yerde uyumsuz olarak kullanılmıştır; örnekler :

Ohçı < okçu », *altunçı* «kuyumcu», *balukçı, oyunçı, satuğçi* < satıcı », *börçi* (= börkçi), *kobuzçı*, vb.

Geniş veya dar vokalle temel hecesi kurulmuş olan isimlerde, rasgele uyumlu olur : *temirçi, tegirmençi, otaçı* « hekim » gibi.

Yalnız *yolçu* Al. kelimesinde morfemi yumukluk uyumunu kazanmağa başlamış buluyoruz.

-*güçi* / *üçi* (ortaç -*participe*- morfemi)

15, h. Morfemin fiile mahsus olan bu şekli de uyumsuz olarak kullanılmıştır :

öç alğuçı « öc alıcı », *yarguçı* « hâkim », *çakuçı* < gammaz, iftiracı», *künüçi* < kıskanç », *yülüçi* < berber, tıraş edici » vb.

Not. Fiil isimlerinden *korkunçi* «korkan, korkak» gibi sıfatlarda da, ayrı menşeli bir uyumsuz inçi morfemi görülmektedir.

-miş (ortaç - participe - ve sürekli geçmiş - perfect - morfemi).

15, i. Bu morfem her yerde uyumsuz kullanılmıştır ; örnekler :

Yaşunmış «gizlenmiş», *uçmış* /sen *uçmışlağ* yügürüp barçalarnı ozdıŋ/ «sen uçarcasına yürüyüp (koşup) hepsini geçtin»/, *bollaşmış* /Yüsüp kızınıŋ *bollaşmışı* sezdi ese... Yusuf kızın gebe kaldığını sezince.../, *bişürmiş* «pişirilmiş», *endürmiş* «indirilmiş» vb.

-ğıl (emir 2. k. morfemi)

15, j. Bu morfem, pek az istisna ile, uyumsuz kalmıştır : *sövgil*, ersek *bolmağıl, yarlığoğıl*, yamandan *kutharğıl, bolğıl* vb.

Uyumlu olarak da *sürgül* emri geçmektedir. /tüşman yek sen *sürgül*/.

-sin (emir 3. k. morfemi).

15, k. Bu morfem uyumlu olarak kullanılmıştır; *bolsun [bolsun seniŋ tilemegiŋ], kelsin seniŋ hanlıhıŋ, tolsun, yarlıġasın...* vb. Uyumsuz olarak da *tabunsın* emrini buluyoruz.

-li (nispet morfemi):

15, l. Eski *-lıġ/lig* şeklinden, İtalyan kısmında, ıġ/ig : u/ü kuralıyle *-lu/lü*; Alman kısmında ıġ/ig : ı/i kuralıyle *-lı/li* olarak gelişmiş olduğunu gördük; bu tarihî seyirle İtalyan kısmında *atlu, barlu, karġışlu...* vb. uyumsuz, *küçlü, yazuklu ..* vb. rasgele uyumlu; Alman kısmında ise *örtli, ötli, yazuhlı* gibileri uyumsuz düşmüş; daha sonra o lehçede yumukluk uyumunun gelişmesiyle *küçlü, yazuhlu ..* şekli de vücut bulmuştur.

Alman kısmında, aynı kelimenin uyumlu ve uyumsuz olarak kullanıldığını gösteren misallere bakılınca, yumukluk uyumunun gerilek bir yayınma ile başlamış olduğuna hükmedilir. Meselâ, *yazukluturmen* Al. örneğinde *yazuklı*'nın lı morfemi, ondan sonra gelen tur koşacının yumuk vokali etkisiyle, lu olmuştur; *yazuklınıŋ sıġınçı, yazuklılar...* misallerinde ise lı morfeminden sonra yumuk vokalli bir ek veya komşu kelime bulunmadığından lı morfeminin vokali yumuk olmamıştır. Sonraları, morfem yumuk vokalle kullanıla kullanıla, temel vokalinin etkisi yumukluk vermeğe yeter olmuştur.

a) lik (soyut isim: nitelik morfemi)

15, m. Bu morfem İtalyan kısmında uyumludur; örnekler:

Baylık, bazlık «sulh, müsalemet», *bütünlük* «integritas», *ellik* «sulb», *erlik, eygilik* «iylik», *yárlilik* «fakirlik», *yaşıllık, keŋlik* «genişlik», *kertilik* «doğruluk», *körksizlik* «çirkinlik», *kulluk, kıskalık, tanukluk* «şahitlik» vb.

Alman kısmında bu morfem iki türlü uyumsuzluk göstermektedir; buna göre bu kısmın iki diyelek temsil ettiği hükmü verilebilir; örnekler:

1) Her yerde, yani gerek düz ve gerek yumuk vokalli temellere ulandığı kelimelerde, yumuk şekliyle olmasına:

Bazluh «sulh, müsalemet», *beyiklük* «yükseklik», *meŋgilük* ve *meŋgülük* «ebediyet», *bütünlük* «and, yemin», *sukluk* «hasislik», *könülük* «doğruluk» vb

2) Her yerde dar şekliyle olmasına: *birlik, üçlik* (sonraki kullanış), *iygilik* «iyilik», *erdeŋlik* «virginitas: bakirlik», *suklık*, yarıklık «parlaklık», *yazıksızlık* «masumluk»; *oŋlık* «sağlık» vb.

b) -lik (tahsis ve nispet morfemi)

15, n. Bu anlamiyle morfem İtalyan kısmında hep -luk/lh şekliyledir; örnekler :

Ağuzluh «ağızlık», *köptelük* «köftelik», *otluk* «ocak» gibi.

Alman kısmında ise hep -lık/lıh şeklinde görülmektedir :

Örtlik «alevli», *ölümlik* «fânî», *meŋgülik* «ebedî», *teŋrilik* us «tanrısal akıl» vb.

Fakat sonradan buralarda da morfemin uyumlanmağa başlamış olduğu anlaşılmaktadır.

-ti/-di (süreksiz geçmiş - *prétérit* - morfemi)

15, o. Bu morfem çoğunlukla uyumsuz olarak kullanılmıştır; yumukluk uyumunu kazanmağa başladığını gösteren tek tük misallere de raslanmaktadır. Örnekler :

köründi [ol yulduz ekinçi *köründi* «o yıldız ikinci defa göründü»], *kötürdi* [terezü dek bir başını endirip birin *kötürdi*], *tüşti* [kanlı teri *tüşti* yere], *urdı* [anı kattı *urdılar*], *boldı* [arı tından aylı *boldı* «pâk ruhtan gebe kaldı»], kom[illegible] «dalga kalktı», *östi*, *körat*[illegible] «doğdu», *toldurd*[illegible]

a) *yazuhuŋ* [erkiŋ bile *yazuhuŋ* koymağa (kerek) «kendi iradenle günahını bırakmalısın»], *küçüŋ*, *köŋlüŋ*, *yoluŋ* [bu *yoluŋa* kim kirer], konşı : *konşuŋ*, *konşuŋnı*, oğul : *oğulu[illegible]* [eniŋ *koksuğue* vb.

Fakat uyumsuz kaldığı da vardır :

[*ovluŋa* ... ötli sirke içirdiler], *avzuŋ*, köŋül : *köŋliŋ* [enç *köŋliŋden* «müsterih gönlünden»] vb.

b) *çövündürdiŋ*, *ozdıŋ*, [illegible] [illegible] körkli kişi [kim sen *körde[illegible]* *köduraŋ*, vb.

Bu rolde de morfem yumukluk uyumunu kazanmağa başlamıştır: kanıŋ *töktüŋ*, *sövdüŋ* bizni ... gibi.

-imiz (ç. 1. kişi morfemi)

15, s. Bu morfem çoğunlunkla uyumsuzdur :

köŋül : *köŋlimiz*, köz : közimiz, yügünç : yügünçimiz «ibadetim [teysin saŋa *yügünçimiz*], *yazuhımız* [*yazuhımızını* guldı «günahlarımı fidyesini verdi»] vb.

-iŋiz (ç 2. kişi morfemi)

15, t. Bu morfem daha çok uyumlu kullanılmıştır: *yazuhuŋuz*, *köŋüz* ... gibi.

Emirde, ulama vokali daha çok uyumlu, -ŋiz ise daima uyumsuz görülmektedir : *körüŋiz*, *körküzüŋiz*... gibi. Bir de *baruŋız* betlemğa bir istisna haline de raslanmaktadır.

BAŞKA MORFEMLER

-mü (soru morfemi)

16, a. Bu morfem, uyum bakımından, ıttıratsızdır, hattâ diyelek olarak me, mi şekillerini de almaktadır; birkaç örnek veriyoruz:

kerek yarov *bar mu* «lüzumlu şeyler var mı», *tuvra mu arkırı* «doğru mu iğri mi (aykırı mı), sen anı *yibek mü* deptir sen «sen ipek mi diyorsun (yani sanıyorsun)», *söver mi* teŋirni «tanrıyı sevi mu», *ança mı* köp «o kadar mı çok», *uyuy mı dır oyov mı dır* «uyu mu uyanık mı», *tiler mesen* «istiyor musun», *bilir mesen* «biliyor sun»,... *kire misen* «giriyor musur», *onça mı* esirdiŋ «o kadar mı sar oldun», *bar mu* andı kın neçik menim kınım «benim çektiğim azap azap var mı» vb.

güç (fiilden alet ismi morfemi)

16, b. Bu morfem uyumlanmağa başlamış, fakat eski şeklini uyum olarak da saklamıştır ; örnekler :

ağıngıç ve *ağıngıç* «merdiven», *açkuç* «anahtar», *yapkıç* «kapak», *olturğuç* «iskemle», *yülügüç|yülüngüç* «ustura» vb.

Çatı morfemleri :

17, a. Çatı morfemleri K. K. ta genel olarak uyumludur :

-il- (uyumludur) :

köm-: *kömül-*, sök : *sök*

[redacted]

-in- : *yaşun-* / *yaşın-* Al. «gizlen-», *tabun-* «tapın-»

-sin- : *üksün-* «hatırlamak»

-it- : *unut-* (Div. *unıt-*), *övüt-* (* ögi it-'ten) «öğüt-»

17, c. Ettirgenlik morfem[redacted]

al- : *alur* İtal. *alır* Al.
bar- : *barur* » *barır* »
bil- : *bilür* » *bilir* »
bol- : *bolur* » *bolur* »
yür- : *yürür* » *yürür* »
kel- : *kelür* » *kelir* »
er- ; *erür* » *erir (?)*»
ur- ; *urur* » *urur* »
yat- ; *yatur* » *yatır* »
yırt ; *yırtur* » gibi

18, b. Yalnız öl- ve kör- fiillerinin geniş zamanı, diğer tek heceli fiillerde olduğu gibi, geniş vokalle, *öler*, *körer* gelmiştir; bunda ö temel vokalinin fonetik etkisini görmek gerektir.

18, c. İki heceli *[türemе]* fiillerde ulama vokali, İtalyan kısmında yumuk u / ü, Alman kısmında dar ı / i olur; temel vokalleri yumuk olan fiillerde, Alman ve İtalyan kısmı aynı fonetik olayı gösterir; örnekler.

a) övren- «öğren-» : *övrenür* İtal. *[övrenir* Al.*]*
kazġan- «kazan-» : *kazġanur* «kazanır»
kopar- : *koparur* İtal. *[koparır* Al.*]*
alış- : *alışur* İtal. *[alışır* Al.*]* İtal.
kemiş- «fırlatıp at-» *kemişür* İtal. *[kemişir* Al.*]*
saklan- : *saklanur* İtal. *[saklanır* Al.*]*
yıhıl- yığıl- : *yıhılur* İtal. *[yıhılır* Al.*]*
yaraş- : *yaraşur* İtal. *[yaraşır* Al.*]*
salın- : *salınur* İtal. *[salınır* Al.*]*

b) yügün- : *yügünür* İtal. Al.
yügür- : *yügürür* » »
bügül- : *bügülür* » »
bişür- : *bişürür* » »
körküz- : *körküzür* » » gibi.

GENİŞ VOKALLİ MORFEMLER

19 Geniş vokalli morfemler düz ve yumuk vokalli temellere aynı şekillerle ulanır; başlıcalarını gözden geçiriyoruz :

-ga (vermelik - *datif* - morfemi) :

Yolga «yola», *dünyege* «dünyaya», *toyga* «ziyafete», *siz üçövge* «üçünüze», *yıh övge* «yılıseye» vb. Çağataycada olduğu gibi, K K. ta

da bu morfemin, ön-art uyumuna riayet edilmiyerek, kullanılmış olduğu görülmektedir : *Betlemga, Yerosolimga* gibi.

-da[n] (orunluk - *locatif-*, kopmalık - *ablatif* - morfemi): *yolda, köŋülde [köŋülde* ayt «kalbinden, içinden söyle»*], sözden [meŋü sözden bilik aldı-]* gibi.

-ġay (gelecek zaman anlamıyle ortaç - *participe* - morfemi): [illegible]

bolġay «olacak» *[ança köp ülüşü bolġay* teŋeri katında «bu kadar çok nasibi olacak*]*, *sövgey* «sevecek» *[ança teŋeri anı artuh sövgey* «onu tanrı o kadar fazla sevecek»*]*, *koygay* biz «koyacağız» vb.

-ġan (ortaç - *participe* - morfemi) :

yürügen, bişürgen [aş bişürgen ev «mutfak»*], alġan [alġanım* «aldığım : karım»*]*

-maz (olumsuzluk morfemi) :

sövmez, körünmez [barça körünür körürmez «görünür görünmez her şey»*]*; **-láy** (karşılaştırma morfemi)

kömüşláy «gümüş gibi», *uçmışláy* «uçarcasına» vb.

K. K. TA ESKİ DEĞERLERİYLE VOKALLER

20. K. K. ta vokallerin uğradığı değişimleri gördük ; bu fonetik hallerin dışında vokaller, bütün kelime haznesince, eski değerlerini muhafaza ederler. Vokalleri bu bakımdan birer birer gözden geçiriyoruz.

A VOKALİ

A vokaliyle temel heecesi kurulmuş kelimeler :

(a ile başlar) *aç, aç-, açı* «acı : veca», *al* «1. renk, 2. hiyle», *ala, alda-, alma, ana, ança, ant, anuk* : anukla-, *aŋla-, ak/ğ/h, ak-/ah-, akşam* (Div. ahşam), *ağsah* (Div. ahsak), *akrın* (Div. akrun), *arpa, arka, art, arın-, arıt-, arıh/arığ* «zayıf» (Div. aruk*)*, *as-, asıh* «fayda» (Div. asığ), *aş, aş-, aşa-, at* (binilen h.), *at* (isim), *ataş* (= adaş), *ata, atlan-ay/āy, aya, ayas/z, az, azaş-* (Div. az-), *azıh* (Div. azuk). vb.

(ba ile başlar) *bağış* : *bağışla-, bakh-, bal, bay, bar, barça, bardak* (Div. bart), *bas-, basa, baş, başla-, bat-, batır-* (Div. batur-) vb.

(ça ile başlar) *çağır* «şarap», *çağır-, çal-, çanak* vb.

(ya ile başlar) *ya/yā* «yay», *yağ, yağ-, yağı, yala* «iltira», *yala-* (Div. yalğa-), *yalbar-* (Div. yalvar-), *yağmur, yana* (Div. yana ve yene), *yanç-* «çiğne-, ez-», *yan-* «tehdit et-», *yapak, yap-* «kapa-», *yaz* «çayır» (Div. yazı «ova»), *yaz-*, yavrut- (Div. yavrıt-), *yar-, yarğu, yarğuçı / yar-*

gıçı, yara, yarat , yarsı- «nefret et-» (Div. id), *yaruh* (Div. *yaruk*), *yaş, yaşıl, yaşa-, yaşın-/yaşun-, yaşır-* (Div. yaşur-), *yat-, yatur-/yatır-* vb.

(ka ile) *kaban, kabak, kabuk, kaburka, kaç-, kaya, kaçan/haçan, kada-, kakı-/kağı-*, kayğı (Div. kaḍğu), *kayın* (Div. kaḍın), *kayıŋ* (Div. kaḍıŋ Oğ. Kıp.), *kalkan, kalıŋ* (Div. kalın), *kam, kama-, kamış, kan/han, hançık* «dişi köpek», *kar, kara, karar-, karakçı* «dilenci» (Div. *karaçı* id.), *karandaş/karındaş, karavaş* (Div. karabaş) «cariye», *karğa-: karğış, karşı* (Div. karşu), *karı, karış-, kaş, kaşa-/ kaşı-, kaşka* «daz başlı» (Div. kaşğa *[at, koy]* «başı beyaz»), *kaşuk, kat, katır, katış-* vb.

(sa ile) *saban, sabançı* «çiftçi», *saç, saç , sağak* (Div. sakak) «çene», *sağın-* (Div. sakın-) «düşün-», *san* «sayı», *sana* «say-», *sakal, sakla-, sakız, sarhıt-* (Div. sarkıt-), *sarmısak, sarp-, sası-, sat-*, vb.

(ta ile, başlar) *taban, tabuh* «ihtiram» (Div. Çağ. tapuğ) «hizmet, ibadet», *tabun-* (Div. tapun- Çağ. T. tapın-), *tağay* «dayı» (Div. id.), *tağı/dağı* «dahi» (Div. takı, Çağ. takı/dağı), *tayak* «destek», tam «dam» (Div. tam «duvar» Çağ. tam «1. dam, 2. duvar»), *tam-* «damla-» (Div. Çağ. id.), *tamak* «damak», *tamar* «damar» (Div. tamur), *tamu/k/h* «cehennem» (Div. tamu Çağ. tamuğ id.), *tamha* «damga», *tan-* «inkâr etmek» (Div. Çağ. id.), *tanuk tanık* «şahit» (Div. Çağ. tanuk), *tanı-, taŋ* «sabah» (Div. Çağ. id.), *taş* «mucize, hayret edilecek şey» (Div. id. Çağ. taşuğ), *tap-, tapta-* «basmak, çiynemek» (krş. taban, *tep-*; Çağ. tapla-), *tak- [at (ad) tak-]*, *tar* «dar-», *tarlav* «tarla» (Div. tarığlağ, Çağ tarla «tarlağ»), *tart-, tarı* «dar» (Div. Çağ. tarığ), *tas* «mahvolmuş» (Çağ. taz «arsız /kadın/» (Div. tas «kötü» Oğ.), *taş, taşak, taşla-, taşkarı* «dışarı» (Çağ. taşkarı), *taşı-, tat-, tatlı, tatov/tatığ* (Div. tatığ Çağ. tatuğ/tatuğı, *tatığlı* (Div. tatığlığ), *tavuk/tavoh* «tavuk» (Div. takagu Çağ.

oḳu- (Div. oḳı-) *or* «hendek : istihkâmda» (Cağ. or'ïd. [or kazdılar]).
orčy «taş atan makine : mancınık» *ord*

koşul- « çift olmak, birleş- » (Div. koşul-), *kotur* : *koturlu* « uyuz, kabuklu yaraları olan » (Div. kutuz : kutuzluğ, Çağ. قوتر uyuz olmuş h.), *kovuz* « darı kabuğu » (Div. kavık « kepek, darı kepeği »), *kovra* « içi boş şey, kamış.. saman gibi şey (Çağ. قوبر T. kubur «kutu...»), *kovuş* « içi boş », *kozgalış* (Çağ kozğa- « tahrik et-, karıştır- » kozğalış « karışıklık »), *kozı* (Div. Çağ. id.) « kuzu ».

(so ile) *soğan* (Çağ T. id), *soh-* (T. Çağ. sok-), *sohran-* « kederli olmak » (Çağ. sokran- « heyecandan güçlükle konuşabilmek..»), *soyurga- / so'yurga* « lûtuf ve inayet et- (Çağ. soyurga- ve savurga- « ihsan etmek, hediye vermek » soyurgal ve savgat « ihsan, hediye »), *sol*, *solağay* «solak» (Div. solamuk id. Çağ T. solak), *solu-*, *soŋ* : *soŋra* ve *soŋıra* « sonra », *soŋgur*, *sor-*;

(to ile) *tobalak* «toparlak, tombalak» (Çağ. topalak, tomalak) « top gibi, yumak gibi olan şey » *toğuz* « dokuz » (Div. Çağ. tokuz), *tokta-* « / hatırda / tut- » (Çağ. tokta- / tohta- « sabit dur- »), *toy* « ziyafet, doyum » (Çağ. toy id.), *toy-* (= Div. toḍ- « doy- »), *toydır-* «doyur-», *tol-* « dol- », *tolu* « dolu », *ton* « elbise », *toŋ-* « don- », *toŋuz* « domuz », *top*, *topra* « torba » (krş. tobra es. T.), *toprak* (Div. toprak Çağ. topraġ ve tofraġ / k), *tok* : *tokluk*, *tokmak* (Çağ. T. id.), *toz*.

U VOKALİ

Uç, *uç* , *uça* « arka » (Div. id.), *uçmak*, *uçkun* « kıvılcım» (Çağ. id.) *uçuz* « değersiz, fena » (Div. uçuz, Çağ. T. ucuz), *uyah-* « [güneş] bat- » (Çağ. An. Yzm. uyak- « / yıldız / bat- »), *uyal-* ve *uyat-* « utan- (Div. Çağ. id. / ve uyaḍ- Div./), *uyan-* (Div. uḍun- Çağ. uygan-), *uyşah* [söz] « bühtan, kovculuk » (Div. uşak) uşakçı « kovcu », *uşal- / uşaldı* « ufalan- mış », *uşuk* « çok » (Çağ. اوشوق bir yerde toplan-' tan اوشوق uşuk « fazla gelmiş »); misal içinda : ol söznin uşuğın « sözün fazlası, (gereğinden öteye aşması), *utru* (Div. Çağ. id.) « karşı », *uv-* « ufala- » (Div. id.), *uz* « usta » (Div. uz : uz kişi, uzluk, Çağ. uz : uz kişi «mahir, becerikli»), *uzun*, *uzunluk*, *uzat-* « / uzak yere / götür- ».

(bu ile) *Bu* (munıŋ, munar, mundan, munda), *buçgak* « buçak » *bugur-*, *buğday / boğday*,, *bulak / h* « kaynak » (Çağ. bulağ. T. bulak), *bul-*, *bulğa-*: *bulğan-* « bulan-, bulun « köşe », *bulut* (Div. bulıt / -ut), *bur-* : *burul-*, *buruş-* « burmak » : *burav* « burgu », *burçak*, *burğu* « boru» *burun / brun*, *bus* «nefes» (Div. bus « buğu, sis, pus, duman »), *but*, *butak* « budak » (Div. butık / butak), *buz*.

(yu ile) *yu-* «yıka-», *yuğurt* (T. yoğurt), *yul-* = yol- T. (Div Çağ.

...), *gulduz*, *yul-* « azat et, fidyesini ver- » ; *yulovçı* redemptor « kurtaran, fedakâr» *yulov* « fidye » (Div. yuluġ), [yazuhımızı *yuldı* «günahımızın fidyesini ödedi »], *yulk-* « [meyva] kopar-, gen. kopar-» (Div. yulk- « kabuğu -kopar-, uvarak çıkar- »), *yum-*, *yumurtka* (Div. Çağ. yumurtġa), *yur-* (= yuġur-), *yurt*, *yuruh* (= Div. yuḍruk) « yumruk » (mu ile başlar) *muna* « işte », *munça* « bunca », *munı* « bunu », *munuŋ* « bunun »; *mundus* « simplex : sade dil, saf, sade » (Div. mun duz 1. alık, 2. sade dil), *muŋra-* (Çağ. id. Div. müŋre-) « böğür- »; (ku ile başlar) *kuç-* « kucakla- », *kuyaş* « güneş » (Div. ıd.), *kuyruh*, *kuyu*, *kul*, *kulak*, *kulun* « tay », *kum*, *kumartkı* « vasiyet » (Uyg. Cafer. kumaru), *kur* « kuşak », *kur-*, *kurgan*, *kurç* (Div. id.) « katı, sert », *kurgak* « kurak » (Div. id.), *kursak*, *kurt* « Wurm », *kuru* (Div. Çağ. kuruġ), *kurulta* « şûra » (Çağ. Uyg. kurultak / kurultay), *kurum* (T. id.. Div. kurun), *kus-*, *kuş*, *kut*, *kutkar-*, *kutul-* « kurtul- » (Div. kurtġar-, kutul-). *kuv* « soluk renk » (Div. kuba « kızıl sarı »), (su ile başlar) *su* (Div. suv), *suh* : s. kişi « aç gözlü », *sun-*, *suruk* (= sıruk Div.) « sırık », suvsa- « susa- » (Div. id.), *suvul-* (soyul- Div.); (tu ile başlar) *tuç* (Div. id.) « tunç », *tuy-* « duy- », *tul* « dul », *tulum* « saç örgüsü, perçem » (Div. tuluŋ « saç lülesi, zülüf »), *tuman*, *tur-*, *tut-*, *tutġun* ve *tutkun* « esir » (Div. Çağ. tutġun), *tutsak* « rehin » (Div. tutuġ id.), *tuz*, *tuzak*, *tuzla-*.

Ö VOKALİ

(Ö ile başlar) *öç*, *öçeş-* (Div. id) « yarış et- », *ög-* : *öv-*, *ögüz* « 1. nehir, 2. öküz », *öl-*, *öldür-* / *öltür*, *ölü* (Div. ölüg), *ölüm*, *öŋ*, *ön* « bir şeyden hasıl ol-, bit- » (Div. id.), *öŋü* « yalın, basit » (Div. öni « başka »), *öp-*, *öpke* «

id.), *kösürükle-* « köstekle- » (Div. kösür- id.), *köt, kötür- / köter-, kövüz* « yaygı, halı » (Div. küvüz id.), *köz*; (sö ile başlar) *sök-, sön- : söndür-, sövlün* (süğlün / sülün T. söglin Div.), *söz : sözle-* ; (tö ile başlar) *tök- tögül-, tön-* « dön- », *töre* « âdet, kanun » (Div. törü Çağ. töre), *töre-* (Div. törü- Çağ. تورامك), *tört / dört, törkül* (Div. törtkül), *törtünçi* (Div. törtünç), *töş* « döş », *töşek, töz : tözdeş* (Div. töz « menşe »):

Ü VOKALİ

(ü ile başlar) *Üç, üçünçi, ügü* « baykuş », *üksün-* « hatırla- » (Div. uk- « anla- »), *üleş-, ülüş, ün, ünde-, üg-* « kazıp çukur aç- » (Div. üg- « burgu ile del- »), *ür-* (it ür-), *ürpek* « kıvırcık » (Div. ürpek « ürpermiş »), *üstün, üşi-* « üşü- », *üt-* (Div. Çağ. üt-) « ütüle- (demirle) yakıp karart- », *üt : ütlü* « delik, delikli », *üz-, üzengi* (T. id.); (bü ile başlar) *bügü* « hâkim » (Div. bügü « bilge »), *bükrü* « büğrü », *bür* (Uyg. bür) « gonca, tomurcuk », *bürçe* « pire » (Div. bürge), *büt- : bütün, bütünlük*; (yü ile başlar) *yügen* (Div. yügün) « gem », *yügün- : yügünç* (Div. yükün- : yükünç Çağ. يوكونك), *yügür-, yük : yükle-, yülü-* (Div. yüli-) « tıraş et- », *yülügüç* « ustura » (Div. yüligü), *yüngül* « hafif » (Anad. id.), *yür- / yürü-, yürek, yüz, yüz-, yüzük, yüzüm* (Div. üzüm); (kü ile başlar) *kübe* « zırh » (Div. kübe yarık id.), *küç, küçlü küçe-* «cebret-, zulmet- (Div. id.), *küçen-, kügürçin* « güvercin » (Div. kügür gün), *küy-* « bekle- » (Div. küd-), *kül , kümüş / kömiş, kün* «güneş», *küvezlü* « mağrur » (Div. küvez id.), *küz*; tüben «altta, aşağı» (Div. tüb « dip »).

E VOKALİ

(e vokali ile) *Eçki* (Div. eçkü) «keçi», *eğir-, egri-, eygi* «iyi» (Div. eḍgü), *eksük / eksik, el* (Div. elig «el»), *elek, elik ; elikle* «alay et-» (Div. id.), *eltiri* (Div. eldiri) «oğlak, keçi derisi», *em, emgek* Al. (Div. Çağ. id.) İtal. *emek*, eg. *emse, epçi* «kadın» (Div. eçi), *er, erdem, erinçek* «tembel» (Div. erin- «üş-n-»), *erk, erkeç, erkek, ersek, ert-* «geç-» (Div. id.), *erikle-* «dabağla » (Div. id.), *es* «akıl, zihin» (Div. essiz / esiz «zihni bozuk» Çağ. ıs «akıl, zihin») *esir-* (Div. esür-) «sarhoş ol-», *eski, esne , eş , eşek, eşik* «kapı», *et, etiz / etez* «vücut» (Est. v. Gab. etüz / etöz), *etik* (Div. etük) «edik T., pabuç», *evet*; (be ile başlar) *beg, bek, berk, berkit-, beri* (Div. berü), *beyik* (Div. beḍük), *benze-*, (ke ile) *kebek* (kepek), *keç , keçir-, keyik, kelin, keme* «gemi», *kemir-, kemiş-, kendi* İtal. (Div. kendü), *kent, keneş, keriş* «kavga», *kerpiç, kert-*,

kes-, kez, keziv «sarı hastalık» (Div. kezig «sıtma»), (se ile) *segiz* (Div. sekiz), *seyrek* (Div. seḍrek), *sekir-* «sıçra-» (Div. sekri-), *semiz, semir-, sen, seş-* «çöz-»; (te ile) *tebe* (tepe), *teg-/teŋ-* «dey-», *tegme* «deyme», *tek* (tek tur-), *teli* (Div. telü) «deli», *temir* (Div. temür Es. Yaz. temir) «demir», *temen* «büyük iğne», *teŋ* «denk», *teŋiz, teŋri* (ve teŋeri), *ter, terek. teri, terk* (ve terçe) «çabuk», *tereŋ* (Div. teriŋ) «derin», *ters, teş-* : *teşik, tetik, tez, tezgin-*, (ye ile) *yegen, yek* «şeytan», *yelim* «tutkal», yelin «meme» *yeŋ-* ve *yen-*, yet-.

İ VOKALİ

Türkçenin sağlam i vokaliyle temel hecesi kurulmuş, Orta Türkçe ve bizimle müşterek Kumanca kelimeler de pek çoktur. Örnekler :

İç, iç-, içir- (Div. içür-), *içkeri* «içeri», *iğine / ine* «iğne», *iğren-* «iğren-», *iy* (Div. *ig* «iğ»), *ikti* (Div. iktü) «evde beslenen hayvan» (An. ekti), *il-* «iliş-», *ilin-, ilgeri* «ileri» (Es.Yaz. ilgerü), *ilk, in, inçke* «ince», *inçü* (Div. yinçü) «inci», *inek* (Div. iŋek), *iŋen* (An. Yz. igen) «çok, pek, pek çok», *ini* «erkek torun» (Es. Yz. *ini* «küçük erkek kardeş» Div. ini «kayın»), *ip, ipek / yibek, ipkin* «menekşe» (Div. yipkin «koyu renk»), *isi / issi* ve *yisi* «sıcak» (Div. isig Çağ. ısığ / k), *iş, it, it-* «kakmak, itmek», *itlen-* «kaybol-» (Div. yit- Uyg. yitlin- id. Div. itlin- «itil-»), *izde-* (Div. iste- ve irde-) «aramak, araştırmak»; (bi ile) *bil-, bile / birle, bile* : *bilev* «bileği (taş)», *bilik* (Es. Yaz. Div. bilig) «ilim, bilgi», *bir, birik-, biriktir-, birlik, biş-* (Div. piş-) «(meyva) olgunlaş-», *bişür-* «pişir-», *bit, bit-, biti-* : *bitik / bitiv / bitüv* (Div. biti-, bitik) «yaz-, yazma, kitap», *biz* (iki manasiyle); (çi ile) *çiyg* (Div. çiğ. «çiy»), *çine-* «ipekle nakış işlemek» (Div. çekne- «kılapdanla işle-»), *çil* «keklik» (çil T. bir kuş), *çirkin* (T. id.), *çiz-* «yaz-» (T. çizmek); (yi ile) *yibek* (= ipek), *yilik* (Div. id. Çağ. T. ilik), *yitir-* «kaybet-»; (ki ile) *kibi* «gibi» (Div. id.), *kiçi* «küçük» (Div. kiçik / kiçük An. Yzm. kiçi), *kici-* «gidişmek, kaşınmak» Div kiçin- id.), *kiyiz* «keçe» (Div. kiḍiz), *kim, kir, kir-, kireç, kirde* «çörek» (An. Yzm. id.), *kirpi, kirpik, kiş* (Div. id.) «b. n. samuı», *kişen* «ayak kösteği» (Div. id.), *kişi* (ve *kşi*), *kişne-* (ve *kşine-*), *kizle-* : *kizlen* ; (si ile) *sidik, siy-* (Div. siḍ- : siḍik : T. siy- sidik), *sik, sili* «temiz» (Div. Es. Yaz. silig, Çağ. silgü, id.), *silk-* : *silkin-* (Div. Çağ. T. id.), *simir-* (Div. simür-, Çağ. T. sömür-), *siŋ-* (Div. id.) = T. *sin-, siŋir, sirke,* [illegible]

KODEKS KUMANİKUS'TA KONSONLAR SİSTEMİ

DUDAKSILLAR

b Fonemi başta

21. Eski değerleriyle devam eden kelimeler üzerine verilen kelimeler içinde (K K. § 20), *b* ile başlıyanları gözden geçirmek kolaydır; burada, başkalarını getirmeğe hacet yoktur. Kelime ortasında olan b'ler de o paragraftan çıkarılabilir.

Kelime başında b : m değişimi

22, a. B ile başlayıp *n / ŋ* ile sonlanan temel hecelerinde *b : m* değişiminin yer aldığı Orta Türkçede (Ort. § 18, f.) ve Çağataycada (Çağ. Yzm. § 9, a.) görülmüştü; bu değişim K K. nu temsil ettiği her iki lehçede tanıklanmaktadır: *men* (= ben), *menim / meniŋ* (= benim), *meni* (= beni), *maŋa, / maġa / maa* (= bana), *mende* [illegible] = bende), *méndən* (= benden), *meŋiläŋeŋiŋdeŋ* (= beğiğu [illegible], An. Yzm.), *min-* (= bin-), *miŋ* (= bin (1000)), bu: *munça* (= bunça), *munı* (= bunu), *muŋar* (= buna), *munda, mundan*; *muŋra-* «böğür-» (Div. müŋre-), *mundus* «sadedil, saf, bön» (Div. mundız), *müŋüs* «boynuz» (Div. müŋüz) vb.

Yalnız *bemaz-* fül. değişmiş bildirir.

22, b. K K.'ta, İtalyan kısmının Türkmen, Alman kısmının Kıpçak lehçelerini te[illegible]

[illegible] değişimiyle temsil etmektedir.

(P'nin iki vokal arasında b olmasına) *yap* 'tan KK. *yabov* «kapak» (Çağ. **yapağ/k** «örtü» : yüz **yapuğı**), KK. *yabuldrak* «yaprak» (Çağ. **yapurdak**), KK. *kabak* «kapı» (Div. قبق **kabak** «1. göz kapağı, 2. kızlık, 3. bilinen sebze», قبغ **kabuğ** «kapı»); KK. Kop-: *kobar-* (ve *kopar-*); KK. Al. *yibek*, İtal. *ipek* Gent. *ipek*; KK. *saban* (Div. سبن) «pulluk»; KK. *tabun-* = tapın- (Div. تبن تسكريكا), KK. *tabuh* (= tapu T.) «hizmet, ibadet» (Div. تبغ); KK. *tüp/b* : tübinde (= dip : dibinde, Div. توبي : توب *yığaç tübi*), vb.

Bu karşılaştırma üzerine, (Div. تبغ، تبن، توبي : توب، قبغ، قبق) kelimelerinin seslek dudaksıl b ile olduğuna hükmedilebilir.

Fakat iki vokal arasında kalan ve değişmiyen p'ler de vardır: KK. *yap- : yapar* İtal. (*yabadır* Al.), *tap-*: *tapar* ve *tabup* Al., *kobar-* ve *koparur* İtal., KK. *öp- : öper* vb.

Bu misaller, iki vokal arasında kalan p'nin seslek olmak temayülü gösterdiğini ve bu temayülün en çok Alman kısmında görüldüğünü bildirmektedir.

DİŞSİLLER

Kelime başındaki dişsiller.

25, a. Genel olarak, KK. ta, kelimelerin başında sağır dişsil t bulunur, yani Eski ve Orta Türkçedeki durum devam eder. Eski değerleriyle vokaller paragrafında geçen kelimeler arasında t ile başlıyanlar kolayca gözden geçirilebilir.

25, b. Seslek dişsil d fonemi, KK. ta, ancak birkaç Türkçe ve yabancı kelimenin başında bulunmaktadır. Örnekler :

a) *dağı* ve *dağın* (Div. takı) «dahi», *dey* ve *dek* «gibi» (Es. Yaz. teg, Div. teg), *deyri* ve *dekri* (Div. *tegre*, Çağ *tigrü* «-e deyin», *deyin*, *devül* (Div. Oğ. tegül), *dört* ve *tört*, *de-* (Div. ti-) «de-».

Not. Bu örneklerdeki t : d değişimine başlıca bir fonetik amil görülüyor: seslek ğ/g ve d fonemlerinin etkisiyle husule gelmiş bir yayınma; şöyle ki ğ/g fonemi bazılarında ve d fonemi *tört* sayı isminde sonradan husule gelmiştir; meselâ takı önce *tağı* sonra *dağı*; tört önce *tördi*, *törde* sonra *dördi*, *dörde* olmuş ve dağı, dört şekilleri genelleşmiştir; *de-* fiili de, önce *ti-*'den te- ve sonra *tedi*'den *dedi* çıkmış, bu seyir sonunda *de-* temeli genelleşmiştir.

b) *daç* (= ar. tac), *darağa* m. «idare ve inzibat âmiri», *derzi* frs. «terzi», *draz* frs. (= diraz «uzun»), *drust* (= dürüst «doğru»), *dünya*,

dost, düşman, duvat ar. «divit, yazı ve mürekkep takımı» gibi.

İki vokal arasında t fonemi :

25, c. KK. ta t fonemi, iki vokal arasında dahi değişmeyip, Orta Türkçede olduğu gibi, sağır t kalmaktadır ; örnekler :

Ataş (= adaş T.), *et- : eter* (= eder T. Div. it- : iter), *atov* (= ads), *butak* (= budak T., butık Div.), *katun / hatun* (= kadın), *ata* (*atta* İtal.), bat- : *batar*, sat- : *satar, satun, satov* (= satığ), yat- : *yatur/ yatır*, tut- : *tutar*, bit- : *biter, bitir-*, biti-: *bitik, bütün, çatır* (= *çadır*), vb.

d : ḍ : y değişimi

26, a. KK. ta bu değişim tam olarak yayılmıştır; ḍ'yi (veya eski d'yi) saklamış kelimeye raslanmaz :

KK. *A*[illegible] (Div. adığ) KK. *ayır-* (Div. adır-),

göre, ya eskiden olduğu gibi kalmakta veya değişip aralıklı sağır h veya seslek ġ olmaktadır; iki vokal arasında da *ķ* : *ġ* değişimine uğrar, veya h olmuş[illegible]i halde kalır. Bu fonetik durumları örneklerle açıklıyoruz.

İTALYAN KISMINDA

27, c. KK. un İtalyan kısmında, kelime veya hece sonuna gelen sağır damaksıl ķ fonemi, eskiden olduğu gibi kalır; iki vokal arasında ise aralıklı seslek ġ fonemine değişir; Örnekler:

1. Tek hecelilerden veya temel hecesi art ķ ile sonlananlarde[illegible]

Ak, bak- : *baġar* (= bakar), *çak* « zaman » (Çağ. *çaġ/k* id.), çık- : *çıġar*, *çıġar-* (= çıkar, çıkar-), *baġır* (= bakır), *boġa* (= buka Div.), *taġı* (= takı Div.) « dahi », *sak* (Div. id.) «uyanık, canlı hareketli», *yok*: *yoksul* vb.

Not. İki vokal arasındaki art damaksıl **ķ** fonemini eskiden olduğu gibi saklıyan kelimeler vardır ; *saka* (s. kuşu), *sakal*, *sakız* gibi. Bir fonetik temayülün birden genelleşmediğini gösteren yeni bir olay karşısında bulunuyoruz, demektir.

2. İki hecelilerden örnekler:

Artuk, *azuk*, ayak : *ayaġı* (ilgi 3. k.), *butak*, *tanuk*, *tüdak*, *tuluk*, *çanak*, *yastuk*, *yu(ı)mşak*, *oprak* « elbise », *ortak*, *kabuk*, *kaltak* « pezev... », *karsak* « b t. tilki » *kursak*; (mak- yapılı isimler) *tokmak*, *urmak* « kırbaç », *çakmak* « bühtan, itham », *tamak*, *uçmak* vb. (çuk- yapılı isimler) *balçuk*, *balaçuk* « civciv », *alaçuk* vb. (lık- yapılı isimler) *ululuk*, *urluk* « tohumluk », *baylık*, *yarlılık* « fakirlik », *kamlık*, *kulluk* *kıskalık* « kısalık » vb. (Fiiller) yoluk- : *yoluġur*, ırak- : *ıraġır* « uzaklaştır ».

Hem ķ hem ġ veya yalnız ķ menşeli ġ ile sonlanan isi[illegible]ler de vardır:

Kulaġ/k (Çağ. id.), *kuyruġ* (Çağ. kuyuġ/k), *arıġ* (Div. aruk), « bitkin, yorgun » (Çağ. arıġ), *yaruk/ġ* [köz *yaruġı*]: Çağ. yaruġ/k, *aġuzluk* (= ağızlık) vb.

Not. Temiz anlamına gelen Div. *arıġ* KK. İtal. kısmında, ġ fonemini düşürerek *arı* olmuş, fakat eskisi k ile sonlanan *arıġ* « zayıf » bu fonemi düşürmemiştir,

ALMAN KISMINDA

27, d. KK. un Alman kısmında, kelime sonuna gelen eski art damaksıl ķ fonemi: 1) tek hecelilerde veya temel hecesi ķ ile sonlananlarda aralıklı b; 2) iki hecelilerden ık, uk ile sonlananlarda k/h olmakta; 3) ak ile sonlananlar ise, genel olarak, eskiden olduğu gibi kalmaktadır.

Örnekler:

a) *Ah* (Ort. **ak**), *ah-* (= Ort. **ak-**), *bah-/bahıp* (= Ort. **bak-/bakıp**), **boh**, *çah* « zaman » : *çağı* (Çağ. **çağ/k** id.), *çıh-* (= Ort. **çık-**), *sah* (= Div. **sak**) « canlı, hareketli », *soh-* : *sohar* (= **sok : sokar**), *sohran-* « kederlen- » (Çağ. **sokranmak** « kederden ağız açıp konuşamamak » *yah* : *yahar* « yapıştır-, sür- » (Ort. **yak-** : kına **yak-**, *yakiğ* : **yakı**) vb.

b) *Artuh*, **arıh** « zayıf » (Div. **aruk** « yorgun, bitkin »), *azıh* ve **azık** [*azık* **bar**; *azıhlı*], *çıbuh*: *çıbuğı*, *sırıh* « balıkçı oltası », *yazuk* ve *yazuh* « suç, hata », *yaruk* ve *yaruh* « parlak » (Çağ. **yaruğ/k** يَارُوغ) vb.

Lık - yapılı isimler : *Aruvlıh* « temizlik », *bazılıh* « sulh, müsalemet», *yarıklıh/yarıhlıh* (ve *yariklik*) «ışık», *hanlıh* (= **hanlık, beylik**). *atalıh*, *oğlık* « sağlık », *saburluk* ve *saburluh* « şehit olmak azabı » vb.

c) *Ayak*, *amrak*, *ançak*, *avlak*, *bardak*, *başak*, *çanak*, *yanak*, *bavursak*, *tayak*, *tutak* « dudak », *tuzak* : *tuzağı* vb.

Not. KK.un iki kısmında sondaki art k foneminin değişme durumu anlatıldığı gibi ise de, *bulaşma* (*contamination*) ile, iki lehçeden birinde, sporadik olarak, öbürünün fonetik temayülünü gösterir kelime de kullanılmıştır.

Kelime başında k : h değişimi

27, e. KK. ta, kelime başında, *k : h* değişimini gösteren pek az kelime vardır, başlıcalarını veriyoruz:

Kaçan İtal. *haçan* Al. « ne vakıt », *kayda* ve *hayda* « nerede » (her iki kısımda), *hayış* Al. (= **kayış**), *kal-* fiilinden *halgan* İtal. « bakıyye » *kan* Al. « bey » ve *han* İtal., *kanlık/honlık/h*, «beylik, padişahlık », *katun/hatun*, *hap* Al. (= **kap**) « çuval, torba », *kop-/hop-*, *horu-* (= **koru-**) *hotar-* (=**kotar-**), *hovan-* (= **kovan-**) « kıvan- », *koz* İtal. ve *hoz* Al. « ceviz », *huv-* (= **koğ**) Al., *huvala-* (= **koğala-**) Al., *kovun* İtal. *huvun* Al. (= **kavun**).

Kelime başında *k : h* doğişimi Alman kısmının temsil ettiği lehçenin gösterdiği bir temayül gibi görünmektedir; bu değişimi geliştirmiş kelimelerin bir kaçı da *bulaşma* (*contamination*) ile öbür lehçeye de geçmiştir.

Not. Ön vokalle başlıyan bir iki kelimenin de, protez olarak h aldığı görülmektedir : *hersek*, *hersekçi* (= **ersek**, **ersekçi**) gibi.

H ile başlar yabancı kelimeler

27, f. KK. ta, h ile başlar birkaç yabancı kelime vardır:

Habar, haç, hafta, haybat (= **heybet**), *hakim* (**hekim**), *hallal* (= **halâl**), *halka / halha, ham* « çiğ », *ham* (= **hem** frs.), *hamal, hemeşe* « daima », *hamir* (= **hamur**), *hanuz* (frs. **henüz**), *hak, hakıl* (ar. **akıl**) *harabat* « Bordell » (bizde *meyhane* anl.), *haram, hergiz* « asla », *hasır, hava, haziz* « aziz », *heç / eç* (= **hiç**), *hıyar, her, hor* frs. « kötü », *horma* (**hurma**), *horon* gr. « b t. dans »(T. horon, **hora** id.), *hovatlan* (= **kuvvetlen-**), *höküm, hucra* (= **hücre**).

SAĞIR ÖN DAMAKSIL K FONEMİ

Ön k fonemi sonda

28, a. Bu fonem, KK. un her iki kısmında, eskiden olduğu gibi, sağır k olarak kelime veya hece sonunda bulunur; *k* : *g* değişimine uğramaz; örnekler :

Bek, berk, bük-, bükrü, çiçek, çök-, çömlek, eksik / -ük, elek, elikle- « alay et- », *erik, erinçek, erk, ersek, eşek, esrik* (çi), *eşik, etik, etmek, inek, yek* «şeytan», *ipek / yibek, yilik* (= **ilik**), *yürek, kek* «nefret», *kerek, örümçik, seyrek, sidik, süvek* «kemik» (Div. *süyük*), *terk / terkey* «çabuk», *terek* «ağaç», *teşik, tik-, tigenek* (= **tiken**), *tilek, tök-, töşek, örpek*; (lik - yapılı isimler) *bütünlük, erseklik, könülük / könilik* «doğruluk», *sevmeklik, tirilik* vb.

Ön k iki vokal arasında

28, b. Sağır ön k fonemi, KK. ta, iki vokal arasında kaldığı zaman iki fonetik muamele görür : 1) değişip seslek *g* olur, 2) olduğu gibi sağır k kalır. Değişip seslek g olduğuna örnekler : **Bük-** : *bügül-, eg'z* (= **ikiz**), *segiz* (= **sekiz**), *tigenek* (= **tiken** + **ek**), **tök-** : *tögüp, tügel* (= **tükel**) vb.

Eski değerleriyle devam eden vokaller paragrafından, iki vokal arasında değişmiyen ön k foneminin temsilcisi kelimeler kolayca çıkarılabilir.

Not. Art k̡ foneminin tespit olunan *k̡* : *h* değişiminin, bulaşma yolu ile, ön k'ye geçmeğe başladığını gösteren iki üç kelime vardır: *içrih* (= içrik «ahşa») *ölümlüh* Al. «fani», *tözmelüh* «azap, sabır» gibi.

SÜRTÜŞLÜLER

İtalyan kısmında

29, a İtalyancada sürtüşlü fonemler ve harfleri az olduğundan KK. İtalyan kısmının müellifi Türkçenin zengin sürtüşlü fonemlerini yazmada

güçlük çekmiş ve bir türlü onları belli bir sistemle yazamamıştır. İtalyan

lüyordu? Eski Yazıtlarda ve Orta Türkçede sürtüşlü *s z ş* fonemlerinin tespit ettiğimiz istikrarsızlığı sebebiyle, bu soruya müspet cevap vermek mümkün ve muhtemel görünmektedir.

KELİME İÇİNDE SES GRUPLARI

30, a. KK.da kelime içindeki ses grupları, Orta Türkçeye nispetle bazı fonetik farklara uğramıştır. İncelemeğe başladığımız bu ses grupları-nı, ilk fonemin üyelenme yerine göre isimlendiriz.

I. YARI VOKAL SES GRPULARI

30, b. Fonetik analizini yaptığımız Kuman anıtında, yarı vokaller çoğalmıştır : ğ : v, g : v değişimleriyle v'lerin, d/ḍ : y, ġ : y değişimleriyle de y' lerin sayısı artmış, büzülmeler ve yarı vokal düşmeleriyle de [illegible] kelimelerin yapısı hayli değişmiştir; işte bu değişiklikleri örneklerle göstermek üzre kelime içindeki yarı vokal ses gruplarını gözden geçiriyoruz.

vl grupu

a) *B* menşeli Ort. v yarı vokaliyle : *avlak* « avı çok yer : ova, sahra »

b) *G/g* menşeli v yarı vokaliyle : *bavla-* Al. (= bağla-), *çavla-* / *çovla-* (= çağula- / çağla-) « çağıl çağıl ses vermek », *sövlün* (= söğün Div. « süğlün / sülün »)

c) *g* menşeli *v* ile *kövlek* (=köglek Div.) <gömlek .> *süvek* (= sügek) «kemik».

vr grupu

G veya *g* menşeli *v* ile : *tavra* Al. (= toğru), *savrı* Al. (= sağrı); *övren-* (= ögren), *çövre* (krş. tegre); *kövrük* (körük), *kovra* <saman>.

Not. Kelime içinde *vr* grupu, çok defa, *v* yarı vokalini düşürür; *övren-* ve *üren-* (belki *ören-*), *kövrük* : *körük*, *süvri* Div. : *sürü* Al. « sivri »

vz grupu

[illegible] ile : *guzu* (ağız / ayu[illegible] [illegible]lmi iyelik 3. k.), *avzıg* (=

vç grupu

G menşeli *v* ile : *kötüvçi* « çoban » (*kütig* < gütme >).

yd grupu

D menşeli *y* ile : *keydir-* (= keḍür- Div.), *toydır-* (= toḍur- Div.); vokal düşmesiyle : *kayda* (= kayuda Div.).

yg grupu

Vokalin iki sesli olmasiyle : öygünç (= ögünç <övünç>), ḍ menşeli y ile : küyge <bekliyen» (küḍ- Div. «bekle-»), eygi (= eḍgü Div), -in- ekinin düşmesiyle : koygaş- <koyun koyuna yat >.

Yn grupu

Eski *y* ile : *oyna-*, *t* : *d* menşeli *y* ile : *kayna-* (Krş. katnaş- : -ıp Çağ. <içten karış-ıp>) ; **ys grupu** : sondan vokal düşmesiyle : *kayst* (= kayusı Div.); **yr grupu** : ḍ menşeli *y* ile : kayra (kiḍ : keḍ kökünden) krş. *keyri*; **yt grupu** : eski *y* ile : *kaytar-* ; **ym grupu**: ḍ menşeli *y* ile : *koymıç* <kuyruk sokumu» (*kuḍ* kökünden).

II. AKICI SES GRUPLARI

30, c. Yalnız *yalbar-* fiilinde lb grupu vardır (= Ort. yalvar-)

lt, ld grupları

İkisi de Orta Türkçede olduğu gibi devam eder : (isimlerde) *altun* / *altın*, *altı*, *balta* (Div. *baldu*), *koltuk*, *kaltak* <pezev. .> ; (fiillerde) al- : *aldı*, bol- : *boldı*, bil- : *bildi*, *bildir-* ; fakat kel- : *keltir-* (= keltür- Div.), öl- : *öldür-* ve *öltür-*.

lk, lg grupları

Eski *alka-* : *alkış* yerine *alga-* : *algış*, *bulga-* Al. (Div. id.) : *bula-* İtal ; eskisi gibi : *tülkü* (= *tilkü* Div), *balkı-* «parılda-», *kalkan*, *silk-* : *silkin-* ; *alğan*, *bolğan-*. Eski *lg* grupu ise, *yalgus* Div. isminde, lğ : *yalğuz* olmuştur, KK. *salkum* (= salgum Çağ.) «salkım».

rk, rg grupları

Eski rg grupu rk olmağa başlıyor : KK. *kaburka* (= kabuğa) ; eskileri de devam ediyor : *kurğan*, *kurğak*, *karğa-* : *karğış*, *arka* vb. rk grupunun rh olması da vardır : *sarhıt-* (= sarkıt-) vb.

Türlü fonetik muamelelerle, kelime içinde rk grupu artmıştır : *arık*

«parlak» ismi, in ekiyle, *arkın* «şimşek»; *arkırı* ise, u vokali düşerek, rkr grupu ile, *arkrı* olmuştur.

rm grupu

KK. ta rm grupuna çok alışılmıştır : *karma-* «dokun-», *urmak* «kırbaç», *barmak* vb Bunlar yanında *tırmak* (= tırnak) da vardır; bunda rm yerine rm gelmiştir.

rç grupu : Eskisi gibi devam eder : barça, sığırçık, kuburçuk gibi.

rt, rd grupları

KK. ta, rt grupuna da çok alışılmıştır : *artak*, *kertek* (= gerdek), *kerti / kirti* (= kirtü Div.), *orta* vb. Bunlar yanında *urtu* (= utru Div.) da vardır ki onda tr grupu rt grupuna çevrilmiştir; rt grupunun yanında rd grupu devam etmiş ve genişlemiştir : *bardak* (Div. bart) «test», *erdem*, *erdeŋ* «bakir», *kirde* «çörek, ekmek somunu»; *bardı*, *urdı*, *kördi* vb.

III. SÜRTÜŞLÜ SES GRUPLARI

30, d. KK ta, eski ç fonemi, hiç bir başka fonemle temasında, değişmediğinden ç- ses grupları eski durum üzere devam etmektedir : aç : *açtı*, *açmış*, *koçkar*, *içkeri borçlu*, *içrik / h* «bir şeyin içinde olan» vb. -nç grupu da değişmiyor; çk ve çg, nçk ve nçg gruplarına, eşit surette raslanmaktadır : *buçġak*, *açkıç*, *bıçkı*, *ötünçke*, *sevünçge*... gibi.

Ş ve s grupları

Şk grupu çoğalmıştır : *abuşka* (Div. avıççe), *kaşka* (Div. kaşğa), *eşkik* «kayık küreği», *kuyşkan* «kuyruk kayışı» (Çağ. *koyuşkan / koyuşkun* id.) gibi; şl grupu yeni örnekler vermiştir : *teyşli* «lâyık» (*teg-* : *tey-* fiilinden), *bitişli* «mükemmel» gibi.

sġ, zġ, çġ grupları

Bu gruplar Alman kısmında eskisi gibi devam etmekte, İtalyan kısmında ise sk, çk olmaktadır : *kısġa* (ve *kısha*) Al. *kıska* İtal. (Div. kısğa Çag. kıska), *kısġaç* İtal. (Div. *kısġaç* Çağ. *kuskaç*), *kızġanç* İtal. (Div. *kısġan-* Çağ. *kıskan-*), *sıçġan / sıçkan* İtal. (Div. *sıçġan* Çağ. *sıçġan / sıçan*) vb.

IV. DUDAKSIL SES GRUPLARI

30, e. KK. ta b ses grupuna hiç raslanmaz; eski bk, br, bz grupları yerine pk, pr, ps geçmiş veya bk / pk grupunun damaksıl fonemi düşmüştür : *çıpkan* (Div. *çıbkan*) «çıban», *oprak* (Div. *obrak*) «elbise», *topra* (= *tobra*) «torba», *kopsa-* (Div. *kobza-*) «kopuz çal» vb.

mg grupu

Alman kısmında saklanmıştır. Kim : *kimge, emgek* (Div. id.) *emgen* vb. mğ grupu ise ya saklanmış veya mh olmuştur : *tamha* (= tamğa), *yamğur* (Div. id) vb.· mç grupu eski durum üzeredir: *emçek, kamçı* gibi.

SPORADİK FONETİK OLAYLAR

İlerlek ve gerilek yayınma

31, a. KK ta, yakın manâlarla, 1) *sırıh* Al. «balıkçı oltası», 2) *suruk* «sırık» isimleri vardır ; Div. *sıruk* ile karşılaştırıldıkta, *sıruk*'tan ilerlek yayınma ile *sırık* T *sırıh* KK. Al. ve gerilek yayınma ile de *suruk* KK. Al. gelişmiştir; *sırıh* ile *suruk*, KK. un aynı Alman kısmında, tanıklanmakta ise de, teşekküllerinde bir ağız ayrılığı vardır, bu sayede aynı kelimeden, iki ayrı fakat yakın manâ ile, iki kelime çıkmış, söz haznesine karışmıştır.

KK. ta *sürü* (= sivri) ismi vardır / sürü çibin «sivri sinek» /. Div. *süvri* id. ile karşılaştırıldıkta, *süvri*'den, v düşmesi ve ilerlek yayınma ile, *sürü* olmuş; T. sivri ise gerilek yayınma ile gelişmiştir.

BİR T FONEMİNİN GELİŞMESİ

31, b. Kelimenin aralıklı ses grupu içinde bir t foneminin gelişmesini tanıklıyan KK. kelimeleri vardır; örnekler :

KK. *sibürtki*	:	Div. **süpürgü** «süpürge»
» *kıstrak*	:	Ort **kısrak**
» *arstlan*	:	» **arslan**
» *ustla*	:	Div. **usluğ**
» *bestle-*	:	Ort. **besle-**
» *kültkü*	:	» **külgü**
» *kumartkı*	:	Uyg. **kumaru** (es. kumargu) «vasiyet»
» *astlan* «faiz»	:	Tuh. **aslan** «kazanç» vb.

T K P FONEMLERİNİN DÜŞMESİ

31, c. Orta Türkçenin, bir yandan da, bazı t'li ses grupundan *t* fonemini düşüren KK. kelimeleri vardır : Div. **törtkül** : KK. *törkül* gibi.

Bu fonetik olaya başka bir tanık ta KK. *kırlov* ismidir ki bizim **gırtlak** (es. kırtlağ) ile karşılaşır.

K K. **tüpkür-** = **tükür** fiili *p*'nin, KK. *börçi* = *börkçi* ismi de k'nin düşmesine tanıktır.

ŋ FONEMİNİN g HÜKMÜNDE OLMASI

31, d. KK. ta, genzel ŋ foneminin, basit g / ġ gibi fonetik muamele görmesini tanıklıyan kelimeler vardır; bu muamele iki şekil üzeredir :

1) ŋ fonemi *n* unsurundan sıyrılarak basit ġ kalmaktadır : K K. *yalġuz* (= Div. yalŋus) gibi.

2) ŋ fonemi, ġ gibi, aralıklı dudaksıl v olmaktadır :

KK. *Kövlek* : Div. **köŋlek**
» *süvek* : » **süŋük, Çağ. süŋek**
» *savsar* : T. Yazm. **saŋsar** gibi.

le-, bez (bōz), *ber-* (Div. bĭr- « ver- »), *meŋ* « ben », *menze-, ne, tep-, teri, terin, teş-, tez : tezle-, tek, tezek, de-, tel-, deyiş, teve kuş* (*tişi*) *teve, semiz, sekiz, serşe* (= **serçe**), *sez-, sep-, keş* (= **keç**), *keçe, keçik-, kerek, keme / i, keşek* (ve *kōşek* « *deve yavrusu* »), *kent, кеş-* (= **keç-**), *ket-* (= **kit-** Div. « git- »), *kes-, keŋ* (= **kiŋ** Div. « geniş »), *keniş-* (= **keŋeş-**), *ge-, gem, gemiş, gel, gel-, geŋ* (= **yiŋ** Div. «yen »), *geŋi, gegirmi* (= **yigirmi** Div.), *ger* (Div. **yĭr**/ir).

(Dar vokal i ile)

İkin (Div. **ekin**), *igele-* (= **eğele-**), *il* «el : », *il, ilçi, işik* (Div. **eşik**), *im-* (Div. **em-**), *işit-, iyer* (**eyer** T. **eder** Div.), *irkek* (Div. **erkek**), *irsek* (Div. **ereek**), *irte* (Div. id.), *irin-* (Div. **erin**), *irinçek* (Div. **erinçek** « tenbel »), *itik* (*edik* T. **etük** Div.), *iyir-* (Div. **eğir-**), *ir-* (Div. **er-**), *iski* (Div. **eski**), *iye* « sahip », *in, iniş, tigrek* (Div. **tigre**), *tiy* (Div. **teg-**), *tiyin* (= **tegin**), *bi* (*bĭ*) « bey ».

2, c. Darı genişletmek temayülü, az sayıda yumuk vokalli temelde de *görülmektedir: daŋguz* (= *toŋuz*), *takuz* (= *tokuz*) *gibi.*

YARI VOKAL V SEBEBİYLE GENİŞ VOKALİN YUMUKLUK KAZANMASI

3, a. Orta Türkçenin bazı kelimelerindeki *ev, av* heceleri, Tuhfenin Kıpçak diyeleğinde, yumukluk kazanarak *öy, ov* olduğu görülmektedir

Örnekler :

ev Ort.	: *öy* Kıp.
evlen- Trkm.	: *öylen-* Kıp.
evüs- Div. «savur-»	: *öyüs-* Kıp.
evüsgü Div. «savurma küreği»	: « savur »
sev- Ort.	: *söy-* Kıp. *söv-* Trkm.
sevün- Ort. *sevin-* T.	: *söyün-* Kıp. *sövün-* Trkm.
kav Ort.	: *koo* Tuh.
kavun Ort.	: *kovun* Kıp. *kavun* Trkm.
kavur- kavru!- Ort.	: kovrun- Kıp. kavrun- Trkm.
savur- Ort.	: *sovur* Kıp. *savur-* Trkm.
tavar Ort. «davar»	: *tovar* Tuh.

3, b. V' den başka dudaksılın de bu olaya sebep olduğunu gösteren misaller vardır :

Kaplan'dan *koplan* *amaç*'tan *omaç*, gibi; tekerek yerine tökerek de vardır.

3, c. Geniş temel vokalinin v veya başka bir fonemin etkisiyle, yumukluk kazanması olayının, Evrasya Kıpçaklarında da, gelişmiş olduğunu Kodeksin tahlilinde görmüştük. (BK. KK. § 12 g. f.)

Çağataycada yalnız *ev* (Es. eb) ismini, yumuk vokalle, *öy* bulmaktayız. Bu lehçede, daha çok, yumuğu genişletmek, *ov* hecesini *av* yapmak temayülü vardır: Çağ. *savuk* «= soğuk, sovuk», Çağ. *kavla-* «= kovala», Çağ. *kavgun* «kovalama», *kavucı* «kovcu», *kavursun* «içi boş tüy» vb. gibi. Bu misallerde *kav* = *kov* olmaktadır.

V'nin düşmesi

3, ç. Tuhfede, yarı vokal *v* fonemini düşüren veya *y* yapan pek az sayıda kelime vardır.

a) Div. *suv* : Tuh. *su*,
Div. *süvri* : Tuh. *sürü* / şibin / < sivri / sinek / » gibi.

DARLARI GENİŞLETMEK EĞİLİMİ

4, a. Tuhfe diyeleklerinde, bariz surette görülen bir fonetik temayül de, düz olsun yumuk olsun, dar vokalleri genişletmek, yani *i* / *ı* ve *ü* / *u* vokallerini *e* / *a* yapmaktır. Örnekler :

Silin- Div.	: *silen-* Tuh.
Yalın »	: *yalan* «çıplak» Tuh.
sarın- Ort.	: *saran-* Tuh.
butık Div.	: *butak* »
çıkrık T. Çağ.	: *şıkrak* » «su dolabı»
karlığaç Div	: *karlağaş*, Tuh. «kırlangıç»
iḍi Div «sahip»	: iyi>iye Tuh.
oğurla- Çağ.	: *avurla-* Kıp. «hırsızlık et-»
tumağu Div.	: *tamav* Kıp.
burğu Ort.	: *burğa* Tuh.
körgüz- Ort.	: *körgez* »
horuz Çağ.	: *horaz* »
örküç Div. Çağ. T.	: *örkeç* »
kaygır- »	: *kaygar-* »
burtur- Kıp.	: *burtar-* Tkm.
pürşük «kök püskülü»	: *pürşek* » (= pürçek)
içki «keçi» çağ.	: *işke* Tuh. vb.

VOKALLERİN BİR YARI VOKALLE DOLGUNLAŞMASI

- diphtongue haline gelmesi -

5. Tuhfede, pek az kelimede, temel vokalinin *diphtongue* haline gelmesi olayına raslamaktayız. Bu kelimelerde temel vokali bir yarı vokal (v, y) ile dolgunlaşmakta, bir yerine iki fonem bir araya gelmektedir. Bu fonetik olayı gösteren vokallerin eskiden uzun oldugu söylenebilir.

Örnekler:

Div. yüv	:	Tuh. yüvün
Div. ( ) azgun	:	» avuzğun <yolunu şaşırmış>
Çağ T. sol -	:	» sovul- «solmak»
Uyg. Cafer söntür-	:	» sövündür-
T. söndür-	:	Anad. söyündür-
Div. sür , sürül-	:	Tuh. süyrel- <sürünmek> gibi.

Bunlardan başka bir de «hafif esinti» anlamına Tuh. *servin* ismi de tanıklanmaktadır : bunda *serin* kelimesinin, Kıpçak ağzı fonetiğine uydurulması hadissesini görmek mümkündür. Bu fonetik olay, bizde fra. bîhude'nin *beyhude*, bîhuş'un *beyhuş* olması hadisesine benzetilebilir.

KELİME SONUNDA iğ / ığ HECESİ

Bu heceden g fonemini[illegible]işmesi

6, a. Orta Türkçenin iğ / ığ ile sonlanmış bir çok kelimesi vardır; aralıklı damaksıl ğ fonemi dar i / ı vokaliyle öyle bir çifteses (diphtongue) teşkil ediyordu ki, kelime sonunda bulunduğundan, inhi[illegible]

yoruz, örnekler :

Div. yüğ ve iğ <etek>	:	Tuh. yü ve i:
» yüğ <keskin>	:	» yü ;
» türğ <dikti>	:	» türi ;
» turğ <durdu>	:	» turı ;
» idiğ / itiğ <evli>	:	» iti ;
» katığ <kuru>	:	» katı ;
» isiğ <ucuz>	:	» isi ;
» sarığ <sarı>	:	» sarı ; vb.

Ağ, oğ çift[illegible] fonemleri; ağ / oğ : av / ev değişimi

8, a. Orta Türkçede, bazı kelimelerin başında, sonunda veya içinde bulunan ağ, oğ çifte fonemleri, Tuhfenin temsil ettiği iki lehçede (Kıpçak ve Türkmen lehçelerinde) ayrı iki tarihî muameleye uğramaktadır : Kıpçaklar bu hecenin son aralıklı damaksıl ğ fonemini aralıklı dudaksıl v fonemine çevirir; Türkmenler ise olduğu gibi muhafaza ederler.

Örnekler :

(ağ üzerine)

Ort. ağ : Tuh. Kıp. *av* Trk. *ağ*; Div. *ağ* «yılan» : Tuh. Kıp. *avna-*; Div. *ağır* : Tuh. Kıp. *avur* Trk. *ağır*; Div. *ağırla-* : Tuh. *avurla-*; Div. *ağrığ* : *ağrığlığ* «ağrılı» : Tuh. Kıp. *avruklı* Trk. *ağrıklı*; Ort. *ağırşak* : Tuh. Kıp. *avurçak* Trk. *ağırçak*; Ort. *ağız* «1. ağız 2. ilk süt» : Tuh. Kıp. *avuz* id. (ykş. balavuz «mum») Trk. *ağız* (*ağza yilet-*); Ort. *ağu* «zehir» : Tuh. Kıp. *avu* Trk. *ağu*; Ort. *yağ* «yağ»: Tuh. Kıp. *yav* Trk. *yağ*; Çağ. vb. *yağlık* «mendil» : Tuh. Kıp. *yavlık* id. Trk. *yağlık*; Ort. *yağmur* : Tuh. Kıp. *yavgan* Trk. *yağma-*; Div. *yayıg* : Tuh. Kıp. *yayıav*, Çağ. Trk. *yayıa*; Div. *kışığ* : Tuh. Kıp. *kışlav*, Trk. *kışlak*, Ort. *sağ* «sağ» : Tuh. Kıp. *sav* Trk. *sağ*; Ort. *sağ-* «sağ-» : Tuh. Kıp. *sav-* Trk. *sağ-*; Ort. *tağ* : Tuh. Kıp. *tav*, Trk. *tağ* «dağ»; bir de «para» anlamıyle Kıp. *avrı* Trk. *ağrı* vardır ki, «ağrı zin» anlamından neşet etmiş görünmektedir.

Not. Çağ. «eğe» ismi Tuh. Kıp. *egev* (belki *ekev*) ile karşılaşır.

Oğ üzerine örnekler.

Ort. *oğ-* : Tuh. Kıp. *ov-*; Ort. *oğru* «hırsız» : Tuh. Kıp. *ovru* Trk. *oğru*; Ort. *boğaz/uz* : Tuh. Kıp. *bovaz* Trk. *boğaz*; Ort. *boğazla-* : Tuh. Kıp. *bovuzla-* Trk. *boğuzla*; Ort. *oğur [bir oğurda]* : Tuh. Kıp. *ovur [bir ovurda]*; Div. *boğun* : Tuh. Kıp. *bovun* Trk. *boğun*; Div. Çağ. *yoğun* : Tuh. Kıp. *yovun* Trk. *yoğun* vb.

Not I. Tuhfede rastladığımız *avarla-* «hırsızlık et-» fiilinin Orta Türkçede karşılığı: *oğurla-* diye okunmalıdır; çünkü baştaki yumuk vokal *u* olsaydı Kıpçak karşılığı *a* ile *avurla-* olmazdı. Yoğurt ismi de Kıp. *yavurt* olmuştur.

Not II. Yağız ve yağuk Div «yakın» isimlerini Tuh. Kıp. lehçesinde *yov* ve *yovuk* buluyoruz; bu iki kelime az [illegible]

ğ : v değişimi

S[illegible] Pek az kelimede, ğ : v değişimine de rastlanmaktadır.

öğüt «öyüt» : Tuh. Kıp. *övüt*, Ort. öğren- : Tuh. Kıp. *övren-* (ve *ören-*) Trk. *öğren-* gibi.

-ağu, - eğü sonlamaları

8, c. Orta Türkçenin *-ağu/-eğü* ile sonlanan kelimeleri de, Tuhfenin Kıpçak lehçesinde, bu sonlamaları *-av/-ev* hecesine değişmiş, Türkmencede ise olduğu gibi kalmış olarak buluyoruz ; Örnekler :

(-ağu üzerine)

Div. tumağu «nezle» : Tuh. Kıp. *tumav* Trk. *tumağı* id.; Div. kırağu «kırağı» : Tuh. Kıp. *kırav* Trk. *kırağı* vb.

Tuh. Kıp. *burav* «burgu», kıyasla var olması gereken bir *burağu'dan; Tuh. Kıp. *sayrav* «sağır» ise, denkleşme ile, *-ağu* sonlamasını takınarak gelişmiş bir **sayır* : **sayrağu*'dan çıkmış olmalıdır.

(eğü üzerine örnekler)

Div. közeğü «köz, ateş karıştıran alet» : Tuh. Kıp. *kösev* (Çağ. كوسه‌و) Trk. *köseği*; Div. küdeğü «güveyi»: Tuh. Kıp. *küyev* (Çağ. كويو) Trk. *küyeği*, Div. temreğü «temreği» : Tuh. Kıp. *temrev* Trk. *temreği*, Div. bileğü «bileği»: Tuh. Kıp. *bilev* Trk. *hilewi*? vb. Div. müjeğüç «kustura» ise Tub. Kıp. *gülüvüç* ile karşılaşır.

ğ : y değişimi

9. Tuhfede, ğ : v yanında, ğ : y değişimini gösteren kelimeler de görülmektedir; bu değişimi Kıpçak lehçesi göstermektedir.

Örnekler :

Ort. bağla : Tuh. *bayla-* Kıp. *bağ'a-* Trk.; Div. tüğme : Tuh. *tüyme* Kıp. *düğme* Trk. ; Ort. beğen- : Tuh. *beyen-* Kıp. *beğen-* Trk. «beyen- T », Ort. sığın- : Tuh sıyın Kıp. sığın- Trk ; Ort. sığun : Tuh. sıyın Kıp. sığın Trk ; Ort. yığıl : Tuh. *yıyın-* Kıp. vb.

Not. Mafsal anlatan Ort. boğun : Kıp bovun yanında, genel ve eski boyun ismi de vardır ; bu isim, ğ : y değişiminin fonetik temayül olarak daha eskiden başlamış olduğunu meydana koymaktadır.

ey : iy değişimi

10, a. Bu fonetik değişimin tanıkları epeycedir :

Tuh. *Biyi-* «büyü-» (Div. beḍü-'den, önce *beyü-, buradan *biyü* : *biyi*), Tuh. *biyik* «büyük» (Div. beḍük'ten, aynı etimoloji), Tuh. *iyer* (Div. eder'den : *ever*, buradan *iyer*), Tuh. *yiil-* Kır. (Div. eğil- den önce *yeil-*, Trk. *yeğil-*) ve *eyek* (Div. eyegü'den), *iyi* ve *ey*

(Div. eḏgü'den), Tuh. *kiy-* (Div. keḏ-), Tuh. *kiyik* (Div. keyik), Tuh. *tiy-* (Div. teġ-); Tuh. *miyini* (beyin : meyin'den ; fazla i ekiyle) vb.

10, b. Tuh. *bi* «bey» ; Est. beg'den : önce bey : biy ve nihayet *bī-* : *bi* olmuştur.

Bu değişim daha çok Kıpçakçadır, Türkmencede *ġ* fonemi y olmamıştır.

Aralıklı damaksıl *ġ* foneminin düşmesi

11. Tuhfenin Kıpçak diyeleğinde, Orta Türkçedeki aralıklı damaksıl *ġ* fonemini - hece sonunda - büsbütün düşüren kelimeler de vardır; bu düşen *ġ* foneminin kendisinden önceki vokali uzattığı sanılır ; örnekler :

(oġ/uġ) Ort. boğ- : boġdı : Tuh. Kıp. *bō-* : *bōdı*, Trk. *boġ-* : *boġdı* ; Ort. buğday : Tuh. Kıp. *būday/buyday* Trk. buğday; Ort. toğran- : Tuh. Kıp. *tōran* Trk. *toğran-* ; Ort. toğrı : Tuh. Kıp. *tōrı/tōra* veya *tūra* Trk. *toğrı* (K. K. tuvra);

(öğ) Ort. öğren- : Tuh. Kıp. *ören-* Trk. *öğren-*

Çağ. بۆكرەك bökrek : Tuh Kıp. *bōrek* (belki *bōrek*) Trk. *böğrek*

(i ġ) Ort. iğren- (Çağ.) yiğren- (Div.): Tuh. Kıp *īren-* Trk. *iğren-/yiğren-* vb.

Morfemlerin başındaki damaksıl

12. İsim ve fiil türeten morfemlerin başındaki damaksıl fonemleri, saklamada ve düşürmede, tam bir kural yoktur; bununla beraber, bu değişim için tespit olunabilen fonetik şartlar vardır ; şöyle ki :

1. Morfemin başındaki damaksıl aralıklı seslek *ġ* olarak bulundukça düşmeğe namzet kalmaktadır ; 2. seslekliğini yitirip *k* olunca kuvvetlenir ve düşmekten kurtulur. Meselâ, (vermel : datif) -ge ve (yön morfemi) -rü'den bileşik -gerü morfemiyle : *taşġaru/tışġaru*, *içgerü* yön zarfları, bu halde iken, *g* düşüp *taşarı* Trk. (= dışarı). *işeri* Trk. (=*içeri*) olmuş, Çağatayca ve Kıpçakçada ise *ġ* fonemi sağır kapantılı olarak *taşkaru/tışkaru*, *içkeri* (Çağ.), *işkeri* (Kıp.) halinde, damaksıl muhafaza olunmuştur.

Başka örnekler : Div. buçğak'tan : *buçkak* Çağ. *buçak* Tuh. *bucak* T.; Div. elgek'ten: Tuh. T. *elek*, Çağ. *ilek*; Div. ilgerü: Tuh *ilgeri*, T. *ileri*; Div. yalgan: Tuh. *yalgan* [y. ant iç-] Trk. *yalgançı* Trk. *yalançı* Kıp. (yalan, yalancı T.) ; Div.. yalga- : Tuh. Kıp *yala-* (T. id.) ; Div. bulgan-, bulganuk : Tuh. Trk. *bulgan-*, *bulganak*, Kıp. *bulan-*, *bulanak*, (bulan-, bulanık T.) vb.

Tuhfede bir de ilgeri ile karşılaşan *ātkarı* yön ismi vardır (art+garu'dan ātkarı).

Kıpçak diyeleğinin, daha çok, bu morfemlerdeki *g*'yi düşürdüğü görülmektedir.

VOKALLER UYUMU

13, a. Tuhfede, Orta Türkçenin uyumsuzlukları eni konu azalmıştır. Eski fonetik şemaları gözden geçiriyoruz:

A.

A + U şeması

13, b. Bu şema tasfiye yolunu tutmuştur; Orta Türkçenin:

Altun, arşun, açuk, artuk, anuk, eksük, çeküç...

gibi geniş vokalli temel hecesiyle yumuk vokalli türem hecesinden oluşan kelimeleri Tuhfede:

Altın, arşın, açık, artık, anık, eksik, çekiç...

olmuştur.

13, c. Ancak bir dudakasıl sebebiyle türem hecesinin yumuk vokalini değiştirmeyen isimler de kalmıştır:

Avuç, armut, yamġur (*yağmur*), *kabuk, kapu, karpuz, çamur, maymun, mamuk* (= *pamuk*)... gibi.

Bir de *ġ* : *v* değişimiyle, kelime ortasında, türem vokali komşuluğunda peyda olan aralıklı dudaksıl *v* sebebiyle, son hecenin vokalini yumuk yapan kelimeler, Kıpçak diyeleğinde, uyumsuzları artırmıştır: *Tavur* (bağır'dan), *avuz* (ağız'dan), *avur* (ağır'dan), *sayuv* (sağ[illegible]'dan), *ayuvluk* (ağrık'tan), *yavurt* (yoğurt'tan), *bilevü* (bilegü demek) gibi.

Türkmen diyeleğinde de, *ğ* : *ü* değişimi sebebiyle, uyumsuzlar artmıştır: *ayu* (ağ[illegible] ayığ'dan), *aru* (arığ'dan), *asu* (asığ'dan), *satu* (satığ'dan) gibi.

Bu diyelekte *bıçku, silgü* gibi bir iki gu-yapılı isim de kalmıştır.

13, c. Bunlardan başka az kullanıldığı veya sonradan diyeleğe girdiği için uyumlanmamış az sayıda isimler de vardır: *karu* «cevap», *anku* (Çağ. id.) «kaza benzer bir su kuşu», *çetük* «kedi», *enük* «canavar yavrusu», *ağu* «zehir», *yanut* «cevap», gibi.

Buna mukabil *av* : *ov* değişimi sebebiyle uyum kazanan kelimeler de vardır: *yovuz* (Div. yavuz), *yovuk* (Div. yağuk) gibi.

Fiiller

13, d. İsimler gibi, a + u şeması üzerine olan fiil temelleri de, bu diyelekte, çatı morfemlerini uyumlu kılmışlardır; örnekler:

(-tur-, -uz- morfemi ile olanlar)

Div. artur-: Tuh. *artır-*, Es. azdur-: Tuh. *azdır-* (Çağ. [illegible]

Div. **içür-**: Tuh. *içir-*, Div. **içtür** : Tuh. *içtir* , Div. **yaşur-** «gizle-» : Tuh. *yaşır-* id.; **utuz-** «ziyan et-», *turguz-*, *tirgiz-* vb.

Sovur ve *savur-* (v sebebiyle) uyumludur.

(-il- morfemiyle)

Tuh. bozul-, kurul-, bükrül-, uruşul-, uğul /uvul- ; kavrul- (v seb.) vb.

İsimden -el- morfemiyle : *tüzel-* (Div. **tüzer-**) «düz ol-» gibi fiiller de peyda olmuştur.

(-iş- morfemiyle) Tuh. *uruş-*, *buruş-*, *konuş-*, *kavuş-* (v seb.) vb.

(-in- ve -sin- morfeleriyle) Tuh. *kovrun /kavrun-* (v seb.), *çevrün-* (v seb.); *umsun* vb.

(-ik- morfemiyle) *Yoluk-*, *boyuk-* «boyan-», *bürük-* vb.

B.

14, a. Tuhfe diyelekleri (Kıpçak - Türkmen) *o/u* + *ı* şemasını uyumlu kılmış değildir; fakat *o/u* + *ı* (konsun) şeması uyumlanmış, türem hece-sindeki dar vokali yuvarlaklaşmış ve geçmişte kaybolmuş, örnekler :

1) *Böri*, *borı* (= boru), *bükri*, *söbi* (= söbü), *küni* (= günü «haset»: *künile-* «kıskan-»), *toğrı /törı*, *yumrı*, *tüki* «çift», *ügi* «baykuş» vb.

2) *Butak* (Es. **butık**), *köpük* (Es. **köpik, köbik**) vb.

Not. *Tüki* hizdeki *tek tük* deyiminin ikinci kelimesiyle karşılaşır.

14, b. Tuhfede *o/u* + *i* şeması kuvvetlenmiş, eski *o/u* + *u* şemasındaki uyumluların türem hecesindeki yumuk vokali daraltan bir denkleşme (analogie) yaratmıştır; örnekler :

kuğı (Div. **kuğu** «kuğu kuşu»), *büki* «büyü», *ötri* (= ö[ü]rü) ; *tolı* «dolu», *yüri* [*yüri bar* (gerondif)] vb.

Not *ğ* : *v* değişimiyle *oğrı* : *ovra/uvru* (ve *oğru*) olmuştur.

14, c. Orta Türkçedeki uyumsuz dar morfemlerin bir

5) -lı/li (Eski -lığ/lig'ten; nispet morfemi) *yüzli* (iki *yüzli*), *avruklı*... vb.
6) -çi (Meslek sahibi morfemi)
Suçı «sucu», *etçi* «kasap», *emzürçi* «süt nine» vb.

Geniş vokalli morfemlerin uyum durumu Tuhfe diyeleklerinde değişmemiştir.

KONSONLAR SİSTEMİ

Sürtüşlü Ç Ş fonemleri

15, a. Tuhfe'de, sürtüşlü ç ş fonemlerini Orta Türkçeye nispetle, karışmış buluyoruz; bu karışıklığı açıklamak için örneklere bakalım :

1. Orta ve genel Türkçedeki ç foneminin yine ç harfiyle yazıldığına örnekler :

(Kelime başında)

Çakmak, çal- : *çalış, çamur, çay, çarlak* = **çaylak**, *çatal, çatır, çeft* (= çift), *çek-, çekiç, çekirdek, çekmen, çekürge, çerçi, çetük, çık-, çıkar-, çıkın, çıkış, çıplak, çıra, çıvılda* , *çi* (= *çiğ*), *çiçek, çimdile-* «çimdikle-», *çirkin, çokmar, çomuk* (= **çomak**), *çorak, çök-, çömlek* (ve *şölmek*), *çukur, çulhaçı* (= **çulha**), *çulpan, çum-* (= **çim-**) ..

(Kelime ortasında ve sonunda)

Açı, aç-, açık, akça Trk. (ve *akşa*), *avuç* (T. id.), *barça* (ve *barşa*) *bıç-* : *bıçak, bıçku* / *bıçkı, buçak, buçuk, baskıç, dilmaç, eçki* (Div. **eçkü**) «keçi», *ilçi, emçek* / *imçek, iç-, inanç, irinçek* (= **erinçek**) «tembel» *kabırçak* «sandık», *kaç-* : *kaçtı* (ve *kaşa bar-*), *kaçan, keçe* (ve *keşe* : *keşeleyin*), *kerpiç, koç-, koçkar* (Çağ. id) «koç», *kuçakla-, küç* : *küçli* «kuvvetli», *küçük* «köpek», *oçak, oruç, otaçı* «hekim», *öç, örküç* / *örkeç, örmeç, uça* «arka», *uç, üç.*

2. Orta ve genel Türkçedeki ş foneminin ç ile yazıldığına örnekler :

Açık- (ve *aşık-*) (Div. **aşuk-**) «acele et-», *ağırçak* (= **ağırşak**), *beçik* (=**beşik**), *ikçi* (=**ekşi**), *kuçak* (=**kuşak**), *maçı* «kedi» (Çağ. موشك), *piçir-* (ve **pişir-**), *uç* (= **uş** : *uç ol* «uş ol»), *yumçak* (**yumşak**).

3. Orta ve genel Türkçedeki ç foneminin ş ile yazıldığına örnekler :

(Kelime başında)

Şağ (= **çağ** «zaman»), *şak* id. (Çağ. *çağ* / **k**), *şak-* (= **çak-**), *şağır* «şarap, çakır», *şanak, şap-* (= **çap-** / **çarp-**), *şapak* : *şapaklı, şarman-* (= **çemren-** metatezle), *şakır* **köz**, *şal-* «(düdük) **çal-**», *şalka-, şatla-,*

şavlı «çavlı, şöhretli», *şayna-* (Çağ.) «çiyne», *şerez* «çerez», *şeşen* Trkm. (= çeçen), *şetük* ve *çetük* «kedi», *şevren-* (= *çevrin-*), *şıkrak* (= çıkrık), *şıbık* (= çıbık), *şırak* (= çırağ / k), *şibin* (= çibin) «sinek», *şişek* «oğlak», *şişek* «çiçek hastalığı», *şimen* «çimen», *şolak* «çolak», *şölmek* (= çölmek Çağ.) «çömlek», *şöp* «çöp» : *şöple-* (= çöple-) «çöpünü atıp iyisini seçmek», *şörek* (= çörek), *şövür-* «çevir», *şuval* (= çuval), *şürü-* (= çürü-)...

(Kelime ort[illegible]

[illegible] (= borç), *balşık* (= balçık), *baş* (= baç), *işkın-* (= Div. içğın-, Çağ. içtün-) «kaçıp kurtul-», *iş-* «iç» (*işgenleri* = içtikleri), *kamşı* (= kamçı), *kardaş* (Div. *kardöz*) «kardeş», *kavşırsak* (Çağ. *kavurçak*) «[illegible] kavuğu suretleri»

[illegible] (*ikeşeleyin*), *kerşek* (= kerçek), *keş* (*keş* «geç», *keş* (= *keç*) «akşam», *kireş* ve *kireç*, *korkuns*, *köş-* (= *köç-*) *küş* (= *küç*) «güç, zor[illegible] (*yüküş-*) «[illegible] «örkeş (ve *örküş*) *pürşe* (= *pü[illegible]*

Alğış «alkış», *a[illegible]ın*, *aş* «yemek», *[illegible]*, *aşak* «[illegible]ğın eteği», *aşakla-* «aşağıla-», *aşık*, *aşık-* «acele et-» (*boş*, *başar-*/*başkar-*, *başka*, *başla-*, *başmak* «pabuç», *beş*, *boluş-*, *çeküş* (Çağ. id.) «çekiç», *bağdaş*, *buloş-*, *değiş*/*deyiş*, *diş* Kıp., *emildeş* «süt kardeş», *iriş-*, *eşek*, *hoş* [hoş kör-], *ışık* (= *uçkun*) «kiğılcım», *ikşi* (= *ekşi*) ve *ikçi* id., *iniş*, *işik* (= *işle-*, *kamaş-*, *kamış*, *karındaş*/*kardoş*, *karğaşa*, *karğış*, *karşıla-*, *kaş*, *kaşı-*, *kaşuk*, *kavuş-*, *kemiş-*, *keşek* (= köşek) *rusu*», *kıçkır-* ve *kışkır-* (Çağ. **kıçkur**), *kış*, *kiş* «samur», *k* fazası», *koş-*, *kurşun*, *kuş*, *kuyaş*, *küneş*, *küreş-*, *okşa-*, *sa* *sövmiş*, *talaş-*, *taş*, *taş-*, *taşı-*, *taşarı*/*taşkarı*, *taşla-*, *teş-*, *teşik* *tokuş*, *tokunuş*, *töşe-*, *töşek*, *tuşak* «köstek» (Div. *tuşğ*), [illegible] «rüyaya baktı, rüyayı yorup falcılık etti»], *örle* beliriş», *uruş-*, *uruşul-*, *ülüş*, *üleştir-*, *yanaş-*, *yaş*, *yaşa-*, *y* (Div. **yaşur**) «gizle-», *yaşa-*, *yetiş-*, *ye-* : *yeyiş*.

Sürtüşlülerin ayrıştırması ve benzeşmesi

15, b. Tuhfede, sürtüşlülerin uğradığı benzeşme dikkate değer, çok önemli bir fonetik olaydır. Birkaç örnekle bu olayı açıklıyalım; meselâ: 1) *beş* sayı ismi her yerde *ş* iledir: *beşi, beşer, beşkül* ... vb. Fakat sona -(i)nçi eki gelince:

*beşinçi bir değişmeye uğruyor; ekin *ç* fonemi beş'in *ş* fonemini değiştirerek *ç* yapar: *beçinçi* olur.

Bu misal ile, *ç* foneminin, aynı kelime içindeki *ş* fonemini değiştirip *ç* yaptığı meydana çıkıyor. Başka misaller:

2) *çek-* fiil tabanına -(i)ş morfemi gelince *çekiş- temeli aynı değişmeye uğruyor; fiilin *ç* fonemi morfemin *ş* fonemini değiştirip *ç* yapar: *çekiç-* olur. Burada da *ş*'yi değiştiren *ç*'dir; *çek-* her yerde *çek-* kalır; ortaklık *-(i)ş-* morfemi de her yerde *ş* iledir, yalnız fiil temelinde *ç* bulunduğu zaman, bu fonemin etkisi altında kalarak *ç* olur.

3) *İç-* fiil tabanına -iş türem eki gelince *içiş ismi bir değişmeye uğruyor, *ç* fonemi *ş*'yi *ç* yaparak Tuh. *içiç* = Ort. içiş oluyor.

4) *Öç* sim tabanına *-eş-* ortaklık morfemi gelince öçeş- değişmeye uğruyor, isim temelindeki *ç* fonemi morfemin *ş* fonemini değiştirerek Tuh. *öçeç-* (= öçeş-) olur.

5) *Eşek* ismine *çük* küçültmeliği eklenince türeyen *eşekçük değişiyor, morfemin *ç* fonemi ismin *ş* fonemini değiştiriyor, Tuh. *eçekçük* oluyor.

6) *Küreş* ismine *-çi* gelince türeyen *küreşçi değişip *küreççi* olmaktadır.

15, c. Böylece ondördüncü asrın Mısır Kıpçak Türkçesinde, bükmü geçen fonetik olay, şu fonetik kural ile teessüs etmiş oluyor: aynı kelime içinde, *ç* ve *ş* fonemleri bulunursa bunlardan *ç* fonemi *ş*'yi değiştirerek *ç* yapar.

Aynı kelimede *ç*'nin *s*'yi de değiştirip *ç* yaptığı da tanıklanmaktadır.

Fakat bu kural ön vokalli temellere mahsus olup art vokallilerde hükmü yürümez: *çıkış, açış*... gibi kelimeler değişmeğe uğramazlar.

15, ç. Bu kuralın ikinci türlüsü de vardır, bunda *ş* fonemi *s*'yi değiştirerek *ş* yapar; meselâ:

1) *seş-* Div. «çöz-» fiili Tuhfede *şeş-* görülmektedir, bunda *ş* fonemi *s*'yi değiştirerek *ş* yapmaktadır.

2) Temelin iki sürtüşlüsünden biri eski bir ç'den gelişmiş ş olabilir; o halde de bu ş fonemi temelin eski s fonemini değiştirebilir:

saşak (= saçak) isminde, ş fonemi baştaki *s*'yi değiştirerek isim Tuh. *şaşak* olur.

*

3) *sırşa* (= sırça) isminde de ş fonemi *s*'yi değiştirerek ş yapar, isim Tuh. *şırşa* olur.

*

4) *sışra* (= sıçra) fiilinde, ş fenemi baştaki *s*'yi değiştirir, fiil Tuh. *şışra-* olur

*

5) *serşe* (= serçe) isminde, ş fonemi baştaki *s*'yi ş yapar, isim Tuh. *şerşe* olur.

*

6) *sış-* temeline *-kan* gelince, *sışkan* kelimesinde ş fonemi baştaki *s*'yi değiştirerek Tuh. *şışkan* «sıçan» olur (Div. sıçğan).

Değişimlerin sebepleri?

16. Bol örneklerle tespit edilen fonetik olaylar ve fonetik şartları belirtilen fonetik kurallar önünde, Ettuhfet-üzzekiyyenin Arap müellifi için, ç ş sürtüşlülerinin üyelenişini kavrıyamadığı ileri sürülemez. Yukarda (Tuh. § 15, a) bol örneklerle. Orta ve genel Türkçedeki o çok sayılı kelimelerde, doğru olarak ç'nin ç ile ş'nin ş ile işaretlenmiş olduğunu görüyoruz; bu sayısı pek çok kelimelerde ç ve ş sürtüşlülerinin üyelenişini belirtmede yanılmamış olan müellif sayıları daha az olan diğer kelimelerde (ş : ç ve ç : ş değişimini gösteren kelimelerde) niçin yanılmış olsun?

Müellifin, sağlam kulakla tespit edilmiş gerçek bir üyeleyişi yazmış olduğuna hiç şüphe yoktur, fakat bu genelleşmemiş fonetik temayülün şartları şimdiki halde belirtilememektedir.

DUDAKSILLAR

17, a. Orta Türkçedeki dudaksıllar, Tuhfe lehçelerinde, aynı fonetik durum üzerine devam etmektedir.

8 fonemi başta

Bak-, bakır, bal, bala, balşık (= balçık), *balta, bas-, baş, başka, başkar-, başla-, başmak, bat-, bay, bavur / bağır, bayak, ber-k, bıçkı, bıçkı kı, bil-, bile, biz, boğaz/bovaz, boş, boyun, boz, böğrek, böz*

(= bez), *buda-, bayday | buğday. bulğan- | bulan-, bulut, but, bükri, bütün vb.*

17, b. Bu diyeleklerde *r* ile sonlanan geniş vokalli temellerin başındaki *b* fonemi *v* olmamış, Divandaki durum devam etmiştir :

bar «var», *bar-* «var-», *ber-* «ver »... gibi

17, c Divanda olduğu gibi, Tuhfede de, *n/g* ile sonlanan eski temel hecelerinin başındaki *b* fonemi *m* ile değişmiş bulunmaktadır :

Men (=

yavrusu», *ōküz*, *saġlık*, *şakal* (= çakal), *şetūk* (= çetūk), *şolak* (= çolak), *şürük* (= çürük) . . vb.

Not. Bazı *ġ*'lar bile sağır *k* olmuştur: *sasık* (= Div. sasıġ), *tuşak* (= Div. Çağ. tuşağ) «ayak kösteği», *şışkan* (= Div. sıçğan gibi.

İki vokal arasında Ķ

18, c. Örneklerden anlaşıldığı üzre, Tuhfe diyelekleri, iki vokal arasındaki sağır damaksıl ķ fonemini, genel olarak, seslek kılmamaktadır; fakat *buġa* (Div. buka), *baġa* (Div. baka), *kurbaġa* (Div. kurbaka), *taġa* «nal» (= taka Çağ.), *toġa* (= toka), *daġı* (= Div. takı) «dahi» gibi pek az kelimede bu *ķ* : *ġ* değişimi husule gelmiştir. «Ak ermek» ten *aġarmak* fiilini de [illegible] türemiş bulmaktayız ([illegible] olsaydı *ġ* : *v* değişimiyle *avar*/ *ovar*- olurdu.)

[illegible]

19, a. Tuhfede ŋ fonemi genel olarak saklanmış ise de, bu fonemden n unsurunun düşmesi eğilimi başlamıştır; örnekler:

(men) maŋa Ort. : *maġa*, *mā* Tuh.
(sen) saŋa » : *saġa*, *sā* »
(bu) muŋa (r) » : *muġar*, *muvar* »
müŋüz «boynuz» Div. : *müġüz*, *müyüz* »
yaŋıl- Ort. : *yaġıl-* Tuh. (ve *yanglış-* Trk.)
sūŋūk «kemik» Div. vb. : 1) *sūġūk* Trk. 2) *sūŋek* Kıp. (Çağ. sūŋek)
yūŋ [illegible] : [illegible] (ve *yūŋ*) Tuh.
yalŋuz Div. : *yalġuz* Tuh. Trk.

19, b. Bu fonemin *n* ve *ġ* unsurlarının biri birinden ayrılıp genin [illegible] olması bir eğilim halinde kendini göstermiştir:

aŋut Div. «bir kuş» : *ankut* Tuh.
keŋeş- Ort. «danışmak» : *kaŋaş-* ve *keniş-* Tuh.
soŋur (ve soŋar Çağ.) : *sonkur* Tuh. «b. t. doğan kuşu»

Bu ismi Divanda da *soŋkur* diye bulmaktayız.

19, c. Türkmen diyeleğinde bu fonemin *n*, *ġ* unsurlarının her biri daha bariz bir şekil aldığı da görülmektedir:

Kıp. Div. yeŋi : Trk. *yaŋı*
Ort. yaŋıl- : » *yaŋıl-*
Div. toŋuz «domuz» : Tuh. *daŋguz* id. gibi.

Yün/yüġ ve keniş- (= keŋeş-) şekillerinin Tuhfede var olması dahi ŋ fonemininden ġ unsurunun atılmasını tan[illegible]amaktadır.

19, d. Tuhfede gördüğümüz :

yaŋur- }
yaġır- } «hiddet etmek, hınç beslemek ve

yağı }
yant- } «tehdit etmek»

fiilleri, (husumet, hiddet, tecavüz, tehdit) kavramlarının, eski bir *yaŋ-* tabaniyle anlatılmış ve bundan öbürlerinin ve *yağı, yağma* gibi başkalarının da gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Yeni bir n'leşme ; ġġ : ng değişimi

19, e. Tuhfede, *ġ* foneminin, bir türemede *n*'leştiğini görüyoruz : *aġ* fiil temelinden *-ġıç* morfemiyle : *sġġıç* > *angıç* «merdiven» ismi türemiştir ; burada *ġ ġ* grupundan *ng* grup[illegible]

[illegible] *tal* / tal *ağaç* «söğüt ağacı» /, *talak, talaz, tam-* «damla-», *tamağ* / *k* «damak» Trk., *tamır* / *tamar, tamġa, tamu, taŋ, tan-, tanı-, tanık, tansık, tap-* : *tapu, tar, tara-, tarı, tart-, taş, taş-, taşı-, tat* «pas», *tat-, tatlı, tavşan, tavak, tarhana, tay, tay-* (= *kay-*), *tavak, tavan-, taz, tazı, tecrenk, tek, tekene, tel-, tel-*

(d ile başlar)

Dağı (= takı Div.) «dabi», *dağıl-*, *daŋguz* «= domuz», *dan-* : *danır-* «şaş-», *davar*, *de-* (dedi), *dede*, *değirmi* (Çağ. tigirme), *değiş-*, *değme* Trk., *degül* Trk., *değzin-* Trk. «çevren-, dön-,», *dene*, *depe*, *der-*, *deri*, *deş-*, *deşil-*, *dık-* (= tık-), *dik-*, *dilmaç*, *diş* Trk., *doğ-*, *dokmak*, *döğ-*, *dört*, *dudağ*, *durı* (= duru), *düdük* Trk., *düğme*, *düğün*, *dürüt-*, «yarat-», *[dürük* «mahlûkat, halk»*]*

t : d değişiminin sebebi

20, b. İlkel bilgiler ayrı

(kn)	tekne Ort.	:	*tekene* Tuh.
(gn)	tegnek «deynek»	:	*tegenek* »
(rk)	ark «kanal, nehir»	:	*arık* »
(kt)	kok- : koktı Ort	:	*kokudı* »
(rk)	kırk- : kırktı »	:	*kırkıdı* » ve *kırttı* (k : t ile)
	ürk- : ürkti »	:	*ürük ti* »
	kork- : korktı »	:	*koruktı* »
(rt)	yırt : yırttı »	:	*yırıt-tı* »
(lç)	ölç- : ölçti »	:	*ölş* : *ölşidi* ve *ölüşti*
	kert- : kertti »	:	*keritti* Tuh
(çk)	inçkır-	:	*ınçıkır-* » vb.

KELİMELERİN BAŞ SESLERİ

24. Tuhfede, birkaç kelimenin baş sesini düşmüş bulmaktayız : Tuh. *daş* «arkadaş» (Div. adaş id.), Tuh. *uŋuz* «hamam böceği» (Div. kuŋuz id.), Tuh. *urutka* «ihtiyar kadın» (Div. Uyg. Cafer. kurtġa id.) gibi. *Usun-* fiilinde ise protetik bir *u* görüyoruz : (Div. Uyg. Cafer. sun-).

Güvercin ismi ise (Div. küğürçgin) hem *kükerçin* hem *ükerçin* olarak yazılmıştır.

FAZLA EKLER

25, a. Tuhfede bazı fazla ve bir semantik kategoriye delâlet etmez eklerin kullanıldığını görüyoruz; bunların bir kısmının eskiden yaygın bir kullanış görmüş olduğuna inanıyoruz.

Tuh. *Kart* ismi ﻗﺮﻱ «ihtiyar, yaşlı erkek» *kartay* ise ﻗﺮﻱ ﺍﻟﻰ «ondan daha yaşlı» ile manalandırılmıştır; böylece *-ay* ekinin yaşlı erkeği çok daha yaşlı göstermek için kart ismine getirilmiş olduğunu anlıyoruz; -ay ekinin bir büyütme morfemi olduğu anlaşılır; (krş. frs. *han* : *hanay* Anad. «büyük ev».)

25, b. Yine Tuhfede *kart*'tan *kartın* « ﻗﺮﻱ ﺍﻟﻰ » ismine de rastlıyoruz ki «ihtiyar kadın» demektir; bundan da *-in* ekinin bir *dişil* belgisi olabileceğine hükmediyoruz Buna *eşanlam* (synonime) olarak *urutka* getirilmiştir; bunda, *k* nin düşmesiyle, Div. kurtga «ihtiyar kadın» isminden çıkmış bir kelime görüyoruz; *-in* eki yarık : yarkın «ışık» isminde de kullanılmış buluyoruz.

25, c. Bizim *alaca bulaca* dediğimiz yerde Mısır Kıpçaklarının (ve Kızgızların) kullandığı *alas bulas* deyimindeki *s* fonemi orijinal, eski bir morfem gibi görünmektedir; ileride bu morfemden bahsolunacaktır.

25, d. Tuhfede (-ek) ekinin de, ikinci bir morfem olarak bir iki kelimede kullanıldığını görüyoruz; *tiken* : *tikenek* gibi.

25, e. Tuhfede, birkaç ismin sonuna fazla bi *i* / *ı* vokalini eklenmiş buluyoruz : *boyı* (boy), *miyini* (=miyin / beyin) gibi.

KİTABÜL İDRAK LİLİSANİL-ETRAK

1, a Arap harfli yazmalar arasında çok önemli görüp bir mehaz olarak aldığımız Kitab-ül-idrâk... Ondördüncü yüzyıl Arap Türkologlarından Endelüslü Ethir üddin Abu Hayyan Muhammed ibni Yusuf'un eseridir.

Müellif: bu kitabın sözlük, tasrif (bükün), nahiv (dizim - ayntaxe) bölümleri içinde, o çağda, Mısırda - ve belki az çok bütün Kuzey Afrikada kullanılan Türkçeyi Araplara öğretmeğe çalışmış'ır; bu Türkçenin, Kıpçakça ve Türkmence olarak, iki lehçeden oluştuğu müellifin bol kayıt ve işaretinden anlaşılmaktadır; Tuhfenin öğrettiği Türkçe dahi aynı iki lehçeyi temsil etmekte ise de, iki kaynak arasında fonetik bazı ayrılıklar vardır ki, bu araştırma ile meydana çıkarılacaktır.

1, b. Ebu Hayyan, hocası Şeyh Fahrüddin isminde bir bilginden ve Beylik adında bir kitaptan çok bahseder; fakat klâsik olarak Türkçeyi tahsil ettikten sonra, kendisi, uzun izlemeler yapmış, soruştura araştıra, zamanın Türkçesini toplamış ve kendisince *aciyp* (yani orijinal) bir me-

tir. Arapçanın ڭ harfi ile yazılan foneme *halis* ڭ (k) d
bedevî گ (yani g) ve *hayşumî (nasal)* ڭ (y. ng) ve *hay*
tinde tarif ettiği Türkçe fonemleri de işaretlerle belir
ğu ڭ ile bedevî گ dediği g, üç nokta ile de *hayşum*
ve ڭ fonemlerini yazmıştır.

1, d. Vokallerin de ayrımını belirtmek için, onları
gorilerine ayırmış, genişleri - ـَـ kelimesinden aldığ
ـِـ kelimesinden aldığı - ـِـ harfi ile işaretlemiştir.
yenler bu işaretlerin neye delâlet ettiğini anlıyamamış
lük incelenince bunların oynadığı *diyakritik* (ayırtıcı,
belli olmaktadır. Abu Hayyanın bu *uyuşuk* (convent
bütün Türkçe ke

nüshası elde mevcut olmadığından, müstensiblerin ihmali ve dikkatsizliği yüzünden birçok kelimede tereddüde düşülmektedir.

1, e. Bir kaç örnekle ق , خ işaretlerinin rolü açıklanabilir :

toydı	=	(خ)	طیدی
tuydı	=	(ق)	طیدی
söz	=	(خ)	سوز
süzdi	=	(ق)	سوزدی
bol, boldı	=	(خ)	بول ، بولدی
bul, buldı	=	(ق)	بول ، بولدی
bay	=	(خ)	بای
bey	=	(ق)	vb. بی ، بای

Açık açık anlaşılıyor ki, خ, ق harfleri, vokallerin ön - art (ince-kalın) değil, geniş - dar üyelenişlerini işaretlemek için kullanılmıştır.

VOKALLER, YARI VOKALLER

Div. tör : Elidr. *tövür* «divanhanenin sadrı, en şerefli yeri»
Çağ. T. *söndür* : Elidr. *söyündür-*; Div. *yu-* : Elidr. yuy- (Tuh. id.)
Sıgır- : *sıgrıl-* fiili ise Elidrâkta *sırıl-* suretiyle, y'yi atmış bulunmaktadır.

DARLARI GENİŞLETMEK VE TERSİNE GENİŞLERİ DARALTMAK

4, a. Elidrâkta, sporadik olarak, bazı dar morfem ve temel vokallerinin genişlemesi vardır, örnekler :

(1. Morfem dar voklinin genişlemesine)

(-il-) : Elidr. *yaŋal-* (= yaŋıl-), Elidr. *saġal-* (= saġıl-), Elidr. *taġal-* (= taġıl-), Elidr. *bügel-* (= bükil- / bükül-).

Çok seyrek olarak -in- morfemi de genişler :
Elidr. *saġan-* (= saġın-) gibi ; *saġan-*'dan ise *san-* gelişmiştir.
(-ġuç): KK. olturġuç «iskemle» : Elidr. *oltürkaç*, Tuh. *olturgaş*
(-ık) Div. butık : Eldr. *butak* Tuh. KK. *budak* Çağ. *budaġ*
(-tu) Div. Çağ. baldu : Elidr. Tuh. Kodeks. *balta*
(-i) Div. kemi : Elidr. Tuh. KK. *keme*
(-im) Div. yalım : Elidr. *yalam* «kudret»

4, b. Bir de morfemin dar ulama vokali (veya ulama hecesinin vokali) genişler :

Div. yalıŋus : Elidr. yalaŋuz
Div. karlıġaç : Elidr. karlavuç «kırlangıç» gibi.

4, c. Temel dar vokalinin genişlemesine örnekler :

Div. okruk : Elidr. *akruk* «atı yakalamak için atılan ip, kement,» (lasso).

T. çırpı /çalı çırpı/ ; Elidr. çerpi «dalların uçları»
Çağ. T. vb. yıl- : Elidr. *yal-* «kork-»
Gen. Tür. yoğurt : Elidr. *yaġurt* Tuh. *yavurt* vb.

4, c. Bunun tersine olarak, geniş morfem ve temel vokallerinin daralması da vardır : az yukarda geçen *karlavuç* isminde eski *-ġaç* yerine *-vuç* gelmiştir. Başka örnekler :

Yaş- «ört-» aslından Div. yaşuk : Elidr. *yışık* «başı örten zırh» ;
Div. yar- : Elidr. *yir-* / *yirük* «yarık» gibi.
Ayrıca yar- da vardır ; yır- / yir- tabanı başka lehçelerde de görülmektedir.

Ġ fonemi

Sondaki ġ fonemi

5. Orta Türkçenin iki heceli kelimeleri sonunda bulunan *ġ / g* fonemi Elidrâk'ta genel olarak düşmüş görülmektedir; fakat Orta Türkçenin *ıġ*-yapılı birkaç kelimesi bu şekli muhafaza etmiş, birkaçı da *ıġ* sonlamasını *u* (*ū*) vokaline çevirmiştir; ancak bir iki kelimede *ġ* : *v* değişimi de olmuştur; örnekler:

a) Sondaki *ġ / g* foneminin düşmesi üzerine:

(*uġ / üg*- yapılı kelimelerde) Div. **kabuġ** : Elidr. *kapu*, Div. **kuruġ**: Elidr *kuru*, Div **kuḍuġ** : Elidr. *kuyu*, Div. **uluġ** : Elidr. *ulu*, Div. **ölüg**: Elidr. *ölü*, Div. **köprüg** : Elidr. *köprü*, Est. **süŋüg** : Elidr. *süŋü* «mızrak» [Div. **süŋük** : Elidr. *süŋük* «kemik» Bk. *ḳ* fonemi].

(*ıġ* - yapılı kelimelerde) Div. **sarıġ** : Elidr. *sarı*, Div. **arıġ** : Elidr. *arı* «temiz», Div. **katıġ**: Elidr. *kattı*, Div. **sasıġ**: Elidr. *sası*, Div. **yılıġ**: Elidr. *ılı* (su) vb

(*ig* - yapılı kelimelerde) Div. **tirig**: Elidr. *tiri* «diri», Div. **yitig** : Elidr. *yiti* «keskin», Div. **isig** : Elidr. *isi* «sıcak», Div. **sillg** : Elidr. *sili* «temiz», Div. **kiçig**: *kiçi* «küçük», Div. **çerig** : *çeri* «asker», Div. **bilig** : *bili* Kıp. (*bilü* Trk.) vb.

b) Sondaki *ġ* fonemini *v* yapan kelimeler: Elidr. *bulgav* (Çağ. **bulġaġ**), Elidr. *tamuv* (Çağ. **tamuġ**) .. gibi.

Not. Divanda *bulġak, tamu* vardır.

d) *ıġ / ig* ve *lıġ / lig* sonlamalarının *(ı) u / ü* olmasına örnekler: Div. **aḍıġ** : Elidr *ayu*, Div. **atlıġ** : Elidr. *atlu*, Div. **bilig** : *bilü* Trk. Div. **körklig** : Elidr. *körklü*, Div. **sarıġ** : Elidr. *sarı* ve *saru [saruca]*, Div **torıġ** : Elidr. *toru* «doru» vb.

Elidr. **âk**'ta nisbet sonlamasının *lu / lı* olması veya *luġ / lıġ* olarak saklanması vardır: *şamlu* ve *şamluġ / şamlıġ*, *mallu* ve *malluġ / mallıġ* gibi.

Aġu : egü (konson), oġu (konson) sonlamaları

6, a. Elidrâk'ta, Türkmenlerin, bu sonlamaları Orta Türkçede oldukları gibi sakladıklarını, Kıpçakların da bu sonlamalardaki *ġ / g* fonemini *v*'ye çevirdiklerini görüyoruz:

buzaġu	Trk.	:	*buzavu*	Kıp	
bileġü	»	:	*bilevü*	»	
oġul	»	:	*ovul*	»	
karlaġuc	»	:	*karlavuc*	»	«kırlangıç»
bukaġu	Ort	:	*bukavu*	»	
bezegü		:	*bezevü*	»	«düzgün»
soġuk	Trk.	:	*sovuk*	»	[*sap savuk*]
sıġun	Div.	:	*suvun*	»	
sıġır	Çağ. T.	:	*suvur*	»	

6, b. Sayı isimlerinden yapılan kolektif isimler hem *aġu / eġü* hem *avu / evü* sonlamalariyledir: *ekegü : ekevü, üçegü : üçevü, dördevü, bişevü, altaġu, yedevü, toksaġa : toksavu...* gibi.

Bu kelimelerin *g* ile olanları Türkmen, *v* ile olanları Kıpçak kelimeleridir.

Kelime ortasında ġa / ge (konson) hecesi

7. Bu heceyi, Kıpçakların olduğu gibi sakladığını, Türkmen[illegible] *ġ* fonemini düşürdüklerini görüyoruz: Kıp. *bulġa-* : Trk. *bula-*, Kıp. *emgek* : Trk. *emek*, Kıp. *emgen-* : Trk. *emen-* Kıp. *sıçġan* : Trk. *sıçan*, Div. *yalġa-* : Trk. *yala-* .. gibi.

Not. *Salkınçak* Kıp. «salmak» da bu örneklere girebilir.

oġ, oġa : o büzülmesi

8. Kıpçakça, *oġ* hecesini ve *oġu* grupunu bir *o* /o/ halinde büzer: *dödi* Kıp [illegible] *doġdı* Trk., *bödi* Kıp. [illegible] *boġdı* Trk., *södi* Kıp. [illegible] *soġudı* Trk. gibi.

G foneminin saklanması

9. Gördüğümüz değişmeler dışında, *ġ / g* fonemi, Elidrâk'ta, Orta Türkçede olduğu gibi saklanmıştır. Kodekste ve Tubfede bol bol rastladığımız Kıpçak *ġ : v* değişimi Elidrâk'ta görülmemektedir. Bu kitapta *ġ* foneminin saklandığına örnekler:

1) *Aġ, aġ , oġaç, aġın-, aġır, oġırla-, oġız (aız Kıp.), aġurşak, oġla-* Trk.: *uġla-, aġrı-, aġruk, aġu, oġlak, oğlan, aġıl, oğrı, oġurla-, yaġ, yaġ-, yaġı, yığ-, yığın, yoġun, yoğurt, yaġır, yoğız, yoğur-, baġ, baġır, boġ [illegible] boğanak, buġ [illegible] buğu], boğaz, buğra, buğday, taġ, toğ- / doğ-, teğ- / değ-, saġ-, sağ-, öğren-* vb

2) *Demiregü, eyegü, süpürge, çumġalak* «dalgıç», *kuturġan* «uyuz», *tuturġan* «pirinç», *barġan, baraġan, belgü, belgür , turġuz , tirgiz-, irġak,* «kanca, çengel», *ısırġa / sırġa* «küpe» vb.

3) *ġ : k* değişimiyle:

Işğun Div.: *ışkun* Elidr. «ribas: bir bitki».

kasırġa T.: Elidr. *kasurka*, Elidr. *kıskaç* «yengeç» : *kısğoç [alet]*, *başlıg* Çağ. «reis, şef» : *başlık* Elidr. «melik, hükümdar» vb

ġ / g : y değişimi

10. Bu değişim, bazı kelimelerde, hece sonunda veya *ġ / g* fonemi iki vokal arasında bulunduğu zaman yürümektedir:

Beg Ort *beg* Trk. : *bey* Kıp. (*bi* : *bī* Tuh.)

buġday Ort. *buġday* Trk. : *buyday* Kıp., *egin* Ort. *egin* Trk. : *eyin / iyin* Kıp , *sığ* T. : *say* Elidr. (aynı mânada) K K. *say* id.

Div. **tegirmen** : Elid. *teyirmen* «deyirmen»
» **tegirme** : « *teyirme* «deyirmi»
» **tegme** : « teyme «her ; değme» vb.

V fonemin düşmesi, y olması

11. Div Divanda anda «hicap» anlamıyle gördüğümüz **uvut**'tan: Elidr. (Çağ. T. vb.) önce *uvtan-*, sonra *utan-* olmuştur ; bu gelişim Türkmencedir. Kıpçakçada ise *uvut*'tan, *v* : *y* değişimi ve dar : geniş nöbetleşmesiyle, *uyat* «hicap, utanma», buradan da *uyal-* «utan-» çıkmıştır.

Div. **yağuk**'tan Elidr. *yavuk*, buradan da **yavkın** : Elidr. *yakın* gelmiştir ki, Divanda dahi bulunmaktadır.

Kelimenin başındaki y fonemi

12, a. Orta Türkçede *y* ile başlıyan ve dar ı / i vokali ile temel hecesi kurulun kelimelerin birçoğu, sonraki lehçelerde, *y* fonemini düşürmekte veya olduğu gibi saklamaktadır ; bu kelimelerin Divan, Tuhfe, Elidrâk ve Çağatay gruplariyle karşılaştırılmalarını yapıyoruz :

Div. **yılan**, Elidr. *yılan*, Tuh. *ılan*, Çağ. *ılan*, T. *yılan* ;
» **yılığ** ve » **ılığ** (Oğ. Kıp.) } Elidr. *ılı*, Tuh. *ılı*, ve *yılı* Kıp. } Çağ. *ılığ / k* T. *ılık*
» **yinçü**
» **çinçü** (Cğ. Kıp.) Elidr. *inçü*, Tuh. *inçi*, Çağ. *incü* T. *inci*
» **yig** 1. «hastalık» } Elidr. *ig* (iki manası ile) } Tuh. *ig* «iğ»
» *iğ* 2. «iğ / iy » } Çağ. ايك (iki manasiyle)
» **yiŋne**, Elidr. *igne*, Tuh. *igne* Trk. ve *ine* Kıp. *iyne* Kıp. } Çağ. ايكنه T. *igne / iyne*
» **yıpar**, Elidr. *ıpar*, Tuh. *ıpar*, Çağ. *yıpar* «misk»
» *yığla- / ığla-* «ağla-» } Elidr. *ığla-*, Tuh. *yığla* , Çağ. *ığla-* ve *yığla-*
» *yigit* Uyg. *igit* } Elidr. *yigit*, Tuh. *yigit*, Çağ. *yigit* T. *yigit*.
Div. **yırak** *[yıra-]*, Elidr. *yırak*, Tuh. *yırak*, Çağ. *ırağ / k* ve *yırağ/k*
Div. *yır, ır* «türkü» } Elidr. ırla- «türkü söyle-» } Tuh *yırla-*, Çağ. *ırla-*
» *yırla-* «türkü söyle-» }
Div. **yilik** } Elidr. *yilik* } Çağ. *ilik*
» **ilik** (Oğ) } Tuh. *yilik* } T. *ilik*

Div. yitig «keskin», Elidr. *yiti* } Çağ. *itik*
Tuh. *yiti* }

Div. yip, Elidr. *ip* Trk. } Çağ. *yip*
» *yip* Kıp. } T. *ip*
Tuh. *yip* }
ve *yipek* }

Div. yılkı, Elidr. *yılkı* Kıp. } Çağ *ılkı*
Tuh. *yılkı* }

Kodekste

12, b. Bu anıtta *yi* / *yı* ile başlıyan, veya *y*'yi düşüren kelimeler şöyledir:

yibek Al. *ipek* İtal.; *yilik* İtal. (= [illegible] T.)

yisi / *ısı* Al. *ısı* İtal. «sıcak», *ilim* Al. «tutkal» (Div. *yilim* id.)

iti ve *iti* «keskin» Al., *yıl* İtal. *ıl* ve *yıl* Al.

yılkı Al. *yıltıra-* «parılda-» İtal. *yılu* / *yılı* «ılık» Al.

yılan Al., *ılan* İtal., *ığla-* Al. ve İtal. «ağla-», *ıpar* İtal. «mısk».

ır, *ırla-* Al. İtal. «türkü, t. söyle-», *ırak* / *h* «uzak» İtal.

12, c. Bu fonetik olayda tam bir istisnat yoktur; fakat genel olarak, Türkmenler baştaki *yi* / *ı* hecesinin y'sini düşürmekte, Kıpçaklar saklamaktadır; Ulusların bir arada, aynı devlet içinde uzun zaman yaşamasından fonetik özelliklerin az çok karışması, bulaşma ile biribirine geçmesi hasıl olmuştur.

Kodeksin Alman kısmı Kıpçak, İtalyan kısmı da Türkmen lehçesini temsil ettiği bu olayla da kuvvetlenmektedir.

VOKALLER UYUMU

13. Elidrâkta eski *a* / *ı* + *ū* (konson), *e* / *i* + *ū* (konson) uyumsuzluk şemaları devam etmekte, fakat *a* / *ı* + *ı* (konson), *e* / *i* + *i* (konson) uyumlu şemalara geçmiş [illegible] çoğalmış bulu[illegible]

(- gu / ü) *Belgü, eygü* (= edgü Div.) *eyegü, dergü* (= tirgi Div.) «tepsi», *t / dilkü* «tilki», *ilgü* « nişangâh », *kerkü* «bez tezgâhı», *önegü* «inatçı», *sanku* «aptal», *sevgü*.

(- uk) *Açuk, aruk* «zayıf», *anuk, ağruk, artuk, ayruk, ayuk* «ayık», *enük, erük, bazuk* «şişman», *belük* «saç örgüsü», *çaruk, delük, kedük, kesük, kevrük, kevük* «saman», *kabuk, kaşuk, konuk, sıruk, tanuk, garuk, yatuk, yazuk*.

(- u konson) *Avus* (*bolavus*) «mum», *çaput, çaşut, çavuş, çeküç, çetük, çetlevük* (b. t. fındık), *depküç, keçüt, kevüz* «yaygı», *neçük* « asıl», *kamuğ, kançuk, katun, kavun, kavut, koltuk, salkum, semüz, tamuv, tamzum* «damlayış», *takuk* «tavuk», *yağmur, yalañuz, yañçuk,* «para kesesi», yastuk, yavuz;

(-d / tuk) *sidük / sitük*; (- luk) *kızluk, tazluk, tınçluk,* (- tur -) *açtur-, saptur-* vb.

O / U + I, Ö / Ü + İ ŞEMASI

14, a Orta Türkçenin *o / u + ı, ö / ü + i* uyumsuzluk şemaları Elidrâkin Türkmen lehçesinde devam ediyor, örnekler :

(İsimler) *küni* «kıskançlık», *kozı* «kuzu», *konşı, oğrı, söbi, süçi, törpi, tolı* « (yağan) dolu » vb.

Kıpçak tasrihiyle *süçü* «tatlı» ve *börü* «kurt» isimleri verilmiş olduğuna göre, Kıpçak lehçesinin, bu şemanın ikinci hecesindeki dar vokaline yumukluk vererek onu uyumlu kılmış olduğuna hükmedilebilir.

(Fiiller) *Boldı, büzdi, çökti, çözdi, dürtti, düşti, kömdi, kötürdi, aydı, ögdi, öldi, sundı, kondı, koptı, soktı, toydı, turdı, tuydı, uktı, uydı, yordı,* **okı-** : *okıdı,* **solı-** : *solıdı,* **sovı-** : **sovıdı** «soğudu», **tokı-** : *tokıdı,* **uyı-** : *uyıdı* vb.

Fakat bunların yanında, Kıpçakçanın uyumlu şekilleri de vardır : *töktü, tükürdü, turdu, olturdu, ovdu, tuttu, yordu* vb.

14, b. Uyumsuz kalmış başka morfemler :

(- çi) *Otçı, yumuşçı, kumçı* «remmal, falcı» ; (fiil'den) *turuçı, olturuçı* vb.

(- miş) *Turmış, doğmış* (kün doğmış), *olturmış; urulmış, öldürülmiş* vb.

(- lik) *Yoklık, baylık, toklık, açlık* vb.

Tahsis morfemi olarak uyumlu kullanılmış görülüyor : *tonluk* «elbiselik», *otluk* «çakmak» gibi.

(- çuk) Bu küçültme morfemi Türkmencedir, her zaman yumuk ve kalledir; buna fazla bir -es eki de katılır : ıt : ıtçuk, ıtçukes, at : atçuk, atçukas... gibi.

(- ru) Bu yöneliş morfemi her yerde yumuk vokal iledir : *İlgerü, yokaru* vb.

Eski -ri morfemi ise uyumlu olmuştur : *bükıü, toğru* gibi.

(- tür -) *Mindür-* (= bindir-), *emdür-, tamdur-* vb.

Bunun -zür- şekli de vardır : *emzür-, tamzur-* gibi.

(- siz) Bu morfem uyumlu olmuştur : *tilsiz, közsüz* gibi.

İyelik morfemleri

Üçüncü kişi morfemi *i, si* uyumsuz, birinci ve ikinci kişi morfemleri uyumludur :

a) **kul** : *kulı*, **ulu** : *ulusı* vb.

b) *kulum, kuluŋ, kulumuz, kuluŋuz* vb.

ELİDRÂKTA KONSONLAR SİSTEMİ
DUDAKSILLAR

B fonemi başta

15, a. Kitabul İdrâkta, Kıpçakça : *m - n / ŋ*, Türkmence ise *b - n / ŋ* kuralıncadır :

(Kıpçakça) Bu : *munı / u, munda, men, monçuk*, (Est. **meyin'den**) *meyi* «beyin», Ort. **müŋüz'den** *müyüz* «boynuz», *min-* «bin-», *miŋ* «bin 1000», *meŋiz* «beniz», *meŋze-* «benze-», *muŋ* «buŋ», *meŋ* : *meŋli* «ben : benli», vb.

Bu kitapta *miŋez* kelimesi de vardır, (= **bıŋar**) «pınar» ile karşılaşır.

(Türkmence) Bu : *bunı, bunda, ben, boncuk, boynuz, ŧenek* «nokta» *bun, buna-, burun* vb.

15, b. Bundan başka halde, b fonemi başta, Orta Türkçe durumu üzeredir; bu kitapta Türkiye Türkçesiyle müşterek Türkmence çok kelime vardır; aşağıda müşterek kelimeler T. ile işaretlenmiştir :

Baba T., *baca* T., *bacanak* T., *bağır* T., *bal* T., *balçık* T., ve *balçak / balçakla-, balık* T., *balkan* T. «orman», *balkı-* Tyzm., *balta* T., *baltır* (= baldır), *ban-* T., *bakır* T., *bak-tı* T., *bakış-tı* T., bardak T., *bar-dı, barça, barlu, barmak, bas-* T., *baş* T., *başak* T., *başak* Kıp. «demren», *başla-* T., *başmak* Tyzm., *bat-* T., *bay, baz* «sulh», *bebecük, bek* «pek», *bekit-, bekle-* T., *bel* T., *berk, berkit-, beg* T. *bez* T., «gud-

de», *bezek, bez-di* T., *biç-ti* T., *bile, bile-di* T., *bilek* T., *bilge, bili* T. yzm., *biltirik* «(bele takılan) palaska», *bir* T., *birle-, biş-ti, biti-di, bitün, bıçak* T., bıldırcın T., *bıkın, boğaz* T., *bol-dı, boluş, bor* «tebeşir *kireç* (taşı)», *borsuk, boş* T., *boy* T., *boyun* T., *boza* T., *boz dı, bozuk, bök* «k. orman», *bön* T., *börek* T., *börü* (kurt), *bucak, buçuk* T., *bud/t* T., *buda-dı, buğ* T. yzm., *buğra, bulun, bulut* T., *bünüt* (= **binit**), *burun, burunduk* / **-duruk**, *butak, buyur dı* T., *buz, bük-ti, bürçe* «pire», *bürçek, büz di.*

b fonemi sonda

15, c. Eldrâkta, kelime sonuna *b* gelmez, eski son *b* fonemleri, bizde olduğu gibi, *v* olmuştur: *av, çav, sav, ev, sev* gibi; *sub* : *suv* ise v'yi atarak *su* kalmıştır.

P fonemi

15, ç. Bu fonem, ancak *pas* ismi ile yabancı menşeli *pabuç, penir* gibi bir iki kelimenin başında vardır.

Sonda, bu fonem, Orta Türkçenin durumu üzeredir: *alıp, ap ak, kap kara, kün, ön-* vb.

(d ile başlar)

Değ di, depe «tepe», *değme, değül, dek* (= teg «gibi»), *deke* «teke», *deldi, delim* (= telim) «çok», *delü* «deli», *delük, demren, dep-ti, depküç* «mahmuz», *depren-di, dergü* (= terki : eyerde), *deve, dezek* «tezek», *de-* (ve *didi*) «dedi», *Digirmen* (öz. is.), *diken*, did- (= dit-), *dik-ti, dil, dilek, dilençi, dil di, dilkü, dip, direk, dirgi* (= tirki) «tepsi, sini», *ditre-di, ditrü* (d. baktı), *dök-ti, döğti* (?) «dövdü», *dön-di, döz di* «sabretti, katlandı», *dört: dördevü, düdük, dügdi* (= *tüv di* Kıp.) «düymeledi», *dükel* (An. Yzm. id.), *dükendi, dölen-di* (Ar. Yzm id.), *dümen* (10.000), *dumrü* «tef, kış. *dümbül: dümbelek*», *dün* «gece», *döre* (= töre «örf. âdet»), *dürt-ti düşti, dütün, düz, düz-di.*

d : ḍ : y değişimi

17. Elidrâkta, Orta Türkçenin ḍ fonemi *g* olmuştur; fakat Abu Hayyan, bu ḍ foneminin Bulgar denilen Türk ulusunda ve Türkistan Türklerinde bulunduğunu, tahkiyk ile, bildirmektedir.

Div. *yuḍruk* ismi, Elidrâkta, ḍ'nin düşmesiyle *yuruk* Kıp., ve bizde olduğu gibi, *yumruk* Trk. olarak görülmektedir.

K FONEMİ

18, a. Sağır kapantılı damaksıl k foneminin ön ve art vokallerle kurulan heceye girdiğine göre, bariz iki söylenişi vardır; art ayrımı k̲, ön ayrımı k ile gösterilir, fakat bu söyleniş ayrınını vokaller belirttiğinden, her yerde ayrı harf kullanmağa gereklik yoktur.

K fonemi sonda

18, b. Bu fonem sonda çok mukavemetlidir; Eski ve Orta Türkçenin sondaki *ġ* foremleri düşmeğe ve türlü değişmelere uğramağa mahkûm olduğu halde, (*k*) sabit, değişmez bir fonemdir; dil, sondaki *ġ* foremlerinden birkaçını, sporadik olarak, *k*'ye çevirmek yoluyla saklıyabilmektedir.

18, c. Elidrâkta, sondaki eski *ġ / g* fonemini düşüren kelimeleri gördük (Elidr. § 5. a); onda, son damaksıl, sertleştirmek (sağırlaştırmak) yoliyle, k olarak saklıyabilen kelimeler de vardır:

Div. *iğ* «iplik eğirme âleti, iğ»: Elidr. *ik*, Div. *çig* «çiy»: Elid. *çik /çik et/* gibi. Eski Türkçenin *çölig* gibi isimlerinde görülen *ig* rispet eki, Elidrâkta, *bilik* «bele mahsus /silah/» isminde *ik* olmuştur. -lağ mekân eki de Elidrâkta, bizde ve başka lehçelerde, ya *ġ* fonemi sertleşerek saklanmış veya düşmüştür: *yaylak* ve *yayla, kışlak* ve *kışla* gibi. Çağ. başlığ «reis, şef» ismi Elidrâkta *başlık* «melik, hükümdar» olmuştur.

Bizde de Div. *silig, ılığ...* isimleri, damaksılın sertleşmesiyle, silik, ılık .. başka lehçelerde *ġ / g* düşerek *sili, ılı* (*yılı*) olmuştur.

18, ç. Elidrâkta sona gelen *k* foneminin sabit kaldığına istenildiği kadar örnek vardır; bunlar Orta Türkçede ve bizde de *k* olarak kalmıştır : *Ak, ak- ark, akruk / okruk* «kement», *ancak, aşlık* «buğday», *aşuk* «topuk kemiği», *aşkak* «baldır», *ayak, aylak* «bedava», *ayrak* «ayıran», *ayruk* «ayrı, başka», *bak-, bakurdak* «gırtlak», *barmak, başak, başlık* (= Çağ. başlığ) «melik, reis, başkan», *bazuk* «şişman, tıknaz», *bek* (berk'ten) «pek» (ve berk), *batuk* «kara batak», *belük* «saç örgüsü», *benek, bezek, bilek, bilik* « (bele mahsus) silâh : kubur, kama», (biltirik, «palaska»), *biserek* «iki hörgüçlü deve», *bişik* (=beşik), *bitek* (= petek) *bitik* «yazı, kitap», *bıçak, borsuk, bozuk, bük, bök* «küçük orman veya çalılık», *bölük, börek, buncak* (= burca), *burçak, burunduk / burunduruk, çalık, çanak, çapak, çapçuk / çıpçuk* «serçe», *çaruk, çetük* «kedi», *çiçek, çik* «çiğ», *çık* « çiy [sabahları yağan] », *çıralık* : «şamdan», *çömlek, çörek, ek-, ejek* «çene». *erk, erkek, esenlik elek, inek, irk-, issilik* «sıtma», *izlik* «b. t. pabuç», *ırġak* «kanca», *ışık, kebek* «kepek», *keklik, kelek, kerek, kesük* «kesik : hadım edilmiş», *ketik* «kedik, düşmüş diş boşluğu», *kedük / ketük* «kedilmiş», *kevrük* «gevrek», *kevük* «samar», *kirpik, kök, köpek, köpük, körk, köşek* «deve yavrusu», *köşk, köyrük* «yarık», *közek* «büyük gözlü», *küçük* «köpek yavrusu», *küllük, könlek* «gömlek», *könçek* «don», *könçük* «cep, kese», *kürek, ok, otak, otluk* «çakmak», *ördek, kabuk, kançuk* «dişi köpek», *karak, kak, katık, kavuk, kazık, kılçık, kılık, kırk, kısrak, kışlık, koltuk, konuk, kork , korkak, kozak* «çam kozalağı», *kuçak, kulak, kursak, kuşluk* «öyle üstü», *kuyruk, salıncak, sapçak* «kulplu kova», *selik* «kibar, nazik» (Anad. selek), *silük / sidük, sıruk, soluk, sovuk, suçuk, suluk* «çanta», *sonçuk, sülük, sümük, sügük / süvük* «kemik», *tamak, tamuk, tagsık* «şaşılacak şey», *takuk,* «tavuk», *taşak, telik, terek* «ağaç», *tevmek* «b. t. tokmak», *tezek, tirlik,* «hayat», *tılak, tolak, toprak, tok, tulkuk* «tulum», *tutak* «dudak», *tutsak, tuzluk, tünlük, Türk. uçmak, urluk* «tobumluk», *uşak, yalak, yançuk* «kese, cep», *yaprak, yarmak, yaruk, yastuk, yaşmak, yatlık* « yabancıya verilecek, yani evlendirilecek (kız) », *yatuk* (= yatık), yarık, (= yaruk), *yaylak, yazuk, yek* «şeytan», *yik* «yeğ, âlâ», *yırak, yışık* «baş zırhı», *yok, yuruk* (= yumruk), *yumak, yük, yürek, yüzük.*

K fonemi iki vokal arasında

18, d. Elidrâkta, iki vokal arasında kalan *k* foneminin seslekleştiğini gösteren bir kaç kelime vardır : *boğır* (= bakır), *boğa* (= Div. buka),

toğa (= toka), *kurbağa* (Div. baka / kurbaka), *bügel* «eğilerek secdeye kapanmak» [Krş. Div. *bük-* : *bükül-*], *çığar-* (= çıkar-), *aşardı* [ak erdi'den] gibi. Fakat genel olarak iki vokal arasındaki *k* fonemi olduğu gibi kalmaktadır : *akın, ekin, bıkın* «böğür», *sakal, bukavu, yakın, tikenek* «diken», *yaka, köken* «erik», *yokaru, yokuş,* vb.

K fonemi başta

18, e. Elidrâkta, k fonemi, başta da Orta Türkçedeki durumunu tutmakta, değişmemektedir.

ŋ / ng Fonemi

19, a. Elidrâkta, hayşumî (genzel) adı verilen bu fonem ڭ -in ve ڭ -un altına üç nokta konarak işaretlenmektedir : *aŋ* , *aŋgıt* «b. t. su kuşu», *aŋla-, eŋek* «çene», *köŋül, meŋ* : *meŋli* (= beŋ, beŋli), *muŋ* : *muŋlu, oŋ oŋat, oŋ-, oŋul-, seŋir* «tepe, kale», *siŋek* «testi», *siŋ-, siŋir, süŋü, süŋük* «kemik», *taŋ* : *taŋla, taŋla-* «taaccüp et-», *taŋsık, teŋri, tıŋ-, toŋ, toŋ-, toŋuz, uŋ-* «oyarak içini boşalt-», *yaŋ, yaŋak, yaŋlış, yiŋik-* : *yeŋile-, yüŋ, yüŋül* «hafif».

19, b. Orta Türkçenin bir çok ŋ fonemini ise bu kitapta *n* ile yazılmış buluyoruz : *inek, yenkeş* / *ç, meniz, teniz, menze-, son, sonra, benek, bun, min* (1000), *tanda* «yarın» vb.

19, c. İyelik ve emir 2. k. şekillerinde de ŋ değil *n* kullanılmıştır : *evdekinin, senin, kulun, kulların, kulunuz, kullarınız; turun, turunuz, turdun, turmanız, turmış idin, idiniz,* vb. Fakat ara sıra «hayşumi nun ile» ihtarı da yazılmış olduğuna göre, hepsinin ŋ ile olduğuna, üç noktanın ihmal edildiğine hükmediyoruz.

ŋ : g v değişimi

19, ç. *Aŋır-* fiilini Elidrâkta *ağır-* buluyoruz.

Div. *süŋük* «kemik» ise, Türkmencede ayniyle *süŋük* olduğu halde, Kıpçakçada, ŋ : *g* ve bundan *g* : *v* ile *süvük* olmaktadır. Div. *süŋüg* «süngü» ise Kıpçakçada *süvü* ile karşılaşmaktadır.

SPORADİK FONETİK OLAYLAR

B protezi

20, a. Kitabül - İdrâkta *ısra* / *isre* ve *bısra* zarflarını buluyoruz; ısra / isre ايسره bısra / bisre بسره /böylece, buraya (dek)/ diye mânalandırılmıştır; bunlardan *bısra*, *bu* + *ısra*'dan, büzülme ile çıkmış, b'yi protez ola-

rak almış görünmektedir. Divanda *isre* «arkada, aşağıda, sonra» anlamıyle, bir zarf olarak gösterilmiştir. Eski yazıtlarda ise bu zarf *asra* suretindedir.

Başka bir protez

20, b. Elidrâkta, *üygügen* ismini, Divandaki yügen'den bir ü protezivle husule gelmiş buluyoruz. Çuz (= uçuz[illegible] düşmesi (aferezi) vardır.

Gerilek yayınma

20, c. Elidrâkta bu olayı gösteren [illegible]

[illegible] Div. sığır, sıvır)

3) *suvur* (krş. *sığır*; es. *sığur*'dan)

4) *tülkü* (= tilki; Div. tilkü'den)

Hece bindirmesi

20, c. Elidrâkta göze çarpan hece bindirmelerine de rastlan*Satun al-*'dan *satnal-* gibi.

Bileşik kaynaşması

20, d. Elidrâkta *bu kerre* «bu kerre» kelimesi *bu gez* takımşip kaynaşmasından ve uyumlanmasından çıkmıştır.

FAZLA EKLER

21, a. Elidrâkta, başka lehçelerde olduğu gibi, fazla melere raslamaktayız;

1) *gel* ve *geles* «esinti» (- es eki)

2) *tikenek* «diker» (- ek eki)

3) biriş : *birişik* «vergi» (- ik eki)

21, b. Burada görülen [illegible] nispet morfemi[illegible] Yine Elidrâkta rasgeldiğimiz *bilik*, ik nisbet morfemiyle *b*minden türemiş eski bir kelimeye benziyor; bellik : (bele vb. anlamiyle kullanılmış bulunmaktadır.

YAŞAMAKTA OLAN LEHÇELER

TARANÇI LEHÇESİ

1. Onbirinci yüzyılda, Orta Asyada, biri Doğuda *Hıtay*'a (Orta Çin'e) kadar uzanan, başkendi Bişbalık (Beşşehir) olan ve *tat tavgaç* adı verilen Uygur devleti; öbürü Batıda Karabanlıların hükmü altında [illegible] başkendi Kâşgar (Ordukent) olan müslüm[illegible]

[illegible] konuşu[illegible]
[illegible]er, Tarançı
[illegible]yamı sayıla-
[illegible]da, Tarançı
[illegible]oruz, ve bu
[illegible]ı Orta Türkçe
[illegible]bii olarak bi-
[illegible] bir karşılaştır-
[illegible]uştur.
[illegible]gibi, dilimizin
[illegible]i aydınlatacak

[illegible] Tarançı Türkleridi. Buna göre Taran[illegible]
[illegible]Uygurların ve Hakanlerin torunlarından bir iki oymak saymak [illegible]

[illegible] Tarançıların kullandığı Türkçeye çok sayıda yabancı [illegible]
[illegible]Tarançıların bulunduğu [illegible] Orta [illegible]
[illegible] İslâm kültüründen başka, Çin, Moğol, hattâ Mançu dilleri [illegible] halkların dilsel etkilerine uğramış olduğu anlaşılmakla berab[illegible] lehçesinin, Orta Türkçe adını verdiğimiz eski Uygurcanın de[illegible] bileceğini gösteren belgiler de çoktur. Bu müşahedeler sonun[illegible] lehçesini, yaşamakta olan Türkçe lehçelerin başına geçiri[illegible] lehçe üzerine yürüttüğümüz araştırm[illegible] fonetik olayla[illegible] grupunun fonetik olayları ile karşılaştırıyoruz; bu arada t[illegible]zim lehçedeki karşılıklar işaretlendiği gibi, Orta Türkçede[illegible]ma örneği bulunamıyan yerlerde Çağataycaya da başvurul[illegible]

Tarançı lehçesinin fonetiğini araştırırken, göreceğimiz [illegible] taribine az çok vuzuh getirecek, daha eski çağların seyri[illegible] olaylara da raslamış [illegible]

böylece geçtiği aşikârdır. Şimdi durup soruyoruz : Acaba Tar. kişka «kışa», kişlak «kışlak», biçak «bıçak», tilmaç «dilmaç»... gibi birinci hecesi i ile olan iki hecelilerde düz geniş eklerin arttan üyelenmesine sebep ne olabilir?

Bunda, biz, iki sebebin bu neticeyi doğurmuş olabileceğini düşünüyoruz :

a) Aynı konsonlar, vokallerine tâbi olmıyarak, arttan ve önden üyelenir, ikişer ayrınlı olabilir. Bu görüş Eski Türk yazısındaki konsonların, Thomsen'in tasnifince, art ve ön sıradan olmasına da uygundur.

Meselâ, kiz ismindeki damaksıl arttan, kiz Div. «mahfaza» ismindeki damaksıl önden üyelenen bir fonem olabilir; Arapçadaki ق ve ك gibi. Eski Türk yazısındaki 𐰴 𐰚 𐰆 işaretleri ق ; 𐰃 𐰴 işaretleri de ك ayrımında olur. Yazıtlarda *kız* her yerde 𐰴 ya 𐰆 ile, *kir-* «girmek» 𐰴 ya 𐰃 ile yazılmış olması bu görüşü kuvvetlendirecek mahiyettedir. Vokallerin düzleri, Eski Türk yazısında, birer (𐰇, 𐰋), yumukları ise iki (𐰍 , 𐰏) olması da aynı görüşe uygun gelir.

b) Geniş düz vokalli eklerin vokali, aslında, yalnız arttan üyelenir olmalıydı; yani Tar. *kişka, biçak, kişlak* şekilleri ilkel olup sonradan yer yer gelişen uyumlanma ile, *kışka* «kışa», *kışlak, bıçak*... (Div. biçek) şekilleri doğmuş sayılmak lâzım gelir.

Bu görüşle, Tarançı lehçesinde yalnız *i* vokalinin bulunması eski fonetik durumun devamı olarak açıklanmaktadır.

Div. biçek gibi, on birinci yüz yıl için müstesna görünen bir isim de bu seyrin doğruluğunu teyit eder.

TARANÇI LEHÇESİNİN

kali e olur. Böylece morfemin i vokali önden üyelenme vasfını temelin arttan üyelenen a vokaline verir. Örnekler :

At, *ati → eti* «1. atı, 2. adı», baş, *başi → beşi* «başı»;

ata, *atasi → atesi* «babası»; ana, *anasi → anesi* «anası»;

arasida → aresida «arasında; *kaşida → keşida* «yanından;

yaniga → geniga «yanına»; *başiğa → beşiğa* «başına»;

yiğladi → yiğledi «ağladı»; *almadi → almedi* «almadı»;

alip → elip, «alıp», *salip → selip* «salıp», *asip → esip* «acıp»

dā, däp, dädi; yä, yäp, yädi;
tär-, tärip, härdi; kät, kätip, kättı;
yär, yärniŋ, yärni; är, ärniŋ, ärni;
käş (= keç), *käçä; sän, nän; käl-, kälip,*
ämes = ايمس Çağ., *ämdi* = imdi ايمدى vb.

8, b. Bu örneklerden anlaşılıyor ki bulanık e (ę) vokali gitgide genelleşmiş, fakat a'nın daralmışı olan e vokalinden ayrı bir üyeleme saklamıştır. Buna dayanarak Radlof'un e'sini biz de aynı yerlerde kullanmakta devam ediyoruz; ä vokalini ise, bulanık e (ę) fonemini hatırlatmak üzere, ę ile yazıyoruz :

dę-, dęp, dędi, yę-, yęp, yędi; bęr, bęrdi; kęt-, kętti; yęr, ęr, ęrniŋ, kęş, męn, sęn, kęl-, kęldi, ęmes, ęmdi vb.

GERİLEK YAYINMANIN BAŞKA HALLERİ

9, a. Geniş düz a vokaliyle son hecesi kurulan temellere a vokalli ek getirilirse, temelin a vokali daralarak ı olur; bu dar vokal, den farklı, i ile ı arasında üyelenen bir fonemdir; ı işaretiyle yazıyoruz; örnekler :

Ara : *arəġa → *arıġa* «araya», *arıda* «aradan»;

bala : *baladak → *balıdak* «çocuk gibi»;

derya : *deryəġa → *deryıġa* «deryaya, ırmağa»;

yaka : *yakalar → *yakılar* (*yakılerini* «yakalarını»);

anla- : *anlasa → *anlısa* «anlasa, anladığı takdirde»;

kına- : *kınəġan → *kınıgan* (*kınıgandin* kīn «işkence ettikten sonra»

taşla- : *taşlamadi → *taşlımedi* «bırakmadı»;

çıkar : *çıkaramiz → *çıkıremiz* «çıkarırız» vb.

9, b. Temelin ilk hecesi yumuk *u* vokaliyle kurulmuş olursa, ek vokalinin etkisiyle darlaşması lâzım gelen son hecedeki a, temelin yumuk hecesinden yumukluk alarak u olur; bu vokal *u* ile *ū* arasında üyelenen bir fonem olur; ụ ile işaretliyoruz ; örnekler :

Usta : *ustalar → *ustılar*; tut- : *tutalin → *tutılin* «tutalım»; tutam : *tutumen* «tutayım» vb.

10, a. Orta Türkçede vokalizmesi a - u şemasında olan, yani birinci hecesi a ikinci hecesi u ile kurulmuş temeller, Tarançı lehçesinde, yine gerilek yayınma ile değişir : temelin a vokali yumukluk kazanarak o olur; örnekler :

tanu- Div. «tanımak» : *tonu-* Tar. id ;
taşu- Div. «taşımak» : *toşu-* Tar. id ;
tapşur- Div. «tapşırmak» : *topşur-* Tar. id. ;
yaşur- Div. «gizlemek» : *yoşur-* Tar. id ;
aruk Div. «yorgun, bitkin, arık» : *oruk* Tar. id.
aşuk Çağ. «aşık kemiği» : *oşuk* Tar. id. ; vb.

10, b. Bu yayınmaya yabancı kelimeler de uğrar :

Kabul : *kobul* Tar. gibi. Eski Yazıtlardaki katun, Farsçaya hatun olarak geçmiş. Tarançı diyeleğinde *hotun* «kadın» olmuştur. Fakat bazı kelimeler bu yayınmayı göstermez : *batur* gibi.

Birinci hecede a'dan sonra bir konson gelmiş bulunursa yayınma yer almaz

vb. gibi.

(= taraf Ar.), Tar. *yötelep* «yederek», Tar. *üt-* (= yit-) Bunlarda *denkleşme* (*analogie*) etkisini görmek gerektir.

11, c. Tarançı diyeleğinde temeldeki geniş yumuk o vokalini daraltıp u kılmak temayülü vardır: o Zam.: *u* Tar., *ular* ç; *hoş* Frs.: *huş* Tar. gibi.

11 d Baştaki yumuk vokali düz kılmak olayı da görülmüştür: ünde: *inde-* Tar., üleş-: *ileş-* Tar [üç oğul üç yüz ser kümüşni yüz serdin *iläşip*... = üleşip] vb. Burada ikinci hecenin düz vokali, gerilek yayınma ile, birincideki yumuk vokale düzlük vermiştir.

12, a. Orta Türkçede, vokaller uyumu bakımından, ö-e fonetik şeması deyresinde kalan bükünlü kelimelerde ve türeme temellerde [illegible] vokalinin, — Tarançı diyeleğinde — yumuklaşıp o-ö olduğu görülmektedir.

Örnekler:

kör-, körse: *körsö* Tar. «görse, görünce»;

ös-, ösüş: *ösüm* yümek», üse: *üsö* Tar. «büyüse, artsa...»;

öl-, ölse: *ölsö ölsöm* Tar. « ölsem»;

böl-, bölek ve *bölök* Tar. «ayrı, başka»;

öy «ev», öyge: *öygö* Tar. «evet»; *öylär* Tar. «evler»;

öz, özge: *özgö* Tar.;

kör-, körgen: *körgön* Tar. «gören»;

körmöy Tar. «görmeden» (zuni *körmöy* ötük çeşme «anyu görm

den çarığı çözmez»; köliğe Div.: kö'ge > *kölgö* Tar. «gölge» [illegible].

12, b. Orta Türkçede o-a fonetik şemasında olan kelimeler, v ler uyumu bakımından, Tarançı diyeleğinde değişmiyor: *bolsa, kol* gibi.

Bu lehçede ö-e: *ö-ö* uyumlanması da her yerde yürümüş dir; bundan, bu temayülün doğu Türkistanında ancak başlamış ve dik durumda kalmış olduğu anlaşılmaktadır.

Not. Ökçaş kelimesi bu diyelekte *ökşös* şeklini almıştır.

İki kelime arasında

12, c. Yayınma olaylarına, Tarançı diyeleğinde, yaryana gelen şik bir kelime balini alan iki kelime içinde de rastlanmaktadır:

bu yil → *biyil*, bu yer → *büyer*,

uyer → *üyer* «o ye», *üyerdin* «o yerden» vb. gibi.

Not. Bu misallerde hadisenin, y foneminin daraltıcı etkisiyle olduğu mektedir. Başka lehçelerde de bu olaya rastlanmaktadır.

VOKAL DÜŞMESİ. HECE BİNDİRMESİ

13, a. Üç heceli temellerin ve bükünlü kelimelerin bir vokali şürüp onları iki heceli yapmak temayülü, incelemekte olduğumuz le

kuvvetlidir; buna *hece bindirmesi* (*superposition syllabique*) denildiğini İlkel bilgiler ayrımında görmüştük.

Tarançı diyeleğinden örnekler :

Oğul, *oğuli → *oğli* «oğlu»; orun, *oruni → *orni* «yeri»;

köŋül, *köŋüli → *köŋli* (ayrıştırma ile) *köŋni* «gönlü» [köŋnide «gönlünden, içinden»];

siŋ'il «küçük kız kardeş», *siŋili → *siŋli* (ayrıştırma ile) *siŋni* «küçük kız kardeşi»;

kişi, kişige → *kişke* «kişiye, birine, başkalarına»;

bala «çocuk», *balalar → *ballar*, *ballari → *balleri* «çocukları»;

karağu Div.: *karıġu* ve *karğu* Tar. «kör»;

ilgerü, *ilgerüki → *ilgerki* Tar. «ilerdeki»;

kiçik, *kiçikkine → *kiçkine* Tar. «küçücük»; vb.

13, b. Fiillerden temeli l ile bitenlerin p-yapılı ulaçlarında (geronif-lerinde) hece bindirmesine çok raslanır :

al-, *alip → *ap*; kal, *kalip → *kap*;

kęl-, kęlip → *kęp*; yokal-, *yokalip → *yokap* vb. gibi

13, c. Bu fonetik olay yarı sesli y foneminin atılmasiyle de yer almaktadır; örnekler :

ne yerge → *nerge* «nereye»; ayir-, ayiril- / ayril → āril-(ārilarğa «ayrılmaya»); buyur- → *bür-* (bürıdi «buyurdu», *bürımen* «buyurayım»); uyukla- : uyuhla- → *uhla-* (*uhlımaymen*).

OKUTMA VOKALİ

13, c. Arapçanın فعل (fa'l, fu'l, fi'l) veznindeki kelimelerini tek heceli olarak söyliyemiyen, aynı hece içinde iki konsonu birleştiremiyen Tarançı lehçesi bu gibi kelimelerin sonuna bir düz vokal getirerek onları iki heceli kılmaktadır :

zulm → *zulma* (= zulüm), ḳism → *ḳisma* (= kısım), hökm → *hökme* (ve *hökmö*), raḥm → *reḥme*, mekr → *meḥri* (= mekir «hiyle»). Hıḍr → *hiziri* (Hızır peygam), şükr → *şühri* (= şükür), nezr → *nezęre* «nezir, sadaka», vb.

Not. I. Falan kelimesi de *pälāni* diye kullanılmaktadır:

(*pälāni* yerde «falan yerde») gibi.

Not. II. Bazı Farsça kelimenin sonundaki **-ane**'nin *ani* yapıldığı da görülmektedir :

Divāni (= divane), *buthāni* (= buthane) gibi.

UYUMSUZ KALAN VE UYUMLANAN MORFEMLER

14, a. Eski Türkçeden beri... Onbirinci yüzyıl anıtlarına kadar uyumsuz olarak devam eden morfemlerin bazıları Tarançı diyeleğinde de uyumsuz kalmış bulunmaktadır. Bunlar ikiye ayrılır : a / i vokaliyle kurulup yumukluk kazanmıyanlar, b) u / ü vokaliyle kurulup her yerde bu yumukluğu saklıyanlar. Örnekler veriyoruz :

A

1) **-ī, -sī** (3. k. nes. iyel. morf.) : *oğlī*, *kolī* «eli», *tonī* «elbisesi» *boyī*, *boynī*, *butī* «ayağı», *özī*, *sözī*, *tōşī* «sesi», *beşī* «başı», *keşī* [keşīğa «yanına, karşısına»]; *atesī* «atası», *balesī* (= balası), «çocuğu» vb.

Not. I. Bu morfemin i vokali ī şekliyle uzun gösterilmiştir. Bizde ı art üyelenişe münhasır olduğu için i işâreti kullanılmıştır.

Not. II. Orunluk zarf morfemi olarak bir **küni** deyiminde kullanılan i vokali de uyumsuzdur; burada ar[illegible] ile hükmünü yürütmüştür. Eski kaynaklarda **küni tün** «gece gündüz» zarfına raslanır.

14 c. Bu tụ / dụ morfeminin ụ vokali, Radlof'a göre u ile ü arasında üyelenir; Tarançı diyeleğine mahsus ayrı bir vokaldir; en çok bileşik fillerde kullanılır.

6) -mụ (soru morf.): *emes mụ* «olmaz mı», *tüzeler mụ* «düzelir mi?»

Not. I. Bu morfemin de vokali u ile ü arasında üyelenir.

Not. II. Bu morfemin di ile bileşiği midi şekline girer: *algan midi? karğu midi?*

7) -sun / sün (emir 3. k morf.): *tapsun* «bulsun», *tegsün, kessün* «gitsin», *ḳilsụn* «kılsın», *kirsün, kirmesün, ḳelmesün*, vb.

Not. Bu morfemin, seyrek olarak uyumlusuna raslanmaktadır: *ḳelsin, ḳilsin, bersin* ... vb.

8) -çı: *oinçı* «oyuncu», *koyıncı* «koyun cobanı», *ot* [illegible] «as-sı[illegible]»

9) -din -tin (<ep. abl. morf.): *Aksudin, kündin* «günden», *köbrüktin* «köprüden», *mundin* «bundan», *andin, kolidin* «elinden».

Bu morfemin serpiştirme olarak uyumlu kullanılmasına da raslanmak[illegible] «elinden», *mundun* «bundan» vb.

[illegible] morf.): *ḳilük, koldük, ḳilduk,*

beş yaşta *oğlandak*], *kişidek* (tola ağrığan *kişidek*) «çok hasta bir insan gibi», *er hotundak* «karı koca gibi».

14) -ga / -ka (ver. dat. morf.) *öğa* «ava», *öyge* «eve», *öyige* «evine», *künge, birige* «birine», *bularga* «bunlara», *töşügige* «deşiğine, deliğine», *yaşka* «yaşa. yaşına», *işke* «işe», *atka, otka...* *taġ* : *takka*, *baġ* : *bakka* vb.

15) -da / -ta (orun. kop. morf.) *Taġda, öyde/ö* «evde», *yerde, içide* «içinde, içinden», *hekide* «hakkında», *muzda* «buzda», *teġida* «dağında».

16) -lar (çoğ. morf.) *Oğrilar, tarançilar... berinlar* «gidiniz», *kinanlar* «ceza veriniz», *çikerinlar* vb.

17) -at (-et, -t) *kelet* «gelir, geliyor», *keletti* «geliyordu *kelet iken* «geliyor imiş»; *kalat, kalatti, aglat, aglatti*; *koymayt, koymaytti...* vb.

18) -al (bileş. f morf.) al : *alal* [alalmayimiz «alamayız»]

ber- : berel- (*berelmeyimiz* «veremeyiz»)

de- : *deyel-* (*deyelmeyimiz* «diyemeyiz»)

tut- : *tutal-* (*tutalmayt, tutalmaytti..*)

15. b. Ettirgen çatı morfemleri :

-tur-, -ur-, uz- : kil- : *kildur-*, min- : *mindür-* «bindirmek», bak- *baktur*, yan- : *yandur-*, «(geri) döndürmek», kaç- : *kaçur*, al- : *aldur* kör- : *körgüz-*, tek- (= teg-) : *tekür-*, *kirgüz-*, *yetküz-* vb.

15, c. Özel bir morfem :

-ğan : biçimsiz (infinitif) kiplerden birini üretir. Türançı (T.

[illegible]

TARANÇI LEHÇESİNDE KONSONLAR SİSTEMİ

I. Dudaksıllar

B fonemi [illegible]da

17, a. Eski Türkçede sona gelen ses'lerden kapantılı dudaksı

b fonemi, / v (w)

bölümünde görmüş olduğumuz gibi, Orta Türkçede, aralıklı

olmu[redacted]

men, maŋa, miŋ (= biŋ 1000), *min-* «bin-», *mindür-* «bindir»-, *meŋiz* (= beŋiz) gibi.

Hecedeki z etkisiyle de b'nin m olması vardır : muz «*buz*», muzay (= buzağu / buzağı) gibi.

B fonemi ortada

19, a. İki vokal arasında b seslek olarak kalmaktadır : *çubuk, kabak*; Ar. *sebep, heber*... gibi.

Kelime ortasında lb, bd gruplarına da raslamaktayız : *alban* «vergi, mükellefiyet», *yolbas* «kaplan», *obdan* (Frs. abadan) «iyi, mükemmel», *yabduk* «hazırlık» gibi.

19, b. Ortada br grupu vr olmaktadır : ar. ibret → *evret* gibi. Buna benzer bir değişimi ever / evert- (→ *evet-*) «göndermek» fiilinde buluyoruz (eğer bu fiil başka lehçelerde, aynı mâna ile rasladığımız yibermek'ten gelişmiş ise.)

Baştaki b'nin p olması

20. Baştaki seslek dudaksılın, bir sebep altında, sağırlaşıp p olmasına raslamaktayız; bu olaya iki sebep buluyoruz :

1) Aynı hecede ya ondan sonraki hecede t, ç (ç.. k) gibi sağır bir fonemin bulunması: *put* (=but) «ayak» [kolini putini bağladı], *pat* (=bat) «çabuk», *patman* (= batman), *palta* (= balta). *püt-* (= büt) «bitmek», *piçak* «bıçak», *palçik* «balçık»... gibi. Bunlar, diyeleksel olarak seslek b fonemini p yapmıştır.

Ulaç fiil morfemi olan p'den sonra gelen b de sağırlaşmakta, p olmaktadır : alip bardi → *appardi*, istep bardi → *isteppardi*.. gibi.

2) İkinci sebep de kelimenin yabancı olmasıdır :

a) *pul, puzul* Çin. «sandık, ticaret evi, kasası», *patişa* «= padişah».

b) f'den dönmüş p : *palani* «falan», *payda* «fayda», *perzen* «= ferzend». Eskiden beri devam eden p'ler de vardır :

köp, kap... (ulaç fiiller) *kelip, berip, körüp, urup*.. vb.

M fonemi

21, a. Genzel dudaksıl m, pek az kelimenin başında vardır : bu kelimeler menşe ve rol bakımından birkaç türlüdür ; başlıcaları şunlardır.

a) Az yukarda görüldüğü gibi, yayınma ile, b'den dönmüş m fonemi olan kelimeler (örnekleri § 18, b. de geçmiştir).

b) Bazı morfemlerin, bölücüklerin, zamirlerin başındaki m fonemi :

1. Olumsuzluk morfemi ma/me Tarançı lehçesinde de vardır : *almedi*,

almaŋ : *almaŋlar* «almayın/ız», *almay*, *almat*; *barmedi*, *barmaŋ*: *barmaŋlar*, *barmay*, *barmat*; *bermedi*, *bermeŋ bermeŋler*. *bermey*, *bermet*; *bolmas*, *bermes*, *emes*... *vb*.

2. Soru morfemi **mu** : **bardi** *mu*, **emes** *mu*.

3. Bağlaç **ma** bö ücüğü : **ular** *ma* «onlar da», **memma** (= men ma) «ben de», **şeher** *ma* **ş her** (k. ş. Fars. şeher be şeher).

4. Çoğul 1. kişi belgisi : *elimiz*, *kŏremiz* vb

c) Yabancı kelimelerin başında : *Mantuçi* «fahişe», *Mançu*, *miskal*, *mensip*, *mehtep*, *mäşok* (= ma'şuk), *mes* (= mest), *muşta* [muştıbilen «yumrukla»] vb.

d) Türlü menşeli kelimeler. - Bunların birkaçı Orta Türkçade vardır : *mis* «bakır», *möşök* «ked» (Div. muş id., Çağ. ,,, id.), *mama* «ihtiyar kadın» (mamu Div. «geline refakat eden kadın»), *maŋ-* «gezmek, dolaşmak» (maŋmak Çağ. id.)

21, b. M fonemi ortada : *yaman* (çoğ. *yamılar*, *yamilleri*), *yarmak*, *tügürmen*, *yaŋmur* ve *yağmur*, *çimen*, *keme* «gemi»; *Kalmak* (Kalmuk), *asman*, *zaman*, *heme* (*hemisi*) ... vb.

21, c. M fonemi sonda : *kum*, *kim*; *hem*...

(Morfem olarak) : *kolum*, *pulum*, *beşim*.., (= başım), *aldim*, *boldum*, *berdim* .. *almedim*, *bermedim*... vb.

22, a. V fonemi. - Başta, ancak yabancı kelimelerde bulunur : **vezir**, **vakit**... gibi.

22, b. B foneminin, sonda, aralıklı olup v'ye dönmesi az yukarda incelenmiş, örnekleri görülmüştü. (§ 17, a, b, c).

22, c. Yabancı kelimelerdeki v'li heceler değişmiştir; div «dev» ismine *dive* ve *dö* suretlerinde raslanmaktadır.

DİŞSİLLER

Baştaki dişsil

23, a Tarançı diyeleğinde, Eski ve Orta Türkçede olduğu gibi, Türkçe kelimelerin başındaki dişsil sağır t olur :

Tap : *tepip*, **tar-**: *teri*, *tardam* «kurnaz», *tol-*, *tola* «çok, pek çok (dolu)», *taġ* : *taġdeki*, *tonu-* (= tanı), *tonumay*, *til*, *tile-*, *tokuz*, *tö* (= tor «ağ»), *tut-*; *tutmedi*, *tüş-*, *tüşür-*, *tvğ-*, *tudur-* «doğur-», tük: tügi, tügüm, tüge / tübe «deve»...

Yalnız eski ti- fiili *de-* (*dedi, degen, degendin* kim..) olmuştur.

23, b. Yabancı kelimelerin bu diyelekte çoğalmış olduğunu görmüştük, bunların başındaki seslek dişsil d değişmemiş, d olarak kullanılmıştır: *dereh* (= diraht Frs. «ağaç»: *derehti*), *derya, danişmen: danişmeller, dünye, dürî* (= daru «dâç») vb.

23, c. Sağır dişsil ortada- Kelime ortasında iki vokal arasındaki sağır dişsil t değişmemiştir: *ata, atesi, at: eti, yat-: yetip, yet-: yetip, ürget-: ürgetip* «öğretip» vb.

Kelime ortasında, çok seyrek olarak katmerli t'ye de raslanmaktadır *ottuz* (= otuz), *yetti* (= yedi) gibi.

23, d. Orta Türkçedeki dişsilin aralıklı seslek ḍ (*dh*) ayrını Taranç diyeleğinde y olmuştur: *koy-* (<koḍ'dan), *kayaş* (=kaḍaş), *key-* (keḍ-'den), *kin* (= kiḍın «sonra»), *sakay-* «iyileşmek, sağlamak» (= sakaḍ-) vb.

Yalnız Ort. *kuduğ: kuḍuğ* «kuyu» ismi *kuduk* olarak d ile kalmıştır.

24. Dişsilin girdiği gruplar

lt grupu: temellerde saklanmıştır: *altun, alti, palta, oltur-: olturdi, öltür-: öltürdi, vb.*

Fakat bükünde, l'den sonra gelen dişsille başlar morfemlerin dişsili seslek d olarak bulunur:

keldi, boldi, aldi, eldin, yilda, yildin, boldum bolduŋ.

Alt «ön» isminden *aldığa* «önüne, karşısına» kelimesinde de dişsilin, l sebebiyle, d olduğu görülmektedir.

rt, rd grupu: art-: *artip*; ber-: *berdi, bardi, yürdi, olturdi, öltürdi*... vb.

nd grupu: *andin, andak, mundak*, vb.

şt grupu: *yaşta, iştin, deşti* «söyleştiler», *hoşlaşti, işti* (= içti).

bd grupu: *obdan, yabduk*.. vb.

Sağır kapantılılardan sonra dişsil sağır t olur:
yetti, yatti, tapti, kopti, sokti... vb.

Dişsille başlıyan morfemlerin dişsili, vokalden sonra, seslek d olur: *keşida* «yanında», *büridi* «buyurdu», *yürüdi, yenida* «yanında»... vb.

DAMAKSILLAR

25, a. Eski ve Orta Türkçede olduğu gibi, Taranç lehçesinde de, Türkçe kelimelerin başında ancak sağır kapantılı ḳ/k bulunur; örnekler:

Kaş [*keşiğ-ı* «yanına»], *kal-*, *kalma-* [*kalmedi*], *kar*, *kan*: *ḳeni* (= kanı), *kāsi* (= kayısı), *kala* «sığır», *karmak* «zıpkın», *kattik* (= katığ «katık»);

koy «koyun», *koy-* (*koḳ-*'dan), *kol* «el», *koş* «çift», *kork-* (ve *kōk-*), *kop- kopup*;

ḳel «gel-», *ḳet-* «git-», *ḳeç* / *ḳeçe* «gece», *kir-* «gir-» (*kirip*), kişi;

kīk «geyik», *kiçik* «küçük», *key-* «geymek» (*keḳ-*'den), *ketin* «kat, def'a».

kīm (= *ḳedim*), *kör-* «= gör-», *köz*, *köp* «çok», *keŋeş* «konuşma, danışma»,

kul, *kuş*, *ḳiz* «kız», *ḳiş* «kış», *ḳil* «kılmak» *ḳiçḳir-* «çağırmak»... vb.

25, b. Aralıklı damaksıl **h** yabancı kelimelerin başında bulunur; örnekler:

Hitay «Çin», *hoca*, *haram* (ve *karam*), *halal*, *han*, *hah* (= **halk**): [*hahlar*], *huda*, *hotun*, *heş* (= **hiç**), *hekīm*, *heme*, *heli* «şimdi», *hisap*, *her*, *herç*, *hökema* (lar), *heber* vb.

25, c Seslek damaksıl **g** dahi yabancı kelimelerin başında bulunur; *gunah*, *göş* (= güş «et»), *gäyret*, *gōher* «gevher», *gezne* «hazine»... vb.

26, a. Damaksıl sonda. - Sağır kapantılı **k** olarak bulunur; Orta Türkçede sona gelen aralıklı **ğ** fonemi de Tarançı lehçesinde kapantılı **k** olmuştur; örnekler:

1. *Bek*, *sōk* (soğuk), *yirak* *oğlak*, *uzak*, *yakşirak*,

ḳok, *ḳak* «yan»; *kalenderlik*, *patişalik*, *üzlik* (= yüzlük),

kül'lik (= künlik): *külliğī* «her gün»

2. *Andak* (= Div. **andağ**), *uluk* (= **uluğ**), *mundak* (= **mundağ**), *kattik* (= Div. *katığ*), *çiraylik* (çiraylığ yerine), *hekillik* (= akıllığ).

Son derece seyrek olarak kelime ya hece sonunda **h** fonemine rastlanır: *uruh* (ve *uruk*), *Ah su* (ve *Ak su*), *yahşi* (ve *yakşi*), *tabah* (ve *tabak*).

Not. Peg «= bey» ismi, *memur (fonctionnaire)* anlamına, seslek **g** ile çizilmektedir, arkaizma'ların muhafazakâr olmasına bir tanık teşkil eder.

Damaksıl ortada

26, b. Sağır damaksıl **k** fonemi kelime ortasında ve iki vokal arasında değişmez; örnekler:

Ç**k**-: *Çikip*, *iki*, *tülki*, *oku*, *çikar*, *çikerip* *vb.*

26, c. Sesiek damaksıl *g* ile başlıyan morfemlerin bu damaksılı, sağır kapantılı fonemler komşuluğunda k olur: bundan başka yerlerde [illegible] *aytkın, ta* (taşka yerine) *tutkan* (tuğkan yerine), *tartkan*, hah (= halk) : *ha* (hahğa yerine) vb.

2) *Çikargin, yerge, algeli, bergen, bermegen, kelgen, kilğan, kon* (ve *konğun*); *ölgön, köygön, kilidiğan, yalğan* «yalan», *elgek* «ele *emgek* «emek» vb.

Aynı kural üzere başka örnekler : *buğday, tüge* «deve» gibi.

ARALIKLILAR

Yarı vokal v[illegible]emi

27, a. Bu fonem bir çok kelimenin başında vardır; örnekler «yay», *yak, yakşi, yüt* «= yurt», *yeği* «= yağı», *yaman, yat-*: *yür-* : *yürüp, yol, yoluk-, yuk* «yak- : *sürün-, sıvan-*», yağmur, *yun-, yekin* «= yakın» ... vb

Kelime sonunda da bulunur : *koy* «koyun», *ay, bay, boy, koy* «key- ...» vb.

Not. I. Eski ỹ (n') fonemi, kelime sonunda y olmuş, genzel unsur [illegible]miştir : *koy* = Est. kon' «koyun» gibi.

II. Sona gelen eski t/d/ḍ fonemi y olmuştur : *koy-* (= koḍ-), key- (= [illegible] gibi.

KELİMENİN [illegible]

GENZEL n, ŋ FONEMLERİ

28, a Orta Türkçede olduğu gibi Tarançı lehçesinde de, genzel ŋ fonemiyle hiç bir kelime başlamaz; n ile ise ancak ne soru bölücüğü ve bileşikleri başlar : nerse, neçen, neme, nērge vb.

28, b. Bu iki genzel fonem kelimenin başka yerlerinde bulunur :

*An tabanından *eni* (= anı), *ança, munça, andak, mundak, bizni, slerni, muni, üçün, kün, kündüz, kan* : *keni, orun* : *orniğa, ödin* «avdan», *öydin* «evden», *un, on, han* : *hanniŋ, yeḳin* «yakın», *tümen, bilen, neçen, kaçan, min-* «binmek», *alğan, bergen, ölgön*... vb.

Çoŋ «büyük», *kuŋ* «halayık» (küŋ Est. id), *koluŋ, koluŋdiŋ, eniŋ* (= anıŋ) *biziŋ, slerniŋ, beriŋ, beriŋler, beriŋ, beriŋler, miŋ* (= biŋ, 1000), *keŋeş, keŋeşip, bermeŋ, ḳilmaŋ*,... vb.

Sona n gelmesi

28, c. Soru ve buyuruk gibi duyusal yerde, sona n getirmek temayülü görülmüştür :

neçen «= neçe, nice», kançan «kaç» gibi.

Emir kipinin morfemi olan -gil bölücüğü de bu temayülle gim olmuştur.

SÜRTÜŞLÜLER : ş, ç, c

29, a. Sürtüşlülerden ş ile başlar Türkçe kelime yok gibidir; şu : şu gösstermeliği uşu (1)'dan bileşmiş olmalıdır. *Şeher, şah, şühri* (= şükür) ... gibi kelimeler yabancı [illegible]

Kelime sonunda ş, ç fonemlerinin çok seyrek olarak karıştırıldığı görülmektedir : üç ve üş, iç- ve iş- : *içti / işti, işkeli* = *içkeli* «içecek», *işken* (= içken) (fakat *içip*), *heş* «= hiç», *bikeş* (= bikeç Çağ.), *keş* (ve *keçe*) «gece», *aş* (= aç), *aş* «yemek» [kişi *aş* kalmağınca *aşnıŋ kaderini bil*[illegible] aç kalmadıkça aş[illegible] (yemeğin) kadrini bilmez».] vb.

29, b. Bu fonemler her kelime sonunda karıştırılmış değildir : *iş* : *işi, işni, işler; tüş* «rüya», *içiçide* «içinde», *içige* «içine», *kiliş*,... vb.

Bu diyalekte c fonemi de ancak yabancı kelime[illegible]

29, c. Sürtüşlülerden [illegible] diy'e dağılır bir çok Türk[illegible]

ğumuz Türk lehçeleri Mukayeseli fonetiği içinde, öz mukayese sistemimizi tatbik ederek, yazdık.

1. d. (Oyrot dilinin gramatikası)[1] müellifi N. P. Durenkova eserini

erd), Çağataycada (ä ile) bulduğumuz imes (Div. ermes) fiilleri Altaycada, (e ile) *edi, emes* olmuştur.

2, c. Eskiden beri heceleri e ile kurulmuş olan kelimeleri de Alataycada e ile buluyoruz: *et, em* «ilâç», *em-, bek, elgek* (Div. elgek) «elek», *eçki* (Div. eçkü) «keçi», *keme* (Div. kemi) «geri», *teke, terek, men* (Div. men) «ben», *sen, ne, neme, eri, ses-* (= sez-), vb.

i vokali

3, a. Orta Türkçede ve bizde i ile olan bazı kelimeleri dahi Altaycada e ile buluyoruz: *eki* (= Div. iki, ikki), *tereŋ* (= teriŋ Div.) «derin», *teermen* (= *tegirmen* Div.) «değirmen» (Çağ. tigirmen), *tegenek* (= tiken Div.) «diken» vb. Bu suretle, Altaycada, bize, Orta Türkçeye ve özlükle Çağataycaya nisbetle, e vokali daha geniş bir kullanılış bulmuştur; fakat i vokali kullanılıştan kalkmamış, eskiden beri i ile heceleri kurulmuş olduğu şüphesiz kelimelerde kalmıştır: *iç, iç-, is* (= iz), *bis* (= biz), *min-* «bin-», *tiş, iine, kiji* (= kişi), *tiji* (= tişi), *kir, kir-* vb.

3, b. Divanda i/ı vokalinin belirsiz kaldığı til/tıl, iş/ış gibi kelimeler Altaycada (bizde olduğu gibi) iş, til'dir. Yalnız it «köpek» ismi *iyt* (it) uzun i iledir ki Divanın çift imlâsına uygun düşmektedir.

4 a. Eski ve Orta Türkçe ile Altayca kelimelerde karşılaşan, hiç değişmeyen vokaller çoktur; örnekler:

a vokali: *at, ak, ay, bay, ayu* (Div. aḍıġ «ayı»), *baş, baka* «kurbağa», *dyay* (= yay «yaz»), *malta* (= balta), *mal* «davar», *talay* «deniz» (Est. taluy), *taman* «ökçe» (= taban), *al-, ağar-, dyat-* (= yat-), *sal, taş, tas* (= taz «daz»), *kar, kaya, kas* (= kaz), *bala* «çocuk», *karındaş, ada* (= ata), *ada-* (= ata-), *uza, aksak, artık* (= Div. artuk), *dyan-* (= *yan-* «dön-»), *ayt-* (= ayıt-) vb.

o vokali: *ot* «ateş», *ol, ok, yok, on, oŋ* «sağ (taraf)», *odun, ton, çok* (= Div. çoğ «güneş yalını») «yanmış kömür», *kol, dyol* (= yol), *koy* «koyun», *bol-, kon-, toğus* (= tokuz), *orto* (= orta), *kojo* (= koşa) «beraber» vb.

ö vokali: *öy* (= öd/öḍ) «zaman», *ös* (= öz), *öl-, ör-, öç-* «sönmek», *ös-* (Div. id.) «(oitki) sür», *sös* (= söz), *köl, kös* (= köz), *börük* (= börk), *börü* (= *böri* Div.), *çöl, öt, kök* «mavi, gök rengi», *ölöŋ* (= öleŋ Çağ.) «ot, çayır», *kör-, tös* (= töz) «temel, esas», *öç, köp* «çok», *pöl-* (= böl-), *özök* (= özek) «dere» vb.

u vokali: *uy* (= ud / uḍ) «inek», *kuş, bu, uya* «yuva», *us* (= uz)

«usta», *uç, uç-, uçur-, uyuku* «uyku», *kuskun* (= kuzğun), *tur, uzun, uk-* «işit-», *tut-, ulus, bulut, kulun, but* «ayak», *sü* (= Div. suv) vb.

ū vokali: *ūn, ūç, būr* (= bür Est. «gonca, tomurcuk») «yaprak», *sūt, būk-, kūn, tūn kūç, kūmüş, ülü* (= ülüg Est. «kısmet») «pay», *kūt-* «gütmek» (= *kūd-* Div.) vb.

ı vokali: *kıl, kış, kıs* (= kız), *kır, çın* «hakîkat», *sığın, çılbır, çıçkan* (= sıçğan) «sıçan», *ırak* (ve *rak*), *tım* (= tın Div) «sakın, sakın sakın» vb.

4, b. İki heceli birçok kelimenin vurgusuz heecelerinde ı vokali u ile nöbetleşmektedir: *sımda* ve *sumda* «çil (bir kuş)», *tıygak* ve *tuygak* «bir türlü geyik, maral», *kırkın* ve *kurkun* «kanat kemiği», *çıbık* (*çıbıkta-*) ve çubuk (*çubukta-*) krş. çıbık/çubuk T. *mıltık* ve *multık* «tüfek» vb.

Vokallerde üyeleniş kaymaları

5, a. Vokallerin eski üyelenişi, Altaycada, türlü fonetik sebeplerle, bazı kaymalara ve değişmelere uğramaktadır; sporadik olan bu değişimlerin başlıca tiplerini veriyoruz.

1. Y foneminin daraltıcı etkisiyle, arkt ı vokalinin ön i olması; bu kaymayı gösteren örnekler:

a) Est. ıd - Div. ıḍ-: Alt. ıy- > *iy-* «gönder» Burada d : ḍ : y değişiminden sonra, gerilek yayınma ile ı : i kaymakı olmuştur.

b) Div. vb. ığla-: Alt ıyla- > iyla «ağla-»

c) Ort. aġıl: Alt. ayıl > *ayil* «köy, avul»

Bunlarda, ġ : y değişiminden sonra, ı : i kayması olmuştur.

Yine y foneminin daraltıcı etkisiyle, Ort. keḍ- / key fiili Alt *kiy* = Ort. koy ismi Alt. *kuy* «mağara» olmuştur. [Krş. kuytu].

5, b. Duman anlamiyle gelen Alt. *ış* ismi bizde ve daha başka lehçelerde is ile karşılaşmaktadır Burada, vokalin üyelenişi önden arkaya kaymıştır. Divanda buna benzer bir iki örneğe raslanmaktadır: ايتا ايت ve ايتا ايش başlıcalarıdır. Bizde ve başka lehçelerde it, iş iken Divanda, -kaekiyle, ıtka, ışka görünüyorlar. Eski iy diftongunun, vurgudan kurtulmasiyle, bu kaymaya sebep olduğu söylenebilir.

Duman kavramiyle koku kavramını anlatan birkaç kelime vardır: Est. Uyg. yıt/yıd «koku», Çağ. ايد [ıd ağacı], yıdığ «fena kokan»; bunlarda vokal art (velar) ı'dır.

Köpeğin en eski adı olan it (Div. ıt) kelimesi, etimoloji bakımından, koku anlatan ıt ile ilgili görünüyor; böyle bir menşe birliği Div. ıtka şeklini de aydınlatabilir.

5, c. Başka örnekler :

1. Alt *ene* : Uyg Ort. ana

Burada, sevgi ve saygı maksadiyle. önce ane, sonra ene denildiği söylenebilir. Bizdeki anne, Çuv atte, Çağ. ateke, etike vb dahi böyle psikolojik bir amille başlayıp fonetik muameleden geçmişlerdir.

2. Div. **yok** (= yokuş) tabanından -se- fiil türem morfemiyle, Alt. *öksö-* «yüksel-» gelmiştir; bundaki fonetik amil eski bir gerilek yayınmadır; bizdeki yüksel- de aynı suretle gelişmiştir.

3 Uyg. Div. T. yzm. öl «ıslak» tabanından da, -iş morfeminin daraltıcı etkisiyle, Alt. *ülüş* id. olmuştur.

Burada, art - ön kayması yoktur, genişin daralması vardır.

4. Uyg. Div. **etük** «ayakkabı» temelinde, -**ük** ekinin etkisiyle, e : ö yumukluk değişimi yürüyerek, Alt *ödük* gelişmiştir. Burada da üyeleme yeri değil, üyeleniş değişmiştir.

5. Uyg. Div. **tilkü** temelinden, gerilek yayınma ile, Alt. *tülkü;*

6. Div. **çüri-** temelinden, gerilek yanıma ile, Alt *çiri* ;

Div. **küçen** «gücü yettiği kadar üstüne al» temelinden, gerilek yayınma ile, Alt. *kiçen-* «dikkat ve ihtimam et»; Ort. bilegü'den Alt *lülü* vb. husule gelmiştir.

7. Alt. *kuzuk* «ceviz» : Ort. **koz** id.

Burada, ik adlama ekinin gerilek daraltıcı etkisiyle koz tabanının o vokali u olmuştur.

8. Alt. *müŋ* (1000) : Ort. **miŋ** «bin»

Burada dudaksıl m fonemi, i vokalini, diyeleksel olarak yumuk ü kılmıştır.

Binmek : **min** fiilini da, yumuk vokalle, Div Uyg *mün-* buluyoruz [**müngü at** «binek at». Uyg. Cafer.]

Not. Dilin geçirdiği gerilek yayınma olaylarının neticesi olarak, bugünkü Türk lehçelerinde, bazı tabanlar ikişer hattâ üçer ayrılı vokallerle bulunur : oğur / uğur, yokarı / yukarı / yüksek, boğaz / buğaz / boğuz, türe / törö (türe-/törö-), türü / törü, çim- / çöm-... vb.

ARALIKLI DAMAKSIL Ġ FONEMİ

6, a. Orta Türkçedeki aralıklı seslek damaksıl **ġ** fonemi, Altay grupunda, yarı vokal bir fonem gibi, değişimlere sebep olmuştur. Bu ġ fonemının yalnız kendisi değil, geniş ve dar vokallerle kurduğu diftonklar değişmektedir.

Bu diftonklar şunlardır : ıġ / iġ (g), əġ / eġ (g), oġ / uġ / üġ (g).
Uğradıkları büzülme ve değişmeleri gösteren örnekler veriyoruz.

a) Kelime sonunda ıġ diftongu : *uu* (*ū*) olur :

Div.	adıġ «ayı»	:	Alt. *ayū* (ve *ayu*)
»	yılıġ «yılık»	:	» *dıylū* (ve dıylu)
»	zatıġ «satış»	:	» *sadū* (ve sadu) [*sa'lūçı* «satıcı»]
Ort. (kuralca)	atıġ	:	» *adū* (ve adu) [*adūçı* «atıcı»]
Div.	açıġ «acı»	:	» *açū* (ve *açu*) id.
»	atlıġ «atlı»	:	» *atlū* (ve *atlu* «atlı ve adlı»
»	karlıġ	:	» *karlū* «karlı» vb.

Başka örnekler : *emdū* «şifalı» (em «ilâç»'tan), *tūlū* (tū «dağ»'dan) *eerlū* «severli», *sö[illegible]tū* «rüzgârlı», *üygendū* «dizginli» vb.

b) iġ (ig) diftongu da, kelime sonunda, ū (ū) olur :

Div. *tirīġ* «diri» : [illegible]

Est Ort. yağı «düşman» : Alt. *dyū* «harp, düşmanlık»
Ort. yağuk : Alt. *dyūk* [dyūğın Alt. = yakın]
» ağır : Alt. *ūr* id. vb.

D v. yaḍağ «yayan», Altaycada, *dyoyu* ile karşılaşmaktadır; bunda temelin a vokali, türem hecesinin büzülmeden çıkan u (ū) etkisiyle, yumuk (o) olmuştur. Div. ağıġ; Alt. *ōrū*; burada da, o vokali, gerilek yayınma ile hasıl olmuştur.

d) oğ diftongu ve *oğu* triftongu; Bu da büzülerek ū olur:
oğul : Alt. *ūl* gibi.
öğ (ğ) diftongu da büzülerek ü olur : ögren-: Alt. *üren-*,
ögür : Alt. ür «sürü» [Alt ürlü = ögürlig «sürüsü olan»].

Not. Altayca, ŋ fonemini *n* unsurundan soymak eğiliminde olduğundan, bu fonemden kalan ġ unsuru da, büzülmeğe hazır bir diftong teşkil eder; örnekler: Alt *sōk* (*sōōk*) «kemik» : Cağ *sügek*, Alt. *maġa* / *maa* : Ort. maŋa... vb. (Bk. ŋ fonemi).

Morfemlerde :

6, b Geniş vokalle biten isimlerin datifinde :
Ort. bala : balaġa : Alt. *balaa* (*balā*) «çocuğa»
» keme : kemeğe : Alt. *kemee* (*kemē*) «gemiye» vb.

-daki morfemide :

Ort bala : baladağı → Alt. *baladaa* (*baladā*) «çocuktaki»
» keme: kemedeği → Alt. *kemedee* (*kemedē*) «gemideki» vb.

Türem morfemleri bitişiğinde :

(-n) Ort. yığın : Alt. *yūn* «toplantı»
(-uk) Ort. soğuk : Alt. *sōk* (*sook*) vb

6, c Genel olarak ġ fonemi iki vokal arasında yıpranır :

kaġan : Alt. *kaan* (*kān*) «padişah, çar», yeğen : Alt. *yeen* (*yēn*) vb gibi.

ADLAMA EKLERİ

7. Orta Türkçenin birkaç ismi, Altaycada, fazla bir ek almış görünmektedir; bunların, eskiden düşümsel (casuel) bir rol oynamış olduklarına hükmedilebilir; rastladığımız örneklerin başlıcaları şunlardır :

tize	Alt.	= tiz Div. «diz»
temene	Alt	= temen Div. «küyük iğne»
kuça	Alt.	= koç Ort.

tamana Alt. = taban Ort.
ūlüş Alt. = *ōl* Ort. «ıslak, nemli»
boro Alt. = boz Ort. «kır reng»
toboğo Alt. = «kozalak» ismi de böyle bir teşekkül gösterir: es topak > toboğo.
tozun (tozın) Alt. = toz Ort. vb.

HECE BİNDİRMESİ

8, a. Seslek aralıklı damaksıl ğ foneminin uğradığı türlü büzülmelerden başka, Altaycada, hece bindirmesi olayı da karakteristik değişmelere sebep olmuştur; başlıca örneklerini veriyoruz.

1 *Ekel-* «getir-mek» fiili, kel temelinin bir e- öneki almasından oluşmuş gibi durmaktadır. Bu fiil al- ile kel- fiillerinin alıpkel- suretinde bileşmesinden husule gelmiştir; tanıklanmış safhaları şöyledir:

alipkel- : apkel- : akkel : akel : *ekel* .

2. *Apar-* «götürmek» fiili; bu fiil de, alıpbar- bileşeğinden ap bar-: appar-: *apar-* safhalarından geçerek gelişmiştir.

3. *Akir-* «içeri getir mek» fiili; buda alıpkir bileşeğinden apkir-: akkir- : *akir-* : safhalarından geçerek meydana gelmiştir.

Not. Bu gelişmelerde, alıp : ap hece bindirmesinden başka, pb : pp ve pk : kk benzeşmeleri ve katmerin yalınlaşması olayları da vardır.

4. *Täp, tēp* ulaç fiilleri (gerondif), tapıp ve tepip suretlerinden gelmiştir; ortadan kalkan hece taban vokalinin uzamasına sebep olmuştur.

5. *Sıyın* «kız kardeş», *tiyin* «sincap» isimlerinin genitifinde de bir hece bindirmesi tanıklamaktayız: sıyın : *s·yınnıŋ → *sıynıŋ; *tiyin : *tiyinniŋ → *tiyniŋ... gibi.

Sıyın ismi Eski Türkçe *siŋil* ile karşılaşmaktadır. Bunda ŋ fonemi l'yi ayrıştırarak n yapmış, ŋ de genzel unsurunu yitirerek ğ : y olmuştur. Bundan başka, vokalizme önden arda geçmiştir.

6 Bala ismi, çoğulda, son a vokalini düşürerek, *baldar* olmuştur. - Yalnız kelimesi de *dyağıs* suretine, hece bindirmesi ve fonem yalınlaması ile geçmiştir.

8, b. Genitif üzerine eklenen gı/gi morfemi:

ayunıŋ + gı → *ayunıyı* «ayınınki»
bistiŋ + gi → *bistiyi* «bizimki» vb.

8, c Ortaç üzerine eklenen -m, -ŋ iyelik morfemleri :

bargan + ım → *bargam* ; köktögönim → *köktögöm*
bargan - ŋ → *bargaŋ* ; köktöbögönim → *köktöbögöm*
baratan : ım → *baratam* vb.

VOKALLER UYUMU

9, a. Vokaller uyumu bakımından, Altaycayı Orta Türkçe (Divan - Uygur grupu) ile karşılaştırdığımız zaman, uyumun Altaycada genişlemiş olduğunu tespit edebiliyoruz; meselâ, Divanda böri «kurt, canavar», ügi «baykuş», eçkü «keçi»... gibi uyumsuz bulduğumuz kelimeler Altaycada uyumlana ak *börü, ügü, eçki* . olmuş; yani ikinci hecenin düz vokali birincininkine uyarak yumuk (böri: *börü*, ügi: *ügü*) veya ikincinin yumuk vokali birincininkine uyarak düz olmuştur (eçkü : *eçki*) gibi.

Tokuz, otuz, orun «yer», oyun, otur , öltür-, öskür- (= öksür)... gibi orta Türkçede o - u (ö - ü) fonetik şema üzerine olan kelimeleri ise Altaycada o - ı (ö - i) ve o - u (ö - ü) şemalarında buluyoruz: Alt. *toğıs* ve *toğus, otıs* ve *otus* / *odus, orın* ve *orun, oyın* ve *oyun, otır-* ve *otur-öltir-* ve *öltür-, öskir-* ve *öskür-*.

Bu şemanın yarattığı analoji ile, savur- (sabur-) fiili de Altaycada *sobır-* / *sobur-* şekillerine girmiştir.

9, b. Bükün morfemlerinde de bu uyum genişlemiş, iki şemalı olmuştur: kolım ve kolum, yolım ve yolum; boldı ve [illegible] gibi

Alt. *ödük* : **etük** Div. **edik** Çağ. Tyzm.
» *töjök* : **töşek** Ort. «döşek»
» *çoçko* : **çoçğa** Çağ. «domuz yavrusu»
» *koyon* : **koyan** Çağ. «tavşan»
» *bolot* : **bolat / polat** «çelik» vb.

10, b. Morfemlerden hecesi geniş düz a / e vokaliyle kurulmuş olanlar da yumukluk uyumuna uğradığından Altaycada o o, ö ö şemalarındaki kelimeler çoğalmış bulunmaktadır; çeşitli morfemler üzerine örnekler:

(Türeme fiillerinde) Alt. *oyno-* = Ort. **oyna-**, Alt. *bojo-* = Ort. **boşa-**, Alt. *orno-* = Div. **orna-**, Alt *tözö-* «temel koymak» (tös / töz'den); Alt. *kögör-* = **köger-** «göver-»; Alt. *otto-* = **otla-**, Alt. *ölöŋdö-* «çayırla beslenmek» (ölöŋ «ot, çayır»'dan), Alt *koyondo-* «tavşan avlamak» (koyon'dan), Alt. *kojondo-* «türkü söylemek» (*kojon* «türkü'den), krş. **koşuğ**, örölö- «yukarı kalkmak» (Alt *örö* = Muh. örü'den) vb.

(İsim bükününde) **kol**: *kolgo* = **kolga** Div. «kola, ele», **köl**: *kölgö* = *kölge* Ort. «göle», *koldo* = Ort. **kolda**, *köldö* = Ort **kölde** «gölde», *kollo* = Ort **kolla** «el ile»; *köskö* = Ort. **közge** «göze», *köstö* = Ort. **közde** «gözde», *köslö* = Ort. **gözle**; *söstör* «sözler», *söstörgö* «sözlere», *söstördö* «sözlerde», *söstörlö* «sözlerle» vb.

(Ortaçlarda, ulaç fiillerle) *bolgon* «olan», *kongon* «konan», *konboğon* «konmıyan», *bolboğon* «olmıyan», *körgön* «gören», *körbögön* «görmiyen» vb. *Bolor* «olur», *toŋor* «donar», *soğor* «sokar», *körör* «görür», ös-: *özör* «sürüp büyür», *tolor* «dolar», *tölör* «öder» vb. (gerond.) *kono* «konarak», *özö* «sürüp büyüyerek», *sogo*, *oynoy* «oynaya», *tooloy* «saya», *tölöy* «ödeye», *toktoy*, *köktöy* .. vb.

(Olumsuz emirlerde) *körbö* «görme, bakma», *oynobo* «oynama», *tölöbö* «ödeme», *tölobo* «sayma», *sokpo* «vurma, sokma» vb.

(Fiillerde) *oynogoy* «oynıyacak», *körköy*, *oynobogoy*, *körbögöy*, *köktögöy*, *köktöbögöy*... vb. *oynozoŋ* «oyasan», *köktözöŋ*, *körzöŋ*, *oynozo*, *körzö* .. vb.

Bileşik sayılarda

10, c. Altay lehçesinde bileşik sayıların uyumla tek kelime haline gelmesini tespit ediyoruz;

* **beş on'dan** : Alt. *bejen* «elli»
* **tört on'dan** : Alt. *törtön* «kırk»
* **yeti on'dan,** : Alt. *dyeten* «yetmiş»

*sekiz on'dan : Alt *sekizen* «seksen»

*tokız on'dan : Alt. *togızan* «doksan» olmuştur.

Not. Eski sayı sistemimizde on'un oynamış olduğu rolün geniş olduğu anlaşılmaktadır; miş ekinin, sayı sisteminde, çok daha eski olduğu ise şüphesizdir.

UYUMSUZ KALMIŞ MORFEMLER

10, a. Eski ve Orta Türkçedeki uyumsuz morfemlerin bazıları ve daha başkaları Altaycada uyumsuz kalmıştır; başlıcaları şunlardır:

İsim türetme ekleri:

1) -çı eki: *koyçı* «koyun çobanı», *uyçı* «sığır çobanı», *küdüçi* «güdücü: çoban»; *dyolçı* «= yolcu», *tögünçi* «yalancı» (tögün «yalan»), *uykuçı* «uykucu: uykuyu seven», *kojonçı* «şarkıcı, şarkı söylemesini seven» vb.

Not Alt. *kojon* «şarkı» Ort koşuğ ile karşılaşır.

2) -çıl şekli: *uykuçıl* (= *uykuçı*), *ozoçıl* «evelki; ileriki», *kunukçıl* «kederli» («unuk'tan), *kojonçıl* (= *kojonçı*) ... vb.

3) tık (-dık, lık) eki: (bir) *to dık* «= donluk: bir kürk yapmağa yeter (kumaş)», *töştik* «göğüslük, önlük», *ortolık* «ide» (orto'dan), *turuştık* «muhkem» (tur-dan), *soğımtık* «boğazlanacak», *ölümtik* «ölecek, ölümlü» vb.

Not. Bu ekin uyumlu olarak da kullanılması vardır: *tündük* «şimal» (tün «gece»'den), *törttük* «dörtte bir» vb.

4) -ıntı eki; fiilden bu ekle türeyen isimler: *soğıntı* (su soğıntızı «su oyuntusu»); *solıntı* «değişme» vb.

5) -kış eki: *sürtkiş* «merhem, yakı», *tutkış* «tencereyi tutmak için keçe parçası» vb. (*tutkuş* da var).

Not. Bu morfemin son fonemi Orta türkçede ç'dir.

6) -ğı eki: *ozoğı* «evelki» vb.

İsim bükününde:

7) -tı (-dı, -nı): (belirtme-akuzatif) eki: *kuştı* «kuşu», *kıştı* «kışı» vb.

9) -ır- eki : *odır-* «ateşi hazırlamak» (ot «ateş»'ten), *toğır-* «dondur»

10) -tır/d[illegible] eki: *döyür-* «doyur-», *ösür-* «geliştir», *çöğür-* «yüzüür» [illegible] (ve *otur-*) «öldür-», *kondır-*, *kördir-* vb.

11) -ık- eki : *dıoğ[illegible]* «yolda ralamak» (*dyol* «yol»'dan)

12) -ğır- eki : *durğır-* «durdur-», *toyğır-* «doyur-», *körğis* (ve *körgüs-*) «göster-», *oturğıs* «oturt-» vb.

13) -ış- eki : *uğıs* (ve *uğus-*) «çıkıtır» vb.

Zaman ve [illegible] ekleri :

14) -ə/dı morfemi [illegible] *ögdüm* «övdüm», *öpdüm* «öptüm», *öpmedim* «öpmedim», *öpmedi* «öpmedi», *öpmedik* «öpmedik», *öpmedinız* «öpmedinız», *öpmediler* «öpmediler» vb.

Not. Ötüş [illegible]

[illegible]ğın «börküm, şapkam», *sözim*, *kölim* «gölüm», *ödügim* «kabım» vb.

16) -ıŋ/-ə morfemi (tekil 2. kişi) : *kolıŋ*, *közıŋ*, *uyıŋ*, *börügiŋ* «börün», *ödügiŋ* «ayak kabın», *sözıŋ*, *kölüŋ*, *koyıŋ* «koyunun» vb.

17) -ı/i morfemi (tekil 3. kişi) : (*onın*) *kolı*, *közi*, *uyı*, *börügi*, *sözi*, *köli*, *koyı* vb. *-tözi* «devesi», *tülküzi* «tilkisi» vb.

18. -(ı)bız morfemi (ç. 1. kişi) : *kolıbız* «kolumuz», *dyolıbız* «yolumuz», *koyunumuz*, *uyıbız* «[illegible]» *tübız* «[illegible]»

fatmak maksadiyle, onu dy ile göstermeyi tercih ettik. Bu fonem yarı meslek bir c gibi okunmalıdır. Örnekler:

dyas (= yaz Ort.) «bahar», *dyay* (= yay Ort.) «yaz», *dyaka* (= yaka), *dyaŋı* (= yaŋı) «yeni», *dyaŋız* (= yalgız), *dyılan* (= yılan), *dyol* (= yol), *dyok* (= yok), *dyıl* (= yıl), *dyer* (= Div. yïr, T. yer), *dyüzün* (= yüsün Çağ.) «nevi»; *dyan-* (= *yan-*) «dön-», *dyür-* (= yür /yürü-), *dyat-* (= yat-), *dyet-* (= yet-) vb.

11, b. Orta Türkçenin y ile başlar birkaç kelimesini, Altaycada, bu y fonemini ç ya s fonemine çevirmiş buluyoruz; örnekler: yinçke Div. «ince»: *çiçke* Alt. «ince», yal- Div. «yanıp kızarmak»: *çal-* Alt. «ışık vermek», yoğur- Div. T.: *soğor-* Alt. id.

11, c. Kelime sonunda; Y fonemi, kelime sonunda, orta Türkçede olduğu gibi, y kalmıştır.

Örnekler: *ay, bay, koy* «koyun», *toy* «ziyafet, yedirilen yemek»; *küy-* «yanmak», *kıy-* «doğramak», *dyay-* «aymak» vb.

11, d. Kelime ortasında da bu fonem y olarak [illegible]

bayram Alt. vb. - ziyafet anlamına gelen toy kelimesinin sonundaki y de aralıklı dişsilden gelmiş olabilir.

Not. Onbirinci yüzyılda, görmüş olduğumuz gibi, d / d fonemini sürtüşlü y fonemine çevirmeğe başlamış Türk boyları vardı. Bu fonetik olayın, Altay grupunda, ayrı ve kendiliğinden başlamış veya birinci yüzyıldan [illegible] devam etmiş olması ihtimal içindedir.

[redacted]

Div. «dayı»), (Genzelden) Alt. *kıyal* «ceza» (krş. kına mak Div. «işkence etmek, cezalandırmak») vb.

Not. *Koy* «koyun» ve *kıyal* «ceza» kelimelerindeki y daha eski bir ny (n') fonemiinden gelmiştir. Bu iki foneme ayrılma olayına Orta Türkçede de raslanır: *koy* ve *kon*, *kıy-* ve *kına-* söbetleşmelerinin sebebi menşein bir *n'/ny/y* olmasıdır.

DUDAKSILLAR

B fonemi:

13, a. Başta: Alt. *bala* «çocuk», *balık*, *baka* «kurbağa», *bökö* (Ort. *bökü*) «kuvvetli», *bulat*, *bek*, *bol-*, *bil-*, *böri* (= Est. hiiri) *bür* «yaprak» krş. bür Uyg. «tomurcuk», *büçak*, vb.

Not. Eski [illegible] sesliliğini kaybedip p o

13 b. Ortada: Alt. *tabış* «ses» (= Est. tabış, Div. [illegible]

Alt. *sobır-* (= Div., T. savur-)
Alt. *çılbır* (= Çağ. *çılbur* T. çılbır).

13, c. Sonda: Eski Türkçede, sonda raslanan b Altaycaya, C Türkçenin uğratmış olduğu v şeklinde geçmiştir.

Sub Est. suv Ort.: (*suu*) *sü* Alt. gibi.
çab: çav kelimesi hem Alt. *çü* (*çüla* «şöhretli») hem *çap* olmu

Not. Bazı temellerde, sona gelen r etkisiyle, bizde, baştaki b ar olmaktadır: Ort. bar, bar-, ber- (= T. var, var-, ver-) gibi.

Bu kelimeler, Altaycada, baştaki b fonemini saklamaktadır. Bi bu değişim genel değildir: bir, bur-, bor... gibi baş b'yi saklamış

(-tıŋ / -tiŋ, nıŋ / -niŋ, -ŋ / iŋ gen. morfemi) :

Balıktıŋ «balığın», *kastıŋ* «kazın», *attıŋ, köstiŋ* «gözün», *kuzı[illegible]*

[illegible] *ağaştıŋ* «ormanın» ([illegible] *yiŋ* (*niŋ*) hal. Div.)

(tı / -ti akuzatif morfemi) :

Balıktı «balığı», *kastı* «kazı», *kuştı* «kuşu», *attı* «atı», *iştti* «işi»..

(ta / -te lokatif morfemi) :

Atta, balıkta, bulutta, kasta «kazda», *Köstö* «gözde»..

(-tan ablatif morfemi) :

Attaŋ, balıktaŋ, kastaŋ «kazdan», *toştaŋ* «tozdan», *östtöŋ* «özden», *ettöŋ* «etten» vb.

İki vokal arasında

16, d. İki vokal arasındaki eski t fonemi, Altaycada, d olur : *adı* ata, ada- (= ata-), *ûuda*[illegible] (= *butık* Div.) vb.

Sondaki t de, vokalle başlıyan ekler önünde, iki vokal arasında kalmış olursa d olur :

At- : *adıp, adar* ; tut- : *tudup, tudar* ; küt- : *küdüp, küder*...

at : *adı, adınıŋ, adınaŋ* (= adından).

Not. Yüklük ve grupunda bir ünsüz gelmesiyle yalnız kalan t değişmemiştir :

[illegible]

16, f. Md, ŋd grupundan sonra, bu grup bir vokalle ŋ fonemine bağlanırsa, d fonemi n olur :

*adamdaŋ → *adamnaŋ*, adaŋdaŋ → *adaŋnaŋ* «atamdan, atandan»

*adamdıŋ → *adamnıŋ*, *adaŋdıŋ → *adaŋnıŋ* «atamın, atanın»

enemneŋ, *eneŋneŋ*, *enemniŋ*, *eneŋ'in*... vb.

Genzelle biten zamir temellerinde :

men : *mendiŋ : *menniŋ* → *meniŋ* «benim»

*mendi : *menni* → *meni* «beni»

sen : *sendiŋ : *senniŋ* → *seniŋ*

*sendi : *senni* → *seni*

o (on) : *ondıŋ : *onnıŋ* → *onıŋ* «onun» krş. anıŋ Ort.

*ondı : *onnı* → *onı* «onun» krş. anı Ort.

16, g. Tu morfemi. — Bu morfem du'dan başka lu şeklini de alır :

a) n, ŋ, m, l'den sonra (du) : *aŋdu* «av hayvanı çok», *ündü* «ünlü, sesli», *taamdu* «tatlı», *maldu* «davarı çok, mallı»..

b) Vokalden sonra (lu) : *kayalu*, *tülu*, *sülu*, *tőlü*...

c) r'den sonrr (lu) : *karlu*, *dyerlü*..

Tar Çoğ. morfemi. — Bu morfem de aynı kural üzere değişir : *aŋdar* «av hayvanları», *emder* «ilâçlar», *ü*

kın «rüzgâr» (= salkın Çağ), *sol*, *soy*, *sū* «su», *sūr-*, «(çift) sürmek», *sös* «söz» vb.

Not. Az önce gördüğümüz gibi, Orta Türkçede s ile başlar kelimelerin hazılarında, bu fonem sürtüşlü bir üyelenişle ç olmuştur; *çaç* «= saç», *çaçak* «= saçak», *çıçkan* «sıçan» (= sıçgan Div.) vb.

19, b. Sonda: *as* «= az», *us* «= uz», *ayas* «aydınlık, aydın» (krş. *yaz* T. [illegible] yaz), *sös* «söz», *semiz* «semiz», *ses-* «sez-mek», *kes-*, *as-*, *ös-* «cesaret koymak», *ös-* «bitip sürmek», *ırıs* «uğur» (krş. ırık / ırık Div. «talih»).

19, c. Altaycada sona gelen s, Orta Türkçede, ya z ya s ile karşılaşmaktadır. Bu yerde, en eski fonemin s olduğuna; belki vokalin uzunluğu sebebiyle, bazı lehçelerde, bu fonemin sesliklik kazanarak z'ye çevrildiğine, Altay grupunda ise eski sağır üyelenişin devam ettiğine hükmediyoruz.

19, d. Bu lehçede, sona gelen s'ler, bükünde iki vokal arasında kaldıkları zaman sesliklik kazanarak z olurlar; örnekler:

(kös) *közi*, *közinin*, *közin*, *közine* (sös) *sözi*, *sözinin*, *sözin*, *sözine*; (as-) *azıl-* «asılmak», (kes-) *k*[illegible]

z ile { rz : *ürzın-* (= ağırsın-)
nz : *dyamanzın-* (= yamansın-)
mz : *kemzin-* «kusurunu tanımak, itiraf et»
iki vokal arasında : *yakşızın-* vb.

İYELİK Sİ MORFEMİ

19, b. Bu morfem, sonunda vokal bulunan isimlere geldiği için, Altaycada daima seslek z ile zi olur :

adazı (= atası) «babası», *balazı* (= balası) «çocuğu», *tekezi, kemezi* «gemisi», *dyelezi* «ipi», *uyazı* «yuvası», *töözi* «devesi» vb.

19, i. sğ, şğ grupları :

sağısğan Div. : sanıskan Alt. «= saksağar», tavışğan Div. : *tavışkan* Alt. «tavşan».

Not. Orta Türkçedeki sençek «testi» ismi Altaycada *könök* «koğa» ile karşılaşır; burada dikkate değer bir benzeştirme olayı vardır. Sondaki k baştaki s'yi kendine benzeştirmiştir.

Z fonemi

20, a. Bu dişsil seslek aralıklı fonemle, Altaycada, Eski ve Orta Türkçede olduğu gibi, kelime başlamaz; bu lehçede bu fonemle biten kelime de yoktur. Gördüğümüz gibi, iki vokal arasında kalan s'ler seslek z olur. Bundan başka, eskiden s oldukları tahkik edilemiyen bazı z'leri de, ortada, yine iki vokal arasında buluyoruz :

Kazan (= kazgan Çağ.) «büyük tencere», *tazıl* «kök» gibi.

20, b. *Tize* «diz», *tozın / tozun* «toz» isimlerinde, ekler sebebiyle, z fonemi yine iki vokal arasında bulunmaktadır.

AKICILAR

L fonemi

21, a. Sonda ve ortada bulunur. Örnekler :

a) *köl, kol, kul, kül, mal* «davar», *bol-, bil-, bel, sal-, til* «dil», *tal* «söğüt», *çal* «çalı» vb.

b) *bala* «çocuk», *balık, belen* «hazır», *bölö* «kardeş çocuğu» (krş. bele Anad. id.), *elik* «yaban keçisi», *bulut, bolot* (= pulat) «çelik».

21, b. Ortada l fonemli ses grupları :

lb grupu : *talbı-* Alt. «havalanmak» (= talbın- Div. kanat çırpmak).

lç grupu : *bolçok* Alt. «küçük parça», *çalçık* «serpeş»

lk » : *salkın* «rüzgâr» (= salkın Çağ «hafif esinti»), *dyalkın* «şimşek», *dyalku* «tenbel»

lt » : *malta* «balta», *altın, beltir* «su ağzı», *bıltır* «bıldır», *dıyltır* «parıltı» *suraltı* «isteme, rica», *multak* (= mıltık) «tüfek»

ld » : *koldıŋ, koldı, koldo, koldoŋ köldiŋ, köldi, köldö, köldöŋ; keldi, kıldı, boldı, saldı.*

lg » : *kolgo, kölgö; algay, kelgey, bolgoy, algan, kelgen, bolgon...*

Bükünde lt > ld değişimi yürümektedir.

R fonemi

22, a. Başta bulunmaz; bir iki kelimenin başındaki ır hecesinden vokal düşrek r başa gelmiştir :

ırak'tan : *rak* «uzak»

ırıs'tan : *rıs* «kut, uğur» gibi.

22, b. Sonda : *dyer* «yer», *kar, er* «erkek», *eer* «eyer», *ter, çankır* «çakır», *kur* «kuşak», *tur-, sığır-* «ıslık çal-» (krş. sıbız- Div.) vb.

22, c. Ortada (iki vokal arasında) : *sura-* «sor-» (krş. sura- Çağ. araştırmak; sor-, soruğ Div.), *toro* «aç» (krş. toruğ : **toruk** Div. «bitkin, arık», *torlo* «çil denilen kuş» (krş. **torlak** Çağ), *boro* «boz» (boz'a fazla ek gelerek gelişmiş), *kara, karák* «göz», *kurut* vb.

(rt) *Tart-, tartış-* «çekişmek», *sürt-, sürtin-* «sürünmek», *tört* «dört», *törtinçi* «dördüncü», *erte* «yarın», *örtök* «ördek», *orto* «orta», *örtö-* «yak» (krş. örte- Div. id.), *bertik* «berelenme, sakatlanma», *bortuk* «çabuk kırılır», *kürtük* «çalı kuşu», *tırtık* «hata», *çertek* «fiske», *çorton* «turna balığı», kurt «yerdeki kurt, solucan» vb.

Sonuna r gelen fiillerin ettirgeninde *rt* grupu toplanır :

kıygırt- «çağırt-», *kögör-* «göver» : *kögört-, saldırt-, katkırt-* «güldür-», *keçirt-, tüjür* «düşürmek» : *tüjürt-* vb.

(rtk) *tomurtka* «ağaç kakan», *katkırtkan* «güldürten», *tüjürtken* «düşürten» vb.

Sonuna r gelen isimlerin bükününde rt değil rd grupu hasıl olur :

dyer : *dyerde, dyerdi, dyerdiŋ, dyerdeŋ* «yerde, yeri, yerin, yerden», *karda, kardı, kardıŋ, kardaŋ* «karda, karı, kardan» vb.

(rk) *torko* «ipek» (krş. *torku* Div. id.), *bürkü* «yorgan, örtü», *tarka-* «saçıp dağıtmak» (krş. tarı- Div. «saç-, ek-»), *arka, ürken* «havya»,

23, f. Sona gelen k, vokalle başlıyan ek sebebiyle, iki vokal arasında kaldığı zaman, sesli[illegible]rak g olur; örnekler:

[illegible] *kögör-* «göverm[illegible]», *kögörik* (= göverik) «mavimsi», tök : *töğül-* «dökülm[illegible]», *uğul-* «işidilmek», tök-: *soğaş-* «vuruşmak», ak-: *ağıp ğat* «akıyor» ..

k, g nöbetleşmesi :

23, g. Morfemlerin başındaki damaksıl, durumuna göre, k ya g olur. İsim bükününde datif (vermelik) morfemi :

(p, t, k, s, ş önünde) *kapka, atka, balıkka, kaska, ekaza, taşka, ...*

(l, r, v, m, n, ŋ önünde) *balga, kölgä, duvga, ...*

kardıŋ «karın», *koydıŋ* «koyunun», *kayıŋıŋ*, *koyonnıŋ* «tavşanın», *tonnıŋ*, *künniŋ*, *böründiŋ* vb.

24, d. Orta Türkçedeki ŋ foneminin Altaycada değişikliğe uğraması.

a) Fonemin yıpranması : *söŋük* Div. «kemik» : *sök* Alt., *kiŋ* Div. «geniş» : *kēn* Alt , *müŋüz* Div. «boynuz» : *müüs*, *müs* Alt.

maŋa/meŋe	Ort. :	*maa/mee*	Alt	«bana»,
saŋa/seŋe	Ort. :	*saa/see*	Alt.	«sana»
aŋa/oŋa	Ort. :	*aa/oo*	Alt.	«ona»

Not. Bu sonuca ŋ : g değişiminden geçilmiştir :

maŋa : *maġa* → *maa*, *mā*
saŋa : *saġa* → *saa*, *sā*
oŋa : *oġo* → *oo*, *ō*.

b) Fonemin n unsurunu yitirip g kalması :

24, e. İkinci kişi çoğul morfemi olan *-ŋ'iz*'de ŋ fonemi g, z fonemi r olmuştur : örnekler :

Alt. *Barıġar* (= *barıŋız* «gidiniz»), *keliger* (= keliŋiz «geliniz»), *oynogo-* (= oynayınız), *öziger / özüger* «gelişiniz»... (Olumsuz) *barbaġar*, *kelbeger*, *sakıbagar* «beklemeyiniz» vb.

İyelik çoğul ikinci kişi morfemi de *-ġar* dır :

Adaġar (= atanız), *eneger* (= ananız), *dyolıgar* «yolunuz», *söziger* «sözünüz» vb.

24, f. Orta Türkçedeki *-tan, -dan* ekinde genzelin ŋ olması :

Balıktaŋ, *kastaŋ*, *kuştaŋ*, *köstöŋ*, *toştoŋ* «...uzdan», *kayadaŋ tödön*, *kijideŋ*, *koldoŋ*, *köldöŋ* ; *onnaŋ*, *kayıŋnaŋ*, *ölöŋnöŋ*, *ünneŋ* ..

24, g. ŋ foneminin serpiştirme değişime uğaraması :

Birkaç kelimede ŋ'nin n, m olduğu görülmüştür :

Div. *seŋek* «testi» : *könök* Alt. «koğa»,

Div *yüŋ* «tüy» : *dyum* Alt. id. gibi.

N fonemi

25, a, Bu fonemle başlar kelimeler Altaycada dahi çok azdır : *ne* (soru bölücüğü), *neme* «şey»... ve yabancı dilden alınmış *nökör* «yoldaş» gibi.

Sonda : *kün*, *tün*, *ton*, *keen* «geniş», *sıgın*, *kan*, *kon-*, *sın-* «kırılmak», *tarın-* «darılmak» vb.

Sonda n bulunan kelimelerin bükününde bu fonem kelimenin ortasına gelir :

künge, künnen, künde... kongon, konar, konzın . vb.

Nç grupu

25, b. Ç ile başlıyan morfemlerle n ile biten kelimelerde ve bazı morfemlerde bu nç grupu çok bulunur :

onço «hepsi» (= ança); *barğança* «gidinceye kadar», *kelgençe, öskönçö, konğonço .. kança* «ne kadar» (= kaç T.), *birinçi, ikinçi, süünçi* «sevinç», *ijençi* «güven» (krş. işen- Çağ. «itimadetmek»), *bütünçi* «inanç» vb.

Not. kelimeyi bu nç grupu ile bitirmekten kaçınan Altayca fazla bir ı / i ulayarak grupu iki heceye ayırmaktadır.

n : m değişimi

25, c. Tın Div. «yavaş, sakin» : *tım* Alt id.

eneke Çağ. «ebe, dadı» : *emegen* Alt. «koca karı»

l : n değişimi

25, d. Müldür Çağ. «dolu» : *mündür* Alt. id.

nd- n : nn benzeşmesi

25, e. İsimlerin bükünün[illegible]d grupu, sonra gelen *n*[illegible]nn olur:

***kündin** : *künnin* «güneşin», ***koyondın** : *koyonnın* «tavşanın»

***künden**: *künnen* «güneşten, günden», ***koyondon**: *koyonnon* «tavşandan», ay[illegible]anan bayvan»: aŋdıŋ : *ar*[illegible]

KIRGIZ DİYELEKLERİ GRUPU

1, a. Kırgızca, genel olarak, Kırgız Cumhuriyeti içinde ve dağınık olarak komşu ülkelerde bir milyondan fazla insan tarafından konuşulan bir Türk lehçesidir.

1, b. Kırgızların, on birinci asırda, Çine en yakın Türk ulusu olduğunu Kâşgarlı bilgin söylemektedir.

1, c. Halk ağzından Manas destanını ve daha başka destanları toplamak için aralarında (1862-1869) çok kalan Radlof, Kırgızların, Tiyan-Şan kuzeyinden ve Tekesu çayından güneyde Isık kül (= sıcak göl) ve Çu çayına, batıdan, Kâşgar istikametinde, Talas vadisine ve Hokant şehrine kadar uzanan yerlerde yaşadıklarını söylemektedir.

1, d. Radlof zamanında Kara Kırgız ve Kazak Kırgız diye iki ayrı ulus tanınmakta idi, şimdi ise bu uluslar *Kırgız* ve *Kazak* isimleriyle birbirinden ayırt edilmektedir.

1, e. Kırgızlar, fonetik bakımdan, Kuzey ve Güney Kırgızları olarak ikiye ayrılır. Her ikisinin dilini bir arada toplamış olan Pr. Yudahin'in Kırgızca - Rusça sözlüğü ve Radlof'un topladığı destanlar bu araştırmada başlıca mehaz rolünü oynamıştır.

Kuzey Kırgızca, *s* : *z* nöbetleşmesi esası üzerine, iki ayrı diyeleğe ayrılmaktadır. Radlof'un topladığı Manas destanı, *s*'yi *z*, *z*'yi *s* yapan diyelekle yazılmıştır. Bu diyelekte:

sös = söz, *kös* = köz, *kıs* = kız, *kısıl* = kızıl, *ızık* = ısık, *bis* = biz, *bos* = boz...

olur. Radlof işte bu diyeleğe *Kara Kırgızca* ismini veriyordu.

KIRGIZCADA VOKALLER SİSTEMİ

2, a. Kuzey diyelekler grupunda, bizde ve başka Türk lehçelerinde olduğu gibi, 8 vokal vardır: *a, e; ı, i; o, ö; u, ü.*

Güney grupunda ise, bunlara bir de ön a (*á*) katılmaktadır; bu fonem, KK. ta incelediğimiz ön a (*á*) vokali gibidir; içinde y gibi daraltıcı bir unsur bulunan hecede bu palatal söyleniş yer almaktadır.

Uzun vokaller ve menşeleri

2, b. Kırgızcada pek çok uzun vokal vardır; bunların çoğu, Orta Türkçenin *iki sesli* (*diphtongue*) denilen fonem gruplarından, *büzülme* (*contraction*) ile, husule gelir:

Bu iki sesliler, vokal ve yarı vokallerden oluşur; yarı vokaller *v*, *g* fonemleridir; aralıklı *ġ* fonemi de yarı vokal olarak iki seslilerin yapısına girer ve uzun vokallerin meydana gelmesine sebep olur.

Orta Türkçede bu fonemle kurulmuş diftonglar[illegible]

Sonda iğ diftongu

4, a. Orta Türkçede kelimelerin sonuna gelen iğ diftongu da, Kırgızcada, büzülme ile ū (uzun ū) olur; örnekler :

Kırg. *tirū* = Div. tirig «diri»
» *bilū* = » bilig «bilgi»
» *kiçū* = » kiçig «küçük»
» *kezū* = » kezig « nöbet, sıtma (nöbeti) »
» *çerū* = » çerig «çeri, asker» vb.

4, b. Temel heceleri ön vokallerle olan fiillerin de eylem isimleri, iğ morfeminden gelen ū ile türemektedir; örnekler :

ber- : *berū* «veriş», çeç- «çöz-» : *çeçū* «çözüş», eri- : *crū* «eriyiş», bildir- : *bildirū* «bildiri, tebliğ», bütür- : *bütürū* «bitiriş» vb.

liğ morfemi

4 c. Orta Türkçenin ön liğ morfemi de, Kırgızcada, iğ : ū değişimiyle *lū* olur ve *dū*, *tū* ile nöbetleşir; örnekler : Kırg. Üy «ev, yurt» : *üylū* «evli, evi olan», Kırg. el «halk, ehali», : *eldū* «ehalisi olan, meskûn», Kırg. er «erkek, koca» : *erdū* «kocası olan», Kırg. cürök «yürek» : *cüröktū* «yürekli, cesur», Kırz. cer «yer» : *cerdū* «yeri, toprağı olan» vb.

Uzun u (ū) vokalinin başka menşeleri

5, a. Orta Türkçeden, temel hecesi oğ / oğu, uğ / uğu : iki ve üç sesleriyle kurulmuş olan kelimeler de, Kırgızcada, büzülme ile, uzun u (ū) vokalini gösterirler; örnekler veriyoruz.

1) oğ/oğu : ū üzerine :

Kırg. *ūru* (Ort. oğrı) «oğru, hırsız»
» *ūl* (» oğul) «oğul»
» *tū* (» toğ-) «doğ »
» *bū* (» boğ) «boğ-»
» *kū* (» koğ-) «koğ /kov »
» *kūl* (» koğul-) «kovul-»
» *kūr* (» koğur) «kavur-»
» *sū* (» soğu) «seğu »
» *sūk* (» soğuk) «soğuk»
» *tūra* (» toğra-) «doğra-»
» *tūru* (» toğrı) «doğru»
» *mūn* (» boğun) «boğum» vb.

b) uġ/u : ū üzerine örnekler :

Kırg. *būday* (Ort. buġday)
» *bū* (» buġu)
» *kū* (» kuġu)
» *būra* (» buġra)
» *tū* (» tuġ) «bayrak» vb.

5, b. Orta Türkçenin bazı kelimelerindeki uv diftongu da Kırgızcada ū (uzun u) vokalini vermiştir :

Kırg. *cū-* (Ort. yuv-) «yıka »
» *sū* (Div. suv) «su» gib.

5, c. Kırgızcada görülen ū (uzun u) vokalinin bir menşei de aġ» aġu, aġı; av/avu iki ve üç seslileridir :

Kırg. ū (Ort aġu) «zehir»
» *ūlan-* «zehirlen-» (= aġulan Ort)
» *cū-* (Div. yaġu) «yakın ol »
» *ūç* (Ort. avuç) *ūçta-* (= avuçla)
» *ūz* (Ort. aġuz/avuz) «ılk süt» vb.

Uzun o (ō) vokali

6, a. Kırgızcada, pek çok raslanan uzun o (ō) vokali de Orta Türkçe aġ / aġı / aġu diftonglarının büzülmesinden çıkmıştır; örnekler :

Kırg. *Ō-* : Ort. aġ «ağır gelip aşağıya meylet-»
» *ōduk* : Div aġduk «çok değişik, bozuk, bir yana meyletmiş»
» *bō* : Ort. baġ
» *sō* : » saġ
» *tō* : » taġ «dağ»
» *ōr* : » aġır
» *ōz* : » aġız

Kırg. *comō*: Ort. yamağ
» *altō* : » altağu «her altısı»
» *kırō* : » kırağu «kırağı»
» *otō* : » otəğ «yurt, çadır»
» *muzō*: » buzağu vb.

6, b. Uzun o (ō) vokali

[redacted]

» *atna-* «atlat-»: *atdō* «atlatma»
» *akılda-* «ileri atıl-»: *akıldō* ey. is.
» *takala-* «talla-»: *takalō* ey. is
» *tazala-* «tazele-»: *tazalō* ey. is.
» *sapta-* «şapla-»: *saptō* ey. is. vb.

Uzun ö (ō) vokali

7. Kırgızcada uzun ö (ō) vokali de önemli bir yer tutmaktadır; genel olarak eğ, eğü, ev, üğ, üy gibi [redacted] ses-
[redacted] ilerinin bozulmasından çıkmıştır; örnekler:

Kırg. ce- (= ye-): *cō* (= yegü, Çağ. يكو) «yeyiş»
» *de-*: *dō* (= degü, Çağ. ديكو) «deyiş»
» *küyō* «güvey» (Div. küdegü Çağ. كودكو)
» *küy-* «yan»: *kō* (= küyüğ) «s, kurum»,
» körük «körük» (= küyrük).
» *ekö/ōkö* (Div. ikegü يكو)

Kırg. *üçō* (Div. **üçegü** Çağ. اوچاو)
» *birō* (Div. **biregü** Çağ. برو)
» *sōk* (Div. **sügük**, Çağ. *sügek* KK. *sövek*) «kemiş»
» *tō* (Div. **tive**, teve Çağ. **tive**)
» *ölçō* (= **ölçüg**) «ölçüş», *ölçōlü* (= **ölçüglüg**)
» *kösō* (Div. **köregü** Çağ. كورساو) «köz ateşi karıştıran alet» vb.

Yabancı menşeli kelimelerde

Kırg. *dō* (دیو Frs.) «dev»
» *dōlōt* (دولت Ar.) «devlet»
» *kōr* (كوهر Frs.) «gevher» vb.

Not : Atın ön ayaklarını bağlamağa mahsus örk (Es. *örg) -melhuz *örüg şeklinden- Kırg. *örō* ismi gelişmiştir.

Uzun a (ā) vokali

8, a. Kırgızcada *sebepli* (*motivé*) **uzun a** (*ā*) vokaliyle de az sayıda, Türkçe kelime vardır; başlıcaları şunlardır :

Cā- = **yağ-** Ort. *[camgır cāyt* «yağmur yağıyor»*]*, *kāri* (= **kağur-**), *sā-* (= **sağ-**), *sām* (= **sağım**), *tār* (= **tağar**) *-mā* (= **mağa/maŋa**), *sā* (= **sağa / saŋa**), *ā* (= **ağa/aŋa**), *cāk* «çene» (= **yaŋak** krş. ياكاك Çağ.), *dā* (= **dağı** Div. takı) «dahi», *tā/tay* (= **tağa, tağay**) «dayı».

Fakat menşeleri bilinmiyen, sebebsiz uzun a (*ā*) vokalli kelimeler de çoktur ; araştırmalar yapmak isteyenler Kırgız Sözlüğünden faydalanabilirler.

8, b. Yabancı dillerden alınmış kelimelerde **uzun a** (*ā*) vokaline çok raslanır ; örnekler veriyoruz.

ālım (= Ar. عالم), *ālam* (= Ar. عالم) «dünya», *bā* (= **baha** Frs.), *bāna/māna/pāna* (= بهانه ?), *çāra* (= چاره Frs.), *cān* (= جهان Frs.), *dāna* (= dāne Frs.), *dārip* (= تعريف Ar.), *māla* (= عمله Ar.), *mālım* (= معلوم Ar.), *mārek* (= مبارك Ar.), *kāda* (= قاعده Ar.), *kāp* (= خوف Ar.), *kār* (= فهر Ar.), *kārman* (= تهرمان), *kāsıl* (= حاصل), *kāt* (= قحط), *tālay* (= طالع), *tāsir* (= تأثير), *zāda, bekzāda* (= zâ le, beğzâde), *zār* (= zehir), *şār* (= şehir شهر) vb.

Gerondiflerde uzun vokal

9, a Tek heceli fiillerden **p** ile sonlananların **p** - yapılı gerondiflerinde, temel vokali uzunluk kazanır. Bu fonetik olayın etimolojik seyrini anlamak için bir misal alalım.

Mese'â, tap- fiilinin gerondifi, iki vokal arasında p : b değişimi ile, *tabıp* olur; iki vokal arasında kalan b de b : v değişimine uğrayıp tavıp, buradan da av : ā büzülmesiyle *tāp* olur.

Başka örnekler : tep- (ger. *tēp*), çap- (ger. *çāp*), kop- (ger. *kōp*), kap- (ger. *kāp*), ōp- (ger. *ōp*), sep- (ger. *sēp*) vb.

Divan ve Kırgız uzun vokalleri

9, b. Divandaki uzun vokallerin pek azı, Kırgızcada, uzun vokalle karşılaşır; çoğu kısadır : Div. ōt «ateş» (Kırg. *ot*) «ateş», Div. āt «sim» (Kırg. *at*) «sim», Div. ūt «delik» (Kırg. *ūt*), Div. ōz (Kırg. *ōz*), Div. bīl (Kırg. *bel*), Div. būz (Kırg *muz*) vb.

Fakat, az sayıda, karşılaşan uzun vokaller de vardır : Kırg. *bār, bārı* «var olan, | olanca, hepsi» (Div. bār), Kırg. *cāt* (Div. yāt) «yabancı», Kırg. *cā* (Div. yā) «yay» gibi.

Diyelek Ayrılığı

10, a. Orta Türkçede kelime ve hece sonlarına gelen ı / iġ, a / eġ, o / uġ diftongları dayanıksız fonetik unsurlardır; bunların daha sonraki lehçe gruplarında uğradıkları değişmeleri görmüştük, şimdi de, Kırgızcada, büzülmelere uğrayıp uzun vokaller haline geldiklerini tespit etmiş bulunuyoruz. Fakat büzülme kuralları yanında, bu son ġ foneminin başka değişmelere de uğradığını gösteren kelimelere rastlamaktayız. Bu değişmelerin iki kural üzere olduğunu tespit ediyoruz : 1) son ġ fonemi düşer, 2) son aralıklı seslek ġ fonemi sağır kapantılı k fonemine çevrilerek o halde tutunabilmektedir. Bu olayları diyelek ayrılıkları saymaktayız.

Meselâ : Ort. açıġ isminden gelişmiş üç Kırgızca kelime buluyoruz:

1) ıġ : ū kuralıyle *açū, acūlū* «hiddet, hiddetli»
2) ıġ : ı » *açı : açılı* » »
3) ġ : k » *açık* « c »

Aynı kelimeden, Kırgızcada, üç ayrı fonetik kuralla üç ayrı ismin çıkmış olması üç ayrı diyeleğin varlığına delâlet eder.

KK. ta da. açı İtalyan (Türkmen), *açav* Alman (Kuman - Kıpçak) şekillerini bulmuştuk Bu fonetik karşılaşma, tarih bakımından da dikkate lâyıktır.

10, b. Kırgızcada, bu açıġ temelinden : 1) *açurkan-* ve 2) *açırkan-* şekillerinde gelişmiş fiili de buluyoruz; diyelek ayrılığının fiillere de şümullendiği anlaşılmaktadır.

Bu Kırgız diyeleklerinin varlığını gösteren başka örnekler :

4) Kırg *köbölök* = kelebek T. vb. Çağ. köbelek

5) Kırg. *çöyrö* = *çevre* T. vb.

13, b. Bunlardan başka, Ar. ابا kelimesi, Kırgızcaya *abal* ve *obol* olarak geçmiştir. Bunun gibi *aban* (= ابن ?) ve *obon*, *abançı* ve *obonçu* «şarkıcı» kelimelerinde de a : o değişimini görüyoruz. Bu iki misalde, dudaksıl b foneminin etkisi aşikârdır.

13, c. Dudaksıl etkisiyle, art dar vokalin de yumukluk kazandığını görüyoruz :

Kırg. *buk-* : bık- T. vb.

Kırg. *bokono* : *bıkın* Div. Çağ. «böğür» kelimelerinde olduğu gibi.

Gerilek Yayınma Olayları

14. Kırgızcada, sporadik olarak, gerilek yayınmayı tanıklıyan kelimeler vardır; birkaç örnek veriyoruz.

1) Divanda gördüğümüz içkur bileşiği, Kırgızcada - Kodeks'te olduğu gibi - *içkir* olmuştur; bu kelimenin oluş seyri şudur : gerilek yayınma ile ıç, ondan sonra art-art uyumu ile, kır hasıl olarak *içkır* meydana gelmiştir. Bizde ve Çağataycadaki uçkur ise, tek bir gerilek yayınma ile husule gelmiştir.

2) Kırg. *sülgü* «havlı» isminin sül tabanı, Eski ve Orta Türkçede sil'dir, gü morfemiyle husule gelen silgü, bizde normal uyum kuralıyle silgi Kırgızcada ise, gerilek yayınma ile, *sülgü* olmuştur.

3) Div. tilkü ismi de, bizde, normal uyum kuralıyle tilki, Kırgızcada (ve Kodeks'te) ise, gerilek yayınma ile *tülkü* olmuştur.

4) Div. Çağ. tegül kelimesi, bizde normal uyumla değil, Kırgızcada ise, gerilek yayınma ile *tügül* olmuştur.

5) Bizde bügün, gerilek yayınma ile bugün'den geliştiği gibi, Kırgızcada dahi aynı yoldan giderek *bügün* olmuştur.

6) Div. Çağ. tarık- «canı sıkılmak» fiili Kırgızcada *terik-* «gücenmek» ile karşılaşmıştır. Bu teşekkül Eski Uygurcada ve KK. ta rastladığımız keriş «kavga» isminin teşekkülüne benzer. (Bk. Ort. § 24, b. III.).

7) Çağataycada rastladığımız atake, äteke, ätike «mürebbi, babalık» ismi, Kırgızcada da *atake*, *ateke*, *atike* şekillerindedir; bu şekillerin ata'dan - ke küçültme morfeminin eklenmesinden - çıktığı şüphesizdir; normal olarak *ataka* beklenirken, ke'nin gerilek etkisiyle, şimdiki fonetik şekiler çıkmıştır.

Kırg. *Eneke* «anacık, analık» ismi de, eski ana'dan, ke'nin geri-

ler ve mânâyı değiştirerek fazla ekler katıldığı görülmektedir; örnekler veriyoruz

1) - e :

Div. tiz : Kırg. *tize* «diz»

Div. kenç : » *kençe* «çocuk»

Çağatayca dahi kence «çocuk» ismini türetmiştir.

Div yüz : Kırg *cüz* > *cüze* «satıh : yüzey»

Bunda bir mânâ değişimi de görülmektedir.

2) - ay :

Kırgızcada apak gibi *apakay* «çok çok beyaz» da vardır; burada ekin *artırmalık* (*augmentatif*) rolü oynadığı görülmektedir.

Ort. solak, normal olarak Kırg. *solok olmalı iken, ay fazla ekiyle, *soloğoy* «solak» olmuştur.

Çağ. abağa «amca» ismi de, Kırgızcada, *akıgıy* ile karşılanmaktadır; vokal darlaşması y fonemının etkisiyledir. Bu şekil (büyüğe fazla hürmet) anlatmaktadır.

Bizdeki güney, Kırgızcada, *küngey* ile karşılanmaktadır; «güneş gören yer» demektir.

3) - es :

Div. bel : Kırg. *beles* «dağ beli»

Ort. ala bula : Kırg *alas bulas*

Bu şekil bizde i alaca bulaca'yı andırır Şekil mânâ değişimine de sebep olmaktadır.

Çağ. küneş/ş «güneş» mukabilinde Kırgızcada *künös/z* «güneş gören cihet, yer» vardır.

4) Div. kiŋ Çağ kiŋ, kiŋ'iş (gen, geniş), Kırgızcada, *keŋ* : *keŋiri* ile karşılaşmaktadır. Bunda, ş üzerine i (ġ) eklenmiş, sürtüşlü ş (es s/z) akıcı r'ye çevrilmiştir.

5) Çağ. köküres «göğüs» : Kırg. *kökürök* id. ile karşılaşmaktadır; bunda da, s/z üzerine -ek katılmış, s/z : r değişimi de yer almıştır.

Morfem nöbetleşmesi

17. Temel tabanı r ile sonlanan bazı in yapılı isimler, bününde in ekini düşürür; örnekler :

Kırg *erin* «dudak» : *erdi* (*erindi yerine) «dudağı»

» *orun* «yer» : *ordu* (*orundu yerine)

» *murun* «burun»: *murdu* (*murundu yerine).

Bu örnekler, *adlamalık* (*nominatif*) ve *belirtmelik* (akk.) morfemlerinin nöbetleşmesini göstermektedir.

ẹ, e, i, vokalleri

18. Kırgızcada bulanık e (ẹ) vokali yoktur. Bu vokal öbür düz ön vokallere (e, i'ye) karışmıştır.

Temel heceleri e ile kurulan, Orta Türkçe ile müşterek, Kırgızca kelimelerin başlıcalarını veriyor, Divanda i ile olanları da işaret ediyoruz:

a) e- (yardımcı fiil; = Div. ارمك er-); / *edi, eken, emiş, emes* /, *eçki* «keçi», *ek-* : *egin* (= ekin), *egiz* (= ikiz T. ikkiz Div.), *eki* (= Div. iki, ikki), *ekinci* (= ikinç Div. ikinci T.), *el* «memleket» (= il), *elçi*, (= ilçi), *ele* : *elek* (ve *elgek*), *elkin* «tek», *em, em-, emçek, emgek, endi* (Div. *imdi, emdi*), *en* (= in Div.), *eŋ, er, eren, eri-, erin-, eriş* (boy ipliği), *erk, erkek, erte, es* «şuur», *esir-, eski, eşik, et, et-* (= Div. it), *etek, ez-, ezil*; (be ile) *bek, bel* (= Div bil), *belgi, ber-, beri, beş* (= Div. biş), *bet* (yüz) *bez* «gudde», *bez-, beze* / *bezen-*; (çe ile) *çebiç* (= çebiş) *çeç-* (= seş- Div.) «çöz-», *çek-, çel, çerik, çet* (= çit), *çetin*; (ke ile) *keç, keç, keçir-, kek* «nefret, intikam», *kel, keltir-, kelin, keme, kep* «kalıp, şekil» (Div. kip), *ker-* «ger», *kert, kes-, ket-, kez, kez-, kezek* «nöbet»; (se ile) *sen, senir* (= seŋir), *sep* «çeyiz», *serp-, serpinti, sez* «his», *sez-*; (te ile) *tek, teke, temir, teŋ, teŋiz, tegis* «düz», *tegerek* «etraf», *tegirmen, tep-, ter* (Div. tir-) «der-», *ter* : *terde-* (= terle-), *terek* «kavak», *tereŋ, teri, teris* / *ters, teş-, tez, tezek*;

(de ile) *de-* (Div. ti-), *degre* (Div. tegre), *delbe* (= telbe An. Yzm.), *deŋiz*; (= teŋiz);

(ce ile) *ce-* (= T. ye- Div. yi-), *cem* (= yem), *cẽn* (= yegen), *cel* (Div. *yïl* «yel»), *cel-* (= yel-), *cek* «menfur, nefret» (Div. yek «şeytan»), *celim* (= Div. yelim) «tutkal», *ceŋ* (= yeŋ), *ceŋ-* (yeŋ-) *ceŋil* «hafif» (Çağ. yïŋil An. yünügül id.), *cer* (Div. yïr «yer»), *ceri* (= yer-), *cet-* (yet-), *ceti* (= yeti yiti Div.) «yedi», *cetigen* (= yetigen) «büyük ayı burcu», *cez* (= yez) «bakır, teneke» vb.

Temel heceleri i vokaliyle kurulan, Orta Türkçe ile müşterek Kırgız kelimelerinin de başlıcalarını veriyoruz :

Bil-, bilek, bilerik (= bilezik), *bilim* «ilim», *bir, birik-, bit, biz* (z. ı. k. çoğ); (çi ile) *çil* (b. kuş), *çiri-* (= çürü), *çirkin*; (i ile) *iç, iç-, içegi* / *içek* «ahşa» (Div. içegü), *içik* «kürk» (Div. içük), *içke* «ince» (Div. inçke), *içkeri, idiş* «kap, çanak» (Div. idiş), *iy-* (yardımcı fiil) =ir- «er- / ir», *iyne, iyri* (= egri Div.), *iy-* (= eg- Div.), *il-, ilgeri, ilik, inçü, inek, ini, iŋir* «alaca karanlık» (Div. iŋir id.), *ir*/*iri* (erde, iride)

«er, erken» (Div. erkenin), *irik* «iri» (Div. iḍrik), *iriŋ*, *iş*, *işte-* (işle-), *it*, *iz izde-* (= izle-) «araştırmak»; *kiçigine* «küçük, küçücük» (Div. kiçik/g), *kiy-* (Div. keḍ-), *kiyiz* (Div. kiḍiz), *kiyin* «sonra» (Div. kiḍin), *kir*, *kir-*, *kirpi*, *kirpiç*, *kirpik*, *kise* «kese», *kiş* «çamur», *kişen* «ayak kösteği», *kişi*;

(si ile) *siy-* (Div. siḍ-), *siydik* (Div. siḍig / üg), *silk-*, *siŋ-*; *siyir-* «sındır-», *sirke*, *siz*;

(şi i'e) *şiş*, *şişek*, *şişi-* (= şiş-); (ti ile) *tik*, *tik-*, *tiken*, *til*, *til-* «dilmek», *tile-*, *tilek*, *tilen-*, *tilençi*, *tire-* (= dire-), *tiş*, *tişe-*, *titire*, *tiz-*, *tizgin*;

(ci=yi ile) *cibek* (=yibek) «ipek», *ciber-* (=yiber=) «gönder-», *cigit* (= yigit), *cip* (= yip) «ip, iplik», *cit-* (= yit-) «kaybol».

Kelimelerin incelenmesinden anlaşılıyor ki, eski bulanık e (ę) Kırgızcada e olmuştur; ön geniş vokaller (e'ler) saklanmış, hattâ biraz da çoğalmıştır: *eki* (= iki), *ekinçi* (= ikinc), *egiz* (= ikiz), *e-* (= i), *çet* (= çi) vb. gibi; yalnız, yerinde gördüğümüz gibi, *eg* ve *ey* (eḍ) heceleri *iy* olmuştur; *biy* (=beg), *tiy-* (=teg-), *kiy-* (=key, keḍ- Div) gibi.

Bu inceleme, bize, eski bulanık *e* [ę] vokaliyle heceleri kurulmuş tabanları daha iyi tespit etmek imkânını vermektedir.

OKUTMA VOKALİ

Kelime sonunda:

19, a. Kırgızca, konson gruplarını kabul etmiyen bir Türk lehçesidir. Yabancı kelimelerin sonundaki bazı konson gruplarını, *katmerli (gemminé)* konsonları veya Kırgızcada sona gelmiyen konsonları, az çok hakkını vererek okutabilmek için, sona bir vokal getirilerek bir hece artırılmaktadır; örnekler:

(1. Sondaki konson grupunu okutmak için bir vokal getirilmesine)

Ar. عشق : Kırg. *ışkı* «aşk»
» نفس : » *apsı* «nef(i)s»
Fars. مشت : » *muşta* «yumruk».

(2. Sondaki katmerli -gemminé- konsonu okutmak için dar vokal getirilmesine)

Ar. حق : Kırg. *acı*
» حق : » *akı* vb.

(3. Yabancı kelimenin sorundaki *c*, ön *l* gibi Kırgız fonetiğine uygun düşmez fonemleri okutmak için de dar vokal getirilir):

Ar. hal : Kırg. *ali*,
» tac : » *taci* gibi.

19, b. Bazı Türkçe kelimelerin son fonemini okutmak için de, düz veya yumuk, dar bir vokal getirilmektedir :

Kırg. *kulpu* (= kulp), *aldı* (= *ald- «ön»*) gibi.

19, c. Orta Türkçede ve daha sonraki başka lehçelerde, kelime sonuna gelebilen konson gruplarını da Kırgızca, dar (düz, yumuk) bir vokalle aralıyarak ve böylece kelimeye bir hece katarak okutmaktadır :

(r k) Ort. ark : Kırg. *arık* *[arıktan sü ağat <akıyo »]*
» börk : » *börük*
(n ç) » korkunç : » *korkonuç*
» kıvanç : » *kubanıç*
(r ç) » borç : » *boruç*

Kelime içinde

19, d. Kelime içindeki bazı konson gruplarını da Kırgızca dar bir vokal ile aralamaktadır ; örnekler :

(kr) Div. akrun : Kırg. *akırın*
[akırın süylö, cür <yavaş söyle, yürü»*]*
Ort. kekre : Kırg. *kekire*
(pr) » toprak : » *topurak*
(tr) » titre- : » *titire-*
(pl) » kaplan : » *kabılan*
(kl) » keklik : » *kekilik*
(gr) » sogra : » *soŋıra*
» tegri : » *teŋiri* vb.

KIRGIZCADA VOKALLER UYUMU

20, a. Eski uyumsuzluk şemaları Kırgızcada tasfiye edilmiş, türem ve bükün morfemleri tamamiyle uyumlanmış, fakat yeni uyumsuzluklar ve yeni bağımsız yumuk vokalli sonlamalar peyda olmuştur :

1) Eski a/ı — u (konson), e/i — ü (konson) şemalarında yumuk u/ü vokalleri dar ı/i olmuştur :

Ort. karşu, kayğu (kaḏğu), meŋü, telü, belgü ; açuk, artuk, aruk, azuk, yabuk, tamur, beḏük, Div. alaçuk ; aşuk-, aşur-, çaptur-, çaktur-, keltür- vb.

uyumlanarak :

Kırg. *karşı, kayğı, mengi, teli, belgi* ; *açık, artık, arık, azık, yabık, tamır, biyik, alaçık* ; *aşık-, aşır-, çaptır-, çaktır-, keltir-* vb. olmuştur.

2) O — ı (konson), ö — i (konson) şeması uyumlanmıştır :

Ort. *böri, oğrı, kozı, konşı, butık, bulıt* ; *okı-, tokı-, butı-* gibi isim ve fiiller uyumlanarak :

Kırg. *börü, üru, kozu, konşu, butak, bulut* ; *oku-, toku-, buta-* ... olmuştur.

20, b. Orta Türkçenin uyumsuz dar morfemleri de uyumlanmıştır :

Ort **kol** , **kolı** : Kırg. **kol** , *kolu*
» **kolın** : Kırg. *kolun*
» **küç** , **küçi** : Kırg. **küç**, *küçü*
» **but** , **butı** : Kırg. **but**, *butu* vb.

Misal içinde */eki kolun böruna* aldı «iki elini bağrına, göğsüne götürdü»*/*, */kolu küçü* cok «kudreti, kuvveti yok»*/*, */butu kolu* cerge tiybey cüröt «eli ayağı yere deymiyerek yürüyor»*/*.

20, c. a/ı — u, e/i — ü şemalarındaki eski kelimelerin birkaçının yumuk vokali, dar yerine geniş vokale çevirilmiştir :

Div. **yalu** «tayları bağlamak için gerilen ip» : Kırg. *cele* ;

» **saru** «raf» : Kırg. *sere* ;

» **tikü** : » *tike*... olmuştur.

o/u — ı şemasında olan Div. *butı-* fiili de Kırg *buta-* «buda» ile karşılanmaktadır.

Not. Tike, sere, buta- şekilleri, Kırgızcadan başka lehçelerde de görülmektedir.

GENİŞ YUMUK UYUMU

21, a. Temel hecesi yumuk vokal (u/ü, o/ö) ile kurulan kelimelerde, geniş vokalli türem ve bükün eklerinin vokalleri yumuk geniş (o/ö) olur; bu fonetik temayülle Kırgızcada vokaller uyumu bir derece daha genişlemiş bulunmaktadır; örnekler veriyoruz.

1) Temel hecesi o/ö ile kurulan kelimelerde geniş türem ekinin o/ö vokalli olmasına örnekler :

Ort. öpke : Kırg. *öpkö*,
» ökçe : » *ökçö*,
» ölet : » *ölöt*,
Div. öŋi : » *öngö* «başka, ayrı»
Çağ. örge : » *örgö* «düğün çadırı»
Ort. ördek : » *ördök*
Çağ. ötker- : » *ötkör-* «geçir-»
» vb. özge : » *özgö* «başka»
Ort. özek : » *özök*
» öçeş /öceş- : » *öçöş-*
Çağ. öktem : » *öktöm* «kuvvetli, cesur»
» ökte : » *öktö* « tatmin edilmemiş (arzu, hak) »
» ölçe- : » *ölçö-* «ölçmek»
» ölke : » *ölkö* «memleket»
» öleŋ «nağme, türkü» : » *ölöŋ* «türkü»
» kömek : » *kömök* «yardım»
» körset- : » *körsöt-* «göster-»
Ort. köse : » *kösö*
T. göden (bağırsak) : » *kötön*
Ort. köter- «kaldır» : » *kötör-*
» kösem : » *kösöm / közöm*
» közel «güzel» : » *közöl*
Ort. közet- : » *közöt-*
» koçkar : » *koşkor*
Çağ. vb. koyan «tavşan» : » *koyon*
Ort. konak : » *konok*
» kurğan : » *korğon*
» korkak : » *korkok*
» kotar- : » *ko or-*
Çağ. kozga- «tahrik et-» : » *kozgo-*
Ort. soğan : » *soğon*
Çağ. sokmağ/k : » *sokmok* «patika»
» töre «şah, şehzade» : » *törö* «ağa, bey, âmir»
Ort. ocak : » *ocok* «ocak»
» oyma : » *oymo*
Çağ. oymak : » *oymok* «yüksük»
Ort. oŋat «iyi durumda olan» : » *oŋot* «iyi durum»
Çağ. oŋal- : » *oŋol-* «sağal-»
» orda : » *ordo* «hanın harem dairesi»

Ort.	orta	:	Kırg.	*orto*
Çağ.	boğak «nefes darlığı»	:	»	*boğok*
Ort	boya- Div. bodı-	:	»	*boyo*
Çağ.	boyağ/k	:	»	*boyok* «boya»
»	bosoğa	:	»	*bosoğo* «dar eşik»
Ort.	boşa-	:	»	*boşo*
Çağ	böbecik T bebek	:	»	*böbök*
»	böğrek «böbrek»	:	»	*böyrök*
»	bökse «gövde»	:	»	*böksö* « gövdenin alt yarısı »
»	bölek «kısım»	:	»	*bölök*
»	bötege «kuş kursağı»	:	»	*bötögö*
Çağ.	çoçğa «domuz yavrusu»	:	»	*çoçko*
Ort.	çolak	:	»	*çolok*
»	çolpan «zühre yıldızı»	:	»	*çolpon*
Çağ.	çokmar	:	»	*çokmor* «çomak»
»	çöntey «küçük heybe»	:	»	*çöntök* «cep, kese»
Ort.	yokaru	:	»	*coğoru*
»	yokat-	:	»	*coğot-* «yok et-»
»	yoldaş	:	»	*coldoş*
»	yönet	:	»	*cönet-*
»	çorap	:	»	*cöröp*
»	köçmen	:	»	*kömen*
»	köger- «göver»	:	»	*kögör-*
»	köglek «gemlek»	:	»	*köynök* (l : n ile)
Çağ.	kömeç	:	»	*kömöç* «külde pişirilen çörek»
»	çürpe «domuz yavrusu»	:	»	*çürpö* «piliç; yavru»
Ort.	yürek	:	»	*cürök*
»	örnek	:	»	*örnök*
»	kürek	:	»	*kürök*
»	küreş	:	»	*küröş*
»	sürme	:	»	*sürmö* «merhem»
»	tükel	:	»	*tügöl*
»	tüken-	:	»	*tügön-*
»	tüze , tüzel-	:	»	*tüzö-, tüzöl-*
»	tüle-	:	»	*tülö-*
»	töle-	:	»	*tölö-*

21, b. Orta Türkçede ve sonraki yazmalarda bulunmıyan daha birçok muahhar kelimeler bu türem ve uyum şeması üzerine teşekkül etmiştir :

Bügrö «şiddetli, sert», *çürök* «erkek ördek», *bütö-* «ıslah ve ikmal et», *bürkö-* «ört-» vb. gibi.

21, c. Fiil türeten geniş vokalli ekler de, diğer türem ekleri gibi, yumuk vokalli temellere ulandığı zaman, temel vokaliyle uyumlanarak yumuk vokalli olur.

Köz : *közdö-* (= közle-), kol : *koldo-* (= kolla-), col : *coldo-* (= yolla-), bür : *bürdö-* «tomurcuk [illegible]

[illegible]

23, b. [redacted] ücü rôlü bir uyumsuzluk tipi yaratmıştır; başlıca örnekleri :

Ort. aspr. zarfı Kırgızcada bir -gin morfeminin katılm[redacted]

Kül- : *külə, külbə, külət, külbəgt, külgən, külbəgən, külsə, kölbəsə, külər;*

Tüş- : *tüşpə, tüşə, tüşət, tüşpəgt, tüşkən, tüşpəkən, tüşsə, tüşpəsə, tüşər;*

Körsət : *körsətpə, körsətət, körsətpəgt, körsətkən, körsətpəgən, körsətsə, körsətpəsə, körsətər* vb.

26, b. Temeli veya son hecesi u ile kurulan fiillere getirilen geniş ekler yumuk, elmaz; geniş kalır: örnekler :

Kör- : *kördü, körbödü, körsün, körbösün;*
Kül- : *küldü, külbödü, külsün, külbösün;*
Tüş- : *tüştü, tüşpödü, tüşsün, tüşpösün;*
Körsöt- : *körsöttü, körsötpödü, körsötsün, körsötpösün* vb.

27, b. Temel veya türem hecesi u/ū, ō ile kurulan isimlerde geniş bükün eklerinin vokali yumuk olmaz, geniş kalır:

Sū : *sūġa, sūda, sūdan;*
cumuş : *cumuşka, çumuşta, cumuştan;*
komut «üzüntü» : *komutka, komutta, komuttan*
koltuk : *koltukka, koltukta, koltuktan*
tō (= **taġ**) : *tōġa, tōda, tōdan* vb.

KIRGIZCADA KONSONLAR SİSTEMİ

Dudaksıllar

B fonemi

28, a Başta dudaksıl fonem, Kırgızcada, eskisi gibi seslek olarak devam etmektedir:

Baba, bay, bal, bala, balçık, baldak «kılıç halkası» «Çağ. id.), *balka* (Çağ. **balġa**) «çomak, lôbut», *bolta, baltır* (= **baldır**), *balık, bak-, balkı-* «(kurşun) erimek», *bakır, bar, bar-, barak* «kılları uzun köpek», *bars, bas-, baş, başka, bat* «çabuk» (Div. vb. id.), *bī* «kısrak» (Div. **bī**, Çağ. **biye** id.), *bek* «1. pek, 2, bey», *be', belgi, ber-, bergi, beri, bet* «yüz, beniz», *bez* «gudde», *biy* (= **beg**) «hâkim» *bilek, bilgi, bilgiç, bilgiz-* «bildir» *biliş* «bilinen, maruf», *bir, birge* «birlikte» (Çağ. **birge-** «yığ-, biriktır-»), *bit, biz, bıç-, bıçak, boy, bol, boş, boşo-, boz, bögü, böyrök, böl-, bölčk, börü, buyur, bul, but, buyday, bulak, bür, büt, büt-* vb.

28, b. Yabancı kelimelerin başındaki **p f v** fonemleri bile, Kırgızcada, **b** olmaktadır:

Bada (= Frs **pâde**) «sürü», *baderke* (= Rus. **padarok**) «hediye», *bayda* (= Ar. **faide**) «fayda», *bogon* (= **vagon**), *balaket* (= Ar. **felâket**), *bakat* (= Ar. **fakat**), **bara** : *barakor* (= Frs. **pare, parehor**) «para : para, rüşvet yiyen»), *bark* (= Ar. **fark**), *bazar* (= Frs **pazar**), *beyşembi* (= Frs. **pençşenbeh**), *bakır* (Ar. **fakıyr**), *ber* (= Frs **peri**), *berk* (= Ar. **varak**) «yaprak», *bil* (= **fil**), *bitir* (= Ar. **fıtır**) «oruç bozma» vb.

P fonemi

29, a. Sağır dudaksıl **p** fonemi, Kırgızcada ancak yabancı kelimelerin başındaki **p** ve **f** fonemlerini temsil etmek üzere bulunur.

Örnekler: *Padışa* Frs., *parman* (= Frs. ferman), *pul*, *pir*; *pikir* (= Ar. fikir), *parasat* (= Ar ferâset); *opa* (= Ar. vefa), *pılan* (= plan), *porma* (= forma), *pabrik* (= fabrik), *prizma* mat. terimi vb.

29, b. Bu fonem, bazı nida (ünlem) ve onomatope (yansılama) gibi dil işaretleri başında görülür: par'dan *parla-* fiili ve *pay pay pay!* (= vay vay vay!) ünlemi gibi.

P fonemi sonda

29, c. P fonemi, kelime sonunda, eski durum üzeredir; yani, bükün ekleri almadıkça değişikliğe uğramaz:

Köp «çok», *çöp* «ot, saman», *cip* (= yip) «ip, iplik», *kap* «çuval»; *çap-* «çabuk koş-», *cap-* (= yap-) «ört» vb.

29, d. Te'kit hecelerinin sonuna gelir: *apaçık*, *appak* (= ap ak) ve *apakay*, *büpbütün*, *bopboz*, *kapkara*, *kupkü* «kuru, solgun», *sıp sınık* «çok terbiyeli» vb.

Bazı onomatopelerin de son fenemi olmaktadır; *cop* etip, *kıp* dep gibi.

P iki vokal arasında

29, e. P fonemi iki vokal arasında seslek **b** olur; örnekler:

1) Cip: *cibi* (= ip: ipi), çöp: *çöbü*, kap: kabı [kitep *kabı*] vb. 2) Es. yaz. apa «cet»: Kırg. *aba* «amca»; T. çopur: Kırg. *çobur* «adi cinsten» vb. 3) çap- «çabuk koş-»: *çabağan* «çok koşan, tatar» (Çağ. çapağan id.) Kırg. *çabar* = çapar «tatar, kuriye, sâi»; cap- (= yap-) «ört-»: *caba-* id. *cabış* (= yapış) vb. 4) tap-: *tabıl-* vb. 5) Es. tapa: Kırg. *taba* «-e karşı». vb.

Eski b fonemi sonda, ortada

30, a Eski yazıtlarda **b** ile sonlanan kelimeler üzerine bir araştırma yürüterek şunları tespit edebiliyoruz:

1) Est. Sub: Div. *suv*; Kırg. *sü* (burada uv: ü büzülmesi olmuştur).
2) Est. Seb-: Div. *sev-*: Kırg. *süy-* (ev: üy değişimiyle).
3) Est. Ab: Div *av*; abla-/ *avla-*: Kırg. *üla-* (av: ü değiş.); fakat asıl *av*, Eski Uygurca aŋ «av hayvanı» ile anlatılmaktadır; bu kelime «*kavrayış*» mefhumuna da geçmiştir: *aŋla-* hem avlamak, ele geçirmek, hem akılla kavramak manâsına gelmektedir.

30, b. Bu örnekler gösteriyor ki, eskiden sona gelen **b**, Orta Türkçede **v** olmuş, buradan da Kırgızcaya, diftong büzülmesinin neticesi olarak -ü, üy halinde geçmiştir.

30, c. Eski Türkçede, kelime ortasına (iki vokal arasına) gelen b foneminin, Orta Türkçede v olduğunu biliyoruz : Est. tabış : Ort. tavuş «ses» örneği gibi. Bu kelime Kırgızcada, av : ō büzülmesiyle, *tōş* «ses» olmuştur. Est. yabaş : Ort. yavaş : Kırg *cōş* olmaktadır.

Halbuki Ort. kavış- / kavuş- temelini Kırgızcada b ile *kabış* buluyoruz; acaba b ile olan bu şekil eski durumu mu temsil ediyor? Yoksa *kavuş*'u bir Orta Türkçe lehçesinden alarak onu kabış mı yapıyor?

Bu soruya bizi sevkeden sebep şudur :

Kırgızca, bazı yabancı kelimelerin ortasındaki v fonemini b yapmıştır : *abal* (= Ar. evel), *ayban* (= Ar. hayvan), *aba* (= Ar. hava) gibi.

Bunlar gibi, kavuş temeli de, başka bir lehçeden, meselâ Çağatay grupundan, alınarak yabancı kelime muamelesi görmüş olabilir; öteden beri dilde mevcut olsaydı, av : ō büzülmesine uğrar, *kōş* olurdu; bununla beraber, ab : av : ō değişim zincirinin şümullenmemiş olması da ihtimal dahilindedir.

30, d. Kırg. *kabık* (= kabuk), Kırg. *cabuk* = Div. yabuġ, yapuġ/ k Çağ.), Kırg. *cabış-* (= yapış-) vb. da vardır; bunlardaki b iki vokal arasındaki bir p : b değişiminden gelişmiştir.

Kelime başında b : m değişimi

31. a. Bu değişim Kırgızcada da yürümektedir. *Bul* (= bu) ve *biz*, bu lehçede de b ile başlar; bu da, b : m değişiminin, hece sonundaki bir nazal etkisiyle yer alan bir yayınma olduğunu teyit eder.

Kelime başındaki b : m değişimi, Kırgızcada, epeyce gelişmiş; bu yayınmaya, nazallerden başka akıcı ve sürekli fonemler de sebep olmuştur; bazı iki heceli kelimelerin sonundaki nazal da bu hadiseye yer verebilmiştir. Örnekler :

1. Bir hecelilerde :

Men, maŋa / maġa (*n*) ve *mā* «bana»;

muŋ (= buŋ), *muŋay-* «bunal-» (= muŋad-*);

(bul) *munu, munun, munday* (ve *minday*) «bunun gibi, böyle» *munça* ve *minça*) «bunca», *mında, mından, mına* «işte»;

min- «bin-», *miŋ* (1000); *meŋ* «beŋ», *meŋi* (= meŋgü) vb.

2. Nazalle sonlanan, b ile başlıyan iki hecelilerde :

Mūn (= boğun), *mūn-* (= boğun-), *murun* (= *burun*), *menen* (= bilen), *moyun* (= boyun), *meçin* (= beçin : on iki yıllık takvimde bir yıl adı), *mıkın* (= bıkın) «*böğür*» vb.

Bir de iki hecelilerin ikinci hecesinde, nazal etkisiyle, b : m değişimi

2) Olumsuzluk morfemi üzerine :

Albas (= almaz), *kelbes* «gelmez»; *bolbos* (= bolbaz), *külbös* «gülmez»; *atpas* (= atmaz), *ötpös* (= otmaz); *körbös* «görmez» vb. *Albadı, albasın, bolbodu, bolmosun, atpadı, ötpödü, ötpösün, körpödü, körpösün* vb.

M FONEMİ

m başta

32. s. M ile başlıyan kelimelerin sayısı Kırgızcada artmıştır; bir çoğunun menşei, az yukarda gördüğümüz *l* gibi, **b : m** değişimidir ki, **çok genişlemiştir; bunlardan**

tabak, *tap-* : *tabıl-* «bul- : bulun-», *taġa* «dayı» (= Div taġay), *tayeçe* «teyze», *tay*, *tay-* «kay-», *taya-* «daya-», *tal* «söğüt» (tal Çağ. Tuh. id.), *tala-* : *talān* ve *talōn* «talan», *talaş-* (= dalaş) «münakaşa et-», *talpın-*, *talkan* (Div. id. Çağ. ta'ġan) «başaklariyle kavrulmuş buğday, arpa», *tal-* /*közü taliyt* «gözü dalıyor» (yorgun düşüyor)/, *tam* «duvar», *tam-* «damla-», *tamġa*, *tamır* «1. damar, 2. kök» (Div. tamur), *tamız*, *tana* «dana», *tandır*, *tan-* (Div. id.) «inkâr et-», *taŋ* «şafak», *taŋdan-* «hayret et-», *taŋsık* «hayret edilecek, hayrete lâyık», *tap* «kifayet derecesi» Div. id., *tap-* «bul-», *tak-*, *takır* «çıplak» (krş. tam takır T.), *tart-*, *taş*, *taşta-* (= taşla- «fırlat-- at-, bırak-»), *taşı-*, *tat*, *taz* «daz», *taz* «tas», *tegere-* (Div. tegre) «etraf, çevre», *tek* «alt, aşağı» Çağ. tik id., *tek* «[illegible]

[tek-tur-], *teli-* [teli-ōru- «bir hastalık-- çinnet?»], *ter-* [ters?], *teŋ* «denk, düz, eşit» /*teŋi cok* «dengi yok»/, *teŋge* «bir gümüş para» (Çağ. «= tenge id.), *teŋiz* «deniz» Ort. id., *tegiz* «düz» (Çağ. tigis id.), *tep-* : *tepse-* *tebele-* «çok çok tep-», *teŋši-* [illegible]

yudruk Div.) «yumruk» vb.

7) Kırg. *dañk* cezalanmış olmaklık: şöhret› ismi, Ort- tanı- ile bir menşeli görülmektedir; tanım Çağ. emsali olmaklık ile

Rusçadan Kırgızcaya girmiş d ile başlar kelimeler kat kat fazladır. Çinceden ve başka dillerden alınmış d ile başlar kelimeler de vardır.

Yine seslek dişsille başlar yansılamalar (onomatopeler) ve te'kit heceleri çok kullanılmıştır; böylelikle Kırgız kelimelerinin başında seslek dişsil çoğalmıştır.

BÜKÜNDE BİR DİŞSİLİN GELİŞMESİ

Bükünde n : d, t nöbetleşmesi

35, a Kırgızcanın isim bükününde, nïŋ ve ni eklerinin başındaki n n fonemi dişsile çevrilmektedir.

At : *attın* (= **atnın** Ort.) «atın», *attı* (= **atnı** Ort.) «atı»
Atım : *atımdın* (= **atımnıŋ** Ort.), **atımdı** (= **atımnı** Ort.)
Atıŋ : *atıŋdın* (= **atıŋnıŋ** Ort.), *atıŋdı* (= **atıŋnı** Ort.)
Er : *erdin* /**at** *erdin* **kanatı** «at insanın kanadı»/
Altmış : *altmıştı* /*altmıştı* **attağan abışka** «altmışı atlıyan<aşan> ihtiyar/
kol : *koldu, koldun*; **eol** : *coldun, coldu*;
kitep : *kitepti, kiteptin*; **cip** : *ciptin, cipti*;
konok : *konoktu* /**konok** *konoktu* **süyböyt, ësi bärın da süyböyt**/ «misafir misafiri sevmez, ev sahibi hepsini (ikisini de) sevmez».

35, b. İyelik 3. kişi belgisi alan isimlerde bu değişim yer almaz: **kolu**: *kolunun, kolun* (*kolunu*); **atı** : *atının, atın* (*atını*) vb.

35, c. Nazal ile sonlanan zamir tabanlarında dahi bu değişim yer almaz : *anıŋ, anı, meniŋ, meni, seniŋ, seni.*

Başta n : d değişimi

35, d. Kırgızcada, birkaç kelimenin başında, bir n : d değişimi bulmaktayız : *deme* (= **neme** «şey»), *dömöt* (= nöbet Ar.) gibi

Bu sporadik olayı, şimdi bükün eklerinde incelediğimiz n : d nöbetleşmesiyle yaklaştırmayı, yani iki hadiseyi birleştirmeyi mümkün görmekteyiz.

st, ht : t

35, e Yabancı dillerden geçmiş kelimelerin sonunda st, ht gruplarından t dişsili düşürülmektedir : Kırg. *mas* (= **mest** Frs.), Kırg. *durus* (= **dürüst** Frs.), Kırg. *darak* (= **diraht** Frs.) «ağaç», *dos* (= **dost**), Kırg. *bak* (= **bəht** Frs.) vb.

Türkçe olan *ast, üst* isimleri *as, üs* şekilleriyle de kullanılmaktadır;

1) *Aska bı üskö bi* «altamı üste mi?»

2) *Astın üstünö keltir-* «altını üstüne getirmek»

Kural. Bükün eki konsonla başlarsa t düşer, vokalle başlarsa t saklanır.

Morfemlerde l: d/t nöbetleşmesi

36, a. Orta Türkçenin l ile başlar morfemleri, Kırgızcada, l: d/t nöbetleşmesini gösterirler. Örneklerle olayı açıklıyoruz.

1. -lıġ/liġ morfeminin Kırgız şekilleri üzerine :

Kırg. *attū* : Ort. atlıġ «1. atlı, 2. adlı»
» *kandū* : » kanlıġ «kanlı»
» *belgilū* : » belgülüg «belli»
» *astarlū*: » astarlıġ «astarlı»

2. -la/le- morfeminin Kırgız şekilleri üzerine :

Kırg. *atta-* : Ort. atla-
» *aŋda-* : » aŋla-
» *astarla-* : » astarla-
» *boyla-* : » boyla-

3. -lık/lik morfeminin Kırgız şekilleri üzerine :

Kırg. *arıktık* : Ort. arıklık «zayıflık- (arukluk)»
» *kelindik*: » kelinlik
» *astarlık* : » astarlık
» *askerdki*: ve askerlik

Kural. Vokallerden ve *r, y* fonemlerinden sonra, eklerin başındaki l fonemi değişmez; nazallerden sonra, l yerine d, kapantılılardan sonra ise, l yerine t gelmektedir; r'den sonra gelen morfemde l: d değişimi de görülebilir : bir : *birdik*, asker : *askerdik* (ve *askerlik*) gibi.

Başka örnekler :

Kırg. *bördo-* ve *börlo-* «yamaca doğru yürü-», *böla-* «(demet) bağla-», *boruçta-* «borçlan-», *börüktö-* «çiviye baş (börk : şapka) yap-», *bötündö-* «ayrı ayrı ayır-», *burkulda-* (yansılama fiili); *akırındık* «yavaşlık», *açtık* «açlık» vb.

d : l değişimi

36, b. Kırgızcada, d : l değişimi de, -daş eşitlik morfeminde, görülmektedir; örnekler :

1) Kırg. *atalaş* (= atadaş) «ataları, babaları bir», *eneleş* «anneleri bir»

[atalaştan altō bolgonço *eneleşten* ekō bol]
«babaları bir kardeşlerden altı olacağına anneleri bir kardeşlerden iki olsun»

2) Kırg. *aylaş* «(gebelik) ayları bir»
[aylaş katın *muŋdaş* «gebelik ayları bir olan kadınların bunalmaları, zahmetleri de bir olur»*]*

Kırg. *Muŋdaş*, *attaş* (= adaş) isimlerinde ise morfemin daş / taş şekilleri laş ile nöbetleşmektedir.

36, c. Bu l : d ve d : l nöbetleşmelerini tespit eden örnekler karşısında; morfemlerin menşede, d ile başlamış olmasına hükmedilebilir; çünkü morfemlerin, çok eskiden, kelime olduğu kabul olunuyor; bizim de fonetik analizlerimizden anlaşılmış olduğuna göre, Türkçenin en eski diyeleklerinde, l ile başlar kelime yoktur.

Not. Arapça halâl ve allah isimleri Kırgızcada, d : l değişimiyle, *adal*, *alda* (= alla) görülmektedir. Bunda denkleşme (analogie) hükmünü sürmüştür. -Mogol. maŋlay «alın, cephe» ismi de Kırğ. *maŋday* olmuştur.

Arslan ismi

36, d. Bu isim Kırgızcada, *l* : *t* değişimiyle, *arstan* olmuştur; Kumancada da arstan'dır.

Ars- tabanı bars isminde de vardır. Kakım anlatan as (*ās*) ismi ise Kırgızcada *arıs* (= *ars*) olarak görülmektedir

Arslan, *kaplan*, *yılan*... hayvan isimlerinde -lan eki çok eski bir türem morfemidir.

Ele (= ede)

36, e. Kırgızca [illegible] anlamiyle, bir ele yardımcı [illegible] düşmüş görünüyor; bunda er- fiilinden r düşmüş, di ekinde d : l değişimi olmuş son dar vokal de genişlemiştir. Kullanılışına örnekler veriyoruz :

1) Kıştın künü *ele* «kış günü idi»
2) *Özüŋ kayda turğan eleŋ* «sen nerede duruyor idin?»
3) Al kezde men caş *elem* «o zaman ben genç idim». (çocuktum)
4) Biz kim *elek* kim bolduk «biz kim idik kim olduk (yani ne idik ne olduk)».

d : ḍ : y değişimi

37, a. Orta Türkçede başlıyan bu değişim, Kırgızcada da vardır. Örnekler :

Kırg. *ıyık* «mukaddes» : Es. Yaz. **ıduk** Div. *ıḍuk*
» *aygır* : Es. Yaz. *adğır* Div. *aḍğır*. «aygır»
» *ayū* : » » *adığ* Div. *aḍığ* «ayı»
» *ayak* : » » *adak* » *aḍak*- «ayak»
» *ayır*- : » » *adır*- » *aḍır*- «ayır-»
» *ayaş* : Uyg. *adaş* » *aḍaş* «dost»
» *koy*- : Es. Yaz. *kod*- » *koḍ*- «kay »
» *kayın* : » *kaḍın* (hısım)
» *toy* : » *tod* » *toḍ*- «doy-»
» *kiyin* : » *kiḍin* «sonra»
» *küy*- : » *küt*- » *küḍ*- «güt-, bekle-» vb.

37, b. Fiilde -ay- : -aḍ- türem eki vb. karşılaşmaktadır : Kırg. *azay*- «azal-» (Krş. Div. *yokaḍ*-).

Özel haller

38, a. Eski Yazıtlarda t ile sonlanan **küt**- fiili bizde ve Kırgızcada yine t ile kalmıştır; fakat Kırgızcada *küy*- şekli de vardır. Kırgızların bu fiili iki kaynaktan almış oldukları ve ayrı mana[illegible]

kap-, *kayna-*, *kayt-* (= *kayıt*), *kal-*, *kala-* «istif etmek (mes. odunu)» Çağ. id., *kay* (= *kayu*) «hangi», *kalkan*, *karşı*, *karın*, *karsak* «b. t. tilki», *karış*, *karış-*, *kaş*, *kaşka* «başı ak, başı çıplak», *kaşık*, *kaşın-*, *kat*, *kat-*, *katın* (= *katun*) «kadın», *koy* «koyun», *koyon* (= Çağ. *koyan*) «tavşan», *koyun-soğğa bağır-* «*kazan*, *kazık*, *kak-*, *kara-kaş-*, *karakçı* «saydut» (Div. karaçı «dilenci»), *karı* «1. ihtiyar, 2. el, kol», *karı-*, *kamçı*, *kan*, *kan-*, *kança* «kaç», *kanat-*, *kiy-*, *kıl*, *kık-*, *kır*, *kır-*, *kıs-*, *kıska*, *kız*, *kızıl*, *kızar-*, *kol*, *koltuk*, *kon-*, *konç*, *koy* «kaba et», *köğa* (= *kavga*) *konşu*, *koşur*, *kozu* (= *kozı*) «kuzu», *kork-*, *korkunuç* (= *korkunç*), *koş* «şiir», *koş-*, *koşok* «manzume» (= *koşuğ* Çağ. id.), *kotor-* (= *kotar-*, Div. *kotur-*), *kozğo-kozğol* (Çağ. *kozğa-*, *kozğalış*), *kozğolon* (= Çağ. *kozğalan*) «şiddetli hareketle bulunan», *kuş*, *kuzu*, vb.

(Ön k ile)

Keç «gece», *keç*, *kecä* «dün» *fkecä kün* : dünkü gün*f*, *kence* (= *kevge-* Çağ.) «geviş getir-», *ker*, *kerek*, *kerı* (= *geri*), *k* (= *git*), *ketik* (= *gedik*), *ketir-* (= *gider-*), *kez* «fırsat, tesadüf, münasebet», *kezik* «atma», *kek* «kir» (Kök *kek* id.), *kebek* «pamuk» (= *kiğ* Div.) «ganiş», *keçeg* (Div. id.) «göğüt», *keçeg-* «damın kalın, kalde (= *kolle*), *kep* (*kip* Div.) «şekil», *jüvdün kebi* «evin *kiçu* (= *kiçiğ*) «küçük», *kezü* «nöbet» (ca. *kezig*), *kirpi*, *kirpik* «kirpik», *kiş* «samur», *kişen* «döşteke», *kişi*, *kize*, *kör-*, *körı* *kör-* «körülük», *kötür-*, *köz*, *közdü* «gözle», (közenek): *közönök*, «delik, ilik» *küçtü* «güçlü», *kübö* (= *kübe* «yamçı» Div. *kübe yarık* «zırh» «göbek», *köğül*, *külük* «evcik hayvanı», *kümü*, *kömüy* (Div. *kömeç*) «kül, pişirilen (çörek)», *kömök* (= Çağ. *kömek*) «yardım», *kör*, *kö* *kögür-* (= *göver-*), *köl*, *köp*, *kübük*, *köz*, *kökürök* «yığın», *kün*, «kuken», *künü* «kumaş» (Div. *künü* id.), *küy-* : *küygüz-* «yardır», *kül*, *kül-*, *kü* (Div. *küg*) «melodi» (Çağ. «sabeniş»), *kü* «et» (Çağ. «çalış»), *küz* vb.

Yabancı kelimelerde

2) Ön k foneminin saklandığına :
Kitep (= kitap), *kerben* (= kârban Frs.), *kebep* (= kebap), *kemel* (= kemal), *képıt* (= kefiy, *képıt* (= kefiy), *kor* (= كوهر) «cevher» vb.

3) Aralıklı damaksılların kapantılı kılındığına : *Kayıp* (= ضايع), *kalz* (= halı), *kup* (= خوب Frs.), *kur* (= خورد-خوردى), *kurma* (= hurma), *kuy* (= huy Frs.) vb.

4) Aralıklı damaksılların düşürüldüğüne :

Acı (hacı ve hac Ar.), *acat* (hacet Ar.), *adal* (halâl Ar. *aram* (haram Ar.) / eşektin süçü *adal* sütü *aram* /, *ayla* (hiyle Ar.) «fen, hüner» / söz *aylasını* bil- «söz söylemek hünerini bil- /, *ab* «abdâk» (Ar., *alka* (halka), *alkım* (Ar.) «gırtlak», *a* ( ) içimdi», *ayban* (hayvan), *ayhat* (heybet), *akı* (hak), *a* (her Frs.', *areket* (hareket), *arıp* (harf Ar.), *akarat* (hake ret Ar.), *apta* (hafta), *apsala* (havsala) vb.

Kelime içinde

Yabancı kelimelerin içindeki aralıklı damaksıllar kapantılı kılınmaktadır Alkamdu (elhamdu Ar.), ak (ahmak), arakkor (aro hor), akıret (âhiret).

Damaksıl iki vokal arasında

39 c. Kırgızcada, eski temellerde iki vokal ara

bunun için, Orta Türkçenin y ile başlar kelimelerini, y fonemini c'ye çevirerek söyler, örnekler :

Cā (= yay), *cā* (= yağ-) *[camğır cāgı* «yağmur yağıyor» *]*, *cada-* «aciz, kudretsiz ol» (Çağ. yada- id.) *cat* (= yat) «yabancı», *cap* (= yap-), *cabış-* (= yapış-), *cabağı* (Çağ. yabak) «beş altı aylık tay», *cabayı* (= yabani), *calın-* (= Çağ. yalın-) «yalvar», *calın* (= Div. Çağ. yalın) «a'ev», *cala* (= yala) «iftira», *calğan* (= Çağ. yalğan) «yalan», *caltır-* (Çağ. vb yaltıra-) «parılda-», *cal* (= Div. yal) «yele», *cala-* (= yala-), *calğa* (= Çağ yalka-) «yardım et», *calğız* ve *caŋgız* (= Div. yalŋus Çağ. yalğuz), *calk-* (= Çağ yalkı-) «ıztırap içinde kal-», *calpak* (= Çağ. yalpak) «yassı», *camınçı* «örtü» (= yapınçı ; krş. yamçı T.), *canç-* (= Div. yançı- Çağ yanç-) «ezip çiyne-», *caŋı* (=Çağ. Uyg. yaŋı Div. yeŋi), *caŋsa-* (= Çağ. An. *yaŋsıla*) «taklitler, jestler yap» *canaş-* (= yanaş-), *can-* (= yan-) *[* iki manasiyle *]*, *cana* (= yana) «yine, yene», *cama* (= yama-), *caman* (= yaman) *[cakşını söz camannı* tayak öltüröt «iyi adamı söz, kötüyü dayak öldürür» *]*, *cak-* (= yak-) *[* bütün mân. *]*, *cay* (= yay) «yaz», *caydık* (= yazlık), *caydak* (= Div. yabıtak) «çıplak, eyersiz» *[* c. atka min *]*, *caŋır-* (= yaŋkula- Div. yaŋula- Çağ.) «yankılan-», *caŋıl-* (= Div yaŋıl-), *caŋı'lış* (= yaŋlış), *caŋak* (= yağak) «ceviz»; *cıl* (= yıl), *cılū* (= yılığ Div.) «ılık», *cılın-* (= yılın) «ılın», *cılan* (= yılan), *cıldız* (= yıldız), *cılkı* (= yılkı), *cıpar* (= yıpar), *cır-* : *cırt* : *cırık* : *cırtık* (= yır- : yırt- : yırık : yırtık), *cış* (= Es. Yaz. yış) «orman», *cardı* (= Çağ yarlı) «fakir», *carlık* ve *cardık* (= yarlığ), *carım* (= yarım), *casa-* (= yasa-). *caka* (= yaka), *caz* (= yaz) «bahar», *caz-* (= yaz-) «1 yaz-, 2. az-», *cazda-* (= yaz-) «az kal-», *cazı* (= yazı) «geniş yer», *cat-* (= yat-), *catırka-* (= yadırğa) *caşık* (Çağ. yaşık) «zayıf», *caşın-* (= yaşın-) «gizlen-», *caşır-* (= Div. yaşur-) «gizle-», *caş* (= yaş bütün mân.) *coşa-* (= yaşa-), *caşar* = (= Çağ. vb. yaşar) «yaşında» *[altı caşar* «altı yaşında» *]*, *caşıl* (= (= yaşıl), *cakşı* (= yakşı), *cakın* (= yakın), *car* (= yar), *car-* (= yar-), *cara* (= yara), *cara-* (= yara-), *carak* «silâh», *cardam* (= yardım), *cardamdaş-* «yardımlaş-», [*coşo* (= aşı)] «kırmızı boya», *corgo* (= yorga), *coru-* (= yor- / yoru-) «haber ver-», *coruk* (= Div. yoruğ), *coloy* «âdet» (krş. yol yolak), *colbors* (= Çağ. *yolbars*) «kaplan», *ce-* (= ye-), *cem* (= yem), *ceen* (= yegen), *cel* (= yel), *cel-* (= yel-), *ceŋ* (= yeŋ), *ceŋil* (= yeŋil KK. yüŋül An.) «hafif», *ceŋ-* (= yeŋ-), *cer* (= yer), *cet-* (= yet-), *ceti* (= yedi), *cetigen* (= yediken) /büyük ayı burcu/, *cez* (= yez) «bronz», *cip* (= Çağ. yip) «ip», *cibek* (= KK. yibek) «ipek», *ciber-* (= Çağ. vb. yiber-) «gönder», *cıgaç* (= yıgaç) «ağaç», *cık-* (= yık-),

cıy- (= yığ), *cıynak* (= Çağ. yığnak), *cinçi* (= yinçü) «inci», *cit-* (= yit-) «kaybol-», *cok* (= yok), *coğol-* (= yoğal-), *coğoru* (= yokaru), *col* (= yol), *coldaş* (= yoldaş), *cumşa-/k* (= yumuşa-/k), *cumuru* (= yumru), *cumuş/çu* (= yumuş/çu), *cul-* (= yul-) «yolmak», *culk-* (= Div. يولقى) «çekip çıkar-», *cū-* (= yu- / yuv- «yıka-», *cut-* (= yut-), *cutum* (= yudum), *cuk* (= yuk : *yak yuk* Div «tabakta kalan yemek bulaşığı») *[cūrat* tögülsö *cuğu* kalat «yoğurt dökülse bulaşığı kalır» *]*, *cuduruk* (= Div. yuḍruk) «yumruk», *curt* (= yurt), *cürök* (= yürek), *cūr* (= yür-) «yürü-», *cūz* (= yüz).

Baş y foneminin düşmesi

40, b. Kırgızcada, yardımcı fiil olarak kullanılan ve sıfata olan yatkınlığı, başındaki y fonemini değiştirerek, *at-* şeklinde de kullanılır : biröö ölüp *atsa*, biröö külüp *atat* «biri ölüp gider, biri gülüp kalır» gibi.

S FONEMİ

41, a. S fonemi, kelime başında, pek az istisna ile, eski durum üzeredir. S ile başlar, Orta Türkçe ile müşterek Kırgız kelimeleri çoktur; başlıcaları şunlardır :

Sādak «okluk, yay takımı» (*sā* = yā «yay»'dan olmalı), *sā-* «sağ-», *sabak [kül sabağı* «çiçek sapı» *]* Çağ. *sapağ* id., *sagra* «öt», *sayrön* «sığ» (Div. *sayram* suv «geçit, vadu»), *sapur-* (= savur-), *saraŋ* «hasis» (Div. saran), *sak* (Div. id.) «uyanık, dikkatli», *sakta-* (= sakla-), *sarğar-* (Div. id.) «sarar-», *sazar-* id., *sarı, sası-* : *sazık* (= Div. sasığ), *sat-*, *samsıt-* «çok yor-» (Div. samsıt- «incitmek, kalbini kır-»), *san* «sayı», *sana-* «say-», *saġaldırık* (= sakalduruk) «gemin çene altına gelen kısmı», *sağın-* «canı sıkıl-» (Div. Çağ. sağın-) «düşün-», *sakal, saġız* (Div. id.) «sakız», *sal-, sal, salık* «vergi», *salak* (= aylak) «boş oturan», *salt* «âdet» (Çağ. salt «yalnız, mutlak»), *saman, saz* (KK. id.) «bataklık» *[* An. sazlı dere *]*; *sen, siz* (ve *siler*), *segiz* (KK. id.) «sekiz», *sekir-* (Div. sekirt-) «seğirt», *semiz* : *semir-*, *seyrek* (Div. seḍrek), *serp-* *serme-* «salla-», *sez* «his», *sez-*, *siy-* (Div. siḍ-,). *sı- sın- sın: sındı* «boylu boslu», *sına-*, *sır, sırt, sız-* «çiz-», *sık-* : *sığıl-, sıy-* (= sığ-), *silk-* : *silkin-*, *siŋ-* : *siŋir-* «sin- : sindir-» (Div. siŋ : siŋir-), *sirke* (iki anlamiyle) *soğon, sok* : *soğuş* «vur- : vuruş» *[* cürök *soğuşu]*, *soy-, soyğuz-* *sokur* : *sokuray-* «kör : k. ol-», *sōğa / sōğat* (Çağ.) « (ganimetten veya av hasılatından ayrılan) hediye », *sorpo* (çorba), *soku* «havan» *sol* : *soloğoy* «solak», *soŋ-* *sor-* : *sorğok*, «obur : sömürücü» *sōl* «plazma kadında kan» (krş. öl Div. «nem»), *sōk* «kemik» (*sōŋük* Div. *sōŋek* Çağ.

sū- ‹soğu›, *sūk* ‹soğuk›, *sū* ‹su› [cemiş *sūsu* ‹yemiş suyu], *suk* ‹doy-
ık› (Div. suk «doymaz»), *suğuk* (Div. suvuk / suvık), *sura-* ‹sor›
(Div. Çağ. sura-), *suğar* ‹suvar-›, [illegible] «sev» (Çağ. siv-, Kı[illegible] söv-
/ söy-), *süyü* (= sü[illegible]gi›, *süylö-* ‹söyle-›, *süz-* «1. yüz-,
3. süz-» vb.

Not. Kırgızcada yüz- anlamiyle görülen *süz-* fiilinde s : y nöbe
vardır. *Südak* ismindeki *sü* tabanı da *yü* (yay) ile bir menşeli olabilir.

Sonda s : z

41. b. Kuzey Kır[illegible]

çevre, çövre), *çöm-* (=çim-/çöm), *çü* «ses» (krş. çağu An. Yzm.), *çülda-* (= çağılda-) vb.

Ç fonemi sonda, ortada

42, b. Ç fonemi, kelime sonunda, ve ortasında, Orta Türkçedeki durumu muhafaza eder :

a) *Aç, aç-, bıç-, saç* (=saç), *çaç-* (=saç-), *iç, iç , kirpiç* (=kerpiç), *keç, keç-, köç, köç-, küç, kaç,* vb.

b) *Açü* (= açığ) *açıl , aŋçı* «avcı», *bıçak, çaçü* (= saçığ Div.), *içik* «astarlı kürk», *içir-, keçir-, keçe. küçön-* (= küçen-), *oçok* (= oçağ) «ocak», *kaçan, kaçak koçkor* (= koçkar), vb.

nç grupu

42, c. Kelime sonuna gelen nç grupu Kırgızcada, bir okutma vokali alır; dar ve geniş olabilen bu vokal, sona veya, n ile ç arasına katılır : Kırg. *kence* « çocuk » (= kenç Div.), Kırg. *korkunuç* (= korkunç Div) gibi.

Ş fonemi başta

43, a. Kelime başında bu fonem, Kırgızcada, epiy çoğalmıştır; menşeleri şunlardır: yabancı kelimeler, yansılamalar, başka fonemden çevrilmeler; örnekler veriyoruz :

1. Yabancı kelimeler :

Şā = şah, *şār* = şeher (şehir), *şārat* (ve işarat) Ar. «işaret», *şadbal* = şeftalu Frs., *şeytan, şayık* (= şeyh), *şakirt, şam* (= şem'), *Şofer / şopur* (= şoför), *şapke* (= şapka) vb.

2. Yansılamalar:

Şağara- «çıngırda-», *şağırak* «çıngırdak», *şaldır küldür* (Krş. paldır küldür), *şam şum et-* «hafif tertip kahvaltı etmek», *şapaşup* «çabucak» / ş. kirdi /, *şak* / başına *şak* dey düştü /, *şakılda-* : *şakıldap* kayna-, *şar* / sü *şar* ağıp atat /, *şarak şarak, şarak şurak* (= şırak şırak) vb.

3 Başka fonemden çevrilmiş ş :

Şağıl (= çakıl), *şayla-* (= sayla-), *şor* (= çorak, şor), *şak* «dal» (= *sak* Ar.) vb

43, b. Bunlardan başka, menşei bize meçhul, ş ile başlar Kırgızca kelimeler de vardır: Kırg. *şabır* «kamış», *şıbış* «kımıldanış» / şırt etken *şıbış* cok /, *şakek* «halka», vb.

Orta Türkçe ile müşterek, ş ile başlar kelimeler de vardır : *şişi-* «= şiş-», *şişek* «iki yaşında koyun», *şol / şon* «= şu, şol» gibi.

Ş fonemi sonda

43, c. Bu fonem, kelime sonunda, Orta Türkçedeki durumu muhafaza etmektedir :

Aş, aş, baş, boş, beş; açış alış, alış-, atış, atış-, biliş «bilinen» .. vb. gibi.

I, r ile başlıyan kelimeler

44, a. Kırgızca, başka dillerden borçlandığı l, r ile başlar kelimeleri, öz Türk fonetiğine uydurmak için, başına ı katar.

Örnekler :

1) Kırg. *ılazım* : Ar. lâzım لازم
» *ılayık* : » lâyık لايق
» *ılam* : » lâm لام
» *ılama* : Tibet lama vb.

Kelimenin sonu da değiştiği ve bu değişme sebebiyle vokalizme artlaştığı zaman aslına intikal etmek son derece güçleşir :

Kırg. *ılabay* : Ar. *lebbeyk* لبيك gibi.

Divanda, Çağataycada gördüğümüz laçın لاچين «şahin» ismi de Kırgızcada ılaçın olmuştur.

2) R ile başlar yabancı kelimeler :

Kırg. *ıras* : Frs. rast راست
» *ırazı* : Ar. razi راضى
» *ırayım* : » rahim رحيم
» *ıramalı* : » rahmetli رحمتلى
» *ırā* : Frs. revâ روا vb.

44, b. Vokalin ayrımı önden arkaya götürüldüğü ve kelimenin sonu da bir değişikliğe uğradığı zaman kelimenin menşei büsbütün ayırt edilemez olur.

Kırg. *ıraŋ* : Frs. renk رنك gibi.

Farsça *ruze* «oruç» ise Kırgızcada, protetik bir o ile, *orozo* olmaktadır.

N fonemi

45, a. Kırgızcada, n fonemi, genel olarak kelimelerin başında bulunmaz; bu lehçe n ile başlar yabancı kelimelerden bu fonemi atmak temayülünü bile kuvvetle göstermektedir; örnekler :

Azır (= nezir نذر Ar.), *azik* (= nazik Frs.),
apas / apaz «nefes», *asıya* (= nesye Ar.) «borç, veresiye»,
asaat (= nasihat Ar.), *arısta* (= nareside Frs.) «rüşte ermemiş»,
açar (= nâçar Frs.) «âciz, kötü», *abat* (= نبات Ar.) «nöbet şekeri»,
ıyaz (= niyaz نياز) vb.

45, b. Fakat Kırgızca n ile başlar yabancı kelimelerin hepsinden bu fonemi atmış değildir; bu lehçede, baş n fonemiyle, epiy yabancı kelime vardır; örnekler :

Nādan Frs. « cahil », *nādanlık*, *nāliş* Frs. « inleyiş », *nām* Frs., nal Ar., nalat (Ar. lânet) krş. T. nâlet, *nārāzi*, *nay*, *nan* «ekmek», *namıs/z* «namus», *nakıl*, *nakış* (ve *akış*), *nasip*, *neet* «niyet», *nokot* «nokta», *nur*, *nuska*.

45, c. Eski ve Orta Türkçede, az sayıda, n ile başlar Türkçe kelimenin bulunduğunu görmüştük; bunların çoğu Kırgızcada dahi vardır; başlıcası *ne* soru bölücüğüdür; Kırgızca bu kelimeciği *emine* şekline getirmiş ve en çok bu halde kullanmaktadır. Bundan başka : *neçen / neçe* «ne kadar», *neme* (bir *neme* «bir şey»), *nepir* «nasıl bir : ne türlü» gibi ne'nin birkaç bileşiği vardır. *Ne et* fiilini de *net-* : *netesin* «ne yaparsın» suretinde, bileşik olarak kullanmaktadır.

Not. Nar ismini Kırgızca, protetik a ile, *anar* şekline koymuştur. *Neme'yi* ise bir de *deme* şekline çevirerek kullanmıştır.

Z : r değişimi

46, a. Eski Yazıtlarda, sız + a'dan çıkmış *-sıra-* türem ekini kağansıra- (-t-), *elsire-* (-t-) fiillerinde bulmuştuk; Kırgızcada dahi, aynı morfeme rastlıyoruz :

Kırg. *alsıra-* «halsız, kuvvetsiz kalmak»,
» *alsırat-* «halsiz, kuvvetsiz bırakmak»
» *cansıra-* «cansız bir hale gelmek».

46, b. Bundan başka, sporadik olarak, birkaç kelimede daha, z : r nöbetleşmesine rastlamaktayız :

1) Kırg. *adır* (Çağ. ادر) : Div. ediz «yüksek yer»;
2) » *bilerik* : Gent. bilezik

3) Div. **aruk, toruk** «yorgun, bitkin, zayıf» kelimelerinin ar, tor temellerine karşı, Kırgızcada, aynı anlamla, *az , toz-* fiil temellerini (köklerini) buluyoruz :

azıp tozup cok boldu «yorula, zayıflaya mahv oldu» gibi.

Kırg. *azgan tozgan* bizdeki *yorgun argın* ile karşılaşır.

4) Kırg. *sazar-* = Ort. *sarar-*; bunun yanında ise *sarı*, Orta Türkçe *sarığ* gibi Kırgızcada da vardır.

5) Kırg. *süzök* (*öru*) « müzmin (hastalık) » deyimindekl *süzök* isminin *sür kökü : (sürmek, müddetçe uzamak) anlamına gelen sür- temeliyle karşılaşır.

6) Orta Türkçede çoğul 2. kişi morfemi olan -ŋiz, Kırgızcada -ŋer ile karşılaşır :

[sakaldarıŋ koyuŋar
köküldörüŋ kırkıŋar] (Manas Dest.)

«sakallarınızı bırakınız, kâküllerinizi kesiniz.»

Kırgızcada bulduğumuz *arım* (= adım) *arımda-* (= adımla-) kelimelerinde bir d : r nöbetleşmesi görülmektedir; buradaki r foneminin bir d : z değişiminden geçmiş olmasına ihtimal vardır.

Bunun başka bir örneğini Kırg. *adoş-* (= Çağ *azğaş-* «-yolunu şaşır-») karşılaşmasında buluyoruz; bu iki fiilde d : z fonemleri nöbetleşmektedir; az- fiili ise, aynı anlamla, daha başka lehçelerde vardır.

Divan, daha Onbirinci Yüzyılda, d : z nöbetleşmesini gösteren Türk uluslarını bildirmişti.

s / ş : r nöbetleşmesi

46, c. Orta Türkçe ile Kırgızca arasında bir *s / ş : r* nöbetleşmesi de tanıklanmaktadır; bu olayı iki kelimede bulmaktayız :

1) Div. **kiŋ** ve **kiŋiş** «gen, geniş» mukabilinde Kırg *keŋ* ve *keŋiri* «geniş»;

2) Div. *köküs* «göğüs» mukabilinde, Kırg. *kökürök* «göğüs» *[* Bunda fazla olarak -ök = ek eki vardır. *]*

Çağataycada, **köküs** ve **köküres** şekillerine rastlanmaktadır.

Üçüncü bir örnek

46, d. Çağatayca **aŋış** (angış) «allık» ile Kırg. *aŋır* «kırmızı bir türlü ördek» kelimelerinde de **ş : r** nöbetleşmesinin üçüncü bir örneğini bulmaktayız.

siz : iz değişimi

47. Çıkarma morfemi *siz*, bazı Kırgız kelimelerinde, *s* fonemini düşürerek iz kalmaktadır :

1) Kırg *cetki* (= veŧki'den *cetkisiz* ismi *cetkiz* « yetmiyen, yetiş-
miyen » ol[illegible] *cetkiz cerde* « sayak (insan [illegible]

KOYBAL — KARAGAS GRUPU

1. Kastren (Castrén), ondokuzuncu yüzyılın ortasında, bu Sibirya grupunun lehçelerini incelemiş, Koybal ve Karagas dilbilgisi üzerine bir araştırma (Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre) ismiyle çok değerli bir gramerini de yüzüde getirmiştir. Kendisinden sonra (1857 de) [illegible]

[illegible]

Bu grupun başlıca lehçeleri şunlardır: Koybal, Karagas, Kaç[illegible]
yut, Sa[illegible]

[illegible] elyazma[illegible]
[illegible]arı ve[illegible] Divanı gibi eski k[illegible]arı görmediği için, Söz[illegible]
k kısmında, bu kaynak- naklarla karşılaştırmalar yapmamıştır; fonetik
olayları da *ügelemelere* (*articulations*) değil, harflere ulamıştır.
Biz kendi metodumuzu kurad[illegible]

kılıç	»	:	*kèlès* K. Knd.
kıska	Div. «kısa»	:	*kèska* Kar.
yel	Gent.	:	*t'èl* Kar. Soy.
tın	Uyg. Div. «nefes»	:	*tèn* K. «nefes»
ır / yır	Uyg. Div. «türkü»	:	*èr* K. Kar.
yırak	Uyg. Div. ırak Çağ. T.	:	*èrak* K. Kar.
ısır-	Gent.	:	*èzer-* Kaç. *ezer-* Knd. *èser* Kar.
çıkar-	Gent.	:	*şègar-* K. vb.

Uygurca ıd- (Div. ıḍ-) «gönder-» fiili Kar. *èd- [èdarmen]* K. *èz- èzerben]*; Gent. at- fiili ise: Kar. *èt- [ètarmen]* olmaktadır.

3, b. Genel Türkçenin a + ı (konson) şemasındaki iki heceli kelimeleri de, bu grupta ı vokalini è ile temsil etmiş bulunmaktadır; örnekler:

Alın	Gent.	:	*alèn* Kar.
alım	Uyg. Div. «borç»	:	*ālèm* K.
adgır	Uyg. aḍgır Div. «aygır»	:	*āskèr* K. *āsker / āskar* Kar.
amıl	Uyg. «sakir»	:	*āmer* K. id.
karın	Gent.	:	*kārèn* K. *hèrèn* Kar.
karış	Gent.	:	*kāres* K. *kareş* Salb. *harèş* Kar.
kalın	Gent.	:	*kālèn* K. «kesif (orman)»
kaşık	Gent.	:	*kaşek / kahek* Kar.
kaḍıŋ	Div. «kayın ağacı»	:	*kāzèŋ* K. *kadeŋ* Kar. *kādeŋ* Soy.
sagış	Uyg. «hesap»	:	*sagès* Kar. «anlayış, zekâ»
yarım	Gent.	:	*t'ārèm d'ārèm* K. *t'ārem* Knd.
yaşın	Uyg. Div. «şimşek»	:	*d'alèn, t'alèn* Kar.
tanış	Çağ. vb. Div.	:	*tānès* K. *taneş* Kar.
tabış	Est. tavuş / tavış Div Çağ.	:	*tābès* K. «ses, gürültü»
baldır	Çağ. T.	:	*baltèr* K. Kar.
altın	T. altun Gent. vb.	:	*altèn* K. *altan* Kar. vb.

3, c. Orta Türkçede -ığ / ig ile sonlanan iki heceliler. Koybal gru-

[redacted]

(-ığ ile sonlanan)

arığ	Uyg. Div.	:	*arèk* Soy. *arèg* Kar. «temiz»
anığ	» »	:	*anèk* K. *anèg* Kar. «acı (tat)»
kalığ	» »	:	*kalèk* K. *kalèg* Kar. «kalın» *kalıg* Knd.
sarığ	» »	:	*sarèk* K. *sarèg* Knd.
balığ	Div. «yara (iç)»	:	*balèk* K. «yara»
alığ	Div. «kötü»	:	*alèk* Soy. id.

açıġ Div. Uyg. «acı» : *aʻèh* K. *adʻeg* Kar.
kaḍıġ Div. «sıkı dikiş» : *kadeg* Kar. «bir türlü dikiş: Saum» vb.
(ig ile sonlanan)
isig Div. Uyg. «sıcak» : *izih* K. *izih* Soy. *iseh/g* Kar.
tirig » » «diri : *tirih* K. *tirig/dir*

zaman da bu vokalin üyelenme yeri, çok defa değişerek e bölgesine kaymaktadır; örnekler :

Semiz Gent. : *semes* Kar.
irin Uyg. Div. vb. : *ēren* Knd. *eren* Kar. *ērèn* Salb.
«dud[illegible]
[illegible] Uyg. Div. vb. : [illegible]*n* Kar. «sıcak»
yirin Uyg. «irin» : *ireŋ* K.
teriŋ Uyg. Div. : *tereŋ* K. Kar. «derin»
temir Est. «demir» : *tēmer* K.
teşik Div. «d[illegible]k, delik» : *tešek tišek* K. *tešek* Kar.
kirpik Gent. : *kiribek kerbek* K.
kidiz Uyg. kiğiz Div. «keçe» : *kides* Soy.
kelin Gent. «gelin» : *kēlen* K. Knd. *hēlen* Kar.
sidik Gent. : *sidek sidek* K.
idiş Uyg. iğiş Div. «kap» : *ides* K. id. vb.

Morfemlerde dar vokalin genişlemesi

5, a. İsim bükününde, genitif ve akuzatif morfemlerinin, Orta Türkçede dar olan vokalleri, Koybal - Karagas grupunda genişler; hem ön, hem art [illegible]iste e olur. örnekler :

Kū «kuğu» : *küneŋ* «kuğunun», *küne* «kuğuyu»
Çoğ. *külarneŋ* «kuğuların», *külarne* «kuğuları»
kül : *külneŋ* K. *küleŋ* Kar., *külne* K. *külle* Kar.
Çoğ. *küllerneŋ* «küllerin», *küllerne* «külleri»
ağas K. «ağaç» : *ağasteŋ* «ağacın», *ağaste* «ağacı»
Çoğ. ağastaŋ : *agastarneŋ* «ağaçların», *agastarne* «ağaçları» vb.

5, b. Zamirlerin bükününde

(Tekil)

min K. men Kar. «ben» : *mineŋ* K. *meŋ* Kar. «benim», *mine* K. *mene* Kar. «beni», sin / sen : *sineŋ* K. *sēŋ* Kar. «senin», *sine* K. *sene* Kar. «seni», ol : *aneŋ* K. *oneŋ* Kar. «anın, onun», *äne* K. *one* Kar. «onu»; bū K. : *müneŋ* «bunun» *mune* «bunu», bo Kar. : *moneŋ*, *mone*.

(Çoğul)

bis : *bisteŋ* K. Kar. (ve *besteŋ* K.) «bizim», *biste* K. Kar. (ve *beste* K.) «bizi», siler «siz» : *silerneŋ* «sizin», *silerne* «sizi» K. Kar. (ve sire K.) : *sireneŋ* «sizin» *sirene* «sizi» K.

Asıġ (ve äseg) Kar. *azıh* Salb. «azı dişi», *alıh* Soy. «kötü», *aġarıh* Soy. «hasta» (= aġrıġ Uyg.), *aʻıh* (ve *aʻhe*) K. Knd., *adʻıġ* (ve *adʻeġ*) «acı» (= açıġ Uyg. Div.), *ārlıh* Salb. Knd. (= aġırlıġ), *sarıġ* (ve *sareg*) Kar. «sarı», *katıh* (ve *kāteg*) Kar «kat» (= katıġ Uyg. Div.), *taġlıh* Salb. «dağlı» (= taġlıġ Uyg. Div.), *tadeğlıġ* (ve *tadegleg*) Kar. (= tatıġlıġ), *kārennıh* Sal. «gebe» (= karınlıġ Uyg.), *āmır* Salb. «sakin», *kārın* Salb., *tʻalın* Salb. «şimşek» (= yaşın Uyg.), *tʻarım* (ve *tʻārem*) K. (= yarım) vb.

Düz ön vokaller e, ę, i

8. Orta Türkçenin temel hecelerini kuran düz ön vokaller (e, ę, i), bu grupta, az çok karışmıştır; genel olarak, i / ī vokallerini Koybal (Soyut Kaçın), e / ē vokallerini de Karagas (Salbin, Kand) lehçelerinde daha çok kullanılmış buluyoruz; örnekler :

ir K. *er* Kar. Salb. «insan, erkek» = er Div.
irte K. *erte* Kar. «erken» = irte Div. erte KK. «sabah erken»
irten K. *erten* Kar. «sabah»
iski K. [illegible]

[illegible]

t'ip K. t'ɛp Soy. «ip / yip» = yıp / yip Div. «ip»
t'is K. *t'es* Kar. = yez «bakır» yiz Uyg. *yes / z* KK. id.
t'ir / d'ir K. *d'er* Kar. = yīr Div. yir Uyg. «yer»
bī K. *be* Kar. = bī Div. bey KK. «kısrak»
mī K. *mē* Kar. «beyin» = miyi Div. meyi : meyile- Est. id.
bik K. *bek* Salb. *behey* Kar. = bek Div. «pek, muhkem»
bih(g) K. = *beg* Est «bey» bik Div.
kim K. *kem* Kar. = *kim* Gent. vb.

UZUN VOKALLER

9, a. Koybal - Karagas grupunda uzun vokaller çoktur. Bunların bir kısmı sebeplidir (motivé); bir diftong (veya triftong) büzelmesinden gelişmiştir. Örnekler :

1) oğ, oğa, oğu > ō, egū > ō̄ üzerine :
Yoğurt Gent. : *t'ōrt* «peynir»
yoğun Gent. : *t'ōn, d'ōn* K. *n'ōn* Kar.
oğrı / oğru Gent. : *ōro* Kar.
soğ[illegible]uk Gent. : *sōk* K. Kar.

kū K.	= kuġu Gent.
t'ā K. *d'ā* Kar.	= 1. yəġı, 2. yā «yay» Uyg. Div.
ēre Kar.	= egri Uyg. Div.
ōr Kar.	= ögür Uyg. «sürü»
ē Kar.	= ege ☪ Çağ. T. vb. «eğe»
ōren- Kar.	= ögren- Uyg. Div.
tīn K. *tiŋ* Kar.	= tiyin Gent. «sincap»
īr- : *īrer-* K.	= egir : egirir- Uyg. Div.
īr K. «akşam»	= iŋir Div. Uyg. «(akşam) alaca karanlığı»
sīr K. Kar.	= siŋir Gent.
d'īt, *t'īt* K.	= yigit Div. Uyg. vb. «genç»
būrek K Kar.	= bögrek Uyg «böbrek»
mūs K.	= müŋüz Uyg. «boynuz»
sōlīr K.	= söyle-r Gent.
būn K.	= bugün > büġün Muh. vb.

Büzülmeye uğrayan diftongların ikinci fonemi ġ, ŋ, y aralıklılarından biri olduğu görülmektedir.

FİİL BÜKÜNÜNDE UZUN VOKALLER

10, a. Koybal-Karagas grupunun fiil bükününde, dikkate değer nitelikte uzun vokallere raslanmaktadır ; bunların da bir büzülme ve ayrışma eseri olduğu anlaşılıyor.

1. Geniş vokalle sonlanan fiillerin geniş zaman kipinde, Koybalca, a temel vokalini ī'ye çevirir ; Karagasça ise bu vokali sadece uzatır ; örnekler :

K. oyna- : oynīrben, Kar. *oynārmen* ;
K. tuza- (= Div. tuşa) «atların ayaklarını bağlamak» : K. *tuzīrben*
Kar. tuşa- : *tuşārmen* ;
K. tolga- «dola-» : *tolgīrben*, Kar. *tolhārmen* ;
K. bulga- «bula-» : *bulgīrben*, Kar *bulhārmen* ;
K. burna- «önden git-» : *burnīrben*, Kar. *murnār men* ;
K. kamna- (= kamla- Div) «şamanlık, kâhinlik et-» : K. *kamnīrben*, Kar. *kamnār men* vb.

Geniş zaman ve *ortaç* (*participe*) morfemi olan r, fiil temeline, bu grupta daima geniş a / e vokaliyle ulanır ; buna göre Kar. *oynār* kipinde bir *büzülme* (*contraction*) vardır ; K. *oynīr* kipinde ise bir de *ayrışma* (*dissimilation*) görülmektedir.

2. Geniş vokalle sonlanan fiillerin dilemel kipinde de bu vokal, büzülme ile birlikte ayrışmaya uğrar; Koybolcada ī Karagascada ē olur :

K. *oynīm* (= oynıyayım), Kar. *oynēn* (= oynıyayın)

K. *tuzīm*, Kar. *tuşēn* «atların ayağını bağlıyayım»

K. *burnīm*, Kar. *murnēn* vb.

3. Bütün fiillerin a ile sonlanır dilemel temeli vardır, bu temellerin de son a vokali ayrışma ile ī K. ē Kar. olur :

K. (bol) bola : *bolīm* (= bolayım), Kar. *bolēn* (= bolayın)

K. (al) ala : *alīm* (= alayım) Kar. *alēn* (= alayın)

K. (tur) tura : *turīm* (= turayım), Kar. *turēn* (= turayın) vb.

4. Ortaç kiplerinde de bu vokal ayrışma ve uzaması görülmektedir : (Präsens) *oynīr*, (präterit) *oynān* vb. gibi.

Bu ān - yapılı ortaç kipinden gelen geçmiş zaman kipi de vardır :

K. *o*

Bu grupun içinde, bu fonetik şema üzerine türemiş başka kelimeler de vardır: *bort'o* K. «çiçek», *boġo* K. «inci», *sōrop* K. «yara», *sorōl* K. «düdük kamış», *tōġor* K. «verev», *kozos* K. «çifte avuç» (bileşik is-), *otok* K. *ōtok* Salb. = otəġ «ocak» vb.

12, b. Eski bir o - ı (konson) fonetik şemasında

t'üstük K. *d'üstük* Kar. = yüzük Gent.
kündüs Kar. = kündüz (*gündüz*) Gent.
üzüt K. *üsüt* Kar. = üzüt Uyg. «ruh»
tükür- K. Kar. = tükür- Gent.
tükürük K. Kar. = tükürük T.
tümlük K. *düŋnük* Kar. «duman bacası» = *tüŋlük* Div «baca kapağı»
kömür K. *hömür* Kar. = kömür Gent
ölüh K. «sakin (su hak.)» = ölüg Uyg. Div. ölü T.
köfürüg Kar. = köprüg Div. Uyg. köprü T.
t'ödürük Kar. = öksürük / öskürük Gent. vb.

Orta Türkçede i ü, e-ü şemalarındaki kelimelerin Koybal-Karagas grupunda ü/ö-ü şemasına çevrildiği de görülmektedir :

tülgü K. *t'ulgú* [illegible] Div. Est. «ilki»
büzük K. *böşük* Kar. *müzük* Knd. = bedük Div. (böyük T) vb.

SES GRUPLARININ İKİ HECEYE AYRILMASI

14. Orta [illegible] kelime içinde ve sonunda bulu[illegible]

akrun Div. akrın KK. : *ağarın* K. «yavaş, ağır ağır»
börk Ort. : *bürük* K. *pürük* Soy.
bars Ort. «kaplan» : *bäres* K. «aslan»
sırt Ort. T. : *sërtè* K. «bıçak sırtı»
köprüg Div. «köprü» : *köfürüg* Kar. *köberge* K.
toprak Ort. : *töferak* Kar. *töberak* K.
köylek Div. «gömlek» : *kögenek* K. (köynek Knd.)
yudruk Div. «yumruk» : *t'udaruk* Soy. id.
kirpik Gent. : *kirbek* K. vb.

KOYBAL-KARAGAS GRUPUNUN KONSONLAR SİSTEMİ

1. Yarı vokal Y fonemi

15, a. Y fonemi, I vokaliyle, aynı bölgede, ağzın en ön kısmında üyelenir; i, yi hecelerini söylemeğe denemeyen herkes bunun farkına varır. T, d dişsil de buna yakın bir yerden çıkarılır. Eski ve Orta Türk gruplarında y fonemiyle başlıyan kelimelerde, bu fonem, Koybal grupunda dişsil bir unsurla karışır, y > ty / dy olur. Demek oluyor ki, bu diller grupunda, y fonemini hep diğer ağızlardan üyelemek meyli vardır; bu da ancak foneme dişsil bir unsur katmakla sağlanabilir. Bu iki unsurun kaynaşmasından *yo'll* (*mouillé*) bir dişsil [t', d'] husule gelir.

Bu dişsil'in sessiz veya seslek olması diyeleğin genel eğilimine göre değişmektedir. Örnekler:

yı Uyg. yıl Div. <yay> : *t'ı* Soy. Kad. id. *d'ı* Kar.
yaş Uyg. Div. : *t'aş, d'aş* K. Kar. (yaş'ın bütün manalariyle)
yay Uyg. Div. : *t'ay* K. *d'ay* Kar. ovası
yaz Uyg. Div. <saher> : *t'az, d'az* K. Kar. id.
yağ Uyg. Div. <yağ> : *t'ah* Soy. *t'aj* Kad. *d'ah ǰ* Kar.
yakın Div. Uyg. T. : *t'ajın* K. *d'ajın* Kar. id.
yakın Div. Uyg. T. : *t'ajan* K. *t'ajan* Sel'k. Kad. *d'ajan* Kar.
yak- Uyg. vb. ısıtmak, (yağ, tuz)-: *t'ırmen, d'ırmen* Kar. *t'ağırben* ve *d'ağırben* K. id.
yak- Div. T. <(ateş) yakmak> : *t'ahurmen* Kar.
yalgız Div. yalgıyuz Uyg. : *t'algaz, d'algaz* Kaç. *t'ajaz* Soy.
yalaç Div. yalıç, yalaz Uyg. çıplak> : *t'alas* Kad. *d'alas* K.
yalyaç Dede : *t'alagaz* Kar. id.
yar Div. T. <sarp) sahil> : *t'ar, d'ar* K. id.
yarık Div. <yarık T.>, yaruk Uyg. Div. <aydın> : *t'arak* Soy. Kam. (ve *d'arak*) *t'erak* Kar. <yarık> K. <aydınlık>
yasa- Çağ. T. vb. <yapmak, tanzim etmek> : *t'asurmen* Kar.
yazı Div. Uyg. vb. <yazı> : *t'ase* Kar. *t'aze* Soy. id.
yap- Div. vb. <ört- kapa-> : *t'abar ben* K. *t'efar men* Kar.
yavaş Div. yavaş / yabaş Uyg. : *t'abas* Soy. *t'abaj* Sel'k. *t'as* Kar. id.
yabız Uyg. yavız, yuz Div. T. : *t'ābiz* Soy. *d'ābiz* K. *d'abezak* K.
yat- Uyg. Div. T. : *t'eder ben* K. Kad. Soy. *t'edurmen* Kar.
yey Div. T. <alaisa kolu> : *t'ey* Soy.
yal Div. yele T. : *t'el* Kar. *t'ilen* Soy.
yeti Div. yiti Est. yedi T. : *d'ite, d'ite* K. *t'ite* Soy. *t'ede* Kar.
yıt, yıd Uyg. yıl Div. <koku> : *t'et, t'es* Kar. *t'ēs* K. id.

yüz «100» Gent. : *t'üs* K. *d'üs* Kar.
yürek Gent. : *t'ürek* K. Kar.
yüli- : **yülü-** Div. «tiraş et» : *t'ülürmen* Kar.
yügür- Est. Div. «koş» : *t'ügürerben* K.
yinçü Est. Div. «inci» : *t'indi* Soy.
yilik Est. Div. «ilik» : *t'ileŋ* Kar.
yip Uyg. Div. «ip : iplik» : *t'ip,, di'p* K. *t'ep* Soy.
yir / yer Gent. : *t'ir* K. *d'ir, d'er* Kar.
yiŋil Uyg. «hafif, yüngül» : *t'iges* Soy.
yımşak / yumşak Gent. : *t'èmd'ak* Soy. vb.

15, b. Başta gelen y fonemi, Koybal grupunda, diş bölgesinde üyelenen bir t / d ile karıştığı gibi, bir n / ŋ ile de karışır ; fakat bu iki karışma gelişi güzel değildir, çünkü her birinin alanına giren kelimeler ayrıdır. Bu karışmadan n' (= ny) çıkmıştır ; bu fonemi en çok Karagasça saklamakta, Koybalca ise y unsurunu büsbütün atarak yerine sade n kullanmaktadır. Örnekler :

yağmur / yamğur Uyg. Div. «yağmur» : *naŋmèr* K. Knd.
yumurtka Uyg. Div. «yumurta» : *numèrka* K. *numèrtka* Salb.
n'umurha Kar.
yumuşak Gent. : *n'emd'ak* Kar. *nemzak* K. *nımjak* Salb.
yinik, yiŋil Uyg. «hafif, ucuz» : *n'iŋeş* Kar. *nik* K. *n'ik* Salb.
yinçke (inçke) Uyg. Div. «ince» : *n'işke* Salb *niske* K.
yalğus / z Uyg. Div. «yalnız» : *n'uŋus* Kar. *nağas* K.
yan-, yanu- Uyg. «(geri) döndürmek : bilemek» : *n'anārmen* Kar. *naner beń* K. vb.

Örneklerin hepsinde, temel hecesinde genzel bir unsur, (bir m / n) vardır ; *önceleme (anticipation)* ile bu unsur y'nin genzel bir vasıf kazanmasına sebep olmuştur ; y'nin genzel üyelemeğe müsait olması [illegible] ünsüzün üyeleme yerinin pek yakın olması bu fonetik olayı kolaylaştırmıştır. Koybal'in üyelemeğe [illegible] fonemi hiç bulunmadığından *n'* fonemi yerine sade *n* gelişmiştir.

15, c. [illegible] pek az kelimenin sonunda, *diftong* unsuru olarak bulunur : *ay, koy* «koyun», *talay* «deniz» vb. gibi.

SIBIZLI VE FIŞILTILI FONEMLER

Sibilantes

S fonemi

16. Eski Kaynaklarda ve genel Türk gruplarında, kelimelerin başın-

da bulunan s fonemi Koybal grupunda değişmemekte, olduğu gibi saklanmaktadır; Örnekler:

(İsimler) **Sak** Uyg. Div. «uyanık, dikkatli»: *sak* K. «içmemiş, ayık, aklı başında»; **sakal** Gent.: *saġal* K. *saḫal* Kar.; *sal*, **sarığ** Uyg. Div. «sarı»: *sārèh* K., **san** Uyg Div. «sayı, hesap»: *sane* K. id., **saç** Gent.: *sas* K., **sağız** Div. «sakız»: *sās* K., **sap** Çağ. T. vb. (âlete takılan): *sap* Kar. Soy., **sinek** «sinek»: *sēk/seek* K, **sekiz**: *sīgis* K. *sehes* Kar., **sen** Gent.: *sen/sin* K., **semiz** Gent.: **semes** Kar. *sīmis* K., **süpürgü** Div. **süpürge** T.: *seberge* K., **sokur** Mht. «kör»: *soġur* Kar. *sèġar* K, **soğuk** Div. «soğuk»: *sōk* K. Kar., **sığun/sığın** Gent.: *sèn* Kar. *sīn/sın* K., **sog** Gent. (sogra): *sog* Kar., *sol*, **silig** Div. «temiz, sâf»: *sileh/silih* K. «güzel», **sirke** Uyg Div. T. «bit ufağı»: *sīrge* K. *sirhe* Kar. id., **sidik** Gent.: *sidek/sidèk* K., **söz** Gent.: *sös* K. *sōt* Kar., **sub/suv** Est. Div. «su»: *suḫ* K. *sağ* Kar., **sürüg** Uyg Div. «sürü» T.: *sürüg* K., **süt** Gent.: *sūt* K. Kar. vb.

(Fiiller) **Sakın-** Div. Uyg. «düşünmek»; *sāganerben* K. id., **sağ-** Gent. «sağmak»: *sārben* K. «sağarım», **sana-** Uyg. Div. «say-»: *sanīr ben* K., **sat-** Gent. *satar men* Kar. *sadar ben* K «satarım», **saç-** Gent.; *sezerben* K. «saçarım», **sın-** Gent. «kırıl-»: *senerben* K. *senarmen* Kar. «kırılırım», **semir-** Gent. *semererme*n Kar. *sīmīrerben* K. «semiririm», **sipür-** Uyg. «süpürmek»: *sebererben* K. «süpürürüm», **sok** Uyg. Div. «dövmek»: *soġ/suġarben* K, **sümkür-** T.: *sigererben* K *simgererme*n Kar. **sök-** Gent. (dikilmiş şeyi sök-): *sögerben* K. *söhermen* Kar, **sür-** Gent. *sürerben* K. *sürermen* Kar.: «sürerim» vb.

SONDAKİ s, z, ş, ç fonemleri

17, a. Koybalcada kelime sonunda bol bol görülen s fonemi genel Türk grupunda üç şekilde: z, ş veya ç olarak temsil olunmaktadır. Her üç temsil üzerine örnekler veriyoruz:

a) T. z fon. = K. s fon. üzerine:

iz Gent.	= *is* K. Kar.
kaz »	= *kas* K. *kās* Kar.
kız »	= *kes, kès* K.
kiḍiz Div. «keçe»	= *kīs* K. *kīs, kidis* Kar.
köz T. vb.	= *kōs* K. «yanmış kömür»
otuz Gent.	= *ōtos, otès* K. (otut Yak)
tokuz/dokuz Gent.	= *toġos, tōġos* K. *tohos* Kar.
tuz Gent.	= *tus* K. Kar.

tüz Gent. düz T. = *tūs* K Kar.
yabız Est. Div. yavuz T. = *t'ābès* Soy.
yüz (100) Gent. = *t'ūs* K. *d'üs* Kar.
yaz (mevsim) Gent. = *t'as* K. Kar. «bahar»
ayaz Gent. = *ayas* K. Kar. Soy. «sakin, berrak»
yalɣus Div. yalıɣ z, Gent. = *t'alagas, d'alagas* K.
yalğuz Mht. *t'alges* Kar.
yulduz, yıldız / yıltız Mht. = *t'èlès, d'èltès* K. Kar.
sakız / sağız » = *sās* K. (*sāt* Soy.)
sekiz Gent. = *sigis* K.
semiz Gent. = *simis* K. *semes* Kar.
söz Gent. = sōs K. (sōt Kar.)
biz Gent. «sivri bir âlet» = bis K. pis Soy. id.
biz (zamir) Gent. = bis, bes K.
boğaz / boğuz Çağ. vb. «gebe» = bōs K.
buz Gent. = bus K.
müɣüz Est. Div. = *mūs* K *mis* Kar. vb.

b) T. ş = K. s üzerine örnekler :

aş Gent. «gıda, yiyecek» = *as* K. (*aş* Salb)
taş Gent. = *tas* K. (*taiş* Kar.)
kuş Gent. = *kus* K.
tiş Gent. diş T. = *tis* K. (*tiş / diş* Kar., *tiş* Salb)
tüş Div. düş T. «rüya» tül Uyg. = *tūs* K. (*tūiş*) Kar.
tüş Div. «güney, gün ortası» = *tūs* K.
kış Gent. = *kes* K.
iş Div. «is, kurum» = *ös* K. (*eiş*) Kar.
kümüş / gümüş Gent. = *kümüs* K.
şiş T. vb. «kebap şişi» = *sis* K (*şiş* Kar.)
[illegible] Gent = *tös* K. (*döiş* Kar.)
[illegible] Gent = *t'as, d'as* K Kar. (*t'el, d'el* K. Kar.)
yaş Gent. «göz yaşı» = *t'as, d'as* K Kar.
yaveş Gent. = *t'abas* Soy. *t'aş* Kar. (*t'abaş* Salb)
yış Est. «(sık) orman» Div. «dağ yamacı» = *t'es, d'es* K. Kar. «ak (orman)»
sakış Div. «hesap» = *sagas* K. *sağaş* Kaş. «zekâ, hafıza»
baş Gent. = *bas* K. (*baş* Kar.)
baş Gent. biş Div. = *bes* K. (*beş* Kar.)
boş Gent. = *bos* K. (*boi* Kar.)

Kişi Gent. ve Kar., *taşak* Gent. ve Kar., *tüşer-* / *düşer-im* Gent. *tüşer men* Kar. vb.

Karagasça, iki vokal arasındaki ş fonemini her yerde saklamaz, onu d' fonemine çevirdiği de vardır :

teşik / deşik Gent. : *ted'ek* Kar.
eşik Gent. : *ed'ik* Kar.
beşik Gent. : *bed'ik* Kar. gibi.

Bu örneklerdeki ş'nin bazı diyeleklerde l'ye çevrildiği tanıklanabilmektedir: *teşik* / *deşik* : delik gibi; beleı-mek Div. «çocuk) kundaklanıp beşiğe yatırılmak»; Div *eşük* «örtü» Çağ. *eşik* «

z ile karşı-

ene Soy.

en K.
en K.

ok keli

z'nin dahi Karagasçada s ile, Koybalcada (ve Soyutçada) yine taştığı görülmektedir; örnekler :

(İsimler)

az ğ Uyg. Div. «azı (dişi)» T. = *aseg* Kar. *azèh* K.
azuk Uyg. Div. azık T. = *azak* K. «erzak»
üzengi T. = *eseŋe* Kar. *izeŋi* K.
uzun Gent. = *usun* Kar. *uzun* K
yazı T. (yazılan y.) = *sāsen* Kar. *sāzen*
kızıl Gent. = *kèsèl* Kar. *kèzèl* K

(Fiiller)

azar(ım) Gent. = *asarmen* Kar. *azer*
üzer(im) Gent. = *ûsermen* Kar. *üzer*

Türk gruplarında, iki vokal arasındaki s fonemi de, bir

kiç Uyg. Div. **geç** T. = *kīs* K. «son» (*kiḍ* Div. «son»)
baskıç / baskaç Mht = *baskas* K «merdiven»

Not. Sondaki K. s : T. ç nöbetleşmesini gösteren örneklerin bazısında eski bir son-t fonemi keşfolunmaktadır: aḍut Div. : ōs K. «avuç», kit / ḍ Div. : *kīs* K. «son» gibi. Bu son-t veya son-s üzerine, belgisel bir s daha gelmek suretiyle ç'nin gelişmiş olmasına ihtimal vardır. Bu yerde, Karagasçanın sürtüşlü ç yerine fışıltılı ş gösterdiği, bu fonemi de bir i diftongu yardımıyle çıkarttığı görülmektedir.

Kelime başında dahi, Türkçe ile Koybalca arasında, s : ç değişimi tanıklanmaktadır ; örnekler :

saġar ben K. = çakar-ım (çakmakla çakıp ateş çıkarmak)
sèġar ben K. = çıkar-ım
sobèr : sabar ben K. «vurmak» = çap- Div, «vurmak» : **çapar men**
san K. = çaŋ «çan» vb.

Ş : Z DEĞİŞİMİ

17, b. Genel Türkçede iki vokal arasındaki ş Koybalcada z ile karşılaşır ; örnekler :

kişi Est. Div. T. = *kizi* K.
tişi Uyg. Div. **dişi** T. = *tize* K. *tizi* Knd.
bişük Uyg. **bişik** Div. **beşik** T. = *bizek* K. *bezek* Knd.
teşük Div. «delik» **teşik** «doymaz» **deşik** T. : *ti / tēzek* K. «delik»
işik Est. Çağ. **eşik** T. = *izik* K. «kapı»
taşak Gent. = *tazak* K.
tüş- Uyg. Div. : **tüşer, düş-: düşer** T. = *tüzer ben* K.
aş-: aşar Gent. = *azer ben* K.
aşırı Gent. = *azera* K. vb.

17, c. Koybal grupunun dielekleri arasında, Türk grupunda olduğu gibi, bu fonetik yerde ş fonemini saklıyan biri vardır, o da Karagasçalır ; örnekleri yukarda görülmüştür.

SIBIZLILAR İLE AKICILAR ARASINDA

18, a. Sıbızlı s, ş, z fonemleri ile akıcı r, l fonemleri birbirine çok yakın yerden üyelenir ; bu yakınlık iki üyeleme arasında kaymalara, değişmelere sebep olmuştur.

Ş foneminin l'ye kayması üzerine örnekler :
Yaşın Div. «şimşek» = *t'alèn* K. Salb.

2. DUDAKSILLAR

B fonemi

19, a. Bu fo[illegible] değişikliğe uğradığı

Kar. = bağır, *bas* K. *baş* Kar. = baş, *ber* K. *bire* Kar. = bir, *bedek* Kar. = bedük Div. «büyük», *bēd'ik* Kar. = beşik Gent. *bişik* Est., *bes / bis* K. Kar. = biz (zamir), *bis* = biz (sivri alet), *bos* K. *bot* Kar. = boş vb.

V fonemi

19, b. Koybal grupunda aralıklı dudaksıl v fonemi hiç gelişmemiştir. Dudaksılın hep kapantılı olarak [illegible]emesi Koybalcanın ayırıcı bir fonetik vasfıdır.

İki vokal arasındaki v fonemi de Koybalcada kapantılı ve seslek b olarak bulunmaktadır; örnekler:

yabış Uyg. yavaş Gent. = *t'abaş* Salb. *t'abas* Soy.
tebe Uyg. *teve* Div. = tebe K. tēbe Kar. «deve»
ivek Div. = *ībek* K. «acelec»
tavıs Div. = *tabēs* [illegible]*ses, selen»*
evür- Div. evir- T. = *ēberer ben* K. vb.

19, c. Eski Türkçede seslek dudaksıl b kelime sonunda bulunabilir: sub «su», sab «söz», eb «ev» gibi. Sona gelen bu seslek dudaksıl, kapantılı üyelenişini saklıyamamış, erkenden aralıklı olmuştur; onbirinci asırda, ona, Divanda v olarak rastlamaktayız: suv, sav, ev.

[illegible] grupunda, sona gelen bu v [illegible] bir sürtünmeli fonem (ğ. ḫ) ile ve bunun genizden söylenen ŋ şekliyle karşılaşmış bulunuyoruz:

Est. sub > suv Div. = *suġ* K. Kar. *suḫ* Soy.
Est. eb > ev Div. = *ēğ* Kar.
Est. ab > av Div. = *aŋ* K. Kar. (*aŋır ben, aŋnar men* «avlarım»)

Not. Eski Türkçede de aŋ ismi «avlanan hayvan, av hayvanı» anlamıyle bulunmaktadır. Bu kelimenin eski bir aŋ'dan çıkmış olmasına da ihtimal vardır.

= **kuḍug** «kuyu», *kum, kül, kün* = **kün** «gün», *küs* = **küç** Est. «güç T.» *kümüş* = **kümüş** Est «gümüş»

(Fiiller) *... en* «kalırım», *kaçer ben* «kaçarım», *kesermen* «k... rım», *kirer ben* «kirer- : girerim», *kiçer ben* «keçer- : geçerim», *kiler* «kelir- : gelirim», *körer ben* «körür- : görürüm, *köçer ben* «köçerim : çerim», *küler ben* «küler : gülerim» vb

22, b. Karagasçada, az önce gördüğümüz gibi, ... ile karşılanmaktadır:

(İsimler) *haga* «kaya», *halan* «= kalın : kadına verilen nikâh yesi», *harèş* «karış», *hän* «kan», *hanat* «kanat», *hèlen* «kelin : (*kilen* K.), *herek* «kergek : gerek», *hål* «kul», *hèr* «kır», *herèn* «k *hog* «koy : koyun», *hodan* «koyan : tavşan», *höl* «= köl : göl», «köni», *hömür* «kömür», *hul* «kul», *hulan* «kulun : tay», vb.

Fiiller : *khöller men, höller men* «germek», *khömer men* «gön *khüreḍ ir men* « güreşir-im »... vb. Fiillerin çoğu, Karagasçada ile dir : *kararter men* «kararlarım», *karejèr men* «karışırım», *kargä* «cazarlarım», *kaşerar men, kaherar men* «= kaçırırım : koğalarım», *men* «kakarım», *katar men* «bükmek», *katkarar men* = katgur «gülmek», *keşer men* «geçerim», *keder men* = ked- Div. ked- Est «giymek», *keser men* «koserim», *kèğarar men* «kığır : çağırmak», *men* «korkarım», *kusar men* = kusarım «tükürmek» vb.

İki vokal arasında k

22, c. İki vokal arasında k, Koybalcada, vokallerden sesleh geniş açıklık alır; Karagasçada ise vokallerin yalnız geniş açıklığı rak, aralıklı h olur; örnekler:

(İsimler):

Aka Uyg. ağa Div. «ağa»	= *aġa* K. *aha* Kar. «büy ba, büyük ka
Baka Uyg. Div. «(kur) bağa»	= *baġa* K. id.
Yaka Gent.	= *t'aġa* K. *t'aha* Kar. id
Yakın Gent.	= *t'aġan, d'aġan* K. *t'öğa*
Tokuz Est. Uyg. Div. «dokuz»	= *tōġos* K. *tohos* Kar.
Buka Est. Div. «boğa / buğa»	= *buġa* K. *buha* Kar.
Takağu Div. takığu Uyg. «tağuk / tavuk»	= *taġak* K. vb.

(Fiiller)

Çakarırım Gent. = *saġar ben, şaġar ben* K.
Çıkar-, çıkarır- Gent. = *seğar ben, şeğarer ben* K. vb.

Akıcı ile vokal arasında da damaksıl fonem sesleklik ve geniş açıklık kazanır ; örnekler :

Arka Gent. = *arġa* K. *ārha* Kar.
Talkan Est. «arpa unu», Div. «dövülmüş ve kavrulmuş arpa» =
Talgan K. «kızarmış ekmekle ve yağla yapılmış bir yemek»,
Talhan Kar. «yol azığı, yolluk» vb.

Kelime sonunda k

22, d. Eski kaynaklarda, kelimelerin sonuna gelen k, Koybal grupunda, olduğu gibi saklanmıştır ; örnekler:

Artuk Uyg. Div. «artık» = *artak* K. *artèk* Kar.
Azuk Uyg. Div. «azık» = *āzak* Knd.
Aruk Uyg. Div. arık Tyzm. «yorgun, argın, zayıf, bitkin», = *ārak* K. ar[illegible] Kar. «zayıf»
Yaruk Uyg. Div. «parlak» = *t'arak* Soy. *t'erak* Kar.
Terek Mht. *tirek* Div. «kavak (ağacı)» = *tērek* K. *t'erek* Kar. «kavak»
Kulġak Uyg. Çağ. *kulkak*, *kulak* Div. = *kulak* K. Kar.

ölüg Uyg. Di- ŋ «ölü» = *ölüh* K. «sakin, dal-

Oŋ Est Div. «sağ (yön)» = *oŋ* K. Kar. id.
Çaŋ Uyg. Gent. «çan» = *saŋ* K.
Teriŋ Uyg. Div. «derin» = *tēreŋ* K. Kar
Yiriŋ, iriŋ Uyg. iriŋ Div. «irin» = *ireŋ* K. Kar. vb.

A[illegible]ne vokal arasındakı *ğ*

25, a. Akıcı ne vokal arasındakı fonemi[illegible] grupunda, eski-

tēger K. *tēre* Kar. = tegri «gök: tanrı», *tēr* K. = ter, *tirig* K. *tirig* Knd. = *tirig* Uyg. Div. «diri», *tis* K. *tiş / diş* Kar., *tize* K. = tişi Est. Div. «dişi», *timir / tēmir* K. *temir* Kar. = *temir / timir* Est. Div. «demir», *tay, tok* K., *todok* Kar. = tosık Est. «doymuş», *tokpak* = tokmak, *toğos* K. *tohos* Kar. = tokuz Est. Div. «dokuz», *tōğozōn* K. *tohoson* Kar. = toksan / doksan, *tolo / dolo* Kar. = tolu Est. Div. «dolu», *tōberak* K. *tōferak* Kar. = toprak, *ton* «don», *töl* K. *tōs / dōs* Kar. «kabiyle» = töl Est «zürriyet», *tōiş* Kar. = tōş «döş», *tōze* K. «ağaç dibi, kökü» = tōz Div. «asıl» Est. «kök», *tün* «gece», *tüp / düp* Kar. = tüb Est. Div. «dip» vb.

(Fiiller) *tälerben* K. «dalarım»: tal Est., *tarïr ben* K. «tararım», *tanïr ben* K. «tanırım», *tiger ben* K. «dikerim» = tik- Div., *tilïr ben* Knd. *tilēr men* Kar. = tile- Div. «dilerim», *tōger ben* K. *tōher men* Kar. = tök- Est. Div. «dökerim» vb.

Kelime sonunda dişsiller

27. Koybal grupunda, kelime sonuna gelen dişsil, hep kapantılı sessiz t olur; örnekler:

At K. Kar. «at (hay.)», *at* K. «isim», *et* Kar. Knd. *it* K. «et», *ot* K. Kar. («1. bitki, 2. ateş»), *ōt* Kar. «safra kesesi», *ōzüt* K. «habis ruh» = üzüt Uyg. «ruh, can», *kät* K. «kadın», *kanat* K. *hanat* Kar., *kurt, sōt* «söğüt», *tört* «dört», *sert* Kar. *izert* K. «direk», *n'et / n'it d'et / d'it* K. «yiğit» vb.

Divanda seslek ve sürekli dişsille görülen yıḍ Koybalcada *t'et* «koku» ile karşılanmaktadır. Yine Divandaki eḍ «yapılmış şey» Koybalcada *ēs*, Kaçıncada *is* olarak bulunmaktadır.

İki vokal arasında dişsil

28. a. Eski kaynaklarda iki vokal arasındaki sessiz, kapantılı dişsil t, Koybalcada ve grupun daha başka diyeklerinde [illegible] sürekliliğe [illegible] sürekliklik kazanmaktadır; Karagasça ise bu yerde seslek hışırı kabul etmemekte, eski sessizi olduğu gibi saklamaktadır; örnekler:

(İsimler) *Ata* «baba» Kar.: *ada* K. = Gent. ata, *ètek* Kar. «çizme»: *ēdek* Soy. = etük Uyg. Div. «pabuç»: edik Tyv. [illegible] Kar. *'odaH* K. vb. Bu kural kesin değildir, sonradan dile giren kelimelerde t değişmiyor: *otok* K. *ōtok* Salb. «çakmak çeliği» vb.

(Fiiller) *Satar men* Kar. «satarım»: *sadar ben* K. *t'ètarmen* Kar. «yatarım»: *t'eder ben* Knd. Soy. vb.

28, b. Her iki diyelekte t'nin g[illegible]ndığı da vardır: *'atarmen* K. Kar. *atır ben* K. «nişan) atmak» gibi.

28, c. Akıcı ile vokal arasındaki t Koybal grupunda da değişmemektedir:

(İsimler) *Altı* «altı», *örte* K. Kar. «orta», *irten* K. *erten* Kar. «erte, irte», *koltık* «koltuk» vb.

(Fiiller) *İrter ben* K. *örter ben* Salb. = ert-: esterim «(yanından) geçmek», *tarter ben* K. *tartarmen* Kar. = tartu-: «Gaz, cephane» vb.

sessizden sonra *-teh/g*, ses[illegible] ve sonanttan sonra *-leh/g* olarak temsil olunmaktadır; örnekler:

a) tas : *tastèh* Soy. *taişteg* Kar. = taşlığ «taşlı»
bas : *bastèk* K. «reis, bey» = başlığ Çağ. id.
t'éstıh, d'éstıh K. *t'etteg, d'etteg* Kar. = yıdlığ Uyg. «kokulu»

müs K. = müğüz Uyg «boynuz» : *müstüh* «boynuzlu» = müğüzlüg
tük «tüy» : *tüktüh, tüktüg* K. Kar. = tülüg Uyg. Div. «= tüylü»

eltek Soy. *eldek / eldik* Kar. = ellik «eldiven» (*eldigen)
uyat K. «utanç» : *uyadestèh* Salb «utanacak iş işlemiş»
ustuh K. = uçluğ Es. «uçlu : sivri»

kërteştih Salb. *kërtestih* Knd. «imanlı» (= *kirtülüg, *kerçeklig)
küstüh/g K. *küştüh/g* Kar. «kuvvetli» = küçlüg Div. «güçlü, kuvvetli»

körtèh K. «korkusu olan, korkak»
tustuh K. *tustuğ* Kar. = tuzluğ «tuzlu»

b) *ärlèh, ärlih* K. Salb. «pahada ağır, pahalı» = ağırlığ «muhterem»
t'eralıh t'èralèğ Kar. «güzel» (= çıraylığ, yaraylığ)
(Ar. vebal) obal K. «günah» : *oballèh* «vebal, günah işlemiş»
tädelèh K. *tadeğleğ* Kar. = tatığlığ Div. «tatlı»
t'elgalèh Soy. = yılkılığ «yılkıya ait»
burō Kar. «borç» : *burōleg* Kar. *brōloh* K. «borçlu» vb.

Benzeşmeler

31. Koybal grupunda raslanan *benzeşme* (*assimilation*) olaylarına örnekler :

1) nl : nn benzeşmesi :

K. *alzenlar > *alzennar* «alsınlar» Kar. *alsenlar > *alsennar* id.

2) nt : tt benzeşmesi :

unut-: *unutar > *untar → *uttar* Kar. «unutur»

3) ml : mn benzeşmesi :

Div. kamla- «kamlık, kâhinlik et-» :
kamna- [kamnīr ben K., *hāmnar men* Kar *]*

Metatez - yer değiştirme - olayları

32. Koybal grupunda metatezlere de raslanmaktadır; örnekler veriyoruz :

1) ğl : lğ metatezi :

(bağla-) *bağlār* (*men*) Kar. *balgīr* (*ben*) K. (suğla- «ört-») *suğlār* (*men*) Kar. *sulğīr* (*ben*) K.

2) pk : kp metatezi :

şēpken Kar. «ince kumaş» : sikpen K.

3) ks : sk metatezi :

öskūs Kar. : *ökses* K. = öksüz Ort.

4) **girmi : birge metatezi :**
yigirmi Ort. : *d'ībirge / d'īberge* K. vb.

Fazla nominatif ekleri

33. Koybal grupunda, bazı isimlerin, Orta Türkçeye nispetle, fazla bir nominatif eki aldığı görülmektedir :

([v.] -s) **sığ** Ort. : *sègaş* Kar. «sığ»
kirtü/i Ort. : *kīrtes* K. *kērtes* Salb. «doğru, gerçek»
baġ Ort. : *bōs* K. *boş* Salb.

toŋ Ort. «doŋ» : **toġ** > *tos* Soy. *toş* Kar. «buz»
([v.] -n) **yal** Div. «yele» : *d'ēlen* Knd. *d'īlen* K.
(-ey) **kōp** Ort. : *kōbey* Soy. *kōfey* Kar.
bek Ort. : *behey* Kar. «berk, muh'em» vb.

YAKUT LEHÇESİ

Yakutçanın gramerini, büyük bir kudretle, Otto Böhtlingk telif etmiştir; 1851 de, Petersburg'ta basılmış olan bu eser (ve ona ulanmış olan küçük sözlük) bizim de mehazimiz olmuştur. Pekarski'nin büyük sözlüğünden de faydalanılmıştır.

Fonetik Eğilimler

Yakutçada yürümüş görülen çok önemli fonetik eğilimleri araştırmamızın başına geçiriyoruz; ondan sonra, şimdiye kadar bütün diğer Türk lehçelerinde tatbik ettiğimiz analiz metoduna dönüyoruz.

1, a. Yakutça, kelimeye başlarken, fonemin katastazını gevşek tutar, kapantıyı tam yerinde yapmaz. Bu eğilimden bir sıra fonetik olaylar doğmuştur.

1, b. Eski ve Orta Türkçe gruplarına ve daha sonraki gruplara giren lehçelerde, s ile başlıyan kelimelerin bu fonemi, Yakutçada ihmal olunmaktadır. Bu, istiyerek yapılan bir ihmal değildir; Yakutça sözü gevşek katastaz ile başlamak eğiliminden doğmuştur. S fonemi, öbür Türk diyeleklerinde de, aralıklı, katastazı gevşek bir sestir; Yakutçada, daha aralıklı bir üyeleniş yüzünden, katastazı, kendisinden sonra gelen vokalinki ile karışır. Kulağa [h] türk bir s fonemi çarpmaz olur; örnekler:

Eski, Orta ve Genel Türkçede	Yakutçada
Saç	: *as*
sal	: *ăl* <gemi>
sağız Div. <ağaç sakızı> sakız T. sakır Div. <bozulmuş meyva suyu>	: *ıas* <ağaç sakızı, zamk>
sağ-(mak)	: *ıa-* <sağmak>
saç-(mak)	: *ıs-* <saç-mak, ek-mek>
sat- : satığ	: *atī* <satı>, [atīlan ıl- <satın almak>]

sayır Uyg. [tün [illegible] [sün cıl üyi her gün he
sayı Çağ. [sorgun sayı-her emdikçe-] yıl <yani

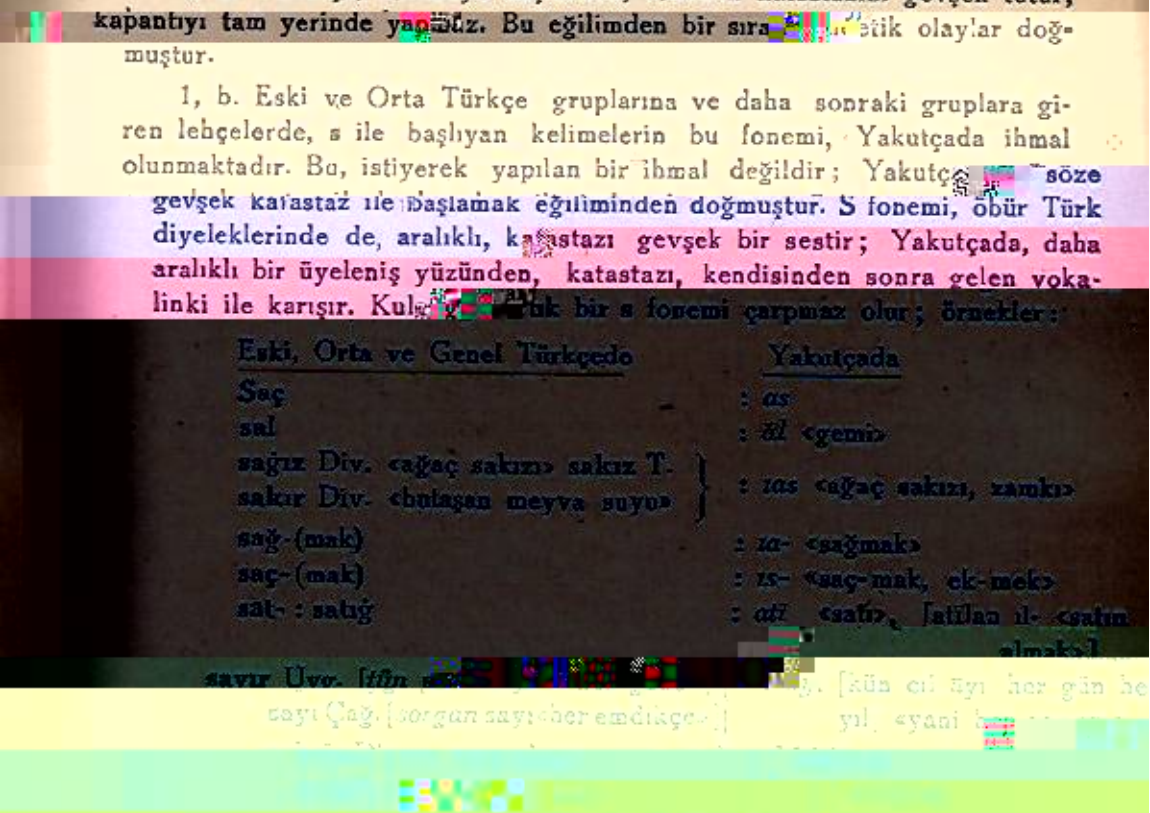

sub Est. suv Div. su(y) T. : *ū*
suvsa Div. susa-mak T. : *utat-* «susamak», *utah* «susuzluk»
sok-mak (ve suk-) Div. Çağ. : *uk-*
sun-mak : *ūn-* «uzan-»
sap (alette, yemişte) : *ub*
sık-mak, sıkış mak : *ık-*, *ığıs-*
sön mek Uyg. «hareketten kesilmek, bitkin düşmek», Çağ. T. «(ateş) sönmek, bitmek» : *uŋ* «takatten düşmek»
söz : *ös*
sök- (sög-) : *oŋ-*: *oŋoybut* «sök-, sökülmüş» */taŋastıŋ oŋoybut/* «elbisen sökülmüş»
sigir- siŋir- Uyg. siŋür- Uyg. Div. «1. yutmak, 2. sindir-» */ol tançu* «lokma» *siŋürdi, ol yağnı terige siŋirdi/* : *ıŋır-* «yutmak»
sidik (sidik Div. < siyik) : *ïk* (< *siyik'ten*) «sidik»
sin «mezar» : *ïn* «çukur»

İ.c. Başka kaynaklarda sü[illegible]

sıkı bir katastaz iledir. Yakutça, bu fonemi üyelemek için, s'ye nispetle daha büyük bir çaba harcıyarak s foneminin üyelenişiyle birleştirir ; böylece aynı fonetik eğilimin bir sonucu da, baştaki y'nin s olmasıdır. Örnekler :

Eski Orta Genel Türkçede	Yakutçada
ya Uyg. Div. «yay»	: *sā* id.
yay Uyg. Div. «yaz»	: *say* id.
yak- Div. T. Gent. (ykş. çak-mak)	: *sah-* «ateş çıkarmak (çakmakla)»
yek, Uyg. Div. «şeytan, habîs ruh»	: *sah* «şeytan..»
yaka Gent.	: *saġa* id.
yaŋku Uyg. Div. «yeŋki»	: *saŋa*
yaŋı Uyg. Div. «yeni»	: *saŋa*
yeŋe Uyg. Div. «yenge»	: *saŋas* «büyük kardeşin, amcanın, dayının .. karısı»
(u)yat Uyg. «utanç, utanma»	: *sāt* «utanç»
yada : yadaçı Çağ. *yad(çı)* Uyg. «yada taşiyle yağmur yağdıran büyücü»	: *sata* «yada taşı»
yat- [eli yatmak, yatkın ol-; aklı yatmak]	: *satā-* «işten anla-, yapabil-»
yadağın Est. «yayan», yaḍağ Div.id.	: *satī* «yayan»
yan- Uyg. Div. «tehdit etmek»	: *sān-* id. *sānī* «tehdit»
yıp Div. yip Uyg. Div. «ip, iplik»	: *sab* «dikiş ipliği» (ykş. iğneye *sap* geçirmek)
yap- Div. Çağ. Uyg. T. yzm. «ört-, kapa-» ; yabı Uyg. «kabuk» Div. «eğer örtüsü»	: *sab* : «ört- kapa-» : *sabī* «kapak»
yamġur Uyg. yağmur Gent.	: *samır*
yaru- Uyg. Div. Çağ. «parlamak» yaruk «parlak»	: 1) *sarā-* «tan atmak» 2) *sırdā-* parlamak» *sırdık* «parlak
yarasa «bilinen tüysüz, uçar memeli hayvan»	: *sār* «tüyleri dökülmek» : *sara* (kuş) «tüyleri dökülmüş bir kuş»
yağrı (ve yağrın) T. yzm «(hayvanda) iki kürek arası»	: *sārı* «hayvanın sırtından çıkan kösele»
yağır Div. «hayvanın sırtı»	: *sarın* «omuz»
yarın «ertesi gün» Gent.	: *sarsın* «ertesi gün, sabah»
yala-mak, yalan-mak Gent.	: *sala-* ,*salan-*
yal Div. «yelenin bittiği yer»	: *sāl* «yelenin altındaki yağ»

yal (ي yāl) Div. «yele» : *siel* «yele»
yaş-mak Div. Uyg. «gizlen-mek» : *sas-* «gizlenmek»
yaşur-mak Div. «gizlemek» : *sasar-* «gizlemek»
yaz Uyg. Div. «bahar» : *sās* «bahar»
yaş Uyg. T. «yıl, ömür çağı» : *sās*
yiti, [illegible] : *sett*
yetinç «yedinci» : *settis*
yapurgak Div. Çağ. yaprak T. : *sebirdeh*
yün Div. «yün» : *son* «posteki, gocuk»
yütäl Çağ. «öksürük» : *sötöl*
yağ Gent. id. : *sıa*
yalıŋ Div. Uyg. yalaŋ Uyg. «çıplak» : *sığınnʼah* «çıplak»
yalaŋaç Çağ. (*yalğan* > *sığın*)
yaŋak Gent. : *sıŋah*
yat-mak Gent. : *sıt-*
yıd Uyg. yıd Div. «koku» : *sıt* «koku» (*ıs* «keskin koku» = *is*)
yiti Uyg. yitig(k) Div. «keskin» : *sıtī* id.
yastan-mak, yastık Gent. : *sıttan-*, *sıttık*
yapıldak (İd. Haş.) «çıplak» : *sıbıtah* «eğersiz (at)»
yumurtka / yumurta Gent. : *sımıt* = yumut (eksiz)
yumuşak (yımşak) Gent. : *sımnagas* (-as fazla ek) *sımnā* = *sımsa*; *sımsağay* «esnek»
yar Gent. «sarp sahil» : *sīr* [*sīrdāh* = yarlığ «sarp sahili olan»]
yor-, yorı- F[illegible] Div. Uyg «yürü-» } : *sırıt-* «yürümek, gitmek»
yort- «at üstünde gitmek» }
yarış-mak Gent. : *sırıs-*
yıl Gent. «sene» : *sıl*
yılığ Uyg. Div. Çağ. *ılık* : *sılās* id.
yılkı Gent. «(sürü olarak düşünülen) hayvan, at [illegible] : *sılgı* id.
yazmak Div. T. (yazdırmak fiil) : *sız-* [*ötö sızdım* «öte yazdırdım» = öte eylemi bitmeden yalın olmak»]
yazmak Div. T. yazı, çizik : *sız-* «yazmak, değinmek, hedefi [illegible]tmek» kaçırmak»
y[illegible]ı «ova» Gent. : *sızı* «ovu, yeryüzü, kır, çayır»
ye-mek, yi-mek Gent. : [illegible]*sı-* [*sıbın*]
yeŋ «elbise kolu, yen» Gent. : *sieh*

yetmek Div. *yedmek* T. «sevketmek, elinden tutup götürmek» : *siet* «sevketmek»

yeğen T. *yigen* Çağ. : *sien* «torun (kız tarafından)»

yel / yel-mek Div. Uyg. vb. «tiris gitmek, koşmak» : *siel-* «tiris gitmek»

yetmek Gent. «erişmek, ermek; murada ermek» : *sit-* id. *siter-* = yetür-mek «erişdirmek»

yinçke, inçke Uyg Div., *ince* T. : *siniges*

yer / yir (yer) Div. Gent. : *sir*

yilik, ilik Gent. : *silī*

yelim Div. vb. «tutkal» : *silim*

yok (var karşıtı) Gent. : *suoh*

yoğurt Gent. : *suorat* «ekşimiş süt»

yorgan Çağ. T. vb. : *suorġan*

yol Gent. : *suol*

yu-mak (ve yuv-) Gent. «yıkamak» : *su- sūn-* ve sūyun- = yun-mak «yıkanmak»

yudruk Div. «yumruk» : *suturuk*

yaz-mak (yazı yazmak, resim yapmak) : *suruy-* «resim yap - yazı yaz-» *suruk* «yazı»

yular T. vb. : *sular*

yulduz (yultuz) «yıldız» Gent. : *sulus*

yük Gent. [yükle-] : *sük-*: *sügebin* «yüklemek» *sügü* «(insanın sırtına yüklenebildiği) yük»

yükün- Est. «dizleri büküp seçdeye varmak» : *sügün-*

yit- «kaybolmak», yitir- «kaybetmek» Gent. : *sūt-*, *süter-*; *sütük* «yitik : kayıp, zayi»

yüksük T. vb. : sütük

yügür-mek Gent. «koşmak» : *sūr-*, *sürük* = yüğrük

yürek Gent. : *süreh*

yigirmi, «yirmi» Gent. : *sürbe*

yüz 1. (100), 2 «çehre» Gent. : sūs (her iki anlamıyla ile)

2, b. Eski Türkçe ve Genel Türkçe gruplarında ç ile başlıyan kelimeler Yakutçada iki muamele görür, ikisi de aynı gevşek katastaz ile üyeleme eğiliminden ileri gelir.

a) Ba[illegible]

b) Baştaki ç fonemi y gibi muamele görerek s üyelenişiyle söyleniyor mektedir. Bu muamele farkı ç'ye komşu fonemlerin vasıfları veya kelimenin dile giriş şartlariyle açıklanabilir. Örnekler :

Çağır mak T. vb. : *saŋar-, saŋarış-* = çağırışmak
çak-mak (çakmak ile ateş çıkarmak anl.) yks. *gak-* : *sah-*
Çağ [çağına / çağında] (sontakı) : *sa* [*ederim sağına* : gençliğim çağında]
çeçe Gent. : *seçe*
çerik, çeri «asker» Gent. : *seri*
çök-, çöktür-mek (Orh. Yaz. sökür-) : *sügüy-* «diz çökmek»
çöz- ; çözülmek Gent. : *süör-* ; *süörülün*
çig Div. çiy T. : *sikey* «çiy, pişmemiş»
çi Div. «yağan çiy, ıslak, yaş» : *sik* id.
çoğ Uyg. [Div. «ateşin, güneşin alevli sıcaklığı» : *suos* [*kün suosa*] vb.

YAKUTÇADA VOKALLER SİSTEMİ

Vokaller uyumu

3, a. Yakutçada art dar ı vokali tamamiyle gelişmiş, vokaller uyumu en geniş şümulünü kazanmıştır.

o ö - a e şemasından o/ö - o ö şemasına

3, b. Orta ve genel Türkçe gruplarında, o/ö - a/e fonetik şemaları üzerindeki kelimeler, Yakutçada, o/ö - o ö şemalarına geçmiştir. Bu geniş yumuk uyumunu Kırgızcada dahi görmüştük. Örnekler :

Orta : Yak. *orto*, oyna : Yak. *oyno-*, oçak : Yak. *osoh*, öleŋ Çag. «çayır, yeşillik» : Yak. *ölöŋ* id., bötege Çağ - Moğ. «kuş kursağı» : Yak. *bötögö* id., boŋağa Çağ - Moğ. «eşik» : Yak. *mosoğo* id., *horgo* Yak. «sığınak : korunma yeri» (Krş kurğan ... : kale) ; ogar- Gent. : *ogor-* Yak. «yap-, hazırla-», köger- Gent. «göver-» : Yak. *kögör-* id., *köçer-* Gent. «göçer-» : Yak. *közör-* id., *kotar-* Gent : Yak. *kolor-* «tencereden başka bir kaba geçir-», öçleş- Çağ «birbirine hasım.. düşman ol-, öç besle-» (Div. öçeş- : Yak. *östös-* id. (ettirgen fiil temellerinde) ogor- : *ogortor-* «hazırlat-», olor- : *olortor-* «oturt-», ord- : *ordor-* «artır-», kör- : *kördör*, köm- : *kömdör-* ve *kömnör-*, öldür- «öldür» : *öldörtör-* «öldürt-», kön «doğru ol-» : *könnör-* vb.

Not. Iki son ettirgen fiil şekilleri, Orta ve Genel Türkçe gruplarında, dar yumuk vokalli morfemlerledir, kelimelerin fonetik şeması ö - ü dür.

(Lā - yapılı fiil temellerinde) oġo «çocuk»'tan *oġolō-* «çocuk gibi muamele etmek», sobo « b. t. balık : Kkarausche » : *sobolō* gibi.

(Lāh - yapılı nispet isimlerinde) öy «zihin, hatır» : *öydōh* «iyi hafızası olan, iyi anlıyan», oġo : *oġolōh* «çocuğu olan» vb.

(Küçültme ekinde) *oġoko(m)* «yavrucuğum» gibi.

Geniş vokalli bükün eklerinde

3, c. İsim bükünü ekleri üzerine örnekler :

oġo «çocuk»	*oġoto*	akuz. ind. *oġoġo*	dat *oġotton*	abl *oġotoġor*	kompar.
oy «küçük koru»	: *oydo* »	*oygo* »	*oyton* »	*oydoġor* »	
oh «ok»	: *ohto* »	*ohho* »	*ohton* »	*ohtoġor* »	
olom «geçit»	: *olomdo* »	*olomŋo* »	*olomton* »	*olomnoġor* »	
bölköy «k ada»	: *bölköydö* »	*bölköygö* »	*bölköytön* »	*bölköydögör* »	

Çoğul ekinde : *oġolor, oydor, ohtor, olomnor, bölköydör.*

Ol, sōl «şol» zamirlerinde :

onton abl. «ondan», *onno* lok. «onda», *onon* instr. *onnoġor* komp. *olor* çoğ.; *sonton* «şundan», *sonno* «şunda», *sonon, sonnoġor, solor* çoğ. Bunlardan başka, *oççо* (= ança / onça), *tösö* «neçe» vb.

3, d. Birinci ve ikinci kişi sonlamiyle : *oġom* «çocuğum», *oġoŋ* «çocuğun» ve benzerleri, datifte, *-bor, ġor ile : oġobor* «çocuğuma», *oġoġor* «çocuğuna» vb. olur.

Başka türem ve bükün şekillerinde

3, e. (er- yapılı ortaç temellerinde) toŋ- «don-» : *toŋor* «donar», oŋor- : *oŋoror* «onarır», kör- : *körör*, oy- «zıpla-» : *oyor*, döy- «sağır ol-» : *döyör* vb.

(Olumsuz fiil temellerinde) : toŋbo [*toŋbo tun* «donmasın»], oŋorbo [*oŋorboturi* «yapmasın»], öybö [*öybötun* «zıplamasın»], körbö [*körbötün* «görmesin»] vb.

ö- i/ü şemasın[illegible]

o - u (koson), o - o - u (konson) şemaları

4, a. Yakutçada o - o (ve o - o - o) şeması yanında o u (ve o - o - u) şemasını gösteren kelimeler de çoğunluktadır. [illegible] (veya üçüncü) hecenin

[illegible] a, bu eylem is
mleri, dar vokalli -ığ/-ig ekiyle teşkil edilirdi. (Bk. Div. barığ «gidiş» kel
ğ «geliş»; -ığ/-ig: ü/ü değişimiyle Yak. *barɨ, kelü* .. vb. olm

ketie- «güt-» krş. *küt-*, *teb-*: *tebebin* «tep-», *tes-* «deş-», *tesin* «tiz gin», *tesiy-* «dayan-» (krş töz- KK. id.) *mene* (= menü) «ebedi» *senie* (= *sen*) *sette* (= *setti*) «sadi» *seb* (=

Ort. kadın, kayın	:	Yak. *kılın* <kayın ata»
» kat-	:	» *kıtar-* (geçişlilik ekiyle)
» katığ «katı»	:	» *kıtanah* (ah faz. ek)
» taŋ «sabah, fecir»	:	» *tıŋ* id.
» tay	:	» *tıy*
» tamur, tamar	:	» *tımır*
» yaŋak	:	» *sıŋah*
» yat-, yatır-	:	» *sıt*, *sıtar-*
» yastık	:	» *sıttık*
» yar	:	» *sır* «dik sahil»
» yaz- [öle yazdım]	:	» *sıs-* [ölö sıstım]
» yaz- «yanıl-»	:	» *sıs-* «hedefe isabet etmemek»

değil, adut'tan gelişmiş görünüyor.

YAKUTÇADA UZUN VOKALLER

7, a. Yakutça uzun vokalleri pek çok kullanır. Orta Türkçenin ca
[illegible] Divanda [illegible] lan
ak- [illegible] Orhuniyei yüzyıl Türkçesinin uzun vokalleriyle karşılaşan
[illegible] Yakutça ve Divanda karşılaş

Yak. *kīs* « samur »	:	Div كيش *kīş* id.
» *kulğāh* « kulak »	:	» قلاق قلخاق *kulhāk, kulkāk*
» *kūs* « kuvvet, »	:	» كوچ *kūç* id.
» *hā* « kap, kutu, çep »	:	» قا «kap, zarf »
» *hān* « kan »	:	» قان
» *hār* « kar »	:	» قار *kār,*
» *kari* « kavis, bir ölçü »	:	» [illegible] *kaiz* id.
» *hāla-* « kal- »	:	» قالق *kāl-*
» *hās* « 1. kaz, 2. kaş »	:	» قاز *kāz,* قاش *kāş,*
» *tās* « taş »	:	» تاش *tāş,*
» *tīn* « nefes »	:	» تين *tīn* [تيش *kesildi*],
» *tīrī* « deri »	:	» تيرى *terī,*
» *tīs* « diş »	:	» تيش *tīş* / (ve *tīş*),
» *tīseŋe*	:	» تيشك *tīşek* «üç yaşında koyun
» *tūs* « tuz »	:	» توز *tūz,*
» *tū* « tüy »	:	» تو *tū* id.
» *tūn* « gece »	:	» تون *tūn,*
» *tūl* « rüya, düş »	:	» تۇش (Uyg. تول), *tūş*
» *bāy* « zengin »	:	» باى *bāy,*
» *bā, bālā* «tazyik, sıkıştır-»	:	» با- - , بادى «bağla-» *bā-*
» *bār* « var »	:	» بار *bār,*
» *bās* « yara »	:	» باش *bāş* id.
» *bīr* « bir (sayı) »	:	» [illegible],
» *bil* « bel »	:	» [illegible] *bīl* id.,
» *būt* « but »	:	» بوت *būt,*
» *būs* « buz »	:	» بوز *būz,*
» *sā* « yay »	:	» يا *yā,*
» *sarā-* « parılda- »	:	« يارۇق *yarū-* id.
» *sāl* « yele altı »	:	[illegible] *yele* »,
» *ŝala-* « yala- »	:	» يالغا *yalğa-,*
» *sās*	:	» يا *yāz* «bahar, yaz»
» *sīk* « nem, çiy »	:	» چى *çī* «sabahları yağan
» *sūn-* « yıkan- »	:	» يۇق (يۇغ) id.
» *sūs* « yüz » (iki anl.)	:	» يوز *yūz* (2 anl.) vb.

7, b. Bazı temeller, uzun veya kısa vokal ile ya[illegible]
mı değişir; bu kelimelerin [illegible]

Bu karşılaşmalar dilimizin gelişme tarihini aydınlatan önemli fonetik olaylardandır.

7, c. Vokal uzunluğunun, iki grupta karşılaşmadığı çok az sayıda kelime de vardır :

Yak. *kīr-* : Div.kir- كرماك , Yak. *kūr-* : Div. kuru-,
» *kūs-* « kucakla- » : Div كچدى koçdı,
» *kūt-* « gūt- » : Div. kūt- كوتمك,
» *sān-* « tehdīt et- » Div. yan- يندى id. vb. gibi.

Orta Türkçenin kısa vokallerine karşı Yakutçadaki bu uzun vokalleri *analogie* « denkleşme » mahsulü saymak gerektir.

7, d. Yakutça ile Divan arasında, vokal uzunluğu ile karşılaşan morfolojik şekiller de vardır: Yakutçada, -lā- (-tā-, -dā ve-ā-) ile fiiller türetmek geniş ölçüde mevcut olduğu gibi, Divan'da da bu fiillerin türem morfemleri *elif* yani uzun à (ā) ile yazılmaktadır; olmak sayılamıyacak kadar çoktur :

Yak. *ot* : *ottō-* (ot : otla-), Yak. *ıgır* « eyer » : *ıgırdā-* (eḍer Div. eḍerle-), *ısık* [illegible] *ısta-* (azuḳ Div. : azuḳla-) *kuḳ* [illegible] *kuḳlā-* (kuḳuḳ Div. :

Div. köyüg « köyü » : [illegible] köyüg « çu » : Yak.
Not : Yüğirmi sayı

[illegible]

[illegible] uzun geniş vokalin yok, yol, öp, öt... gibi, [illegible]

başka diftonglara çevrilir; bunlardan a ile olanlar ıa, o / ō ile olanlar u o, ū ō diftonguna dönmektedir; yani, dar geniş a'dan önce bir dar düz ı, yumuk geniş o / ō'den önce bir dar yumuk u / ü vokalik unsuru getirilir; örnekler:

1. (*aġ / aġu / aġı, av / avu* : *ıa*) üzerine:

Ort.	ağrıġ «ağrı»	:	Yak. *ıarī*
»	saġ-	:	» *ıa-*
»	saġız (sakız)	:	» *ıas*
»	kıraġu	:	» *kırıa*
»	taġ	:	» *tıa*
»	baġ	:	» *bıa* «ip, bağ»
»	baġır	:	» *bıar* «karaciğer»
»	yaġ	:	» *sıa*
»	kav	:	» *kıa*
Çağ.	avul	:	» *ıal*
KK.	tavul «fırtına»	:	» *tıal* «rüzgâr» vb.

Not. Moğ. — Çağ. kavursun «kuş tüyü» ise, *kōrsun* gibi muamele görerek Yak. kuorsun id. olmuştur.

2. (oġ : uo, ōġ : üö) üzerine:

Ort.	oġul (*ōl*)	:	Yak. uol
»	oġlan (*ōlan*)	:	» uolan
»	oġrı : oġru (*ōru*)	:	» uoruyah (faz. ekle)
»	yoġun (*yōn*)	:	» suon
»	yoġurt (*yōrt*)	:	» suorat
Çağ.	boġuz- boġaz (*bōz*) «gebe»	:	» buos id.
Ort.	ōġür «sürü» (*ōr*)	:	» üör id.
»	bōġür (*bōr*)	:	» büör «böyrek / böbrek»
»	ōġir- (*ōr-*)	:	» uör- «sevin-»
»	ōġren (*ōren-*)	:	» üören- «öğren-»
»	mōġüz / mōŋüz (*mōz*)	:	» muos (*müös yerine*) «boynuz» vb.

Not. Ort. ağız ismi de, *öz* imiş gibi, Yak. *uos* olmakta, bu suretle Div. sağız: Yak. ıas'tan ayırdedilmektedir.

ē : ie değişimi

9, c. Ön vokalizme ile kurulmuş fiillerin *temellik* (thématique) uzun ē vokali Yakutçada ie diftonguna çevrilmektedir; örnekler:

et'ten *ettie-* : *ettībin* «eti parçalamak» (= etle-)
em'den *emtie-*: *emtībin* «tedavi et-» (= emle-)
erbie- : *erbībin* «testere ile biç-», *titirie-* : *titirībin* (= titre-), *kistie-* = kizle- «gizle-»), *ekkirie-* «sekir-» (krş. sıçra-) vb.

Fakat -tē-, -lē-, -ē- yapılı fiillerin çoğu ekin uzun vokalini değiştirmezler:

elbē-: *elbībin* «çoğal-», *kieptē-* : *kieptībin* «şekille-», elek «alay» : elek-tē- «alay et-», *keresittē-* « şahitlik et- », *kömölö* « yardım et- », *ilimnē-* «ağ at-» vb. gibi.

ī (i) : ie değişimi

9, d. Divanda ī (veya i) ile, Çağataycada i (fakat Divanda e) ile hecesi kurulmuş bazı temelleri Yakutçada ie ile hecelenmiş buluyoruz; bunlar eski kaynaklarda bulanık e (ę) ile hecesi kurulmuş temellerdir; örnekler:

Div. Çağ. yīŋ / yiŋ يڭ «elbise yeni» : Yak. *sieŋ* id.
Çağ. yit Div. yet- «yedmek, sevketmek» : Yak. *siet-* id.
Çağ. yil- Div. yel- «tiris git-» : Yak. *siel-* id.
Div. Çağ. يى yī / yi- «ye-» : Yak. *sie-* ; *sībin*,
Div. كڭ Çağ. كيڭ kiŋ (kīŋ?) «geniş» : Yak. *kieŋ* id.
Div. ى bī «kısrak» : Yak. *bie* id. (Çağ. بيە / بە)
Div. بر bīr- Çağ. bir- : Yak. *bier-* «ver-»
Div. بش bīş Çağ. biş : Yak. *bies* «beş»
Çağ. دى «de» : Yak. *die-* ; *dībin*,
Div. كب kīb «şekil» : Yak. *kieb* id.
Div. كچ kīç «geç» : Yak. *kies* [*kiese* «geç vakit, akşam, كيجە»] vb.

gī : ie, gū : üö değişimleri

9, e. Gū- yapılı Orta Türkçe kelimeleri ve bunların sonundaki şekilleri Yakutçada ī / ū- yapılı imiş gibi muamele görermüş buluyoruz; bunlar uzun vokallerini diftong yaparlar:

Ort. Uyg. edgü (Div. eḍgü) : *etüö'den gerilek yayınma ile Yak. *ütüö* «iyi», Ort. belgū > belgī : Yak. *beliye*, Ort. kūdegü «güveyi» : Yak. *kütüö* gibi.

Bu örnekler delâletiyle, eniş anlatan Yak. *enie* eski bir *engī'ye, «kuvvet, tehakküm» anlatan Yak. *senie* de eski bir *yengi'ye ulanabilmektedir.

Uzun vokallerin kısalması

10, a. Son hecesi uzun vokalle kurulmuş iki ve daha çok heceli fiil temellerinde, konsonla başlar bir ekin ulanmasiyle, uzun vokal kısalır:

Yak. usā- (= uza-): *usat-* (= uzat-), Yak. ūlā- (= sula): *ūlat-* (= sulat-), Yak. elbē- «çağal-»: *elbet-* «çoğalt» gibi.

10, b. Divanın tanıklığı ile, Orta Türkçede de, aynı fonetik olay yürümekte idi: يشلادى başlā-, يشلندى *başlan-*, يشلتى *başlat-*, تغرادى toğrā-, تغرندى *toğran-*, تغرتى *toğrat-*, vb. gibi.

Not. يشلار başlār, تغرار toğrār, سزلار sözlēr.., kiplerinde uzun vokalin saklanması, ihtimal, ekin r değil ar / er olmasından ileri gelmektedir.

Diftongların kısa vokale dönmesi

11, a. Temel hecesini kuran ie, uo, üö diftongları, vokallle ulanan ekler, sebebiyle değişerek kısa (e, o, ö) vokali durumuna gelir; örnekler:

Bies «beş»: *besis* «beşinci», kieŋ (= kiŋ Div.): *kèŋeş* (= *kiŋiş* Div.) «geniş», tüörd «dört»: *tördüs* «dördüncü», küöl «göl»: *kölüge* «gölcük», küös «toprak ten[illegible]»: *kösüye* «tencerecik»

tūr, tölüö- (= töle-) «öde-» : *tölüöör'de*

» yeŋe, «yenge» : Yak *saŋas*
» siŋir- «sindir-, yut-»: » *tıŋır-*
» iŋek «inek» : » *ınah*
» iŋle- : » *tıŋıla-*
Çağ. ‹‹‹ «eyer» : » *tıŋır*
Gent. sön- (söŋ-) : » *uŋ-* «[kuvveti] sön-, kuv[illegible]ten kesil-»
Ort. möguz / möguz : » *muos* «boynuz»
» yüŋ : » *son* «posteki, kürk, gocuk» vb.

Uyg. yiti Div. yitig : » *sıtï* « keskin » gibi, başka fonetik sebeplerle olan ön art ayrışmaları da vardı.

Dar vokalin geniş olması

13, a. Yakutça, kelime sonunda, türem hecesindeki dar vokali çok defa geniş kılmaktadır ; örnekler :

(İsimler, sıfatlar) Ort. mengü : Yak. *meŋe*, Ort. eski : Yak. *erge*, Ort. ağu : Yak. [illegible] (ünlü değişimiyle) *at* [illegible] altı : Yak. *alta*, yetti (yeti) «yedi» : Yak. *sette*, Ort. yiğirmi : Yak. *sürbe* vb.

Not. Uyg. meŋ «hayvan yemi» ismi Yak. *meŋie* ile karşılaşmaktadır ; son ŋ fonemi ŋe şekline mani olmuş olmalıdır.

(Fiiller) Ort. Uyg. yaşur- «gizle» : Yak. *sasar-*, Ort. yitür- «yetiştir-, iysal et» : Yak. *siter-*, Ort. aşur- / aşır- : Yak. *āsar-*, Ort. yitür- / yitir- : Yak. *süter-*, Ort. birdür- «verdir-» : Yak. *berder-*, Est. olur- (= oltur- Ort.) «otur-» : Yak. *olor-* id., Ort. tüşür- : Yak. *tüser-*, T. çağır- Yak. *sagar-* vb.

(Morfemler)

İyelik 3. kişi morfemi -i ve -si şekillerinin u-[illegible] Yakutçada [illegible] vermek [illegible] morfemine (e, ö) oy ve dı (te, tö, tö) olur : ot : *oto*, oh «ok» : *oğo* at : *ata*, ıt : *ıta*, et : *ete*, ağa : *ağata*, cie : *ciete*, oğo : *oğoto*, vb.

Süreksiz geçmiş morfemi : ta / da (*te / de, to / do, tö / dö*) : *bısta* «biçti», *kelle* «geldi», *oŋorda* = *onardı* «yaptı», *sanāta* «düşündü», *siete* «yedi», *döydö* «sağır oldu» vb.

Not. İsim bükününde akuzatif (belirtmelik) [illegible] morfemi nı / ı genişlemez ; ön[illegible] geniş yumuk uyumu yürümez [illegible] ogo : ogonu, doro «b. kayış» : dörönü, oy «k[illegible] ağaç» : oyu, ot «ot» : otu, üör «sürü» : üörü, uos «ağız» : uosu.

Not. Zarf morfemi de [illegible] yumuk uyumuna girmez : oğolu, oydu, [illegible] üördü [illegible] vb.

Not. Fiillerde [illegible]

a - u (konson) şemasında buluyoruz. Bu şemadan 1) normal uyumla *katın* (Yak. hatın) ve gerilek yayınma ile 2) **kotun* : Yak. *hotun* çıkmış oluyor.

Yakutçada bulduğumuz *takır / tokur* çiftinin gelişmesini de aynı yorumla açıklıyabiliyoruz. Bu çiftin de menşei *a - u* (*konson*) şemasında bir isim (**takur*) olmalıdır; bundan, gerilek yayınma ile 1) *tokur* ve normal uyumla 2) *takır* çıkmıştır.

Bu kelimelerin en eski fonetik şemasının a - u (konson) olduğuna şüphe yoktur.

İşte, normal uyum ve gerilek yayınma eğilimleri birlikte etkilerini yürüterek, analogie ile sahalarını genişleterek Yakutçada düz ve yumuk vokalizmeli, çift kelimelr meydana getirmiştir; bu kelimeleri Böhtlingk'ten alıyoruz:

Düz ve yumuk vokallerin rolü

ağıntah « sürünülen, yakınılan: merhem » = *oğunuoh*
ağırıa «ince cam boncuk» = *oğuruo*
aŋay- « açıl- » = *oŋoy-*
hatıay, hatıak « kız » *vokatif* = *hotuoy, hotuok*
hatın « kadın, hatun » = *hotun*
hadısua « çayırı biçilmiş yer » = *hodusa*
hamıas « kepçe » = *homuos*
hargıy- « acık- » = *horguy-*
halarık « yel çevrintisi » = *holoruk*
takır « iğri, bükülmüş » = *tokur*
tarbiyah « bir yaşında dana » = *torbuyoh*
barıllıa « bir türlü kartal » = *borulluo*
salïr « kazan » = *solür*
elier « sağ, sağlam » = *ölüör*
tesïn « tizgin / dizgin » = *tösün*
tımtay « kayın ağacı kabuğundan kutu » = *tumtay*
bılas « kulac » = *bulas*
kılbaççıy- « şimşek çakmak, parılda- » = *kilbeççiy-*
bıçıkan « küçük » = *biçiken*
sıççah « ancak, yalnız » = *siççeh.*

ALİTERASYON

15, b. Türkçenin muhtelif lehçelerinde, özlükle Yakutların dilinde, bazı kelimeler, iki ayrı fakat birbirine yakın anlamlı olmuştur. Meselâ,

bağir « kara ciğer » böğür « böbrek » : Yak. bıar, büör gibi. Kelimelerin bu tarzdaki oluşmasına *aliterasyon* (*alliteration*) denilmektedir. Aynı fonemleri olan kelimeleri aynı cümle (veya mısra) içinde kullanmak da bu nam ile anılan edebî bir sanat olmuştur. Yakutların folklorunda çok bulunan bu sanat, Böhtlingka göre, Avrupa milletlerinin de en eski anıtlarında vardır.

KONSONLAR

Damaksıllar

16, a. Yakutça, kelime başındaki damaksılları, ön (dar ve geniş) veya art dar vokallerle hecelendikleri zaman, bütün öbür Türk dilleri gibi üyeler; bu hecelerde damaksılların katastazını gevşek tutup onları aralıklı kılmak veya onlara sesleklik vermek Yakutçada da yoktur.

Art geniş (a, o) vokalleri ile hecelenen baş damaksıllar ise bu lehçede, gevşek katastaz ile çıkartılarak aralıklı olmuştur. Her üç fonetik işlem üzerine örnekler veriyoruz.

1. Ön vokallerle hecelenen baş damaksıllar üzerine:

kiŋ Div. Uyg. kiŋiş Çağ « geniş » : Yak. *kien, kenes* id.
ked- Uyg. keḍ- Div. « giy- » : » *ket-* id.
küd- Uyg. küḍ- Div. « güt- » : » *kūt-*
kid : kidin Uyg. « arkadan, batıdan » : » *kelin* « arka taraf »
kidinki Div. « arkadaki » : » *kenniki* id.
kün Est. Uyg. kün / kün Div. «güneş, gün»: » *kūn id.*
kemiş- Uyg. Div. « at » : » *kebis-* id.
kel- Gent. « gel- » : » *kel-*
köker- Çağ. « göver- » : » *kögör* = id
köküs / kögüs Div. kögüz Uyg. «göğüs»: » *kögüs [köhsüm]* « arka »
köŋül Div. «kalb» Uyg. «gönül, arzu, vicdan » : » *köŋül* « arzu, irade. »
kötür- Uyg. « kaldır » Div. «taşı-, naklet- götür- » : » *kötür* « birşeyi birşeyden ayır- »
köni Div. « doğru, hak, haksever» Uyg. « gerçek, samimî » : » *könö* « doğru, haksever »
köb Çağ. « şiş- » (krş. köpük Gent.) : » *köb-* « su üstünde yüz- »
köm- Gent. « göm- » : Yak. *köm- [kömnör- «gömdür-»]*
kömür Gent. : » *komor*
kümüş Gent. « gümüş » : » *kömös*
kör Gent. « gör- » : » *kör- [kösün- = körün-]*
Köç- Gent. « göç- » : » *kös [kösür- = köçer-]*

Kĭb Div. « kalıp » : Yak. *kieb* « şekil, kalıp »
Kĭç Div. : kĭçe (= gece) : »*kiese* « akşam, geç vakıt»
Kim Gent. (soru kelimesi) : »*kim* id.
Kir Gent. « kir » : » *kir* [kirdĕh « kirli »]
Kir- Gent. « gir- » : » *kĭr-* « gir- »
Kiriş Gent. « yay kirişi » : » *kiris* id.
kirtü Uyg. Div. « doğru, gerçek » : » *kirdik* / *kircik* «doğru,hak»
kisi Est. kişi Gent. : » *kisi*
kiz Uyg. Div, « sandık» kizle-: « gizle:» : » *kistie-* [*kisten-*«*gizlen-*»]/vb.

II. Art dar vokallerle hecelenen baş damaksıllar üzerine örnekler:

(ı ile)

kısğaç Div. Uyg. « kıskaç » Yak. *kıtağas*
kızar-, kızart- Gent. : » *kıtar-, kıtard-*
kıdığ Uyg. «sınır» kıdığ Div. «kıyı, sahil» : » *kıtī* ve *kıtıl id.*
kıd- Uyg. kı[illegible]

kızlar»
kızıl Gent. : » *kıstl* [*kıtar-*«*kızar-*]
kığ Div. Uyg. « tezek, fışkı » : » *kĭ* « kuru tezek » vb.

(u ile)

kuy- Çağ. vb. « sulu şeyi bir kaba dök-» : » *kut-* id.
kuyak Uyg. Çağ. « zırh » : » *kun'ah* id.
kudruk U.g. kuḍruk Div. « kuyruk » » *kuturuk*
kum Gent. (ve kumak) : » *kumah* (-ah fz. ek)
kuyaş Div. Uyg. vb. «güneş, g. sıcağı » » *kun'as* « güneş sıcağı »
kuru- : kuruğ Uyg. Div. « kuru » » *kūr-* : *kūrun* « kuru »
kul Gent. » *kulut* (-ut fz. ek)
kulun Uyg. Div. « tay » : »*kulun* id.
kulğak Uyg. kulkak Div. « ku[illegible] » *kulğah*
kuş Gent. » *kus* « ördek »
kuç Div. « kucakla » » *kūs-* id.
kurşak Çağ. « kuş[illegible] » » *kusah* vb.

III. Geniş art (a, o) vokalleriyle hecelenen kapantılı baş damaksılların aralıklı olmasına örnekler:

(a ile)

kat Gent. [iki kat, üç kat] : Yak. *hat* [ikki *hat*, üs *hat*]
kaḍıŋ Div. « kayın ağacı » : » *hatıŋ* id.
kaḍış Div. « kayış » : » *hatıs* id.
kān Div. « kan » : » *hān [hānnāh*=kanlığ *]*
kantın/-tan : kandan Ort. « nereden » *hantan* id.
kanda Uyg. « nerede » : » *hanna* id.
kapġak Div. « kapak » : » *happak* id.
kap- Gent. : » *hab-* « kap-, kavra- »
kavuk Gent. « mesane » : » *habah* id.
kaburġa Gent. : » *habırġa* « gırtlak, nefes borusu »
kaya Gent. : » *haya* « kayalık, dağ »
kayu Uyg. « hangi, kangı » : » *haya* id.
kaymak (süt kaymağı) : » *hayah* « tereyağ »
kār Div. « kar », karla- : » *hār* : *hārdā-*
kara : *karar-* Gent. : » *hara* : *harar-*
kara- : karak Div. « göz bebeği » : » *harah* « göz »
karın Gent. : » *harın*
karış : karışla- Gent. : » *harıs* : *harstā-*
kāl- Div. «kal-» : kaldır- : Yak. *hāl-* : *hāllar-*
kalın Gent. : » *halıŋ [halıŋ būs*=kalın buz*]*
kaz Gent. (bilinen su kuşu) : » *hās* id.
kaz- : » *has-* «kazmak»
kaş «gözün üst kemeri ve kılları» : » *hās* id.
kaç, kaçan Mht. «ne kadar, ne zaman» : » *has, hasan*
kazgan- : kazan- : » *hasān-* «kazanmak» vb.

(O ile)

kon-, konuk Gent. : » *hon-, honuk*
kobuz «kopuz» : » *homus*
koyū Div. (es. koyuġ) «koyu» : » *hoyū*
koşuġ Div. «şiir» : » *hosōn* «kafiyeli söz»
koru , korun- Gent. : » *horġoy-, horġot-* «kendini, birini koru » vb.

Not. Orta Türkçede ka ile başlıyan bir kaç kelime Yakutçada *ho* ile görülmektedir: katun: Yak. *hotun*, *kamış* Div.: Yak. *homus*, karu K. B., Kıp. «cevap» :

Yak. *horay-* «cevap,cevap ver-», kar- Ort. «karıştır-» : Yak. *horay-* «(toprağı) sür-» (sapanla karıştır- anl.) ; Yak. has- «kaz-» yanında Yak. *hor-* «çukur kaz-» vb.

Kelime sonunda damaksıllar

16, b. Dar vokaller (ı, u, i, ü) ile hecelendiği zaman son damaksıl kapantılı k olarak saklanır; geniş vokaller (a, o, e, ö) veya bunların diftongları (ıa, uo, ie, üö) ile olduğu zaman ise aralıklı h olur; örnekler:

I. Damaksılın, kelime sonunda, kapantılı k olarak saklandığına :

(ı ile) *Balık* (= balık Gent.), *ıtık* (= ıduk) Est.) «mübarek, mukaddes» (Div. ıḍuk «salıverilmiş, y. tanrıya vakfedilmiş h.»), *ārtık* «dağ sırtı, beli», *sıttık* (= yastık / yastuk), *ısık* (= azuk / azık Div. vb.), *ıtır-* : *ıtırtk* (= ısır-: ısırık Gent.), *hannık* «nasıl»;

(i ile) *bisik* (= beşik / bişik Div. vb.), *tik-* (= tik Gent.) «dik-», *sīk* «çiy», *tisik* «dikmeğe yarıyan ...», *elik* «geçiyk» (adv. eliktik), *menik* «benekli» .

(u ile) *Orduk* (= artuk. Div. vb.), *honuk* (= konuk) Gent., *butuk* (= butık Div.) «budak», *honnuk* «ne iyi», *omuk* (krş. omak Çağ. «kabiyle, aile», *hoyūtuk* (*hoyū* = koyu'dan zf.) *suturuk* «yumruk» (krş. Div. yuḍruk), *oṇroççuk* (oṇor-'dan ortaç) «onarıcı, yapıcı», *ūsṭuk* «ustalık, sanat», (= uzluk), *burduk* «dane, hububattan bir şey» (krş. bürtük);

(ü ile) *Bür-*: *bürük* «çeviren kenar», *süt-*: *sütük* (=yit-: yitik) «kayıp», *kün* : *künnük* (= kün : künlük), *könötük* (könö = köni'den zf.), *sür-* : *sürük* (= yügür-: yügürük) vb.

II. Kelime sonunda damaksılın aralıklı h olmasına örnekler :

(a ile) *āh-* (= sak- Div.) «say-», *atah* (= adak Uyg. aḍak Div.) «ayak», *ǎyāh* «kadeh» (= *ayak* Div.), *sah-* (= yak- Gent.), *brah-* (= brak- / bırak- Gent.), *sṭaah* (= yaṭak), *trāh* (= yırāk Div.) «uzak, ırak», *ınah* (= iṇek) «inek», *harah* (= karak) «göz», (nispet morfemiyle) *attāh* «atı olan» (= atlığ), *āttāh* «adı olan», *muostāh* (= müğüzlüg) «boynozlu» ;

(o ile) *oh* (= ok Gent.), *suoh* (= yok Gent. ōḳ Div.), *osoh* (= oçağ) «ocak», *oġo* : *oġomsoh* «çocuk seven», *oroh* «patika» (= oruk «yol») (nispet morfemiyle) *oġolōh* «çocuğu olan», *sor*: *sordōh* «talihsiz» ;

(e ile) *tireh* (= terek), *elbeh* «çok», *süreh* (= yürek), *biliseh* «yüzük» (krş bilezik), *billeh* «bacanak», *etiṇ* *etiṇnēh* «şimşekli, yıldırımlı»; *ūttēh* «1. delikli, 2. sütlü», *tüörttēh* (= dörtlüğ : dörtlü) «dört yaşında» ;

(ö ile) *öydōh* «iyi düşüncesi olan, fikirli», *ötōh* «eskiden ev bulunan» yer», *kötöh-* «yüksel-», *bögöh* «cesur, gayretli», ;

(üö ile) *küöh* (= kök) vb.

Not. Yakutçaya, başlıca Moğol lehçelerinden ve Rusçadan bir çok kelime alınmıştır; bunların bazıları, kelime sonundaki k : h değişimine uğramaz: Yak. *mõsõk* «çuval» (Rus. meşõk'ten), *döçõk* (Rus. dyaçok'tan : bir rahip unvanı), *elek* Moğ. «alay» vb. gibi.

Rusça petuh « horoz » ise Yak. *bötük* olmuştur. - Orta Türkçenin devamı olmıyan kelimeler yabancı menşeliler gibi muamele görmektedir; *hatıok / hotaok* [kīs] « hizmeiçi [kız] », *kasak* (= kazak) gibi.

EKLERİN BAŞINDAKİ DAMAKSIL

17, a. İsim bükününde, datif ekinin başındaki damaksıl [illegible] Yakutçada, ulandığı temelin son fonemine göre, türlü değişime uğrar veya temelin son fonemini değiştirir. Örnekler:

(k) suruk « yazı »	:	*surukka* « yazıya »
(ç) mas « ağaç »	:	*maska* « ağaca »
(p) sab « iplik, sap »	:	*sapka* « ipliğe »
(t) at	:	*akka* « ata »
(h) bısah	:	*bısahha* « h[illegible]ğa »
(y) öy « zihin, batır »	:	*öyge* « batıra, zihne »
tıy « tay »	:	*tıyga* « taya »
(r) kötör « kuş »	:	*kötörgö* « kuşa »
(o) oğo « çocuk »	:	*oğoğa* « çocuğa »
(a) ağa « baba)	:	*ağağa* « babaya »
(i) kisi « kişi »	:	*kisige* « kişiye » vb.

Not. Sab'tan *sapka* geldiği halde, Ort. kapkak : Yak. *happah* « kapak » olur; pk grupu pp'ye çevrilir. Burada dudaksıl fonem damaksılı benzeştirmektedir. Rusçadan alınmış olan bintieppe « tüfek » isminde de pk : pp benzeşmesi vardır (Rus. vintovka, önce vintövke, buradan bintiepke → *bintieppe*).

17, b. Bu örneklerde görüldüğü gibi, damaksıl ile başlar eklerin bu fonemi dar vokal ve diftonglardan sonra g, geniş vokaldan sonra ġ olur; bu kural üzre, kün isminin damaksılı *bügün* bileşiğinde kapantılı g, kiese « gece » isminin damaksılı ise *beğese* « dün » bileşiğinde ġ, bulunmaktadır; bileşim unsuru rolündeki isimler, ek imiş gibi, foretik muamele görmüştür.

Damaksıllar iki vokal arasında

18, a. Yakutçada, iki vokal arasında kalan sağır (sessiz) damaksıllar sesleklik kazanır; kapantılısı kapantılı g, aralıklısı aralıklı ġ olur. Örnekler :

I. İki vokal arasında kalan kapantılı k vokalının g olmasına : (temellerde) Div. baka « kurbağa » : Yak. *baga*, Ort yaka : Yak. *saga*, Ort. teker (ek) : Yak. *tögürük* « tekerlek », Ort. tokuz : Yak. *toguz*, Ort.

yokaru : Yak. *soguru* «güney», Ort. bökü : Yak. bögö, Ort. sekiz (ön - art değişiminden sonra): Yak. *agıs*. vb.

(Bükünde)

Ort. azuk / azık Yak. ısık : *ısıga* [ısıga suoh], Yak. suruk «yazı», : *surugu* [*surugu* bil- « okuyıp yazması ol-»]. Est. ıduk Yak. ıtık : *ıtıga* [con *ıtıga* « halkın hürmeti »], Ort. ilk Yak. ilik : *ilige*, Ort. ısırık Yak. ıtırık : *ıtıriga*, Ort. uzluk Yak. ustuk : *ustuga* « (onun) ustalığı », Ort. sık- Yak. ık- : *ıgabın*, Yak. tık-: *tıgabın* , Ort. tik Yak. tik : *tigebin*,, Div. kudruk Yak. kuturuk : *kuturuga* [ıt kuturuga «köpeğin kuyruğu»] Ort. artuk Yak. orduk : *orduga*, Ort. beşik Yak. bisik: *bisige* [oğo bisige] vb.

II. İki vokal arasında kalan aralıklı damaksıl h' nin seslek aralıklı ğ olmasına örnekler:

(Bükünde, türemde)

Ort. sok- Yak. soh- : *soğobun* « havanda döv- » *soğoh* « havan eli »; Ort. yek- Yak. seh- : *seğabın*, Ort. yek Yak. seh: *seğılā-* « şeytan sayarak küfret », Div. sek- « say- » Yak. āh- id. : *āgabın*; Ort. yek- «sür-: [kına yek-] » : Yak. ağa- id. ; Ort. tök- (vokalin ön - art değişimiyle) Yak. toh- : *toğobun* ; Ort. ok Yak. oh : *oğu* « oku », *oğa* « onun oku ». Ort. bıçak Yak. bısah : *bısağa* « onun bıçağı », Yak. soğoh « havan eli» *soğoğu* « h. elini ». Ort. tuzak Yak. tusah : *tusağı*, *tusağa* « onun tuzağı »; Yak. *kumah* « kum » : *kumağı*, Div. kök Yak. küöh : *küöğü*, Ort. erkek / Çağ irkek Yak. irgeh : *irgeği* vb.

İki vokal arasında k foneminin saklanması

18, b. İki vokal arasında bir *sağır* (*sessiz*) damaksılın bulunması da vardır. Böhtlingk örnek olarak şu kelimeleri vermektedir : *attakı* « iğdiş edilmiş », *kulakı* « pire », *takır* ve *tokur* « eğri, büğrü », *bakır* « bükülmüş, bükük », *akārı* « ahmak », *kukākı* « bir cins karga », *çepçeki* « hafif, ucuz », *ciereken* « nakış : broderie », *mökü* « kötü », *çıkıya* [ılgın çıkıya « serçe parmak »], *buka* (hadi... anl. bir bölücük) [*buka* kel], üker [*üker* ot] « bir cins ot », *ulahan* (= uluğ), *hahay* « bir cins vahşi hayvan », *tırahlı* «deniz kırlangıcı», *Soha* (Yakutların kendilerine verdikleri isim), *boroho* [illegible] *kösö* (ve *kögö*) «balık iğnesi».

Bütün [illegible] Orta Türkçenin devamı değildir, [illegible] daya geçmiş türlü menşeli [illegible] türlü türemeli kelimelerdir ; hiçbiri oldukları için daha eski bir fonetik kurala tabi olmamışlardır.

Kİ MORFEMİ

19. Orta Türçenin ki morfemi, Yakutçada [illegible] ayrı [illegible] [illegible]

1) İki vokal arasında, morfemin damaksılı aralıklı seslek ğ olmuştur. *ıraahtağı* «uzaktaki» (Yakutların çara verdikleri sıfat), *hannağı* «neredeki», *üseği* « üstteki », *betereği* « berideki » gibi.

2) İki vokal arasında, k fonemi değişmemeiştir: *ortuku* « ortadaki », *ürdükü* « yukarıki », *kenniki* « sonraki » gibi. - *Kieseŋŋi* « akşam üstü olan » kelimesinde ise, *kiese* ismi azal unsur alarak, *ki*:ŋ*i* değişimi de yürümüştür.

Not. Ki for [illegible]

» yalġā- : » *salā-* « yala »

» talga, Çağ. talgun : Yak. *dolgun*

Est. kazġan- : Yak. *hasān-* « kazan- » vb.

20, e. Yakutçanın türlü menşeli kelimelerinde lġ grupu bulunmaktadır: *Ilġın* [*ılgın* uvla « küçük oğlu »], *kılġas* « kısa », kısalġa : ihtiyaç», *kalġan* « dış kapı », *bolġay-* « tedbirli ol- », *bulġur* « kırılmış, parçalanmış » vb. gibi.

Yakutçada lk grupu da bazı yabancı [illegible] Orta Türkçeden gelmiyen kelimelerde görülür : *tolkuydas-* « konuş- » (Rus. tolkuy'dan), *bilke* « çatal» (Rus. vilka'dan), *tölke* « kadar » Moğ., *bölköy* « ada » vb. gibi.

Hs grupu

21, a. Bu grup, *-ġıs- / -ġus-* ile sonlanan fiillerde, dar vokalın düşmesiyle gelişir : āğıs- « sayış- » : *āğısa* > *aġsa* → *ahsa* [ahsabın], oğus- «vuruş-») *oğuso-* > *oġso* → *ohso-* [ohsobun] gibi.

Sonda gelişen h ile ek başındaki s arasında da hs grupu hasıl olur : *ınah* « inek » : *ınahsıt* (= inekçi) gibi.

Kt grupu

21, b. Temel sonundaki k ile ek başındaki t arasında kt grupu hasıl olur : Ort. ıduk : Yak. ıtık : *ıtıktā-*, Ort. azuk: Yak ısık : *ısıktā-* vb. gibi.

Ht grupu

21, c. Ġıt, ġın ile sonlanan fiillerde, dar vokalin düşmesiyle ht grupu gelişir : ağın- « hatırla » ; *ahtā-* bın, oğut- « yuvarlanıp düş- » : *ohtobun* gibi.

Katmerli k k fonemi

21, d Bu katmerli fonemin iki menşei vardır :

1) Temel ile ek arasında, tk grupundan, benzeşme ile k k katmerlisi gelişir : at ; *atka* > *akka* « ata » gibi.

2) Sebepsiz olarak birkaç kelimenin içinde bulunur : *ikki* « iki », *esikki* « ikiniz », *kekke* « sıra » vb. gibi.

-(a)ġu / -(e)ġü sonlamı

21, e. Orta Türkçenin bu sonlamı, Yakutçada, seslek damaksıl fonemini yitirir, u/ü vokalini ise (uzun vokal gibi işliyerek) uo/üö, ıa /ie diftonglarına çevirir; örnekler :

(Kolektif sayılarda) Yak. *ikkie* (krş. ikeġü Çağ. ايكاو), Yak. *üsüö* (krş. üçegü Çağ. اوچاو), Yak. *törddüö* (krş. Ort. tördegü Çağ. تورتاو), Yak. *besie* (= bişegü), altıa (= altağu) vb.

Bunların sonu nazallaşmıya da uğramakta, *ikkien, üsüön, tördüön...* denilmektedir.

Başka isimlerden örnekler :

Yak. *kırıa* (= kıraġu), Yak. *küüö* (bkz. Div. Lüġatü't-Türk, C. I, 6)

b : m değişimi

23, a. Nazal ile sonlanan, b ile başlar temellerde, Orta Türkce gibi Yakutca da b : m değişimini göstermektedir; örnekler:

Zamir I. k. tekil Ort. men «ben» Çoğ. biz : Yak. *min*, Çoğ. bis [*bisigi*] İşaret zamiri Ort. bu akk. munı « bunu », lok. munda « bunda »: Yak. *bu*, *manı*, *mantan* « bundan », sayı ismi Ort. miŋ « bin » : Yak. *muŋid*. Ort. Uyg. [illegible] Yak. *mus*; Ort. Uyg. *miŋ* (*oğlı miŋ*) [illegible] Yak. *min-* vb.

23, b. Yakutça, ikinci hecenin sonundaki n etkisiyle de b : m değişimini göstermiştir : Uyg. burun : Yak. *murun* gibi. Z ile sonlanan Ort. Div. būz da Yak. *müs* olmuştur. Analogie ile de Yak. *mutuk* (= Div. butık) « budak » vardır. Ort. Uyg. müŋüz (müğüz) ise Yak. *muos* ile karşılanmaktadır.

1. kişi zamirinin min / bin şekilleri

23, c. Yakutçada 1 kişi zamiri baş m ile *min* ise de, fiil bükünün[illegible] de, temelere b ile [illegible]

bisa «biçerim», *kelebin* «gelirim», *oŋorobun* «onarırım», *s* «düşünürüm», *tutabın* «tutarım», *sïbin* «yerim» vb.

Bu zamirin 1. kişi çoğulu da b ile temele ulanmaktadır: *bisab* [illegible] «biçeriz», *kelebit* «geliriz», [illegible]

Not. Yakutçanın bu fonetik olaylarına göre, Türkçenin negatiflik morfemi dudaksıl bir fonemle başlardı ve bu fonem ancak iki vokal veya vokal ile nazal arasında m olurdu.

-mas / z, mes / z şekli

24, d. Onaysızlık morfeminin *geniş zaman* (veya *ortaç* : *participe*) şekli olan **mas / z** (**mes / z**), Yakutçada, **m / b / p** nöbetleşmesiyle, **bat / pat / mát** .. şekillerine girmektedir :

Yak. *toŋmot* (= toŋmas Div.) «donmaz», *bıspat* (= bıçmaz Div.) «biçmez», *diebet* (= dimes Div.) «demez», *siebet* (= yimes Div.) «yemez», *oybot* «sıçramaz», *bısıllıbat* «biçilmez» vb. gibi.

-maduk / medük şekli

24, e. Orta Türkçenin bu onaysız ortaç (participe) şekli, Yakutçada, **m / b / p** nöbetleşmesiyle, **batah / patah / matah** şekillerine girmekte ve temel vokaliyle uyumlanmaktadır:

diyebeteh (= **timedük**) «demedik», *bıspatah* (= **bıçmaduk**) «biçmedik», *bısıllıbatah* «biçilmedik», kösün-: *köstübeteh* (= körünmedük) «görünmedik», *toŋmotoh* «donmadık», *siebeteh*, *oybotoh* vb. gibi.

-miş kipi

24, f. Orta Türkçenin -miş kipi, Yakutçada, **m / b / p** nöbetleşmesiyle, **mit / bit / pit** şekillerine girmekte ve temel vokaliyle uyumlanmaktadır: *toŋmut* «donmuş», *oynobut* «oynamış», *diebit* «demiş», *siebit* «yemiş», *bıspıt* «biçmiş», *köstübüt* «görünmüş», *bısıllıbıt* «biçilmiş» vb. gibi.

Kelime içinde m : b nöbetleşmesi

25, d. Orta Türkçenin bir kaç kelimesinde, eski bir b'den çevrilmiş görünen m fonemi, Yakutçada b iledir: Ort. **kemiş-**: Yak. *kebis-*, Ort. **yigirmi** : Yak. *sürbe*, Ort. **am** : Yak. *abas* (-as faz. ek.) gibi.

Yak. **ab** , **ıb** tabanları ise Ort. **yam-** ile bir görünmektedir : Yak. *abrah* = yama (ğ), Yak. *ıbıs-* «yaman-» (yapış-); Ort. **kobuz** ise Yak. *homus* olmuştur.

b sonda ; b : v değişimi

25, a. Eski Türkçede temel sonuna gelen b Orta Türkçede v olmuştu; Yakutçada bu v unsuru, **suv** isminde, vokali uzatmağa hizmet ederek kelime *ū* «su» olmuştur; fakat Yak. *ubağas* = Div. **suvık** (-as faz. ek.), sıfatında eski b fonemi kendini göstermektedir. Est. **tabışkan** : Ort. **tavışğan** da Yakutçada, eski b ile, *tabışhan* görülmektedir. Yak. *habah* ise Ort. **kavuk** «mesane» ismini temsil eder.

25, b. Yak. *hob*, *hobū* «iftira», Yak. *aba* «zehir» isimlerindeki b fonemi ise Ort. koġ (koveculuk). aġu isimlerindeki ġ fonemini temsil etmektedir. Ort. tüġ- «ilikle-» fiil tabanını, Yakutçada, ġ : m ile, *tüm-* «verknüpfen» bulmaktayız.

Orta Türkçede sona gelen dudaksıl b / p (veya p > b), Yakutçada seslek b olarak bulunmakta; fakat sağır fonem komşuluğunda p olmaktadır.

Yak. *hab-*, *habıs-* (= kap-, kapış-) : *hapsabın*, *ıb-*: *ıbıs-* (= yapış- «yaman-») : *ıpsabın*; *kieb* «şekil» = ﺷﮑﻞ Div.: *kieptie* = «şekille-» gibi.

rb, lb ses grupları

25, c. Yakutçanın birkaç kelimesinde akıcıdan sonra seslek dudaksıl bulunmaktadır: *sürbe* «yigirmi», *erbī* «testere», *elbeh* «çok», *albın* «aldatıcı» gibi.

DİŞSİLLER

Kelime başında dişsil

26, a. Dişsil fonemin, Eski Türkçeden beri, kelime başındaki fonetik durumu, Yakutçada değişmiyor; Eski ve Orta Türkçede olduğu gibi Yakutçada da, kelime başında genel olarak sağır kapantılı dişsil t bulunur. Son derece az sayıda Türkçe kelimenin başındaki eski sağır dişsil sesleklik kazanarak d olmuştur.

Yakutça, Eski ve Orta Türkçenin t ile başlar bir çok kelimesini saklamış, fakat Moğol diyeleklerinden ve Rusçadan da pek çok yeni kelime almıştır.

26, b. Orta Türkçenin tī- «de-» fiili Yak. *die-*: *dībin* olmuş, bundan *dien* gerondifi çıkmıştır. Tigrü zarfını Yak. *diyeri*, terin sıfatını Yak. *dirin*, takı «dahi» bağlacını da Yak. *daġanı* (ve *da*) olarak temsil olunmuş buluyoruz. Anadolu derlemelerinde rastladığımız dulda «saye, himaye» kelimesini andıran Yak. *durda* «kalkan, savunma silâhı» ismi de vardır. Görünüş anlamına gelen Yak. *düsün* ismi, bir *-un* nominatif ekiyle tüs (tüy) kelimesinden gelişmiş görünmektedir.

D ile başlar başka Yakutça kelimeler Moğol diyeleklerinden ve başka yabancı dillerden alınmıştır.

Eski ve Orta Türkçeden [redacted]

> taŋas), Yak. *toŋın-*: = tonan· «giyin[illegible]van·», Yak. *täptä-* «sev-» (ykş. tap- Ort. «perestiş et-»), Yak. *tab-* «hedefe isabet et-, rasla-»: Ort. tap- «bul-, ele geçir-», Yak. *tabıshan* «[illegible] avşan»: Est. tabışğan «tavuşğan, Yak. *tammalä-*: T. tamla «damla-», [illegible] *tarı-*, *tarāh*: T. tar

Yak. *tus* [ol *tusa* « onun hakkında, ona deir, ona karşı »] (= tuş), Yak. *tūs* (= tuz), Yak. *tü* (= tüğ) < tüy », Yak. *tüös* (= Ort. Div. töş ‹ döş »,) Yak. *tüŋ* [*tüŋ* kömüs ün] (= som kümüş yügün < som gümüş-ten gem »), Yak. *tün* (=) < gece, akşam» [*tüŋŋü* = türki / tüngi], Yak. (ve Ort.) *tüŋür* < dünür », Yak. *tünnük* « pencere » (= Div. tüŋ-lük « duman bacası »), Yak. *tür-* (=tür-) « dür- », Yak. *tüm-* « ilikle- » (krş. tüğ-: tüğme), Yak. *türgen* « çabuk» (Div. terk «çabuk »), Yak. *tül* « rüya » = tüş Gent. tül Uyg. [Yak. *tüsüö* - = Div. tüşe- < rüya gör- »], Yak. *tüs-*, *tüser-* (= Gent. tüş-, tüşür-) « düş-, düşür- ».

Dişsil : İki vokal arasında

27, a. Yakutçada, iki vokal arasında kalan sağır dişsil t değişmez. Orta Türkçede bu vokal iki fonetik muameleye uğrar : 1) değişmeyip t kalır, 2) sesleklik kazanıp d ur. Yakutça *bu* ikinci değişimi göstermez; buna göre daha es duru temsil ediyor, demektir.

Örnekler :

27, b. Orta Türkçe gibi Yakutçanın da t' yi saklamasına ;

tut-: *tutun* , *tutus* (= tutuş), *tutum* (= tutam) vb Yak. bat-: *batabın*, *batar-* (=batır-), Yak. hat-: *hatabın* <katı ol-», Yak. *otut* (= otuz), *atār-* <ata bindirip yola çıkar- » (atğar-' dan), Yak. usat-: *usatabın* < uzat- uzata , Yak. īt-: *ītelim* (= eğit-) «besle-» vb.

27, c. Orta Türkçede iki vokal arasında görülen seslek dişsilin Yakutçada t kalmasına örnek [redacted]

Yak. *āt* « isim » [*āta suoh* = adıyok « adsız » (parmak)],
Yak. *kūt-* : *kūtebin* « *gūt-* : *güderim* »,
Yak. *et* : *etebin* : Ort. eyt-: eydürmen (= eder « söyler »),
Yak. *sata* : Ort. yada < büyücülerde yağmur yağdıran taş » vb.

Kadeh ismini de Yakutçada *kıtah* olarak buluyoruz; bu da iki vokal arasındaki d' nin analogie ile, Yakutçada, t olduğunu göstermektedir.

Akıcı ile vokal arasında dişsil

28, a. Orta Türkçede akıcı (l, r) ile vokal arasında kalan sağır dişsil t, Yakutçada iki fonetik muamele görmektedir :

1) t olarak saklanmakta :

Yak. *orto* : Ort. orta, Yak. *alta* : Ort. altı, Yak. ve Ort. *balta* gibi

2) d' ye çevrilmekte :

Yak. *erde* : Ort. erte / irte gibi. *Ordu* ismi her ikisinde seslek dişsil ile dir.

28, b. Orta Türkçede, temel sonuna gelen rt grupu Yakutçada rd olmuş, bükünde bu ayrınla gelmiştir:

Ort. tart- : Yak. *tard- tardabın*, Ort. kert- : Yak. *kerd- kerdebin*, Ort. art- : Yak. *ord- ordobun*, Ort. artuk : Yak. *orduk*, Ort. tört : Yak. *tüörd*, *törd*üs (= törd*ünç*), Ort. ört « (ormanda) yangın » örte- « yangın çıkar- » : Yak. *örd* id. *örd*üö- id. Bürtük « dane » ismi de Yak. *bur-duk* ile temsil olunmaktadır. vb.

28, c. Yakutçanın *arıt* « aralık », *törüt* « asıl, kök, menşe », *ürüt* «üst» gibi r(v.)t ile sonlanan kelimeleri, bükünde r ile t arasındaki vokali atar, rt grupunu da, gördüğümüz kural üzre, rd kılar: arıt : *arda*, törüt : *törd*ö [törd*ö* suoh « aslı, asaleti yok], ürüt : *ürde* [üt *ürde*: süt üstü « kaymak»] gibi.

Not. Törüt'ten törde gibi törüte de gelmektedir, bu örnek de, t' nin iki vokal arasında değişmediğini gösterir.

Dişsil : Nazal ile vokal arasında

29, a Üçüncü kişi zamiri ōl'un Yak. on tabanından ablatif *onton* « ondan», soru bölücüğü ka'nın Yak. han tabanından ablatif *hantan* « nereden » gelir. Bunlarda Yak. nt fonetik durumu Est. nt durumundan ayrılmamaktadır:

Est. antın, anta(n) : Yak. *onton*

Est. kantın, kanta(n) : Yak *hantan*.

29, b. Lokatifte ise Est. nt : Ort. nd grupu, Yakutçada, nazal dişsili beze ştirerek, *n n* olur:

Est. anta Ort. anda : Yak. onno « onda, orada »

» kanta » kanda: » hanna « nerede »

29, c. Yakutçada, eski fonetik *nt* durumu sporadik kalmış, *nt / nd* : *nn* değişimi genişlemiştir; Örnekler: Yak. ağın- «hatırla-» : *ağınnar-* (ağın-tar'dan) « hatırlat- », Yak. uon « on » : *uonna* (uonta'dan) « on defa », Yak. kın- « kıl- » : *kınnar-* (kıntar'dan) « kıldır- », Yak. kön- « doğru ol- » : *könner-* (könter'den) « doğru kıl- » vb.

29, d. Yakutçada, mt : mn değişimini de gösteren kelimeler vardır: köm-; *kömnör* « gömdür » (ve *kömtör-*) gibi.

D : ḍ : y DEĞİŞİMİ

30, a. Orta Türkçede d : ḍ değişimini göstermiş birçok kelime bulmuştuk; d : ḍ değişiminden ise ḍ : y safhasına da geçilmişti. Yakutça, d'den y'ye kadar değişen bu dişsili sağır t olarak göstermektedir.

Yakutçanın, iki vokal arasında, sağır dişsil t fonemini sakladığını bil-

diğimize göre, bu d : ḍ : y değişimini yürütmüş olan fonemin eski bir t olduğuna ve bu fonemin - gördüğümüz fonetik eğilim üzre - Yakutçada saklanmış bulunduğuna hükmediyoruz. Örnekler :

Yak. *ataḫ* : Uyg. adak Div. aḍak T. Çağ. ayak
» *satī* : Est. Uyg. yadaġ Div. yaḍaġ « yaya »
» *atas*[1] : Uyg. adaş Div aḍaş (*ayaş)
» *atır* (< *atġır) : Uyg. adġır Div. aḍġır T. Çağ. aygır
» *atın* « başkası » : Uyg. adın Div. aḍın (*ayın)
» *utuy-* : Uyg. udı- Div. [illegible] T. Çağ. uyu-
» *kel-* : Uyg. kel- Div. keḍ- Çağ. key «giy-»
» *kıtī* : Uyg. kıdığ Div. kıḍığ T. kıyı
» *hatın* : Uyg. kadın Div. kaḍın « kayın T. »
» *hatıs* : Div. kaḍış T. kayış
» *tot-, totor-* : Div. toḍ-, toḍur- Çağ. toy-, toyur- «doy- doyur-».
» *kut-* : Div. (kuḍ-) kuy- = çeritip dökü» krs. kuyum kuyumcu
» *kuturuk* : Uyg. kud[illegible]

31, b. Seslek z fonemini bile t gibi üyelenmiş buluyoruz: Ort. kızar-: Yak. *kıtar-* gibi; bunun yanında ise kızıl sıfatının z fonemi Yak. *kıstl*'da, s ile temsil olunmuştur; kızar: *kıtar* ile kızıl: *kıstl* ayrışmalarının fonetik amili sondaki akıcı r ve l fonemidir: akıcı fonem z'nin kapantılı dişsil üyelenme alanına geçmesine sebep olmaktadır.

L yerine t / d

32, a. Orta Türkçenin l ile başlar morfemlerindeki bu akıcı fonem Yakutçada, dişsil d / t ile nöbetleşmektedir; örnekler:

I. Fiil türeminde -la- morfemi üzerine.

Yak. urū «akraba», (= Uyg. uruġ): Yak. *urulā-* «akraba say-»
Yak. baş «baş»: *bastā-* «baş ol-, başta ol-» = Uyg. Div. başla-
Yak. bısah «bıçak»: *bısahtā-* = bıçakla-
Yak. em «ilâç»: *emtie-* = emle-
Yak. et: *ettie* «eti doğra-» (= etle-)
Yak. at: *attan-* (= atlan- Ort.)
Yak. öy «fikir»: öydüö «anla-»
Yak. kur «kuşak»: *kurdā-* «kuşakla-»
Yak. ıgır «eyer» (Çağ.): Yak. *ıgırdā-* «eyerle-» vb.

32, b. Bu son iki örnekte, ya rt grupu, Yakutçanın fonetik kuralı üzre, rd olmuştur; yahut, *bastā- bısahtā* fiillerinde *sd, *hd grupları, Yakutçada mümkün olmadığından, st ht olmuştur. Buna göre morfemin, aslında, dişsil ile başladığı söylenebilir. Bu morfemde, l fonemının asıl olmasına gelince, bunun mümkün olması için rl, sl, hl gruplarından rd, st, ht gruplarına geçildiğini kabul edebilmelidir.

II. Nispet ismi türeminde -lıġ morfemi üzerine:

Yak. ū «su»: *ūlāh* «sulu»
» sır «yar, sarp sahil»: *sırdāh* «sarp sahili olan»
» öy «zihin»: *öydōh* «zeki»
» at: *attāh* = atlıġ Ort. «atlı, atı olan»
» bısah «bıçak»: *bısahtāh* «bıçaklı»
» ıs «koku»: *ıstāh* «kokulu»,
» üs «üç»: *üstēh* «üç yaşında» vb.

Bu morfemin de, aslında, dişsil t / d veya akıcı l ile başladığı hakkında aynı düşünceler varittir.

ÇOĞUL MORFEMİNDE

32, c. Eski ve Orta Türkçenin çoğul morfeminin başındaki akıcı l

fonemini de, Yakutça, ancak vokal ve l fonemi önünde gösterir, başka mevzilerde nöbetleşe dişsil d / t ve genzel n ile temsil eder; örnekler:

1) Yak. aġa «baba» : *aġalar*, Yak. oġo «çocuk» : *oġolor*, Yak. bie «kısrak»: *bieler*. Yak. küöl «göl» : *küöller*, Yak. ıal : *ıallar* vb.

2) Yak. tıy «tay» : *tıydar* «taylar», Yak. bölköy «adacık» : *bölköydör*, Yak. üör «sürü» : *üörder* «sürüler», Yak. er : *erder* «erkekler», Yak. aŋar (= sınar) «bir şeyin yarısı» : *aŋardar* vb.

3) Yak. oh «ok» : *ohtor* «oklar», Yak. tobuk «topuk» : *tobuktar*, Yak. kīs «kız» : *kīstar*, Yak. et : *etter* vb.

4) Yak. hatıŋ «kayın (ağacı)» : *hatıŋnar*, Yak. erien «alaca» : *erienner*, Yak. umsan «bir türlü ördek» : *umsannar*, Yak. üön «siğil» : *üönner*, Yak. toyon «efendi, hakim» : *toyonnor*, Yak. con «halk» : *connor* vb.

32, d. Dikkate alınmağa değer bir kaç örnek vardır: bunlarda, sona gelen n fonemi, çoğul morfeminin baş fonemiyle, katmerli dişsil tt grupunu vermektedir; bu özellik, çoğul morfeminin, aslında, dişsil ile başladığına delâlet edebilir; örnekler:

Yak. hotun (krş. katun) «hatun» : *hotuttar*, Yak. uol•n «oğlan» *uolattar*, ve (tekillerine Yakutçada raslanmıyan) *kırğıttar* «[illegible]» (krş. kırkın Div. [illegible]»), *eretter* (krş. Div. eren) «erler, erenler».

(nl' den *nn*, *ll* gelebilir, *tt* gelemez.)

sn : st ayrışması

33, a. Yakutçada yürümüş olan fonetik olaylardan biri de, sağır bir fonem etkisiyle, genzel dişsil n foneminin kapanthı dişsil t fonemine çevrilmesidir; örnekler:

I. kösün- «görün-» : *ķöstöbün*; önce hece bindirmesiyle *kösnö-*, sonra, sn : st ayrışmasile *köstöbün*.

II. Asın- «ihmal et-» : *astabın*; önce *asna-* sonra *astabın*. Aynı manaya gelen ağın- temelinden de *ahtabın* gelmektedir.

Burada, önceleme ile, g > h foneminin n : t ayrışmasına sebep olduğu söylenebilir.

III. Usun- «yüzmek: gemi ile gitmek» : *ustabın*: önce *usna-* sonra *[illegible]*

IV. Usun (= uzun) «uzunluk» : *ustam*, *ustuŋ*, *usta* «uzunluğum, uzunluğun, uzunluğu» : önce *usnum*, *usnuŋ*, *usna*, sonra, sn : st ayrışmasiyle *ustam*, *ustuŋ*, *usta*.

33, b. Sl : st ayrışmasına da raslanır: usul- «soyun-, (elbiseyi) çıkar-» : *ustabın* gibi (usla- > usta- *ustabın*.)

L, n yanında gelişen t

34, a. Eski Türkçeye nispetle, Orta Türkçenin, (l, n) yanında bir kapantılı dişsil t fonemi geliştirdiği görülmüştür:

Est. olur-: Ort. oltur- Est. ölür-: Ort. öltür- gibi.

Orta Türkçenin ilk — ve Eski Türkçenin son — safhasında, bu fiillerde, l yanında gelişen t fonemi Yakutçada gelişmemiştir: Yak. olor-: Ort. oltur- «otur-» (Est. olur-), Yak. ölör-: Ort. öltür- «öldür-» (Est. ölür-).

34, b. Orta Türkçede — ve Eski Türkçenin son safhasında — bazı kelimelerin gösterdiği lt, nt fonem grupları da vardır ki onları Yakutçada bulmamaktayız:

Yak. sulus : Est. yultuz, Ort. yulduz «yıldız»
» künüs : » küntüz, » kündüz «gündüz»
» bıır : » bıltur / bıltır, bıldır «evelki yıl»
» balıs : Gent. baldız vb

Yakutçanın, dişsil olmaksızın, sakladığı şeklin arkaik olduğuna; bu kelimelerde, l n yanında t'nin sonradan gelişmiş olduğuna hükmediyoruz.

Not Yak. sarsın (= Ort. yarın) kelimesinde ise r yanında bir s gelişmesi görülmektedir.

SÜRTÜŞLÜLER

Kelime başındaki y, s, ç sürtüşlülerinin uğradığı fonetik muameleler bu ayrımın başında görülmüştür.

Sürtüşlüler : sonda

35, a Orta Türkçede kelime sonuna gelen sürtüşlüler (s, ş, ç, z) Yakutçada tek bir feneme-s ile temsil edilmektedir. (Bk. Yak. § 1-3, b.)

Örnekler;

I Orta Türkçenin son - ş foneminin Yak. son - s olmasına:

Atas « aḍaş », as « aş », *ās-* «= aş- », *kebis-* «= kemiş-», *kömüs* = kümüş; « gümüş », *körüs-* «=körüş-», *kıs* «= kış », *kïs* (kiş كش) «samur », *kiris* (= kiriş, yay kirişi), *kuyas* « = kuyaş », *ıs* (= اش Div.) « iş », *is* « şiş- », *harıs* « karış », *hās* «= kaş », *hamus* = kamuş Div. «kamış », *tas* « taş: dış », tās « taş طاش », titires- « titreş- », tïs «tiş ديش », tüös « töş توش », bas « baş », *bās* «=bāş باش: yara », *bies* = bïş Div. «beş», *bus-* «= bış / biş-: piş- », *sas-* «= yaş-: gizle- ».

II. Orta Tüakçenin son - z foneminin Yak. son - s olmasına:

Aġıs «= sekiz », *es / is [esigi / isigi]* « siz », üs = uz « usta », *üös*

« öz ɔ̈̄ », *kɨmɨs* « = kımız », *kīs* « = kız », *kū[illegible]* « = kündüz », *kīs*
« = kuş », *nas* « = kaz », *nomus* « = koyun », *oğus* « = tokuz », *tūs* « = tuz »
tūs « = tüz », *ūnus* « = boğuz: gebe », *būs* « = buz », *sūs-* « = yaz-, sıs-
« = yaz : yakın ol- », *sulus* « = yıldız », *sūs* « = yüz ».

III. Orta Türkçenin son ç (ve c) fonemi bir Yak. non- c olmasına:
ās- « = aç- », *a[illegible]*
« = geç-) », *kōs-* « = köp-: », *kūs* « = küç », *is-* « = saç-, ek- », *is-*
« = iç- », *kas* « = kaç- », *bīs-* « = biç : biç- », *bulus* « = kuloç ».

SS. b Orta Türkçenin -ıy/-ış- morfemi de -

ss : çç ayrışması

III Temelin son-s fonemi ile morfemin baş-s fonemi arasında katmerli çç grupu gelişir :

*

is <koku> : issit'ten *iççit* <iyi koku alan (köpek)>

*

as <aş> : assıt'tan *aççıt* <aşçı> gibi.

Sahip anlamına gelen iççi Uygr. Div. *idiği*

önce *hecebindirmesiyle etilnebin, sonra, ln : ll benzeşmesiyle *etillebin* olmaktadır.

II. ıl « = al », ılın- < alın-»: *ılıllabın* (*ılılınabın,dan), Önce hecebindirmesiyle ılılnabın, sonra, ln : ll benzeşmesiyle *ılıllabın* olur.

III. kösüt- < bekle, gözet- », *kösütülün-* « beklenil-, gözetil » den, aynı fonetik kurallarla, kösütülne > *küsütüllebin* olur.

IV. oŋor- < onar-, hazırla- », oŋosulun- « bazırlan- »'dan, aynı fonetik kurullarla, *oŋosulna- *oŋosullabın olur.*

rl : ll benzeşmesi

39, d. Akıcı r foneminin akıcı l'i kendine benzetmesi vardır. Ort. ırla- : Yak. *ılla* gibi

ln : nn benzeşmesi

40, a Bazı kelimelerde, akıcı l foneminin genzel fonem tarafından benzeştirildiği, ln grupunun nn olduğu görülmektedir ; örnekler :

I. alın «alt, alt taraf» : *annım* «alt tarafım, alt tarafımdaki, benden sonra gelen»

Önce *alınım (hece bindirmesile) *alnım > *annım* ;

*alınıŋ > *allnıŋ → *annıŋ* «alt tarafın, senden sonra gelen» ;

*alına > *alna → *anna* «alt tarafı, ondan sonra gelen»-

II. ilin «ön, ön taraf, doğu»'dan aynı fonetik kurallarla : *innim* (ilinim : ilnim'den) «ön tarafım», *inniŋ* (iliniŋ : ilniŋ'den), *inne* (iline : ilne'den).

l : n nöbetleşmesi

40, b Üçüncü kişi zamiri öl (= Ort. ol), bükünde, l : n nöbetleşmesiyle, on- temelini almaktadır ; bu olay Orta Türkçede de, aynı zamirin *an-* tabanını kazanmasiyle yürümektedir.

Ort. kıl- fiili de Yak. *kın- (gın)* ile karşılanır-, burada da l : n nöbetleşmesi görülmektedir

rn : nn benzeşmesi

41, a. Akıcı r foneminin, Yakutçada, genzel n fonemini kendine benzeştirdiği görülmektedir ; örnekler :

I. Murun (= burun) : *munnum* «burnum» ; önce hece bindirmesiyle

*murnum, sonra rn : nn benzeşmesiyle munnum.

Aynı fonetik kurallarla : munnuŋ «burnun», *munna* «(onun) burnu».

II. Harın (= karın) : *hannım* «karnım», *hannıŋ* «karnın», *hanna* «karnı». Bunda da aynı fonetik olaylar (hece bindirmesi ve rn : nn benzeşmesi) yürümüştür.

ry : rc, ry : lc ayrışmaları

41, b. Bu ayrışmaları gösteren örnekler veriyoruz :

I. Kırıy- (= kart-) «ihtiyarla-» : *kırca bın*; önce hece bindirmesile *kırya-, sonra, ry : rc ayrışmasiyle *kırcabın* olmuştur.

II. Iarıy- (= ağrı-) «hasta ol-» : *ıalcabın*; önce hece bindirmesiyle *ıarya-, sonra, ry : lc ayrışmasiyle *ıalcabın* hasıl olmuştur.

III. Sırı (t) «yorı-» temelinden de, aynı fonetik [illegible] kırdıgı görülmektedir :

Ort. kalın : Yak. *halıŋ*
» tın «nefes» : » *tıŋıl*
» ton «elbise» : » (-as fz. ekiyle) *taŋas* id. gibi.

-ki morfeminin nazal olması

41, d Nazal ile sonlanan bir kelimeye eklenen *-ki* morfemi genzellik kazanmaktadır : tün «gece» : *tüŋŋü* (*tün-ki'den) «geceleyin olan» gibi.

FAZLA EKLER

42, a. Yakutça, Orta Türkçeye nispetle, bazı isimlerin (sıfat, sıfat-fiil) sonunda bâzı bir ek görünüş görürüz. Türk-dışı [illegible] dır. Bu eklerin eskiden *düşümsel* (casuel) bir rol oynamış olmasına hükmedilebilir.

Bu rolü oynamış en önemli ek *-(a) s / -(e) s*'tir. Örnekler veriyoruz :

Ort. ağa «büyük birader» : Yak. *aġas* «büyük hemşire»
» arka : » *arġa* ve *arġas*
» sarığ «sarı» : » *saraġas* id.
» turığ «dikili» : » *turaġas* id.
» açık : » *asaġas*

Ort. ẹnük «enik» : Yak. *ünüges* id
» Div. eyegü : » *oyoğos* [o. uŋuoğa] «eye kemiği»
» yenge : » *saŋas* «ağabeyin, dayının... karısı»
» suvık : » *ubağas* vb.

Ort. yumşak ismi de Yak. *sımnağas* ile karşılaşmaktadır.

Not. Agas yanında *ağan* da vardır, bu da dişi hayvanların yaşlılarına (büyüklerine) verilen bir sıfattır : *ağan* ınah, *ağan* bie gibi.

42, b. Başka fazla ekler :

(-a n/ en) : Ort. uluğ : Yak. *ulahan*,
» ağrığ: » *ıarahan* gibi.

Ağas yanında görülen *ağan* da böyle nazal bir ekledir.

(-a / e) : Ort. iriŋ : Yak. *ireŋe*, Ort. oŋ : Yak. *uŋa*, Ort. *berk* : Yak. *berkke* gibi.

(-ıt) Ort. kul : Yak. *kulut* gibi.
(-ayah) » tul : » *tulayah* gibi.
(-ık) » art : » *ärtık* «sırt, dağ sırtı» gibi.

-ağas : -as büzülmesi

42, c. Orta Türkçenin *ığ-yapılı* isimleri, Yakutçada, çok defa, fazla *-as* ekiyle karşılandığını gördük; bazan -ağas sonlamasının, büzülme ile -as olduğu da vardır :

Ort. arığ : Yak. *ıras* (ırağas'tan)
» yılığ : » *sılas* (sılağas'tan) gibi.

42, d. Ort. boz ismini, Yakutçada, *bozoŋ* ve Ort. kuruğ «kuru» ismini *kuruŋ* buluyoruz. Burada sonlamın genzel bir unsur alması vardır.

ÇUVAŞ DİLİ

ÇUVAŞÇADA VOKALLER SİSTEMİ

Vokallerin genişlemesi, daralması

1. Çuvaşçada vokaller sisteminin en bariz karakteristik özelliği iki-dir : 1) önden çıkan *e, ę, i, ü* vokallerinin genişlemesi, 2) arttan çıkan *a, o* vokallerinin daralması. Bu fonetik temayül neticesi olarak : a) *e, ę* vokalleri genişleyip *a* ; b) *i, ü* vokalleri genişleyip *ę* ; c) *a, o* vokalleri daralıp *ı, u* olmuştur. Aşağıda, bu fonetik kuralları örneklerle tanıklıyoruz; ve örneklerimizi en çok Orta Türkçeden (XI. yüz yıl anıtlarından), ya da genel Türkçeden alıp Çuvaşçalariyle karşılaştırıyoruz.

2. a. Temellerde *e, ę* vokallerinin genişleyip *a* olmasına örnekler :

Ort. (Gent.) er (erkek)	:	Çuv.	*ar*
» eşek	:	»	*ajak*
» eşik «kapı»	:	»	*alık* « kapı »
» elgek «= elek T. »	:	»	*ala*
» edik (Div. etük)	:	»	*adı*
» elig «= el »	:	»	*alı*
» en « genişlik »	:	»	*an*
» en- / in-	:	»	*an-*
» evüs- Div. «savur-)	:	»	*avıs-* id.
» eğ- « ey- »	:	»	*av-* (avın- : eğil-)
» eğir-	:	»	*avır* « değirmende öğütmek»
» ses	:	»	*sas*
» sekiz	:	»	*sağır*
» semiz	:	»	*samır*
» sev-	:	»	*sav-*
» ser-	:	»	*sar-*
» seyrek (sedrek Div.) :	:	Çuv.	*sayra*
» eşek Div. Çağ. « çene»	:	»	*yanah* « *çene* »
» yeş (elbisede yen)	:	»	*s'ası*
» çerig (=çeri) «asker»	:	»	*s'ar*
» çevir-	:	»	*s'avır-*
» ber- «=ver-»	:	»	*par-*
» berk	:	»	*parga*
» belir-	:	»	*palır-*
» kes-	:	»	*kas-*
» keç- « geç- »	:	»	*kas'-*
» ter	:	»	*tar*

Ort. (Gent.)	tez- Div. «kaç-»	:	Çuv.	*tar-*
»	tep-	:	»	*tap-*
»	tepren-	:	»	*tapran*
»	teriŋ «derin»	:	»	*tarın*
»	teğir-	:	»	*tavır*
»	teke	:	»	*tağa*
»	teğre	:	»	*tavra*
»	tekne	:	»	*tağana* ..
»	eş/iş Çağ. «zihin»	:	»	*as*
»	keç/kiç «geç»	:	»	*kas' ... vb*

2, b Temellerde *i* vokalinin *e* olmasına örnekler :

Ort. (Gent.)	iŋir Div. «(akşam üstü) alaca karanlık »	:	Çuv.	*ener* « dün »
»	indi Div. « şimdi »	:	»	*ende*
»	inan-	:	»	*enen-*
»	iş, işle-	:	»	*eş', eş'le-*
»	iz	:	»	*yer*
»	iŋek Div. «inek»	:	»	*ene*
		:	»	*elek (Uy. ...*

Ort. (Gent.)	küve «güve»	:	Çuv.	*kẹve*
»	küt- «güt-»	:	»	*kẹt-*
»	kürk	:	»	*kẹrẹk* (*rk* iki heceye ayrılmış)
»	küz «güz»	:	»	*kẹr*
»	kübe Div. «zırh»	:	»	*kẹbe* «gömlek»
»	kümüş «gümüş»	:	»	*kẹmẹl*
»	külte «demet»	:	»	*kẹlde*
»	büzme	:	»	*pẹrne*
»	*büzek* «[illegible]»	:	»	*pẹçi...*
»	*büdü[illegible]*	:	»	*pẹdẹn*
»	*büget* «bent, baraj»	:	»	*pẹve*
»	*tük* «tüy»	:	»	*tẹk...* vb.

2, d. Temellerde, *a* vokalinin dar yumuk *u / ụ* olmasına örnekler:

Ort. (Gent.)	at (binilen)	:	Çuv.	*ụt*
»	adım	:	»	*ụdım*
»	ada	:	»	*ụdı*
»	altmış	:	»	*ụtmıl*
»	akça	:	»	*ụks'a*
»	anda	:	»	*ụnda*
»	az-	:	»	*ụr-*
»	as-	:	»	*us-*
»	araba	:	»	*ụraba*
»	yaş	:	»	*s'ul*
»	yalga- «yala-»	:	»	*s'ūla-*
»	yaka	:	»	*s'uha*
»	yat / d	:	»	*ụt*
»	taş	:	»	*çụl*
»	çap- «koş-»	:	»	*çup-*
»	kat, kat-	:	»	*hụt, hụt-*
»	kazın «kayın»	:	»	*hụrın*
»	ak	:	»	*yụh-*
»	sakal	:	»	*sụhal*
»	sakız	:	»	*sụhır*
»	sau-	:	»	*sụn-*
»	sat-	:	»	*sụt-*
»	saz	:	»	*şur* «(sazlık) bataklık»
»	sarığ «sarı»	:	»	*şurı* «beyaz»
»	başak	:	»	*pujah*
»	barmak «parmak»	:	»	*pụrne*

Ort. (Gent.)	bas-	:	Çuv.	*pus-*
»	baskıç	:	»	*puskıs'* «üzengi»
»	baş, başla-	:	»	*pus', pus'la-*
»	başmak «paşmak»	:	»	*puşmak*
»	kazan	:	»	*hụran* vb. vb.

2, c. Temellerde *o* vokalinin dar yumuk *u* / *ụ* olmasına örnekler:

Ort. (Gent.)	tobık Div.	:	Çuv.	*tụbı* «top»
»	tol-	:	»	*tụl-* «dol-»
»	bol-	:	»	*pụr-*
»	boz-	:	»	*pus-*
»	boş	:	»	*pụjı* (ek fazla)
»	koḍ- Div. «koy-»	:	»	*hụt, hụr-*
»	*kol*	:	»	*kul*
»	ōt, od «ateş»	:	»	*vụt*
»	odun	:	»	*vụdı*
»	ot	:	»	*udı* (ek fazla)
»	ok	:	»	*ụhı* (ek fazla)
»	oğ-	:	»	*ụh-*
»	borsuk	:	»	*pụrış* vb.

3, a. Temellerde, *a* vokalinin daha çok darlaşıp *ı* olduğu da tanıklanmaktadır; bu daralmanın vokalden sonra gelen fonemlerden ileri geldiği anlaşılmaktadır. Bu daralmaya sebeb olan fonemlerin başlıcaları ŋ, n, m, ġ, v, b, p, y, l, r' dir. Bunlardan y, l, r fonemlerinin daralmağa sebep olabilmeleri için de başka fonetik durumların var olması lâzımdır; bu kuralları örneklerle tanıklıyoruz:

1) ŋ, n, m, ġ, v, b komşuluğunda a : ı/ değişimine örnekler:

(ŋ)	Ort. (Gent.)	saŋsar	:	Çuv.	*sızar*
»	»	yaŋlış	:	»	*yınış*
»	»	aŋ, aŋla-	:	»	*ın, ınla-*
(n)	»	kanık-	:	»	*hınıh-*
»	»	andık	:	»	*ındıh-*
(m)	»	kamış	:	»	*hımış, hımıl*
»	»	amır	:	»	*ımır*
(ġ)	»	çəğır-	:	»	*yıhır-*
»	»	saġ	:	»	*sıvı*
»	»	aġız	:	»	*s'ıvar*
»	»	bağırsak	:	»	*pırzı*
»	»	ağrı-	:	»	*ırat-*

(v) > **avuç** : > *ɯɣıś*
» » **kavak** : > *hɨɣa*
(b) >

Ort.	tart-	: Çuv.	*tụrt-*
»	tara-, tarak	: »	*tụra-, tụra*
»	bar « var »	: »	*pụr* vb.

(r fonemi) *a* : *ı/ị* değişimi üzerine örnekler:

Ort.	sar-	: Çuv.	*sır-*
»	arı	: »	*ırị*
»	arık	: »	*ırhan* (ek fazla) vb.

4. Temellerde o vokalinin de, Çuvaşçada, daralıp ị / ı olması vardır. Bu daralmaya da bazı fonemlerin komşuluğu sebep olmaktadır ; örnekler:

(g) Eğ.	kogur	: »	*hụmır* «böcek»
(k) Ort.	tokta-	: »	*tıhta-*

Ort. (Gent.)	kurum	: Çuv.	*hɨrɨm*
»	kutul- Div. «kurtul-»	: »	*hɨdɨl*
»	kut	: »	*hɨt*
»	kula	: »	*hɨla* (at donu : açık kestane)
»	kulaç	: »	*hɨlas'*
»	kulp	: »	*hɨlɨp*
»	kulkak Div. « kulak »	: »	*hilha*
»	kurı-, kurıt-	: »	*hɨr-, hɨrt-*
»	kuruġ/k « kuru »	: »	*hɨrɨh*
»	bulgan- «bulan- T. »	: »	*pɨlhan-*
»	buz	: »	*pɨr*
»	bur-, burgu	: »	*pɨr-, pɨra*
»	burcak	: »	*pɨrz'a*
»	buzaġu	: »	*pɨru*
»	pus « sis »	: »	*pɨs*
»	kumgan Div. «tencere»	: »	*hɨmgan* « ibrik »
»	yumuş	: »	*s'ɨmɨl*
»	yut-	: »	*s'ɨt-*

V foneminin gelişmesi

6, a. Orta Türkçenin vokalleri, uzunluk gibi belli şartlar altında, Çuvaşçada bir v fonemi geliştirmektedir; geniş ölçüde, *o/u* ile kurulmuş temel hecesinin vokali Çavaşçada *vɨ* diftongu olur; örnekler:

Ort. (Gent.)	ol	: Çuv.	*vɨl*
»	olta	: »	*vɨlda*
»	orta	: »	*vɨda*
»	otuz	: »	*vɨdɨr*
»	or « biç- »	: »	*vɨr-*
»	orun	: »	*vɨrɨn*
»	orman	: »	*vɨrman*
»	oġrı (ōrı)	: »	*vɨrɨ*
»	oğuz «öküz»	: »	*vɨgɨr*
»	oyun	: »	*vɨyɨ*
»	oyna-	: »	*vɨla-*
»	urluk / uruğluk « tohumluk »	: »	*vɨrlɨh* id.
»	uruş	: »	*vɨrs'- / vɨrs'-* id.
»	uzun	: »	*vɨrɨn*
»	uyan- (uḍġan)	: »	*vɨran-*

Ort. (Gent.) uyat- (uḏġat) : Çuv. *vıṛat-* « uyandır- »
» utan- (uvut'tan) : » *vıdan-*
» uç- : » *vıs'-* vb.

Not. Oğul: Çuv. ıvıl, koğuş : Çuv. hıvıl... gibi *ğ* : *v* değişimli kelimeler de vardır.

6,b Temel hecesi *ö/ü* ile kurulmuş olursa, Çuvaşçada bu vokal *ve/vi* ile temsil olunur; örnekler:

Ort. ür- < üfle- » : Çuv. *veṛ-* « üfleyip şişir- »
» üç : » *vis'* (*vis's'ę*)
» öt- : » *vit* « bir yerin içinden geç- »
» ötün- : » *viḍeṇ-* < rica etmek »
» öl-, ölüm, ölü (g) : » *vil-, vilęm, vile*
» öğren- (*ören-*) : » *veṛen-*
» öğret- (*öret-*) : » *veṛet*
» ört- (*rte-*) Div.: *öt-* < ateşe ver- » : » *vęt*
» ölç- (*öç-*), ölçü : » *viz'e* < ölçü » vb.

7, Bir konsonla başlıyan temel hecelerinde de eskiden uzun olması lâzımgelen veya sonradan bir fonetik gelişme ile uzunluk kazanan vokal, Çuvaşçada, *ıv/ıv* diftongunu geliştirmiştir. Örnekler:

Ort. kök كوك Div. : Çuv. *kıvak*
» köker- « göver- » : » *kıvagar-*
» kökerçin « güverçin » : » *kıvarţın*
» köbek « göbek » : » *kıvaba*
» köz كوز (kor) : » *kıvar*
» tar تار Div. : » *tıvır*
» tuz توز Div. : » *tıvar*
» tuğan (*tūan*) : » *tıvan* « kardeş »
» tıkan- (*tuğan-, tūan-*) : » *tıvın-* « (nefes) tıkanmak »
» tört (*tōt*) < dört » : » *tıvat* (*tıvattı*)
» solu- : » *sıvla-*
» yaş « ıslak » : » *yıveş*

Not. At- fiili vıt- yerine ıvıt- olarak gelmiştir.

Kısa ö vokali:

8. Kısa ö ile hecesi kurulmuş olan temeller Çuvaşçada iki fonetik muamele görmüştür:

1) *ŏ* vokali daralıp *ŭ, i* gibi üyelenir :

böl- : Çuv. *pül-*, **böyrek** : Çuv. *püre*, **köl** : Çuv. *kŭlę*; **tök-** : Çuv. *tik-* gibi.

2) Kısa *ŏ* ile olan **kö** temel hecesi ise **ku/kụ** olmuştur : **köz** « göz » : Çuv. *kus'*, **köt** : Çuv. *kụt*, **köç-** : Çuv. *kus'-* gibi.

9, Orta Türkçede sona gelen **ag̈/og̈** diftongundan, Çuvaşçada gelişen uzun *u* (*ū*) vokali de, vokalle başlar bükün eklerile, ıv diftongana çevrilmektedir; bu önemli nöbetleşmeyi gösteren örnekler :

Ort. (Gent.)	**tag̈, tag̈ınn**	: Çuv.	*tū, tıvın*
»	**tog̈-, tog̈ar**	: »	*tū-, tıvat'* «yap-, yapar»
»	**yag̈, yag̈ınn**	: »	*s'ū, s'ıvın*
»	**yag̈- yag̈ar**	: »	*s'ū , s'ıvat'*
»	**bog̈-, bg̈ar**	: »	*pū-, pıvat'*
»	**kog̈-, kog̈ar**	: »	*hū-, hıvat'* vb.

Art *kı* hecesi :

10. Orta Türkçede art **kı** hecesiyle başlıyan kelimelerin bu hecesi, Çuvaşçada *hę* ile karşılaşır; bu fonetetik olay ı foneminin gelişmesinden daha eski bir çağa çıkar olmalıdır : art ķ bu lehçede h olmuş, i ise genişleyip *hę* hecesini meydana koymuş, demektir. Örnekler :

Ort. (Gent.)	**kış**	: Çuv.	*hęl*
»	**kıl**	: »	*hęlęh* (fazla ekle)
»	**kın** (kıyın)	:	*hęn* « ceza »
»	**kına-**	:	*hęne*
»	**kız, kız**	:	*hęr, hęr-*
»	**kırag̈**	:	*hęre*
»	**kırk**	:	*hęręh*
»	**kırg̈ıc** b.n. çaylak»	:	*hęrhi*
»	**kıs , kısık**	:	*hęs-, hęzęh*
»	**kısır**	:	*hęzęr*
»	**kıg̈ılcım**	:	*hęlhem* . vb.

SÜRTÜŞLÜLERİN HECEYE HAKİM OLMASI

11. Çuvaşçada sürtüşlü *s s' y* ile başlıyan bir çok kelimede temel hecesini kurmağa hizmet eden ı vokalinin Orta Türkçede çeşitli vokallerle karşılaştığı görülmekte, bundan da sürtüşlünün hecede bu vokalik ayrımı belirtmede hakim rol oynadığı anlaşılmaktadır. Örnekler :

1) şı ile başlıyan Çuvaşça kelimeler üzerine:

Çuv.	*şıv*	: Ort. (Gent.)	suv Div. «su»
»	*şın-*	: »	toŋ- «donmak»
»	*şıbı*	: »	çubık, çıbık
»	*şıbır*	: »	süpürge
»	*şırga*	: »	sirke «bit yumurtası»
»	*şır-*	: »	siy- (siḍ-) «işemek» (ı : i)
»	*şıl*	: »	tiş (tış) «diş»
»	*şıllim* «küçük kız kardeş»	: »	siŋil (Çuv. fazla ekle)
»	*şımı*	: »	süŋük «kemik»
»	*şına*	: »	siŋek
»	*şınır*	: »	siŋir
»	*şıngar-*	: »	sümkür-
»	*şırga* «cam boncuk»	: »	sırça
»	*şırjı* «fena koku»	: »	sası
»	*şıra-* «ara-»	: »	sura- vb.

2) s'ı ile başlıyan Çuvaşça kelimeler üzerine örnekler:

Çuv.	*s'ıldır*	: Ort. (Gent.)	yulduz, yıldız
»	*s'ım*	: Div.	yun, yüŋ
»	*s'ımarda*	: »	yumurtka T. yumurta
»	*sımıl*	: Ort.	yumuş
»	*s'ımil*	: »	yüŋül T. yiŋil
»	*s'ımır*	: »	yağmur
»	*s'ınıh* (fazla ekle)	: »	un
»	*s'ırda* [yip s'ırdi] «iğne yurdu»	: »	yurd
»	*s'ıvar*	: »	ağız
»	*s'ıt-*	: »	yut vb.

3) yı ile başlıyan Çuvuşça kelimeler üzerine örnekler:

Çuv	*yıh* « tohum »	: Est. uŋuş, Alt. uk
»	*yıhır-*	: T. çağır-
»	*yıla* « âdet, usul »	: Ort. yolak, yol yolak
»	*yılı*	: » ilik
»	*yılın-* (fazla ekle) «yalvar-»	: » kol- « istemek »
«	*yınış*	: » yaŋlış
»	*yıban-*	: Est. abın- Div. avın- « avun-»

Çuvaşçada kullanılan vokallerin Orta Türkçe vokallerine nispetle fonetik değerleri

12. Eski ve Orta Türkçe vokallerinin Çuvaşçada kurallı olarak uğradığı üyeleniş kaymalarını gördük; bu değişimlerin sonucu olarak, Çuvaşçanın vokalleri, Orta Türkçe vokallerine nispetle, türlü fonetik değerler kazanmış oldular; başka sözlerle, Çuvaş vokallerinin her biri Orta Türkçenin başka bir veya birkaç vokalini temsil edebilmektedir. Bu bakımdan, Çuvaşçanın vokallerini birer birer alıp gözden geçirelim.

A Vokali

13, a. Çuvaşçanın a vokali, genel olarak, Orta Türkçenin e vokalini temsil eder : Çuv. *ăr* = Ort. er, Çuv. *sas* = Ort. ses, Çuv *alı* = Ort. eliğ « el » vb. (Vokallerin genişlemesi, daralması bahsinde verilen bol örneklere bakılsın § 2, a.)

13, b. Çuvaşçanın *a* vokali, bir çok kelimede Orta Türkçenin (ve başka lehçelerin) ve yabancı kelimelerin *a* değerini de gösterir; örnekler: Çuv. *adaş* (= adaş Est. aḍaş Div), Çuv. *azav* « azı dişi » (= azığ Div. azu An. Yzm., Çuv. *tayan-* (= tayan- Çağ. Div.), Çuv. *talak* (=talak Çağ. Div.), Çuv. *yalav* « filâma » (= alav Çağ. « alev»), Çuv. *kaban* « yaban domuzu » (= kaban Çağ.), Çuv. *kaca* (= kanca bir balıkçı âleti), *kacıga* (= kaçığa Çağ.) «bir cins doğan», Çuv. *pasmana* (=batman), Çuv. *şalbar* (= şalvar), *karmak* (= karmak Çağ.) «balıkçı âleti» Çuv. *çap* (= çav Çağ Div.), Çuv. *çağır* (= çakır) « mavi yeşil rengi» Çuv. *çabak* (=çabak Çağ) «bir cins balık», Çuv. *tap-* (= tam- Çağ.) «damla damla akmak», Çuv. *tarıh-* (= tarık- «içi sıkılmak, dar olmak», Çuv. *taġan* (= taka) « nal » vb.

Not. Arapça ve farsçadan geçmiş kelimelerde de a vokali vardır : Çuv. *saya* (zayi Ar.), Çuv. *samana* (= zaman Ar), Çuv. *pahçe* (= bağçe Frs.), Çuv. *palşa* (= padişah), Çuv. *taza* (= tâze Frs.)

Not. Hecesinde s fonemi bulunan Çuvaşça temellerden tek tük a vokalini saklamış olanlar vardır: Çuv. *sap-*(= Ort. çap-), Çuv. *sadırdat-* (= çatırda-), Çuv. *sara* (= Div. yalaŋ) «çıplak» gibi.

Türem ve bükün eklerinde :

3. c. Türem ve bükün eklerinde, sonlamalarda a vokali saklanmıştır; örnekler: Çuv. *sụhla-* (= sakla-), Çuv. *tıhta-* (= tokta-), Çuv. *tıŋla-* (= tıŋla-), Çuv. *sadırdat-* (= çatırda-), Çuv. *yụzan-* (= yasan-), Çuv. *tụmla* (= tamla-), Çuv *hıdar* (= kutar-/kutkar-), Çuv. *hılha* (= kulkak) «kulak», Çuv. *hıbar-* (= kabar-), Çuv. *pujah* (= başak), Çuv. *pụthah* (= batkak / batak), Çuv. *pırja* (= burçak), Çuv. *pılhan-* (= bul-

gan-), Çuv. *vırman* (= orman), Çuv. *tımar* (= tamar), Çuv. *tumha* (= tamga), Çuv. *hıla* (= kula), Çuv. *tuban* (= taban), Çuv. *tura* (= tarak), Çuv. *hıyma* (= kaymak), Çuv. *pusmak* (= başmak), Çuv. *tırna* (= turna), Çuv. *unda* (= anda), Çuv. *vırmanda* (= ormanda)... vb.

I/ı Vokali [*]

14. Çuvaşçanın ı, ı vokali Orta Türkçenin *a, o, u; e, i, ü* vokallerini temsil edebilir; örnekler:

a) Çuv. ı / ı vokalinin Orta Türkçedeki a vokalini temsil etmesine: Çuv. *sızar* (= sansar), Çuv. *yınış* (= yanlış), Çuv. *ıyt-* (= ayıt- / ayt-), Çuv. *ılttın* (altun / altın), Çuv. *pıl* (= bal), Çuv. *sıvı* (= sağ), Çuv. *s'ımır* (= yağmur), Çuv. *yıhır-* (= çağır-), Çuv. *s'ıvar* (= ağız) vb. (Başka örnekleri a vokalinin darlaşması bahsinde görülmüştü.)

b) Çuv. ı / ı vokalinin Orta Türkçedeki o vokalini temsil etmesine örnekler:

Çuv. *tıhta-* (= tokta-), Çuv. *tıhır* (= tokuz), Çuv. *sıhı* (= sok), Çuv. *mıy* (= moyun / boyun); Çuv. *şın-* (= toŋ-), Çuv. *s'ırga* (= yorga), Çuv. *yıla* (= yolak) vb.

c) Çuv. ı / ı vokalinin Orta Türkçedeki u vokalini temsil etmesiue örnekler:

Çuv. *ıs* (= us), Çuv. *ısta* (= usta), Çuv. *ıyhı* (= uyku), Çuv. *s'ınıh* [*s'ın* = un, fz. ek], Çuv. *tılıh* (= tul fz. ek), Çuv. *tıvar* (= tuz), Çuv. *yıh* (= uğuş), Çuv *s'ıv* (= suv), Çuv. *s'ıldır* (= yulduz) vb.

d) Çuv. ı/ı vokalinin Ort. ön e, i, ü vokallerini temsil etmesine örnekler:

Çuv. *şıl* (= tiş), Çuv. *şımı* (= sūŋūk), Çuv. *şına* (= siŋek), Çuv. *s'ımıl* (= yüŋūl), Çuv. *yılı* (= ilik) vb.

U/u vokali [**]

15. Çuvaşçanın u/u vokali Orta Türkçenin *a, o,* u vokallerini temsil edebilir; örnekler:

a) u/u vokalinin Orta Türkçedeki *a* vokalini temsil etmesine:

Çuv. *ut* (=at), Çuv. *us* (= *as-*), Çuv. *udım* (= adım), Çuv. *uyıh* (= ay, fz. ek). Çuv *çul* (= taş), Çuv. *ur-* (= az-), Çuv. *urba* = (arpa), Çuv. tur- (= tart-), Çuv *uzı* (= azık), Çuv *utmıl* «= altmış), Çuv. *us'-* (= aç-) vb.

---

[*] I ile ı, söylenişte birbirinden çok az farklıdır.

[**] U ile u, söylenişte, birbirinden çok az farklıdır

b) Çuv. u/ụ vokalinin Orta Türkçedeki o vokalini temsil etmesine örnekler :

Çuv. *tụbı* (= tobık Div.), Çuv. *tụl-* (= tol-), Çuv. *pus-* (= boz-), Çuv. *udı* (= ot), Çuv. *ụhı* (= ok) vb. Bundan önce verilmiş olan başka örneklere bakınız.

c) u/ụ vokalinin Orta Türkçedeki *u* vokalini temsil etmesine örnekler:

Çuv. *kụm* (= kum) «dalga », Çuv. *ŭurt* (= kurt) «böcek» », Çuv. *ku* (= bu) *kụnda* (= bunda); Çuv. *kụndı* (= kundak çocuk kundağı) « beşik » vb.

Not. Çuvaş u/ụ vokalinin Orta Türkçe grupuna giren lehçelerdeki u vokaline uygun düşmesi pek s[illegible] mahsustur; bu kelimelerin çoğu başka lehçe[illegible] geçmiş görünüyor.

d) Çuv. u/ụ vokalinin Orta Türkçedeki *ū*, *ō* vokallerini temsil etmesine örnekler :

Çuv. *kụn* (= kün), Çuv. *kụs* (= köz), Çuv *kụs'-* (= köç-), Çuv *kụt* (= köt), Çuv. *kụt-* (= küt-) vb.

Not. Çuv. ụ vokalinin bu temsili ilk konsonu ön *k* olan birkaç kelimeye mahsus gibidir. Bu ön *k* fonemının eskiden *kv* / *kw* olduğu anlaşılmaktadır; Anadolu illerinde de bu fonemin k^{v} / g^{v} değeriyle üyelendiği, k^{v} ömür, g^{v} öz, x^{v} ụn, g^{v} ụmüş,... denildiği tespit olunabilmektedir.

16. Orta Türkçenin *e* vokali, Çuvaşçada kurallı olarak genişleyip [illegible] olduğundan, bu vokal ancak belirli yerlerde vardır :

a) Zamir protezlerinde, Çuvaşçaya mahsus bir gelişim olarak : *eb* (= ben), *ebir* (= biz), *eze* (= sen) *ezir* = (siz).

b), *Y. s'* ile başlar veya *y* sebebiyle vokali darlaşmış, sayısı az ke[illegible] limede : *yemyejil* (= yemyeşil), *yejer-* (yeşer-), bir hastalık anlamın[illegible] *yel* (rüzgâr anlamına *s'il*), *yen* (= yan), *yeyek* (Yayık ırmağı), *yem* «anların kabarması: m[illegible]

İ Vokali

17. Bu vokal, aşağıdaki yerlerde saklanmıştır, hattā Çağatay ve Kazan lehçeleri etkisiyle geniş ön vokalinin yerini de tutmuşlar.

a) s' ile başlar kelimelerde:

s'inze (= yinçke «ince»), *s'ip* (= yip «ip»), *s'irem* (= yirmi), *s'i-* (= yi- /[illegible]/); *s'ıl* (= yıl «yel»); *s'ıradə* (= yıra: «ötteki»), *s'ile* (= yelip

2. (Çuv. ü = Ort. e üzerine): *ürġen-* (= erin-), *üzęr* (= esrik), *üt* (= et), *kür-* (= kedgür-), *şü-* (şiş-), *şürege* (= sivri);

3. (Çuv. *ŭ* = Ort. *a / o, u*, üzerine): *pŭ* (= boy bos) «gövde», *hŭ* (= koyun «göğüs»), *çŭbe-* (= çayka- / çalka-), *külęm* (= tuş) «kuşluk zamanı», *sŭ-* (= soy-), *s'ŭhe* (= yuka), *s'ŭs'* (= çaç) «saç», *s'üz'e* «saçak», (= çaçak), *hŭre* (= kuyruk), yüs'- (= açı-; eçe- Kaz.) «acı-: acı ol».

ę vokali

19. Çuvaşçada bu vokal, temellerde, ön dar *i* ve ön yumuk *ŭ / ŏ* vokallerini temsil eder; yerinde bol örnekler verilmiştir. Bk. § 2, b. e. Burada hatırlanmak üzre birkaç misal veriyoruz:

1. (Ort. *ŭ / ŏ*: Çuv ę üzerine) *vęr* (= ür-), *vęren-* (= öğren-), *pęrme* (= büzme), *pędęn* (= bütün), *pęve-* (= büge-), *yęzęm* (= üzüm), *kęręk* (= kürk) vb.

2. (Ort. *i*: Çuv. ę üzerine) *pęt-* (= bit-), *pęçękke* (= kiçik), *çęl-* (= til-), *çęlhe* (= til fz. ekle), *çęr-* (= çiz), *yęr* (= iz), *yęgęr* (= ikiz), *yęgęt* (= yigit) vb.

Not. Bu vokal, pek az kelimede, art vokalleri de temsil eder: *ęner-* (= oğur-), *pęceh* (= bucak), *hęs* (= kılıç)... (ve baş kı heceleri hę ile): *hęr* = kız.., vb. Bk. § 10.

ÇUVAŞÇADA KONSONLAR SİSTEMİ

Aralıklılar · Sürtüşlüler

Y fonemi

20, a. Çuvaşça y fonemini çok sever. Kelimelerin başında, Orta Türkçeden devam edegelen *y* leri sakladığı gibi, birçok eski kelimenin başındaki *k* fonemini de aralıklı sürtüşlü üyeleyişle *y* kılar. Kelimelerin başındaki vokallerin birçoğuna da *y* fonemini katar; Çuv. *y* nin her üç türlüsünü tanıklıyan örnekler veriyoruz.

1. Kelime başında y nin saklanmış olmasına örnekler:

Çuv. *yah* = yak (yaka Çağ.) Kazan « yan »
» *yahın* = yakın Div. T Çağ
» *yalav* «filâma» krş. yalav Çağ «1. alev. 2. filâma»
» *yaldra-* = yaldır- Div. yaldıra- / yaltıra- Çağ. « parıldamak »
» *yaz-* « yolunu şaşırmak » = yaz Div « kusur etmek, hatada bulunmak, yolunu kaybetmek »
» *yavęstar* = yapıştır- « birbirine bağla- »
» *yen, yencęk* = yan, yancık « (yana asılan) kese »
» *uert-* « sevket- » krş. yerçi Uyg. « kılavuz »

» *gẹven* « dizgin » = yügen / yügün Div. id.
» *yem : yem yejel* = yem yeşil (yam yaşıl)
» *yụrt-* = yort- Div. « atı sürmek; yürütmek »
» *yeyü* «suların kabarması, yayılması» krş. yay- : yayığ « yayılış »
» *yeyẹk* = yayık «Yayık ırmağı »
» *yẹs* « sarı bakır » = yez « sarı bakır, tunç »
» *yụra-* «hoşa gitmek, makbul ol-» = yara- Ort. T.
» *yụt* « yabancı » = yat Div. « yad, yabancı », yat/d Çağ.
» *yụb* = yoğ Est. « cenaze töreni »
» yel «bir hastalık» = yel Div. « cin çarpması » yel T. «hastalık»
» *yẹşẹk* «bir sövme sözü» krş. yek Est. «şeytan» (*yeksig* « şeytan gibi.»)
» *yụzan-* « iyi giyin- » = yasan- (yasa-'dan) Alt. «süslen-» vb.

2. Kelime başındaki *k* nın *y* olmasına örnekler :

Çuv. *yụr* = kar Ort. T.
» *yụr-* = kar- Ort. T. « karmak, karıştırmak »
» *yụn* = kan Ort. T.
» *yılın-* = kol- « rica etmek » (Çuv. fazla ekle)
krş. yalın- Çağ. « yalvarmak, yaltaklanmak »
» *yüde-* « kaygılanmak » (kad/d- kökünden? krş. kaḍgur- id.)
» *yẹden* = keten vb.

3. Vokalle başlar kelimelerin başına y gelmesine örnekler :

Çuv. *yat* «isim» = at / d Ort. T. «isim, ad» (*yatsır* Çuv. = atsız)
» *yẹr, yẹrle-* = iz, izle- (*yẹrlẹ* «yollu, çizgili»)
» *yıdı* «köpek» = it, iyt Div. (ıt ka)
» *yẹzẹm* = üzüm,
» *yụs* = as «kakım»
» *yıh* «tohum» krş. uk Alt. uğuş / oğuş (faz. ekle) Est. Div. «kabile, nesil»
» *yal* «köy» krş. avul / ağıl, *ayıl* Alt. id.
» *yụrla-* = ırla- (ve yırla-) Ort. T. (Çuv. *yụrı* = *yır, ır* «türkü»)
» *yıvış* = ağaç T. (*yığaç* Div.) vb.

20, b. Baştaki *s*'nin de, pek az kelimede, *y* olduğu görülmektedir: Çuv. *yarın-* = salın-, Çuv. *yarıncık* = salıncak gibi.

S fonemi

21, a. *S* fonemi Çuvaşça kelimelerde bol bol saklanmıştır; örnekler:

(Kelimelerin başında) Çuv. *Soyra* = seyrek), Çuv. *sağır* (= sekiz), *samır* (= semiz) *samırla-* (= semir- : semizlen-), Çuv. *sap-* (= sep-) «serpmek», Çuv. *sik-* (= sek-mek), Çuv. *sarı* [*sarı hurt* = sarı kurt : sarı böcek] «arı», Çuv. *sarıl-* (= seril-) «yayılmak», *sav* (= sev- Div. T.), *savın-* (= sevin- Div. sebin- Est.), Çuv. *savınıs'* (= seviniş) «sevinç», Çuv. *seleh* (= sülük), Çuv *ser-* (= sür- : merhem s.) *ser-* / *sür-* (= süz-), *seregen* (= süzgeç), Çuv. *set* / *süt* (= süt), Çuv. *sıh-* (= sok-), *sıhı* (= sok) «pinti», Çuv. *sıhman* (= sıkman) «b. t. elbise», Çuv. *sın* «görünüş, yüz» (= sın Div. boy bos), Çuv. *sına* (= sına-), *sır* (= sır Div. T.) «boya», Çuv. *sırhın* «sız-» sark- Kaz. Çuv *sırt* (= sırt) «tepe», Çuv. *sızar* (= saŋsar), Çuv. *sille-* (= salla-), Çuv. *sir-* (= sür-) «uzaklaştırmak», Çuv. *sis-* (= sez-), Çuv. *sivę* (=soğuk, sovuk), Çuv. *sı* (= sağ) [*sıpul* = sağ bol «sağ ol»], Çuv. *sıvı* (= sağ : fazla ekle), Çuv. *sıhı* (= sak) «uyanık, sakıngan», Çuv *sıhla-* (= sakla-), Çuv. *sıp-* (krş. sıpkar- Çağ.) «sömür-, eme eme içmek», Çuv. *sır-* (= *sar-*) Çuv. *sıvıl-* (= soğul-) «(su) sığ olmak, çekilmek», Çuv. *sıvla-* «= solu-», *sıvlış* «= soluyuş», *su* «= 1. sağ-, 2. say-», Çuv. *sayığ* «boş lâf» (krş sayığ: sayığla- Çağ.) «sayıkla-», Çuv. *suyla* (= sayla-», Çuv. *sıhal* (= sakal), Çuv. *sıhan* (= soğan), Çuv. *sıhır* (= sakız, sağız Div.), Çuv. *sıkkır*, (= sokur) «kör : suyu çekilmiş kuyu; soğulmuş»; sıkmah (= sokmağ Çağ.) «patika», Çuv. sıl- (= sal) «salıvermek, (büyüden) serbest kılmak, kurtarmak», *sıla* «boşama, salıverme : talâk), Çuv. *sılı* «= sol, fazla ekle», *sılahay* (= solak, fazla ekle), Çuv *sılın* (= salın-), Çuv. *sılhın* «serin» (= salkın Çağ. «serin rüzgâr»), Çuv *sulla-* (= salla-), Çuv. *sun-* (= san), Çuv. *sıt* (= sat-), Çuv. *sü* (= soy- «derisini yüzmek»), Çuv. *sün-* (= sön-), *süre-* (= sür fazla ekle) «toprağı sürmek».

S fonemi sonda

21, b. Orta Türkçede, kelimelerin sonuna gelen *s* ile *z* Çuvaşçada karışmıştır, ikisi de sağır *s* olmuştur; örnekler:

a) Kelime sonunda *s*'nin saklanmış olmasına:
Çuv. *sas* (= ses), *os* (= es) Çağ. is «zihin, zekâ»,
Çuv *avıs-* (= evüs- Div.) «savur», Çuv. *kas-* (= kes) vb.

b) Kelime sonunda *z*'nin *s* olmasına:

Çuv. *as-* (= az), *astar-* (= azdır-), Çuv *ıvıs* «nun» (= ağuz; balavuz; krş *avus* Div. Bulg. «sakız, reçine»), Çuv. *sis* (= sez-), Çuv. *tineş* (= teniz) «deniz», Çuv. *kubıs* (= kobuz), Çuv *pus-* (= boz / buz-) Çuv *ges* (= yez) «sarı bakır».

S fonemi içte

21, c. Orta Türkçenin *s* fonemi Çuvaşçada: 1) iki vokal arasında, 2) bazı konson gruplarında *z* olur; bazılarında *s* kalır.

Örnekler:

a) İki vokal arasında *s*'nin *z* olmasına: sas: *sazı* «ses, sesi», kas-: *kazat'* <kes-, keser», Çuv. *hılhazır* (= kulaksız), Çuv. *hęzęr* (= kısır), Çuv *uzal* (= usal) <kötü», Çuv. *ezę* (= sen) vb

b) Konson gruplarında *s*'nin *z* olmasına:

(rs): bağırsak «barsak»: Çuv. *pırzı*, *irzęr* (= ar (ı) sız), vb.

(ŋs, ns): saŋsar: Çuv. *sızar*, aŋsız: Çuv. *ınzır* <anlayışsız», eŋse: Çuv. *ęnze*, ensiz: Çuv. *anzır* vb.

c) Konson gruplarında *s* kalmasına, *z* iken *s* olmasına:

(ts) *hıtsır* (= kutsuz) vb

(sk) *askın* (= azgın) vb.

21, ç. Çuvaşçada, pek az kelimenin başındaki *s* eski bir *y* fonemini temsil eder: *suran* (= yarə), *sur-* «tükür» (ykş yar :ğız yarı«tükrük») vb

21, d. Yabancı kelimelerin başındaki *s* ve *z* fonemleri de Çuvaşçaya *s* olarak geçer: *sırnay* (= zurna), *sıyan* (= zıyan), *sụndı̣h* (= sandık), *sụbı̣n* (= sabun), *saya* (= Ar. zayi, ziya) vb.

s' onemi

22, a. Çuvaşça, birçok kelimenin başındaki *y'* yi bir *s* ile kuvvetlendirir; bu iki sürtüşlü palatal s [s'] ile işaretlenmektedir. Örnekler:

Ort. T.	yeŋ (elbisedeki yen)	: Çuv.	*s'anı* (fazla ekle),
»	yeñ- «= yenmek» (yiŋ- Çağ.Kaz.)	: »	*s'ęn-*
» Uyg.yaŋı	Div. yeŋi <yeni» (yiŋi Çağ. Kaz.)	: »	*s'enę*
»	yalaŋ Çağ. yalıŋ Div. «çıplak »	: »	*s'ara* «1. daz, 2. çıplak» (s'ara uran = yalın ayak), (s'ara s'erzi = yalın serçe <yarasa»)
»	yumşak / yımşak, yuŋşa-	:	*s'emz'e*, *s'emz'el-*
»	yılan	:	*s'ęlen*
»	yüz (100), yüzük	:	*s'ęr*, *s'ęrę*
»	yol-	:	*s'el-*
»	yet-; yetmiş	:	*s'it* ; *s'itmęl*
»	yaz-, yazı (yazığ)	:	*s'ır-*, *s'ıru*

Ort.Uyg. yırtmaç : Çuv. *s'ıtma*
» **yarlıka-** : » *s'ırlah-* (*-ah = ka*)
» **yavuk (yağuk) yavuş** «yaklaş-» : » *s'ıvıh, s'ıvhar-*
» **yay « yaz », yaz ; yay (ya Div.)** : » *s'u, s'ur; s'u*
» **yu-, yuyuş « yıkayış »** : » *s'u , s'ıvas*
» **yok, yoğal- « yokol- »** : » *s'uh, s'uhal-*
» **yol; yıl; yaş [göz yaşı]** : » *s'ul; s'ul: s'ul* [kus' s'ulę]
» **yalın « alev »** : » *s'alın*
» **yulduz (yıldız)** : » *s'ıldır*
» **yumurtka, yumurta** : » *s'ımarda*
» **yüŋül; yumuş** : » *s'ımıl; s'ımıl*
» **yağmur (yaw ğur)** : » *s'ımır, s'umır* Spas.
» **yumruk (yumru)** : » *s'ımır*
» **yurt (iğne yurdu)** : » *s'ırda (yip s'ırdi)*
» **yurt (içinde oturulan)** : » *s'urt « avlı »*
Ort. T. **yorga (yorıga Div at)** : » *s'ırha*
» **yelim «tutkal»; yelin « meme »** : » *s'ilęm; s'ile*
» **yel; yele** : » *s'il; s'ilhe*
» **yigirme / i « yirmi »** : » *s'iręm (ęm = me)*
» **ye- (yi-); yemiş** : » *s'i ; s'imęs «yiyecek»*
» **yinçke / inçke « ince »** : » *s'inz'e*
» **yip« ip »** : » *s'ip*
» **yaşın « şimşek »** : » *s'iz'ęm*
» **yazık (yazuk) «günah»** : » *s'ılıh*
» **yabış (yapış-)** : » *s'ıbır-*
» **yaka** : » *s'uha*
» **yağlık « mendil »** : » *s'ųlıh*
» **yan « taraf»; yan-** : » *s'um; s'un-*
» **yon- (yont-)** : » *s'un-*
» **yuka** Çağ. *yuvga*, **yufka; yuka Div.** : » *s'ühe*
» **yürü-** : » *s'üre-* vb.

s' nin başka fonemleri temsil etmesi :

22, b. *s'* fonemi, birçok kelimede, başa gelen *ç'* yi de temsil eder; örnekler :

Ort. T. **çap-, çapın-** : Çuv. *s'ap , s'apın-* «vurmak» *s'up* « tokatlamak »
» **çıbık** : » *s'ıbı*

Ort. T.	çerig (çeri)	: Çuv. *s'ar* (düşmüş ekle)
»	çit	: » *s'adan* (fazla ekle)
»	çevre	: » *s'avru* [*s'avra s'il*] «yel çevrintisi»
»	çengel	: » *s'egęl*
»	çeçek « çiçek »	: » *s'es'ke* (- ke = ek)
»	çürü-, çürük	: » *s'ęr-, s'ęręk*
»	çıban	: » *s'ıban*
»	çağır- (çakır-), çakırım «fersah»	: » *s'uhır-, s'uhrım*
»	çabak Çağ. (b. balık)	: » *s'ubah* id.
»	çöp, çüb Kaz	: » *s'übę*
»	çemrek T. yzm. «kolları sığanmış, çevik »	: » *s'amrık* «genç» vb.

Not. Pek az Çuvaşça kelimede *s'*nin *s* ve *k* fonemlerini de temsil ettiği görülmektedir: *s'üs'* (= saç; çaç Kırg. çeç Kaz.), *s'üz'e* (= saçak), *s'unat* (= kanat gibi.

Ç fonemi

23, a. Çuvaşçanın bazı kelimeleri başında ç fonemini de bulmaktayız; bunlar sonradan Çuvaşçaya geçmiş kelimeler olmalıdır: Meselâ, *s'es'ke* yanında *çeçek*, *s'ıbı* yanında *çıbık* vardır. Başka örnekler:

Çey (= çay), *çakma* (= çakmak «ateş çıkaran alet»), *çağır* (= çakır «mavi-yeşil»), *çarlan* (= çaylak), *çelbęr* (= çılbır) «atın dizgin kayışı», *çın* (= çın) «hakıykî», *çir-* (= çiz-) «tırmalamak», *çęrge-* (= çörge- Çağ.) «sarmak», *çılah* (= çolak), *çım-* (= çum-) «çimmek», *çıt-* (= çıda- (Çağ.) «katlan-, sabret-», *çuh* (= çağ) «zaman», *çup-* (= çap) «koşmak», *çühe-* (= çayka) «çalka-» *çuhin* (= çığan / y) «yoksul» vb.

Ç'nin t'yi temsil etmesi

23, b. Bazı Türkçe kelimelerin başındaki *t*'nin Çuvaşçada ç ile temsil edildiği de görülmektedir; örnekler:

Ort T.	til «dil», til «dil »	: Çuv. *çęlhe / çęlge; çęlę* «ekmek ufağı: dilim», *çęl-* «odun yarmak»
»	tiz «diz»	: » *çęr* id.
»	tiri (g) «diri», tiril-	: » *çęrę, çęręl-*
»	titre-	: » *çętre-*
»	takuk «taġuk / tavuk»	: » *çıhı*
»	tırmala-	: » *çırmala-*
»	taş	: » *çul*
»	tikme «dikme»	: » *çikmek* «çit kazığı» vb

[illegible] kelimede de [illegible] ile temsil edildiği vardır: tereg Kaz. (derişe bra.) : Çuv. çürece gibi.

Sondaki Sürtüşüler:

24, a. Çuvaşça kelimelerin sonunda ş ve ş fonemleri bulunabilir; bunlar Tü[illegible]

2. (ş = t) *şıl* (= tış, tiş) «diş», *şım-* (= toŋ-) «don-mak» vb.

3. Bir vokalin düşmesiyle *ş* foneminin başa ge'mesi de vardır: *şan-* (= ışan- Kaz. işen- Çağ.) «güvenmek, güven göstermek» gibi

Not. Çuv. *şevel-* «ol-. bol-, Y. buol-» fiili (şu) işaret isminden gelişmiş görünüyor; aynı anlamla olan ol-, bol- fiilleri de işaret isimlerinden türemiş olmalıdır.

Orta Türkçedeki Ş fonemi :

24, c. Orta Türkçedeki *ş* fonemi, Çuvaşçada, iki fonetik muameleye uğramıştır: 1) *ş* : *l*, 2) *ş* : *j* [illegible] gelişmiştir; her biri üzerine örnekler veriyoruz.

(Ort. *ş* : Çuv. *l* üzerine) Orta Türkçede *ş* [illegible] örnekler [illegible]

[illegible] *pulık*, tış = *tul* : *tulış* (
bir şeyin dışı) v. (Bk. Koyb. § 18)

Not. İki vokal arasında: Ort. eşik : *alık* Çuv. « kapı » örneğine rasla
tayız.

2) Kelime içinde, iki vokal arasında, *ş* : *j* değişimine örnekler:
Eşek Gent.: *ajak* Çuv., yaşıl Ort.: *yejel* Çuv. « yeşil T. », ya
Ort. yeşer- *yejer-* Çuv., kaşık Ort.: *kojık* Çuv., başak: *pujah* Ç
koşuk « koşulmuş anl. » : *hujık* Çuv. « ilâve, ek », üşen : *ejen-* Ç
« yorgunluk duymak », *tüşür* : *tejer-* Çuv. « ayak altına alıp çiynemek»

AKICILAR

R fonemi

25, a. Eski ve Orta Türkçede olduğu gibi Çuv.şçada dahi *r* ile
lar kelime yoktur; bu fonem kelime içinde ve kelime sonunda kull
maktadır.

25. b Çuvaşçsdaki *r* fonemi, her yerde, Orta Türkçedeki *r*' nin
vamı değildir; birçok kelimede Eski ve Orta Türkçenin başka fon
lerini temsil etmektedir. Bundan dolayı, *r* fonemini, 1) eskiden beri de
edegelip Çuvaşçada dahi bulunan *r*; 2) başka fonemlerden gelişen *r*
mak üzere inceliyoruz.

Eskidenberi devam edegelen R

25 d. Bu fonem iki vokal arasında, konson gruplarında, kelime sonunda bulunur; her üç hal üzerine örnekler veriyoruz

1. İki vokal arasında r :

Çuv *ɨru* (= uruğ Div.), Çuv. *aran* (arğın « yorgun »), Çuv. *irĕk* « irade » (= erk Div.), Çuv. *ırı* (= arı « temiz »), Çuv. *tarın* (=teriŋ Div.), Çuv. *teri* (= tegrü Div. « ·e değin »), Çuv. *tĕrek* (= terek « kavak »), Çuv. *tɨrı* (= *tanrı* : teŋri), Çuv. *çĕre* (= yürek), Çuv. *çĕrĕp* (= kirpi), Çuv. *çĕrĕ* (= tirig « diri »), Çuv. *ɨraba* (= araba), Çuv. *vĕren-* (öğren.), Çuv. *vɨrɨn-* (= urun-), Çuv. vɨrɨn (=orun), Çuv. *sıza* (= şıra «içki : bira»), Çuv. *sarı* (= sarığ), Çuv. *şurı* (= sarı «beyaz »), Çuv *sürĕ-* (=sür-), Çuv. *hura* (=kara), Çuv. *yurı* (yır), Çuv. *kĕrĕk* =kürk), Çuv. *kĕri* (=kiriş). Çuv. *pɨrah-* (= bırak-), Çuv. *karık* (= karı), Çuv. *kɨrak* (= karga), *pürĕ* (= böğrek), *s'ĕrĕm* (=yirmi), vb.

2. Konson grublarında *r* :

Çuv. *irt-* « geçmek » (= ert- Div.), Çuv. *tavra* (= tegre) « çevre », Çuv. *tıpra* (= toprak), Çuv. *timre* (= temre), Çuv. *tĕrlĕ* (= türlü [g]), Çuv. *çırmala-* (= tırmala-), Çuv. *ɨrba* (= arpa), Çuv. *ɨrtış* (= artuç « ardıç »), Çuv. *ɨsra-* (asra-), Çuv. *vɨrlɨh* (= urluk « tohum »), Çuv. *vɨrman* (= orman), Çuv. [illegible]

II ÇUVAŞÇADA BAŞKA FONEMLERDEN GELİŞEN R

25, a. Çuvaşçada r'ye çevrilen fonemler: z, d / ḍ / y / z dir. Bunlar üzerine ayrı ayrı örnekler veriyoruz

1. *z* : *r* değişimi üzerine örnekler:

Çuv. *ụ̈ar* = **ayaz**, Çuv *hụr* = **kaz**, Çuv. *hẹr* = **kız**, Çuv. *hẹr-* = **kız-**, Çuv. *hẹrel-* = **kızar**, Cuv *hẹrlẹ* = **kızıl**, Çuv. *s'ar* = **yaz** «bahar», Çuv. *tar* = **toz** (poudre), Çuv. *tıḥır* = **tokuz** «dokuz», Çuv. *tıvar* = **tuz**, Çuv. *şıvar* = **ağız**, Çuv. *tir* = **tiz-** «diz-», Çuv. *türẹ* = **tüz-** «düz-», Çuv *çẹr* = **tiz** «diz», Çuv. *sẹr-* = **süz-** Çuv., *şur* = **saz** (sazlık, bataklık anlamıyle), Çuv. *s'er* = **yüz** (100), Cuv. *s'ere* = **y[illegible]**

[illegible]

Çuv. *ụ̈ra*, Ort uḍğan- / uzğan- «uy
-»: Çuv. *vıran-*, Ort. kadın / kazın «kayın»: Çuv. *hurın*, Ort. adık
[illegible]: Çuv- *ụ̈rı*, Ort. toḍ- «doy-»: Çuv. *tır-*, *tıran-*; Ort. koḍ- «koy»: C
. hıvar- vb.

gibi. *d* / ḍ
k, *d* / ḍ fo-
ına bükme-
çada *seren*
çok kelin e-
ayır- (adır-
= bayram

25, b. Orta Türkçenin bazı diyeleklerinde, bizde oldu
fone ti *y* olmuştu; Çuvaşçanın *z*'leri *r*'ye çevirdiğine bak
neminin de *z* (*azak*, *kazın*) salbasından *r*'ye çevrilmiş old
dilebilir. Ancak Çağatayca'nın sayın «her» kelimesini Çuv
bulmaktayız. Şo kadar ki, *d* / ḍ fonemının *y* salbasından b
min de Çuvaşçada *y* ile olduğunu görüyoruz: Çuv. *ụ̈yır-* =
Div). Çuv. *sayra* = seyrek (sedrek Div.), Çuv. *payra*

(bad[illegible]ım Div.)..., vb. Bunların aynı temel[illegible] iki *r* bulunmaması için, y fonemini saklamış oldukları anlaşılmaktadır.

L fonemi

26, a Eski ve Orta Türkçede kelimelerin *l* ile başlamadığı görülmüştü; Çuvaşçada *l* ile başlar gördüğümüz pek az kelimenin çok öğretici bir etimolojisini buluyoruz. Meselâ, eski oltur- fiilini, Yazıtlarda, olur- *olar-* görüyoruz; başka eski lehçelerde ise lt grupunun l fonemi kaybolarak [illegible] şekli gelişmiştir. İşte bu fiil, yazıtlardaki *otar-* şekliyle Çuvaşçada *lar-* diye bulunmaktadır. — En eski kaynaklardan beri Türkçede devam edegelen ve morfolojik şekillere giren il- kökünden, *-ik-* morfemiyle, Kazan grupunda bulduğumuz *ełek-* «ilişmek» fiili Çuvaşçada, baş vokalin atılmasiyle *lek-* olmuştur. Yine *at* anlamına gelen *alaşa* ismi, aferezle *laşa* olmuştur.

26, b. *Ol* zamirinin, bütün eski kaynaklarda, son *l* fonemini ayrışma ile *n*'ye çevirip bükünlendiği mâlûmdur (anda, anga → *ana*):

GENZELLER

ŋ fonemi

27, a. Eski ve Orta Türkçede olduğu gibi Çuvaşçada da genzelle kelime başı işlamaz; ng'den oluşan bu fonem Çuvaşçada iki fonetik muameleye uğramıştır: 1) bizde olduğu gibi, damaksıl unsuru düşerek *n* kalmıştır, 2) dudaksıl bir üyelenişe geçmiştir; her iki değişim üzerine örnekler veriyoruz

1. ŋ foneminin Çuvaşçada *n* olmasına örnekler:

Çuv. *ɨna* (= aŋa) < ona >, Çuv. *eŋ* [illegible] Div.),

» *ene* (= iŋek) < inek >, Çuv. *ɨn* (= oŋ Ort.),

» *an* (= aŋ) < anlayış », Çuv. *ɨn* [illegible]

» *ɨs anɨ* (= yeŋ) < (elbisede) yen >, Çuv *ɨan* (= teŋ) < den

» *ɨɲ-* (= toŋ-) < donmak >, Çuv. *ɨɲa* (= siŋek) < sinek >

» *ɨneɛ* (= teŋiz) < deniz >, Çuv. *ɲanah* (= eŋek Div.) <çene

Genitilite : *ɨtɨŋ* (= bizɨŋ, bizniŋ) < bizim >, *sɨŋ* (= sizɨŋ, siz <sizin», *ɲuɲ* (= anɨn) «onun», *ɨtɨm* (= taŋɨm) «dağım», *s ɨvɨ* (= arŋ) «yaşın» vb.

2. ŋ foneminin dudaksıl bir üyelenişe kaydığına örnekler :

Çuv *hɨmɨr* (= koŋuz Div.) < boŋuk >, Çuv *s ɨm* (= yüŋ Div.)

» *ɕɨmɨ* (süŋük) <kemik>, Çuv. *mimɛ* (= miŋi Div.) < beyin

» *ɲɨmak* (= aŋil ?) < küçük hemşire >, Çuv. *mal* (=oŋal) vb

Konson grupu içinde ŋ foneminin düşmesi de vardır: Çuv. (= saŋsar) gibi.

N fonemi :

27, b. Gerek *n* gerek ŋ ile, Çuvaşçada, kelime başlamaz. Yalnız bunu kelimelerin başında *n* fonemine rastlanmaktadır : *nagas* (= nâlı *nacar* (= nâçar), *nahut* (= nohut), *nevçe* (= nevod Rus) <ağ *nay* < çok », *nüre* < aslak > ... gibi.

Çocuk dilinde *nenne* (= ninni), *nenne tu-* < uyumak » vardır.

N fonemi sonda :

27, c. Çuv. *ɲaɲ-* (= inan-), Çuv *tegeɲ-* (= tüken-), Çuv. (= üşen-), Çuv. *tayan-* < dayan >, Çuv. *tɨɲ-* (= tɨn- Div.) < inkâr *kaban* < domuz >, *çeɲ* (= çɨn <doğru, hakiki»), Çuv. *ɨvaɲ* (= tuğ < kardeş >, Çuv. *peɕeɲ* (= bütün), Çuv. *hurɲ* (= kayɨn), Çuv (= uzɨn), Çuv. *vɨɕɨn-* (= utan-) vb.

N fonemi kelime içinde :

27, d. Çuv. *tagana* < tekne >, Çuv *ɨnɟɨk-* (= ɨndɨk- Div.)

içmek », Çuv. *ẹndẹ* (= indi Div.), Çuv. *ẹnen-* (= inan-), Çuv. *tırna* (= turna), Çuv. *hẹne-* (=kına-), Çuv. *s'ıṇıh* (= un fz. ekle) vb.

N foneminin m olması :

27, e Çuv. *çem* (= tın Div.) « nefes », Çuv. *s'izẹm* (= yaşın) « şimşek », Çuv. *s'ụlim* (= yalın), Çuv (*hurım* (= karın), Çuv. *s'ụm* (= yan) vb.

M yerine n :

27, f. Çuvaşçada, pek az kelimede, *m* yerine *n* kullanılmıştır : Çuv. *parne* (= barmak) « parmak », Çuv. *şıngar-* (sümkür-) gibi.

N' nin düşmesi :

27, g. Zamirlerin sonundaki *n* fonemi Çuvaşçada düşmüştür : Çuv. *ebẹ* (= ben) *ẹşẹ* (= sen) *yıvıh*

DUDAKSILLAR

28, a. Eski ve Orta Türkçede (ve bu gruplara yakın lehçelerde) seslek dudaksıl *b* ile başlıyan kelimelerin bu fonemi Çuvaşcada *p* olmuştur, eski borçlu sözlerde da bu değişim yer almıştır. Örnekler :

Çuv. *palla* (= belle-) « bilmek, tanımak », *pallaş-* « bilişmek, bilişmek olmak », *patlı* (= belgü / belgi), Çuv. *par* (= ber-) « vermek », *parım* (=berim / verim) « borç », Çuv. *pasmana* (= batman; fazla ek), *pattır* (= batur / batır), Çuv. *pil* (= bil-), Çuv. *pelẹt* (=bulut), Çuv. *pẹk* (= bük-), Çuv. *pẹldẹr* (= bıldır-), Çuv. *pẹşẹ-pẹşẹrpẹşẹ* (= bırış-), Çuv. *pele / pala* (= bile) « ve », Çuv. *palır-* (= belir-), Çuv. *pirle* (= birle) Çuv. *pılan* « b. n. geyik » (= bulan Div. avlanan bir yabani hayvan) Çuv. *pılhan-* (= bulgan- Div.) « bulanmak, bulanık olmak », Çuv *pır* (= buz), Çuv. *pır-* (= bar-mak), *pıra* (= burgu), Çuv. *pırah-* (= bırak-), Çuv. *pırz'a* «= burcak», *pırz'a* « bürge : pire », Çuv. *pıru* = buzağu, Çuv. *pıs/pus* (= buz- / boz), Çuv. *pıjırhan-* « sıkılmak » (= buşurğan-) Çağ. « birinin canı sıkılmak »; krş. buş- Div. « can sıkılmak », buşur- « can sıkmak ». Çuv. *pẹrme* «=büzme» (krş. bürme Çağ « kese kaytanı : ağzını büzen kaytan»), Çuv *pẹrci / pürci* « tane» (krş. bürçek Çağ. « saç lülesi », bür Div « tomurcuk » Alt. « yaprak »), Çuv. *pẹt-* (=bit- « ortadan kaybolmak », Çuv. *pẹdẹn* (= bütün), Çuv. *pẹçeh* « köşe » (krş. bucak), *pẹve / püve* (= büğet/büvet) « baraj », *pẹve-* «=büge-mek: bent yapmak, baraj çekmek), Çuv. *pıh-* «= bak-), *pıh* (= bok), *pıhın-* (= bağın «birine itaat etmek»), Çuv. *pır* (= boğaz / buğaz) Çuv. *pızık*

« büyük » (krş **beḍük** Div. **bıyık** Kaz. « yüksek »), Çuv. *pıdı* (= **bit**; fazla ek), Çuv, *pu* (= **buğ**) « buhar, buğu », Çuv. *pu-* (= **boğ-**) «boğmak», Çuv. *puyan* «zengin» (= **bay**, fazla ek), Çuv. *pul-* (= **bol-**) « olmak », Çuv *pulı* (= **balık**), Çuv. *puldır* (= **baldız**), *puldıran* (= **baldıran**), Çuv. *püdene* (= **büdene** Çağ.) « bıldırcın », Çuv, *pus'* (= **baş**), *pus'la-* (= **başla**), *pus'ne* (= **başka**), *pujah* (= **başak**), Çuv. *püsi* (= **boy : bos** », Çuv. *pük-* (= **bük-**) « kıvırmak », *pül-* (= **böl-**) *pülek* (= **bölük**), Çuv. *püre* (= **böyrek**) « böbrek », Çuv. *purne* «=**barmak**», Çuv. *pur / purı* (= **bor**) « tebeşir », Çuv. *pur* (= **bar : var**) « barı : hepsi », *pur-* (**bar / bol-**) « var olmak », Çuv. *purdı* « balta » (= *baldu* Div), Çuv *pu'z'ın* (= **barçın** Div. ipekli kumaş) « ipek », Çuv. *pus-* (= **bas-**), *pus'-* (= **boz**), *puzıh* (= **bozuk-**) « bozul- », *pusma* (= **basma : kumaş**), *pujı* (= **boş**, fazla ek), *pujat-* (= **boşat-**), *put* (= **bat-**), *pudar-* (= **batır**), *puthaḥ* (= **batğak**) « batak », Çuv. *pıcıgı* (= **bıçkı**, *pige* (= **bike / bikeç** Çağ.) « hanım », Çuv. *pilek* « bel » (= **bil**; fazla ek; krş. **bilek**), Çuv. *pir* (= **böz** Div.) « bez », Çuv *pizev* (**bezek** Çağ. Tyz. «allık»), *pis'-* (= **bış / biş-**) « pişmek », Çuv. *pit* (= **bet : bet, bes**

Not. II. *bismillah* (**besmele**) formülü Çuvaşlarda [illegible] Çuvaşların eski müslümanlıklarına tarihçik etmektedir.

B. fonemi iki ünlü arasında :

masiyle, ŋay → *may* olmuştur; istikamet kavramını anlatan bir bölücük olarak kullanılmaktadır: *şıva may* «akıntıya (suya) doğru».

Başka eski lehçelerde, *oŋ*'dan gelişen *öŋ* «ön (taraf)» vardır: Çuvaşça buna bir *al* morfemi vermiş ve çok sevdiği baş vokali atmak operasyonunu da yapmış, *oŋal* : *ŋal* → *mal* «ön», şekilini türetmiştir.

Çuv. *mamık* «pamuk» ismi Kazan lehçesinde de *mamık*'tır. Yayınma ve ayrışma ile yabancı menşeden gelişmiş bir kelimedir.

Olumsuzluk morfemi *-ma (z)* Çuvaşçada böyle bir kullanılış saklamıştır: *mar* (= maz / mas) «değil».

Boynuz ismi, Orta Türkçede, müŋüz Div. şeklindedir; Çuvaşçada buradan, fazla ek katmasiyle, *mıŋraga* gelişmiştir. B ile başlar bir şekli hepsinden eski olmalıdır; bizdeki **boynuz** o eski şekilden gelişip kalmış görünüyor.

29, b. Eski kaynaklardaki ne, neŋ tabanından Çuvaşçada *men* «ne», *meŋen* «niçin», *miz'e* «neçe»... gelişmiştir.

Kazan lehçesi gibi Çuvaşça dahi baştaki *b*'yi, bazı komşu fonemlerin etkisiyle, *m* yapar: *mıyıh* (= bıyık), *mıy* «= **boy : boyun**», *mimę* (= miŋi Div.) «**beyin**»... vb.

KAPANTILILAR

K fonemi

30, a. Çuvaşça, *k* fonemini, arttan ya önden çıktığına göre, iki türlü üyeler: arttan çıkan ķ fonemini aralıklı kılarak *h* fonemine çevirir; önden çıkan *k* fonemini ise arttan üyelenen bir *k* gibi söyler; her iki üyeleyiş üzerine örnekler veriyoruz.

a) Orta Türkçede arttan çıkan ķ foneminin Çuvaşçada *h* olması üzerine örnekler:

Çuv. *hapha* «kapı» (**kağak** Div. «kapak»), Çuv. *havjak* (= **kavşak**) «gevşek», Çuv. *hęl* (= kış), Çuv. *hęlın* (= kıl; fazla ek), Çuv. *hęne-* (= kına-) «cezalandırmak», Çuv. *hęn* (= kın ← kıyın «ceza»), Çuv. *hęberde-* «memnun olmak, sevinmek» (krş. kıv Div. «saadet, memnunluk»; kıbırda- Tob. «sevinmek»), Çuv. *hęr* (= kız), Çuv. *hęr-* (= kız- mak), Çuv. *hęrel-* (= kızar-), Çuv. *hęrę* (krş. kıdığ Div.: kıyı), Çuv. *hęręh* (= kırk, Alt. *kırık*) Çuv. *hęrhęn-* (= kıskan-) «merhamet etmek», (krş. *kızğan-* Çağ. «hiddet etmek»), Çuv. *hęrhi* (= kırğu

Çağ. kırguy Div.) «b. n. doğan kuşu), Çuv. *hĕrlĕ* (= kızıl), Çuv. *hĕs-*, *hĕster-* (= kıs-, kıstır-), Çuv. *hĕzĕn-* (= kısın-) «sıkılmak», Çuv. *hĕskĕçe* (= kıskaç, kısgaç : fazla ek), Çuv. *hĕzĕk* (= kısık) «dar», Çuv. *hĕzĕr* (= kısır), Çuv. *hĕs'* (= kılıç (kılıç > kılç / kı (1) ç'tan), Çuv. *hĕvel* (= kuyaş) «güneş», Çuv. *hıy-* (= kıy-) «cüret etmek, *kıyak* görünmek», *hıyuh* (= kıyak), Çuv. *hıyma* (= kaymak), Çuv. *hıyra* (= kayrak Çağ.) «bileği taşı», Çuv. *hıla* (= kula : açık kestane rengi), Çuv. *sılha'* (= kulaç), Çuv. *hılıp* (= kulp ; kulup Kırg.), Çuv. *hılha* (= *kulkak*) «kulak», Çuv. *hılçık* (= kılçık), Çuv. *hımıs'* (= kamış), Çuv. *hın* «tay» (ku (lu) n; hı l n'dan), Çuv. *hına* (= konuk) «misafir», Çuv. *hınıh-* (= kanık- : kanıksa-) «bir şeye alışmak», Çuv. *hındır* (= kunduz), Çuv. *hıbıt-* (= kopat-) «koparmak», Çuv. *hır* «kuru-» (= kur(u)-), *hırt-* (= kur(u)t-), *hırık* (= kuruğ) «kuru», *hırım* (= kurum), Çuv. *hıs-* (= kus-), Çuv. *hıtlı* (= kutlu), *hıtsır* (= kutsuz), Çuv. *hıv / hu-* (= koğ-), Çuv. *hıva* (= kavak), Çuv *hır* (= kır), *hir-* (= kıvır-), *hirĕn-* (= kıvrın-) «kıvrılmak, bükülmek», Çuv. *hirĕs'* (karşı), Çuv. *hıp-* (kap-) *hıptar-* (= kaptır-), Çuv. *hıran* (= kazan), Çuv. *hırın* (= kayın < Div. *kaḍın / kazın* Koyb,) «kayın ağacı», Çuv *hırt* (= kurt, böcek: arı), Çuv. *kurcıga* (= karçığa/y Çağ.) «b. t. çaylak, doğan), Çuv. *hıp-* (= kapa-), Çuv. *hıbah* (= kabak «göz kapağı»), Çuv. *hın* (= kan «han, prens»), Çuv. *hıraḥ* «haydut» (= *kazak* Çağ. id.), Çuv. *hıs'-* «ilâve etmek» (= koş-), Çuv. *hıjık* (= koşuk Çağ.) «eklenen şey», Çuv. *hıt* «kere, defa» (= kat), Çuv. *hıra* (kara) *hıp hıra* (kap kara), Çuv. *hır* (= kaz), Çuv. *hıdış- hıdıştar-* (= katış-, katıştır-), Çuv. *hĕ* (= koyın / koyun elbisede) «göğüs», Çuv *hüre* (= kuyruk), Çuv.

Çuv. *kębe* (= kübe Div.) « zırh », Çuv. *kęber* (= küper Kaz. krş. *köprüg* Div.) «köprü», *kęr* (= küz) «güz », *ker* (= kir- Div.) « girmek », *kerigas'* «giriş, geçit» (fazla ek), Çuv. *kęrege* «şarap testisi» (krş. *köregeçi* Çağ « saki » şarap kadehlerini dolduran), Çuv. *kęrę* « kaytan » (krş. kiriş Ort.) « yay kirişi », Çuv. *kayık* (*kęjęk*) « av, avlanan kuş » (= keyik Div.), Çuv. *kagır-* « geyirmek » (= kegir-), Çuv. *kam* « kim » (= kem) Çuv. *kanaş* « anlaşma » (krş. kęnęş Div. « danışma, öğütleşme »), Çuv. *kandır* (= kendir), Çuv. *kar* (= ker-) « germek », Çuv. *kęręk* (=kürk) *kęrü* « güveyi » (= küdegü Div. id.), Çuv. *kęskę* (= közkü « ayna », Çuv. *kiz'en-* (= kişne-), Çuv. *kęz'ęk* «küçük» (kiçik), Çuv. *kęt-* (Spas *küt-*) « beklemek » (= küt), *kędü* « sürü », *kędüz'ę* « çoban » (küdüçi), Çuv. *kęve* « güve » (küye Div. Kaz.), Çuv. *kęvę* « melodi » (küğ Div. id.), *kıgar-* «bağlamak » (krş. kökle- « dik- »), Çuv. *kıgır* « göğüs » (*kögüs/z* Div. id.) Çuv. *kıkla* « kökünden kopar- » (= kökle-), Çuv. *kılar-* « çıkar, dışarı götür- » (= kelür-), Çuv. *kındır* « cenup: güney» (krş kündüz Ort; kündük Alt.), Çuv. *kicik* « köpek » (= küçük Çağ. id.). Çuv. *kıvak* (= kök « gök rengi », *kıvağar-* (= Div. köger-) « göver- », *kıvagart'şın* « güvercin » (= kükürçkün Div. id.), Çuv. *kil* « ev » *kiles* « aile » (krş. gil An.) aile, ev (halkı), Çuv *kil-* (= kel- « gelmek », Çuv. *kimi* (= kemi Div.) « gemi », Çuv. *kirek* (= kerek Div.) «gerek », Çuv. *kirek* (= kir, fazla ek), Çuv. *kisten* « tabut » (krş. kiz Div. « sandık »), Çuv. *kay* « arkadaki » krş. kid : Div. kidin/kiyin « sonra »), Çuv. *kul-* (= kül-) « gül- », *kun* (kün), Çuv. [illegible] (=kör-) Çuv. *kus'* (= kõz), Çuv. *kus'-* (= kõç-), Çuv. *kut* (= kõt), Çuv. *kũle* (kõl. fazla ek) «göl», Çuv. [illegible] (= kigür-) « girdir- » vb.

30, b Çuvaşçada Orta Türkçenin bütün arttan çıkan baş *k* fonemleri aralıklı h olarak temsil edilmez; yine kapantılı *k* olarak, arttan üyelenmiş damaksıl fonemle başlar kelimeler de vardır; örnekler:

Çuv. *kalanay* « vergi » (krş. *kalın* « mihir »), Çuv. *kandı* « sepet » (krş. *kandak* «cop [illegible] ndağı, beşik»), Çuv. *kubıs* «kopuz» (= kobuz Div.), Çuv. *kurak* (= karga), Çuv *kurık* «yeşil ot» (= koruk), Çuv. *kapkın / kan* «= kapan», Çuv. *kalbak* (= kalpak). Çuv. *karık* «ihtiyar» (=karı), *kımgan* « ibrik» (= kumgan), Çuv. *kırgıs* = kırgız, Çuv. *kuy* (= koy) « b. t. koyun », Çuv. *kuyan* (= koyan Çağ.) « tavşan » vb.

Not. Bu örneklere, art damaksılları aralıklı üyelemek temayülünün hükmü geçtikten sonra Çavaşçaya, borçlanma yolu ile, geçmiş kelimeler nazariyle bakmak gerektir.

K fonemi iki vokal arasında

31, a. Orta Türkçenin iki vokal arasındaki *k* fonemi, üyelenişi arttan olsun önden olsun, Çavuşçada sesleklik kazanarak *ğ* olur; Örnekler:

Ort. **sekiz** = Çuv. *sağır*, **seki** = Çuv. *sağı*,

Ort. **kegir-** = Çuv. **kağır** «geğir-» Ort. **teke** = Çuv. *tağa*, Gent. **tekne** = Çuv. *tağana*, Çağ. **bike** «hanım» = Çuv. *piğe* «bekâr kadın» Ort. *teker* = Çuv. *teğer*, *tekerlek* = *teğer lek*,

Ort. *tüken-* = Çuv *teğen-* «bitkin hale düşmek»

Ort. **ökün-** = Çuv. *üğen-*, Çağ. **küken** «b. t. yabani erik»: Çuv. *küken* «bir koca yemiş»

Div. **köker-** = Çuv. *kıvağar-* «güvermek», Ort. *çakır* = Çuv. **çağır** «mavi - yeşil renk» vb.

31, b. Kelime sonunda olan *k*, ek dolayısiyle iki vokal arasında kaldığı zaman da sesleklik kazanarak *ğ* olur:

Div. **kak** «kurutulmuş et» = Çuv. *kağay* «et» (fazla ekle)

Div. **kançık** «dişi köpek» = Çuv. *kacığa* id. (fazla ekle)

Ort. **tik** «dik» = Çuv. *teğe* «direk» (fazla ekle) vb.

31, c. Karıştığı konson grupu iki heceye ayrılıp da *k* iki vokal arasında kaldığı zaman da *ğ* olur: **bıçkı**'dan *pıçığı* gibi.

Nadir olarak, *k* fonemi iki vokal arasında sesleklik kazanmayıp yalnız aralıklı sağır *h* olur: Ort. **yaka** = Çuv. *s'uha*, Div. **takuk** = Çuv. *çıhı*, Ort. **sakal** = Çuv. *suhal*, Çağ. **büteke** = Çuv. *pezehe*, Ort. *solak* = Çuv. *sulahay* (fazla ekle) vb.

K'nin karıştığı konson grupları

31, d. K'nin karıştığı konson grupları içinde bu fonem iki fonetik muameleye tâbi olur: 1) olduğu gibi *k* kalır, 2) aralıklı sağır *h* olur. Örnekler:

1) Çuv. *ŭpke* (= **öpke**), Çuv. *kipke* «gömlek» (krş. **kübe** Div. «zırh») Çuv. *kapak* (= **kebek**), Çuv. *keşkę* «ayna» (= **közgü**), Çuv. *çakma* (= **çakmak** «ateş çıkaran âlet») vb.

2) Çuv. *urhalıh* (= **arkalık**), Çuv. *puthak* (= **batkak**) «batak», Çuv. *sulhın* «serin» (= **salkın** Çağ. «serin serin esen rüzgâr») vb.

K fonemi sonda

32, a. Çuvaşça kelimelerin sonunda *k* fonemi üç fonetik muameleye uğrar: 1) tamamiyle düşer, 2) aralıklı üyelenişle *h* olur, 3) olduğu gibi *k* olarak kalır. Örnekler.

1) Kelime sonundaki *k* fonemının düşmesine:

Çuv. *pụlı* = balık, Çuv. *hụbı* = kabuk / -bık,
Çuv. *ụrı* = ayık, Çuv. *ụzı* = azuk / -zık,
Çuv. *tırı* = toruk «doruk», Çuv. *tụbı* = tobık Div. «top, top gibi»;
Çuv. *ụra* = azak / ayak, Çuv. *tụra* = tarak,
Çuv. *çakma* = çakmak, Çuv. *ụẹla* = yolak, «âdet, örf»
Çuv. *tıpra* = toprak «toz halinde toprak», Çuv. *şımı* = sụŋuk «kemik» vb.

Not. Bu örnekler en eski teşekkülleri temsil ederler. Bir de sona gelen *g* foneminin fonetik değişimlerine bakılsın; hemen aynı kuralın hükümlerini orada da buluruz.

2) Sona gelen *k* foneminin aralıklı *h* olmasına örnekler:

Çuv. *hụzah* «haydut» = kazak Çağ. «serseri», Çuv *hıvıh* = kepek, kibek Kaz., Çuv. *s'uh* = yok, Çuv. *çuh* = yoksul (krş çığ ay), Çuv. *s'ılıh* = yazık «günah» (*s'ırıh* yerine), Çuv. *s'ıvıh* = yağuk / yavuk «yakın», Çuv. *sẹlẹh* = sülük, Çuv. *ụrıh* = ayruk «ayrı, başka», Çuv. *ụrhalıh* = arkalık, Çuv. *ụụbah* = yapak Zenk. «genç tay», Çuv. *ụllah* «yalnız, tenha» = aylak, Çuv. *tụrıh* «ayran» = turak Çağ. «b. t. peynir», Çuv. *yah* = yak «yan», Çuv. *ụụrıh* = yarak «yarıyan şey anl.», Çuv. *pıh* = bok, Çuv. *pẹçeh* = bucak, Çuv. *pụzıh* = bozuk, Çuv. *pujah* = başak. Çuv. *pızıh* = bedük «yüksek»; Çuv. *pıh-* = bak- Çuv. *hınıh-* = kanık- «alışmak», Çuv. *sıh-* = sok-, Çuv. *ụụh-* = ak- (*sıh-*: *sıhın* da vardır), Çuv. *tarıh-* = tarık içi dar olmak», Çuv. *tụh-* = çık-, Çuv. *yılıh-* = yalık- Bar. «sıkılmak, usanmak»; *ụụmah* = yumak Kaz. «bilmece»: Çuv. *sımah* «söz» vb.

Bu örnekler orta eskilikte teşekküller temsil ederler.

3) Sona gelen *k* foneminin olduğu gibi kalmasına örnekler:

Çuv. *şarak* (= şorak Çağ «çorak, acı, tuzlu»), Çuv. *tolak* = talak «dalak», Çuv. *tadık* = tidik «parça», Çuv. *tirek* = terek «kavak», Çuv. *tık-* = dök-, Çuv. *tukmak* = tokmak, Çuv *tẹvek* = tefek, Çuv. *vak* = (u) vak «ufak», Çuv *çabak* = çabak Çağ. «b. t. balık», Çuv. *çecek* = çeçek, Çuv. *çülmek* = çölmek Çağ. «çömlek», Çuv. *kụrık* = koruk, Çuv. *kıçık* = küçük Çağ. «köpek», Çuv. *kazık* = kesek, Çuv. *kadık* «kırık», Çuv *kayık* = keyik, Çuv. *kalbak* = kalpak, Çuv. *pılçık* = balçık, Çuv. *kigenek* = tiken (fazla ekle), Çuv. *kirek* = kir fazla ekle), Çuv. *hırbık* = kirpik, Çuv. *s'ulık* = yaşlık, Çuv. *pẹẹk* = bei (fazla ekle): *bıẹk*, Çuv. *tẹtık* = bıl Est. «düş», Çuv. = kıvak = kök «gök rengi».

32, b. Bu örneklerin çoğu Çuvaş

s'ıvıh (= Ort. yağuk/yavuk T.), Çuv. *s'ıvhar-* (=yağur-), Çuv. *pẹve* (Ort. büget/büvet T.) «baraj», Çuv. *pẹve-* (büge-), Çuv. *tẹvẹ* (=tüğün) «düğün», Çuv. *sıvıl-* (= soğul-) «suyu çekilmek, kurumak».

1, d) Konson gruplarında *g*'nin aralıklı sağır damaksıl *h* olmasına örnekler :

Çuv. *pılhan-* (= bulgan-), Çuv *çẹlhe* (çẹlge'den) «dil» vb.

Çuv. *s'ırha* (= yorga/yoriga Div), Çuv *azırha-* (= esirge-), Çuv. *hẹrhi* «bir n. doğan» (= kırgı/kırguy Ort.) id., Çuv. *tụmha* (= tamga) vb.

G fonemiuin düşmesi

33, b. G foneminin Çuvaşçada aralıklı üyelenişine geçip *h*, *v* olmasından başka, daha çok aralanarak vokale karışması, vokal uzunluğuna sebep olması ve nihayet o uzunluktan hiç bir iz kalmayıp eski *g* fonemi nin büsbütün düşmesi de vardır. Örnekler veriyoruz :

1) Vokaller arasında :

Ort. buzağu : Çuv. *pıru*, Ort. küdegu: *kẹrü*, Ort teğin (=değin): Çuv. *tin*, Ort boğaz/buğaz : Çuv. *pır*.

2) Konson gruplarının içinde :

fonetik gelişme değişir; meselâ, azığ (azı dişi) kelimesi, -ığ diftongunu -av yapan bir lehçeden Çuvaşçaya *azav* olarak geçmiştir; kelime Orta Türkçeden gelişmiş olsaydı, z : r değişimiyle birlikte, g'nin de düşmesiyle *arı* hattâ *ar* olurdu.

Kelime sonundaki eski -uğ diftongunu -uk yapan Çağatayca gibi lehçeler vardır; Çuvaşçada da kuruğ ismini *hıruk* şeklinde bulmaktayız.

Bezek ismini ise bezeg şeklinden Çuvaşçaya *pizev* « allık » olarak geçmiş görüyoruz. Bu gelişmeler onları gösteren kelimelerin Çuvaşçaya başka lehçelerden geçmiş olduklarını göstermektedir.

DİŞSİLLER

T fonemi:

34, a. Çuvaşça kelimelerin başında dişsil fonem sağır *t* olarak saklanmıştır; örnekler:

Tayan- (= tayan- Div.) «dayanmak », *taġa* (= teke), *taġan* (=taka, takka, Çağ. takav « nal»), *tagana* (= tekne; Kırg. tegene), *taġın-* (= takıl-) « zihin takılmak, şaşırmak », *taġır* (= takır : tam takır) « düz, yalın », *talak* (= talak) « dalak », *tamık* (= *tamu* Div. *tamuğ* Çağ. « cehennem »), *tan* (= teŋ) « denk », *tap-* (= tep-), *tabalan-* (= debelen-), *tap-* « akmak » (= tam- « damlamak »), *tapran-* (tepren), *tar* (= toz) « barut : fr. poudre ile krş. », *tar* (=ter), *tar-* (= tez- Div.) « kaçmak », *tarıh-* (= tarık-) « içi sıkılmak, krş. tarılmak », *tarın* (= teriŋ Div.) « derin », *tarz'ı* « terçi) « gündelikçi, ecir », *tıt-* (= tit-, dit-) « yırtıp parçalamak », *tavır-* (= tevür- / tevir-; tegir-), *tavra* (= teğre) « çevre », *te-* (ti- / tē-) « demek », *tek* (tek) « ancak », *tegerlek* (= tekerlek), *teri* (=teğrü) «-e değin», *tek / tük* (=tüg) « tüy », *tęgel* «çift» (= tükel Çağ.) « tam, hep», *tęgęn-* (= tüken-) « bitkin düşmek », *tęgę* (tigi) « dikme, direk », *tıhır* (= tokuz) « dokuz », *tınla-* (= tiŋle-) « dinlemek », *tıngırdat-* (= tıngırda-), *tıpra* (= toprak) « toz halinde toprak », *tır-* (=tur-) « durmak », *tıran-* (= toyun-) « doymak », *tırı* (= turuk) « doruk », *tırna* (= turna), *tıvan* (= tuğan) « kardaş », *tıvar* (= tuz), *tıvattı* (= tört) « dört », *tıvatkıl* (=törtkül) « kare », *tivıl* (= davul Çağ. « fırtına », *tıvın* - (tıkan) « nefes tıkanmak », *tıvır* (= tār Div.) « dar », *tıha / tıga* (= tay), *tigęs* (= teŋ, ek fazla) « düz, denk », *tilę* (= tilgü), *timęr* (= temir), *tiger* (= teker) « yuvarlak », *tikme* « direk; çit », *tęl* (= tüş Div. « öylen ») « yön », *tęlęk* (= tüş Div. *tül* Uyg.) « düş, rüya », *tęnę* (= tünlük / tüŋük) « duman deliği» *tübel* (= tüp : dip) « dağın arka tarafı », *tęrek* (= tirek « direk », *tęrle-* (= terle-) « iş işlemek », *tęrę* (= tür) *tęrlę* (= türlüğ Div.) « türlü,

dürlü), *tẹrt-* (= türt-), *tẹs* (=tüs: tüy tüs) « renk ve şekil; görünüş », *tẹjẹr-* (= tüşür-) « ayak altına almak », *tẹdim* (= tütün), *tivẹ* (= teve) « deve », *tẹvek* (= tefek; [*vaktẹvek* ufak tefek], *tẹvẹ* (= tügüm) « düğüm », *tṭha* « toka), *tṭhın-* (=takın) « giyinmek », *tin* (=tegin Çağ. «deyin») «yeniden», *tinẹs* (= teŋis) «deniz», *tir* (= teri), *tir-* (=tiz-) *tirẹk* (= tirgi) « tepsi, tabak », *tirek* (*terek*) « kavak », tiv- (teg mek) « deymek », *tımar* (tamır, tamur) « kök », *tına* (= tana) « dana », *tıt-* (= tut-), *tu* (= taġ) *tıvın* «dağın», *tuy-* (tuy-) «duymak», *tṵkmak* (= tokmak), *tṵl* (=tış) « dış », *tṵl-* (= tol-) « dolmak », *tuldar-* (toldır-), *tṵla-* (tola-), *tṵmha* (= tamga), *tṵmla* (= tamla), *tṵn-* (tan-) « inkâr etmek », *tṵban* (= taban « el ayası »), *tṵbı* (= tobık) « top », *tṵra* (tarak), *tṵra-* (=tara-), *tṵrı* (= tanrı), *tṵrt* (= tart-) « çekmek », *tṵda* (= tudak), *tü-* (= tüg- : dög) « havanda dövmek » *tüme* (= tügme) « düğme », *türe* (töre) « hakim », *türẹ* (= tüz«düz») *tṭhta-* (= tokta-), *tṭk-* (tök-) « dökmek », (*tṭlṭh* (=tul) « 1. dul, 2. yetim », *tṭlıp* (tuluk) « tulum, hayvan postu ».

34. b. Yabancı kelimelerin başındaki *t* fonemi üzerine örnekler:

(t=t üzerine) *tamaşa* « mucize » Frs. *taraza* « su terazisi » Frs *teley* (= tali' Ar. vb.

(t = d üzerine) : *tert* (= dert) Frs., *teŋgẹ* « ruble » (= dengi Rus.) « para », *tivlet* (= devlet) « ikbal, talih » vb.

34, c Türkçe birkaç kelimenin başındaki *ç* fonemi Çuvaşçada *t* ile temsil olunmuştur ; *tṵh-* (= çık, tulu' et-), *tabak* (= çıbık « erkeğin âleti ») gibi

T fonemi iki vokal arasında

35. Orta Türkçenin iki vokal arasındaki sağır *t* fonemi Çuvaşçada seslek *d* olur; örnekler:

Etük Div.: *edik* Çuv., katığ Div. : *hıdı* Çuv., satığ Div. : *sṵdı* Çuv. « emtia, ticarî mal », tatar Est. Ort.: *tṵdar* Çuv., otuz Est. Ort. : *vıdır* Çuv., kutul- : *hıdıl-* Çuv. « kurtulmak », utan- Ort. : *vıdan-* Çuv. vb.

Not I. Bizde kullanılan (*pataklamak*) fiilindeki *patak* ismini Çuvaşçada değnek anlamiyle *padak* buluyoruz!

Not. II. Orta kelimesi Çuvaşçada *vıda* olmuştur: *rt* grupundan *r* düşmüş; *ōta*, dan, iki vokal arasında kalan *t*'nin sesleklik kazanmasiyle *vıda* gelmiştir. *rt* grupu her yerde *r* fonemini düşürmez : tart- «çekmek» = *tṵrt-* Çuv. gibi. Hattâ, Çuvaşçada, *rt* grupunu bizde bulunmadığı yerlerde de buluyoruz : yat- Ort. *vırt-* Çuv. gibi. Bu olaydan da, eski çağda, *r* foneminin *sonant* rolü oynadığı anlaşılmaktadır.

NOt. III. Çuvaşçada *ata* isminden, iki isim gelmiştir : *adı* «kaynata», *atte* «baba»; *t*'nin seslek olmasına mani olmak için katmerli *tt* getirilmiş demektir- Bu olayı, *k* foneminin de seslek olmasına mani olmak için kullanılmış buluyoruz : sokur *sukkır* Çuv., kiçik : *peçekkę* Çuv. gibi.

Not. IV. Çuvaşçada *lt* grupu *ld* olur : *ŋeldęr* «kayakçı papucu» gibi; ancak altun/altın isminde, *t*'yi sağır olarak saklamak için onu katmerleştirmiştir : *ıllţın* Çuv. = altın. Halbuki, meselâ, olta ismi Çuvaşçada *d* ile *vılda* olmuştur - Bizde de *lt* gurupu iki fonetik muamele görür : (*t* ile) altun/altın, alt altı..., (*d* ile) alda-, bıldır, ol : oldu gibi.

Sonda ve içte fonemlerin yıpranması

36, a, Kelime sonuna gelen fonemler, kullanıla kullanıla, yıpranıp düşerler. Bundan önce *k, g* foneminin, kelime sonunda, kurallı olarak düştüğünü, bol örneklerle tanıklanmış, görmüştük (§ 32, a, 33, b c.)

Bundan başka fonemlerin sonda yıpranması vardır, bir kaç örnek veriyoruz :

1) Sonda *n, m* foneminin düşmesine : Çuv. *mıy* (= moyun «boyun»), Çuv. *tęvę* (= tüğün : tüğüm «düyüm»), Çuv. *hŭ* (= koyın «göğüs») Çuv. *s'ara* (= yalan) «çıplak» vb.

2) Sondaki vokalın düşmesine : Çuv. *hụp-* (= kapa-), Çuv. *hır-* (= kurı / kuru-), Çuv. *kart* (= kerte), Çuv. *pụr* (= barı «hepsi») vb.

30, b. Kelime sonunda olduğu gibi kelime içinde de fonemlerin düşmesi çok görülür ; Örnekler :

1) *n, ŋ* fonemlerinin düşmesine :
Çuv. *tigęs* «düz, denk» (= teng + es). Çuv. *tụrı* (= tanrı / *teŋri*), Çuv. *tęnę* (= tüŋgük) «duman deliği», Çuv *mıyraga* (= muŋuz, müŋüz)

2) *v* foneminin düşmesine :

Çuv. *s'ŭhe* (= yuvka), Çuv. *arman* «değirmen» (= *avırman), Çuv. *hır-* (= kıvır) Çuv. *hırın-* (= kıvrın-) «kıvrılmak», Çuv. *hụral* (= karavul).

3) Başka fonemlerin düşmesine :

Çuv. *tıvat* (= tört) Çuv. *pıdı* (= potka : poda Alt.)

36, c Ekler sonundaki *k, g, n* fonemleriyle birlikte hecevi kuran vokalin de düşmesi vardır : Çuv. *pụrış* (= b / porsuk), Çuv. *kıbış* (= kavşak) «gevşek», Çuv. *s'ar* (= çerig), Çuv *mıy* (= moyun) vb.

Bileşiklerde hece bindirmesi

36, d. Bileşiklerde hece bindirmesiyle fonemlerin düşmesine Çuvaş-

çada, çok raslanır: Çuv. *atpırı* (= adı pıri «edik bizi»), *hılhalgı* «küpe» (= hılha algı «kulak halkası») gibi.

Şu kelimede de hece bindirmesi vardır: Çuv. *hıję* «hangisi» (= kayusı).

Çuvaşçada fazla ekler

37, a. Orta Türkçe grupunun morfemsiz (eksiz) bir çok kelimeleri Çuvaşçada bir ek almaktadır; bu eklerin morfolojik önemleri vardır, fakat kelimeyi değiştirmek bakımından fonetik rolleri de büyüktür; meselâ tört «dört» karşısında Çuv. *tıvattı*, üç yönden değişip büsbütün başka bir kelime halini almaktadır; 1) *r* düşmüş, 2) vokaldan *ıv* ditongu gelişmiş, fazla olarak da 3) *ı* ekini almıştır.

37, b Çuvaşçanın kullandığı fazla eklerin türlü tipleri üzerine örnekler veriyoruz.

A) *Vokal tipi:*

ę: Çuv. *tęgę* (= tik), Çuv. *türę* (= tüz), Çuv. *s'übę* (= çöp)
Çuv. *külę* (= köl), Çuv. *gęgę* (= ig)
i/ı: Çuv. *vis's'i* (= üç), Çuv. *sıhı* (= sok), Çuv. sıhı (= sak), Çuv. *sıvı* (= sağ), *s'anı* (= yeŋ : elbisede)

Çuv. *puji* (= boş), Çuv. *yıdı* (= ıt/ît), Çuv. *yurı* (= yır), Çuv. sulı (= sol)
a: Çuv. *parga* (= berk), Çuv. *pasmana* (= batman), Çuv *samana* (= zaman)

B) *-h/k*: *-ıh/ęh*, *-ha/-ga tipi.*

Çuv. *tılıh* = tul «dul, yetim», Çuv. *uyıh* (= ay),
Çuv. *s'ınıh* (= un), Çuv. *hęlęh* (= kıl). Çuv. *iręh* (= ęr) «erken»;
-ik/ęk: Çuv. *kiręk* (= kir);
-ha/he: Çuv. *tıha/ tıga* (= tay), Çuv. *s'ilhe* (= yal) «yele»,
Çuv. *çęlhe* (= til) «dil»
-aga/-ege: *sürege* (= *süvri*), Çuv. *muyraga* (= müŋüz)
C) *-ş/-l tipi*
-tş: *tılış* (tul = tış) « bir şeyin dışı »
-eş: *yękreş* (= ikiz)
-ıs': *kęrigas'* « geçit » (= *kirig)
-el: *tęgel* (= tek), *tębel* (= tüp / tübe dip : fond »; *mal* (= öŋ)

D) *-n/-m* tipi

-an / -(a)n : *puyan* (= bay), *tagan* (= taka) « nal» *ırhan*, (=arık), *puran* (= kozı) « *kuzu* »

-em : *türem* (= tüz) «düz yer», *-ten* : *kisten* «tabut» (= kiz[illegible] sandık)

Bunlar gibi bileşik olduğu gö[illegible] :

-z'in : *arz'in* (= er : ęr es+in) «erkek» ismi de vardır.

Hecede fonemin yer değiştirmesi

38 Kelimenin son hecesinde (ekte) fonemin yer değiştirm[illegible]

KISALTMALAR

accus., akuz. = akuzatif, accusatif (belirtmelik) morfemi.
Alt. = Altay, Altayca, Altay- Oyrot grupu
An., Anad. = Anadolu.
An. Yzm. = Anadolu yazmaları
ar. = arasında
ayrış. = ayrışma, -sı (dissimilation)
Bar. = Baraba, Baraba lehçesi
benz = benzeşme, -si (assimilation)
Bk , bk. = bakınız, bakılsın
büzül. = büzülme, -si (con[illegible]ion)
[illegible] b. t. = Bir türlü
Cafer. = Cafer oğlu (Uygur sözlüğü)
Çağ. = Çağatay, Çağatayca,
Cağ. Yzm. = Çağatay yazmaları
çoğ., ç. = çoğul
dat. = datif (vermelik) morfemi
değiş. = değişim, değişimi
Div. = Divan, Divanü Lûgat -it- Türk (Kâşgarlı Mahmut),
Elidr. = Elidrâk (Kitab-ül idrâk, lilisan-il etrâk, Abu Hayyan)
es. = eski, eskisi
Est. Eski Türkçe
Est. Gr. = Eski Türkçe Grameri (von Gabain)
Es. Yaz. = Eski Yazıtlar, Eski Türk yazısıyle olan anıtlar
f., fon. = fonem, fonemi
Fel. = Felekname (Gülşehrî)
fış., fışıl. = fısıltı, — lar (chuintante)
Fr., fr. = Fransızca
Frs , frs. = Farsça
Gar. = Garipname (Gülşehrî)
Genit. = [illegible]
Gent. = Genel Türk[illegible] [illegible]eden başl[illegible]
[illegible]ağatay [illegible] ve Türkiye Türkçesi vb)
h. = hayvan
İr. b. = [illegible]
II. Bil. = İkel bilgiler

is. = isim
İs. = İskendername,
K. = 1. Peygamber kıssaları; 2. Koybal, — ca
Kab. = Kabusname
Kaç. = Kaçın (lehçesi)
Kam. = Kam (lehçesi)
Kar. = Karagas (lehçesi)
Kaz. = Kazan (lehçesi)
K. B. = Kutadğu Bilig (Balasagunlu Yusuf) Has Hacip
K. D. = Kelile ve Dimne
K. K., KK. = Kodeks Kumanikus (Codex Cumanicus)
Kırg. = Kırgız (lehçesi)
Koyb. = Koybal - Karagas grupu
Knd. = Kand. (lehçesi)
Krş. = Karşılaştırınız
morf. = morfem, morfemi
Ort., Ort. Tür. = Orta Türkçe (grupu)
Salb. = Salbin (lehçesi)
sonl. = sonlama (terminaison)
Soy. = Soyut (lehçesi)
S. N. = Süheyl-ü Nevbahar (Kul Mesut)
spor. = Sporadik (serpiştirme)
Tar. = Tarançı (lehçesi = Yeni Uygurca)
Tar. Söz. = Tarama sözlüğü
Ton'. = Tonyukuk
Toy. = Toyuk
Tuh. = Ettuhfet -uz - zekiyye fil - lugat -it- Türkiyye
V., Vok. = Vokal
v. b., vb. = ve başkaları, ve saire)
Y., Yak. = Yakut, Yakutça
ykş. = yaklaştırınız
yzm. = yazmalar
zf. = zarf

FİHRİST

Sayfa

GİRİŞ BİLGİLER (3 - 26)

Konuşmak için kullandığımız üyeler 3
Dilde söyleme ve işitme 5
Seslerin bölümlenmesi 5

FONEMLERİN ÜYELENMESİ (7 - 26)

I. Kapantılılar 7
II. Aralıklılar, sürtüşlüler 9
III. Unsüller (vokaller) 10
IV. Yeli fonemler 11
V. Yarı vokaller (les semi-voyelles) 11
VI. Genzeller (les nasales) 12

Dillerin değişmesi 13
Gelişme temayülleri 14
Fonetik değişimlerin sebepleri (15-17)
(Ulus ve ülke ayrılığı s. 15,
Coğrafya şartları ayrılığı s. 15
Dernel (social) ve siyasal durum s. 16, Kolaylık s. 16,
en küçük çaba kanunu, en büyük çaba kanunu s. 17)
Fonetik evrişme olayları (17 - 26)
A. Benzeşme (assimilation) 17
B. Yayınma (dilation) 20
Konsonun konsona yayınması 21
C. ayrışma (dissimilation) 22
Konsonun konsonu ayrıştırması 23
D. Ayrıksılama (Differenciation) 23
E. Düzenleme (interversion) 24
F. Yer değişmesi (metathèse) 25

Hecelendirme (syllabation) 25

BİRİNCİ AYRIM

Eski yazıtlar lehçesi

1. Eski yazıtlarda yazı sistemi 27
2. Eski Türk yazısındaki işaretler: vokaller 28
Bulanık e (ę) fonemi 29, Konsonlar 29, yarı vokaller, nazaller, akıcılar 30, sürtüşlüler, dudaksıllar, dişsiller, damaksıllar, katışıklar)
3. Eski Yazıtlarda imlâ sistemi (31 - 35)
↓ B işaretlerinin kullanılması 32,
ﻛ işaretinin kullanılması 33,
ﻳ vokali 33,
mis / ş 34,
Ön s I işareti 34,
Ön y 9 işareti 35)
4. Eski yazıtlarda vokaller uyumu (35 - 39)
(a/ı - u/ū şeması üzerine 35 - 37
-u/ük, -ġu/ū, -ağu/egü, -ınçu/inçü, -[la] yu / [le] yü, -u/ür, -gu/ür, tu/ür, tu/ük, -du/ük, -zun/zu, -[y] u/ū, [y] u/ür)
(U/ü - ı/i şeması üzerine 37 - 39
İsimler, sıfatlar, -çi, -ki, -ik/ig, -li .. -li, -mis; -i/si 3. k., -(i) g/-(ı) ġ akuz. u/ü - ı/i şeması üzerine fiiler, -ti ile, -di ile, -mis/ş)

Sayfa

Eski yazıtlarda konsonlar sistemi (39 - 50)

Dudaksıllar
(B fonemi başta 39, b fonemi sonda 40, b fonemi ortada 40, P fonemi 41, m fonemi 41, ortada, sonda, başka 42)

Nazallar (42 - 43)

(Ön n, art n başta, ortada sonda; nazal damaksıl ŋ f., ortada, eklerde, sonda; eklerin sonunda; genzel ȳ [n'] f., sonda, ortada)

Damaksıllar (46 - 47)

(K. fonemi, başta, ortada, sonda: seslek damaksıl g f. aralıklı ġ f. sonda, iki vokal arasında, vokal ile aralıklı, kapantılı g f üzerine)

Dişsiller (43 - 46)

(Kapantılı dişsiller: seslek kapantılı dişsil d f. kelime ortasında, k. sonunda; Sağır kapantılı dişsil t f. k. başında sonunda, ortasında, eklerde)

Akıcılar (48 - 49)

(Akıcı l f. k. başında bulunmaz; sonda, ortada; eklerin başında; akıcı f. k. başında bulunmaz; sonda, bükün ekleri sonunda, k. ortasında, eklerde)

Sürtüşlüler (49 - 50)

(S f. başta, sonda, ortada, eklerde; z f. sonda, ortada, eklerde; k. başında bulunmaz; ş f. sonda, ortada, başta; ç f. sonda, ortada, eklerde, başta)

Katışıklar (50 - 51)

(lt / ld, nt / nd? işaretleri)
Dişsil ile başlıyan morfemler 51
(Bu dişsil aslında t mi d mi)

6. Fonetik sonuçlar (52 - 54)

(K. başına gelebilen fonemler; K. başında bulunamıyan fonemler; K. sonunda ses grupları, çift fonemler; K. sonunda bulunabilen fonemler)

7. Eski yazıtlarda fonetik temayüller (54 - 55)

(Kapantı fonemlerin sıkı bir kapantılı ile üyelenmesi; aralıklı v, ḍ, h, ḥ fonemlerinin bulunmaması; yalnız art aralıklı ġ f. var; kelimeye başlarken: sağır [sessiz] t, ḳ, k, ç, s; başta yalnız seslek b; başka seslek fonemle kelimeye başlanmaz.)
Dişsil ile başlar ekler (l r n önünde dişsilin sessiz t olması gerekliği) 55

İKİNCİ AYRIM

Eski Türkçe ve Orta Türkçe 56

Onbirinci yüzyılda Türk boyları ve dilleri 56
Uygurlar 57
Kâşgar şehri ve halkının dili 58
Oğuzlar ve asıl Türkler 58
Divanda Arap harflerinin uygulanması 60

	Sayfa
Vokaller	(60 - 68)
Vokallerin uzunluğu (Divanda ve Yakutçada)	61
Sona gelen s fonemi	62
Divanda uzatma harfleriyle yazılmış [illegible]	
üç heceli temellere yumuk u/ü v. ile ulanır.)	
KONSONLAR SİSTEMİ	
[illegible]udaksullar	(86-89

Sayfa

ÜÇÜNCÜ AYRIM : ELYAZMALARI

ÇAĞATAY GRUPU 103

Vokaller sistemi (104-109)

Bulanık e [ę] vokali 104
Serpiştirme vokalik değişimler 106 (e : ö değişimi, o/u : a değişimi) Çağatay diyelekleri 108
Kelimelerin başında y fon. 108

Vokaller uyumu (109-111)

(A. Yumuk v. ile; B. dar vokal ile. C. geniş vokal ile biten kelimeler, morfemler)

Konsonlar sistemi

Dudaksıllar (111-118)
(b f. başta, sonda; diyeleksel olaylar : *kab / *kob kökü, *yap kökü)
b : m değişimi 115
P f. 115
Kelime içinde dukaksıllı ses grupları 117
Dişsiller (118-121)
(Baştaki dişsil : t diyeleksel : d; dişsilin ilk olarak girdiği ses grupları 119, iki vokal arasında t, iki vokal ar sında eski d 1.0 d : y değişimi)
Damaksıllar (121-127)
(Sağır art damaksıl k, başta, iki vokal arasında, fiil bükününde, isim bükümünd 122, -lığ / lık morfemleri, sağır ön damaksıl k f. 123, k : g değişimi, şağır fonemlerin etkisi, selekl serin etkisi, seslek art

Sayfa

damaksıl ġ f. 124, ikinci f. olarak ġ' nin girdiği ses grupları, aġu: -av (au), -eġü : -ev (eü) değişimi 125, ġ : v değişimi 126)
Aralıklılar (127-128)
(Kelimenin başında bulunmıyanlar (l, r, n); s ile ç; z ile başlar Türkçe kelime yok; ş f. başta, ç : ş değiş.)
Sürtüşlüler (129-130)
(Çağataycada ş f, sürtüşlüler sonda, ş ile biter tek heceliler 129, -iş/ -eş morf., z ile sonlanan kelimeler, kelimenin iki ayrı sürtüşlü ile sonlanması 130, z fon.)
Morfemsiz ve morfemli kelimeler (130-131)
(Sürtüşlü bir fonemin morfem olması, bu morfemin türem rolü oynaması, sürtüşlünün akıcıya değişmesi 131, -ġur : ġuz nöbetleşmesi, baştaki s f. ve sporadik değişimleri)
Büzülme ve hece bindirmesi 132

ANADOLU ELYAZMALARI (133-157)

Vokaller sisiemi

(Vokal uzunluğu, bulaç[illegible] vokali, geniş ön e vokali)
Vokaller uyumu (135-148)
(A. a+ ığ' dan a + u' ya ; -ig : ü değiş; ı/i u/ü değiş.)
Yumukluk kazanan olama ve morfem vokalleri (136, 139)
(İyelik I. k. -üm/ ümüz, iyelik II. k. -üŋ / -üŋüz; emirde; ger-

Sayfa

rondif morf. -(y) üp, -(y) üben, -üz, -(e) vüz, genitif morf. -(n) üŋ Eski yumuk vokalli morfemler (140 142)
(-(g) u/ü kons. -uk/ük, -tuk/ük, -duk/dük, -(s/e) lum/lüm, -sum/sün)
B. Dar vokalli sonlamalar, morfemler (1[illegible]

İmlâ (160 162)
(Geniş ön e ve geniş art a vokaileri; İtalyan kısmının imlâsı 161; Alman kısmında imlâsı)

Vokaller sistemi (162-166)
(Temel hecesinde palatal a [a'], bulanık e [ę] vokali 163: [illegible] 164; geniş [illegible] vokali daraltma [illegible] (u)mu[illegible]
(o/u-ı, ö/ü-i kons[illegible] şemaları, [illegible] le[illegible]
i-/-si iyelik 3[illegible], -düği şekli, vokallerin ba[illegible]

[illegible] 168
168
lıklı damaksıl ğ (168-173)
v olur, vokali de
bar; v olur, yumuk
işmez 169; c/ç : ov
lehçe ayrılığı : ğ :

Nemsonlar sistemi (148-167)
Dudaksıllar (148 152)
(b f. başta, b : m değişimi, mukayeseli cetveli, ben : ven değiş. -venin şekli, kelime başında b : v değiş, kelime sonunda b : v değiş, p : h[illegible]

Vokal ge
Protez
Sonda a
fonemi
(A. ğ fo
yumuk y
vokal de
değiş. 17

-KALLER UYUMU 174
yan kısmında a + e kons.
e + ü kons. şemaları; e/i +
emesi 174; Alman kısmında
-u kons., e/i + u kons. şe-
leri 174)

akını g: cümlelerin sonda; bükün sebebiyle iki vokal arasında k : ğ değişimi; -ğ : -u düzülmesi)
KODEKS KUMANİKUS (CODEX CUMANICUS 189-203)

	Sayfa
Dudaksılın yumuk vokâli koruması	175
Gerilek yavınma etkisi	175
iki vokal arasında: İtalyan kısmında 195, Alman kısmında 195. k : h değiş.	196. h

Sayfa

Vokaller uyumu (213-215)
(A. Yumuk vokalle biten, a-u kons. şemalı kelimeler; yumuk vokalle ulanan morfemler 213; B. Dar vokalle biten, o/u + ı kons. şemalı kelimeler; dar vokalli morfemler 214; C. geniş vokalli morfemler 215)

Konsonlar sistemi (215 224)

Sürtüşlü ç, ş fonemleri

ev/av Trk.: öy/ov Kıp. 227

Vokalin iki sesli (diphtongue) olması 227

Dar vokalleri genişletmek ve genişleri daraltmak 228

ğ fonemi (229 231)
(Sondaki ğ f. düşmesi, sondaki ğ f. v yapan kelimeler, ağu, ğu, ogu sonlamaları; kelime ortasında ğa/ge; kons

Dişsiller (221-221)
(başlar kelimeler, ı ile başlar kelimeler, u ile başlar kelimeler, ı, nt ses

ları; o/u-ı, o/u-ı şemaları; dar vokalli morfemler)

Konsonlar sistemi (234-23

Sayfa

YAŞAMAKTA OLAN LEHÇELER

TARANCI LEHÇESİ (241-260)

Vokaller sistemi (241-248)

Ast dar ı vokalının gelişmemiş olması 242

Gerilek yayınma olayları, kuralı 243

Bulanık e[ẹ] vokali 244

Gerilek yayınma'nın başka halleri (245 247)

(a- a- a' dan a-ı-a şemasına 245

u- a-a' dan u-ụ a şemasına 245

a u' dan o-u şemasına; 246

av : ō, ev : öy / ōv, ō değiş. 246

e-ü'den ö-ü şemasına 246

ö-e'den ö-ö ») 247

İki kelime arasında yayınma 247

Vokal düşmesi, hece bindirmesi 247

Okutma vokali 248

Vokaller uyumu (249-251)

(A. i (ī) vokalli morf., -tụ/dụ gerond. morf. -mụ; -sun / sün; -çi, -din/-tin, -(ma) duk/tuk- B. Uyumlanmış morfemler; -ip, -gin/kin, -teg, -ga/ka, -da/ta, -lar, -at (pésent morf.), -al- bil. fiil morf., -tur-, -ur-, uz-)

Yumukluk uyumu 251

KONSONLAR SİSTEMİ

Dudaksıllar (251-254)

(b f. sonda, ab: av : ō, eb : ev : öy, sub : suv : su; b f. başta, b f. ortada, b : p değiş. başta; p f. sonda ; m f. morfemlerin başında, m f. sonda, v f., b : v değiş. sonda)

Dişsiller (254-255)

(Baştaki dişsil : t; sağır dişsil ortada; dişsilin girdiği gruplar)

Damaksıllar (255-257)

(Sağır damaksıl k başta; sonda; seslek damaksıl sonda; damaksıl ortada; g ile başlar morfemlerdeki damaksıl)

Aralıklılar 257

Yarı vokal y f. kelime başında, sonunda : y'in düşmesi)

Genzel n, ŋ fonemleri 258

Sürtüşlüler (ş, ç, c) 258

S, z fonemleri 259

Benzeşme ve ayrışma olayları (259-260)

ALTAY - OYROT GRUPU

Vokaller, yarı vokaller (262-265)

(Bulanık e [ẹ] vokali, i vokali; a, o, ō, u, ū, ı vokakallerl 264; ı : u nöbetleşmesi)

Vokallerde üyeleniş kaymnları 264,5

(ı : i; ığ : iy; keḍ / key- : kiy-; ana : ene; yok : öksö-; ōl : ülüş; etük : ödük; tilkü : tülkü; çüri- : çiri; küçen : kiçen-, koz: kuzuk, miŋ: müŋ, min : mün-)

Aralıklı damaksıl ğ fonemi (266-267)

(Sonda ığ dıft., iğ dift., ağ dift. oğ dift , morfemlerde; ğ f, iki vok. ar.)

Fazla ekler (adlama ekleri) (267-268)

Hece bindirmesi 268

Vokaller uyumu (269 272)

Yumukluk uyumunun genişlemesi (269-270)

Sayfa

(a/e : o/ö değiş., morfemlerde, türeme fiillerde, ortaçlarca, ulaç fiillerde, bileşik sayılarda) Uyumsuz kalmış morfemler (271-272)

(çi. -çil, -(t/d/n)i, -inti, -kiş, -ǧı (=ki), -genit eki; isim büküntüde, -(t/d/n)i accus, -(t/d) in genit., fiil. -ir-, -ik, -gis-, -is-, ti/di-, -im-, -iŋ-, i/ı-, -(i) bis-; (-ıǧ): ū sonlaması) **Konsonlar sistemi** (272-286)

Y f, dişsilden gelişen y, başka bir fonemden gelişen y)

Dudaksıllar (274-276)

(b fonemi, m f., mzr grupu, p f. iki. vok. ar. p-b nöbetleşmesi)

Dişsiller (276-278)

(t f. başta, sonda, iki vok. ar. dişsille başlıyan morfemler; m/ŋd- : nn; -(t/d/l)u morf.)

Sürtüşlüler

(şf. çf. sf; başta, sonda, sun morf., iyelik si morf; zf.)

Akıcılar (281-283)

(l f., l fonemli ses grupları, lt : ld değiş. rf. başta, sonda, iki vok. ar., rtk, rk, rg grupları)

Damaksıllar (283-284)

(k f. başta, ortada, sonda, iki vok. ar., k : g nöbetleşmesi)

Genzeller (284-286)

(n f., morfemlerde n : ŋ değiş.

Sayfa

Vokaller sistemi (286-301)

(Kuzeyde 8 vok Güneyde 9 vok., ön a' gelişmiş; uzun vokaller, uzun u [ū] vokali; ıǧ : ū büzül., lıǧ morf., iǧ : ü büzül., lǧ morf., oǧ/oǧu = ū büzül., aǧu/av(u) : ū büzül., oǧ (u): ō, av (aǧ): ō, eylem morfinin vokali, uzun ō (ȫ) vok., uzun a (ä) vok., gerondiflerde uzun vokal, Divan ve Kırgız uzun vokalleri, diyelek ayrılığı, vokalin üyeleniş yerinde değişiklik, yabancı kelimelerde, tim/tiŋ. tım/n kökü, geniş vokalin yumuk olması, e : ö değiş.)

Gerilek yayınma olayları 296

Hece bindirmesi 297

Fazla ekler 297

(-e, -ez, -es, -iri)

Morfem nöbetleşmesi 298

e, e, i vokalleri 298

Okatma vokali, (çift konsonlara karşı mukavemet)

Vokaller uyumu

(a/ı-u kons., a/ı ı kons., e/i ü kons, e/i i kons., Ort dar vokalli morfemlerin uyumlu olması., a/ı-u : e-e)

Geniş yumuk uyumu 302

Uyumsuz a-e/i şeması 305

Sayfa

Sıbızlılar ile akıcılar arasında 348-349
Dudaksıllar (350-352)
(b f. başta, v f. gelişmemiş; b [v] : ġ/h, b sonda, b : p, p iki vok. ar, b : v (r) yoktur; mf., n/ŋ : m)
Damaksıllar (352-356)
(K f. başta, k : h değiş., k iki vok. ar, kelime sonunda, son · ġ : ġ/h, iki vok. ar. g ġ, ŋ; r ile vok. ar. y; akıcı ile yok. ar. ġ)
Dişsiller (356 359)
(Kelime başında dişsiller, sonda dişsiller, iki vok. ar. dişsil, sesliler ar. t > d, d:ḍ değiş. /d t : l değiş., l/d, l/t nöbetleşmesi)
Benzeşmeler (359-360)
Fazla nominal ekler 360

YAKUT LEHÇESİ

Fonetik eğilimler (361 - 366)
(S ile başlıyan eski kelimelerde bu fonemin düşmesi, spor. baş -s foneminin düşmemesi, baş -y foneminin s olması spor. baş ç foneminin s olması)

Vokaller sistemi (366.381)

Vokaller uyumu (366-368)
(o/ō - a/e şemasından o/ō-o/ö şemasına; geniş vokalli bükün eklerinde, başka türem ve bükün şekillerinde. ö- i/ō şemasından ō - ō şemasına, o - u kons., o-o-u kons. şemaları)
Geniş ön (e, ę), dar ön (i) vokalleri 368
a : ı değişimi 369
Uzun vokaller (370-373)
(Divanda ve Yakutçadaki uzun vokaller; spor. Ort. kısa vokallere karşı Yak. uzun vok., aralıklı ġ f. ve diftongları)
Uzun vokallerin diftong olması 373
Ganiş vakallerle olan eski ġ-diftongları 373 375
(aġ/aġu/aġı, av/avu : ıa; eġ : ue, ōġ : ûö; ē : ie değiş.)
Uzun vokallerin kısalması 376
Diftogların kısa vokale dönmesi 376
Vokalle ulanan ekler (büzülmeler) (376-377)
Hece bindirmesi 377
Ön art ayrışması (277-378)
Dar vokalin genişlemesi 378-9
(isimlerde, fiillerde, morfemlerde; nispet morfemi)
Gerilek yayınma olayları (379-380)
Düz ve yumuk vokallerin rolü 380
Aliterasyon 380

Konsonlar sistemi

Damaksıllar (381 389)
(Ön vokallerle baş- kf., art dar vokallerle baş-kf. Geniş art a, o vokalleriyle baş- kf., kelime sonunda damaksıllar; eklerin başındaki damaksıllar iki vok ar., ki morf.)
Damaksılın girdiği ses grupları (çifte fonemler) (387-389)
Dudaksıllar (389-392)

Sayfa

(b f. başta. b:m değiş., 1. k. z. min / bin şekilleri, ma/me morf., m / b / p nöbetleşmesi, -mas/mes şekli, -maduk/medük şekli, -miş morf kelime içinde m : b nöbetleşmesi. b f sonda; b : v değiş.)

Dişsiller (392 399)
(Kelime başında dişsil, dişsil iki vok. ar., dişsil nazal ile vok. ar.)

D : ḍ : y değişlmi 395
(Bu fonemin t görünmesı)

S yerine t (s : t değiş) 396

L yerine t/d 397
(-la- : -t/d ā-, -le- : tie--nöbetleşmeleri, nispet morf. lıġ:lāb/ -tâb/-dāb)

Çoğul morfeminde 397-8
(l/d/t nöbetleşmesi)

Sn : st ayrışması 398

L,n yanında gelişen t 399

Sayfa

ÇUVAŞ DİLİ

Vokaller sistemi (404-414)
(Ön e, ę, i, ü vokallerinin genişlemesi: a, o vokallerinin daralması, e/ę : a değiş., i : ę değiş., ü : ę değiş., a : u/ụ değiş., o : u/ụ değiş., a:ı değiş., o : ı/ị değiş., u : ı/ị değiş ; v foneminin geliş,, ü/ō: vę/vi değiş., ō : vv değiş., ō : ü/i değiş., ū : ıv değiş., ķı : hę değiş.)

Sürtüşlünün vokale hakim olması 413-414)

Çuvaş vokallerinin fonetik değerleri (415-419)
A vok., ı/ị vok. 416, Çuv. u/ụ Ort. o, Çuv. u/ụ : Ort. u, Çuv. u/ụ : Ort ö/ü, Ort. e : Çuv., e, sonlarda e'

[illegible] (a/e) n, -as , -it, -ayan, -ık ekleri; -ağas : -as büzül.)

Aralıklılar, Sürtüşlüler (419 426)
(Y f. başta, baş-k' nin y olması, vokalle başlar kelimele-

Müellifin son eserleri

I. Alfabe inkılâbı arefesinden Atatürkün vefatına kadar

1. Muhtaç olduğumuz lisan inkılâbı (İbrahim Hilmi Çığıraçan; 1928)
2. Muhtasar Türkçe gramer (Alfabe komisyonu: Maarif vekilliği; 1928)
3. Lâhikalar (Türk Dil Encümeni; 1929)
4. Yeni bir gramer metodu üzerine lâyiha (Maarif Vekilliği; 1931)
5. Türkçenin Hint - Avrupa dilleriyle mukayesesi (Türk Dili Tetkik Cemiyeti; 1933)
6. Alfebenin menşei (1933)
7. Türkçede kelime teşkili [illegible]

Eski harflerle basılmış eserlerinde

Yıldızın Sonu (31 Mart hadiselerini tasvir eder 3 perdelik piyes ; 1909)
Kırmızı Siyah Kitap (Balkan fecayiini tasvir eder ; İbrahim Hilmi 1913)
İstihlâk Teavün şirketleri (İstihlâk Koop[illegible]atifleri üzerine ilk Türkçe kitap; İbrahim Hi[illegible] 19
Haram yeyicilik (İbrahim Hilmi 1912)

DERS KİTAPLARI

Yeni Elifba; 1909; 1928'e kadar her yıl basılmıştır; (İbrahim Hilmi
Lisan-ı Osmanî (İbrahim Hilmi: 1910, 1923' e kadar her yıl basılmış
Türkçe Gramer : üç yıllık seri (İbrahim Hilmi ; 1924, 1925, 1926)
Güzel Kıraat (beş yıllık seri, İbrahim Hilmi ; 1910, 1911, 1914)
Yeni Kıraat (beş yıllık seri, İbrahim Hilmi)
Musahabat-ı ahlâkıyye (İbrahim Hilmi ; 1923, e kadar her yıl bas
mışt
Anadolu Yavrusunun kitabı; üç yıllık seri (M. Asım Us ile müştere
İbrahim Hilmi ; 1919, 19
Hayat ve Tabiat; iki yıl[illegible]eri (İbrahim Hilmi; 192[illegible]1927)

Çıkardığı veya iştirak ettiği gazeteler, mecmualar

Hatıra (Garp Tarabulusu zindanında, poligrafik bir usulle; Yusuf Akçura, Ahmet Ferit Tek vb. menfa arkadaşlarının iştirakiyle
Siper-i Saika (Meşrutiyeti mürtecilere karşı müdafaa için çıka
Siper-i Saika-i Hürriyet (Hürriyet gazetesiyle birleşerek çıka
Muhit (Edebî Mecmua; İbrahim [illegible]mi ile müşterek ; 1928-193

Garp Tarabulusunda yapılmış Tercümeler

1. *Zekâya dair* (De l'intelligence, H. Taine)

Rahmetli Şevket beyin evindeki kültürel ve siyasal toplantılarda okunup üstünde münakaşalar yapılırdı. Recp paşanın yaveri olan Şevket bey vatan ve millet sevgisini büyük bir hamiyetle besler, yüksek seciyeli bir Türk zabiti idi. Eski Londra sefiri — menfa arkadaşım — A. Ferit Tek'in kaynatası ve edibe BayanMüfide Tek'in babasıdır.

Bu tercümenin bir kısmı İstanbulda, Hüseyin Cahidin nezareti altında çıkan Servet i Fünun mecmuasına dercolunmuştu.

2. *Harabeler* (Les ruines, Volney)

Bu eserin ikinci cildi menfa arkadaşım rahmetli Ali Osman (Onbaşıoğlak) tarafından tercüme edilmiştir.

3. *Muka[illegible]ole i içtimaiyye* (Contrat So[illegible]

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ